

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

İPƏKYOLU NƏŞRİYYATI

İPƏKYOLU NƏŞRİYYATI

İPƏKYOLU NƏŞRİYYATI

Bakı 2008

BİU ZAQATALA ŞÖBƏSİ NƏŞRİ № 04

TƏSƏVVÜF TARİXİ

Azərbaycan Respublikası
Bakı İslam Universiteti
Zaqatala Şöbəsi

Kitabın adı
Təsəvvüf Tarixi

Müəllif
Heyət

Məsləhətçi
B.İ.U Zaqatala Şöbəsinin Müdiri -İbrahim İbrahimov

Bədii Redaktor
Filologiya elmlər namizədi - Həşim İsmayilov

Dizayn
Sərxan İsgəndərov

Bu Kitab Bakı İslam Universiteti Zaqatala Şöbəsinin 07 fevral 2007-ci il tarixli Pədoqoji Şurasının IV iclasının 5 sayılı qərarı ilə çap edilmişdir.

Ünvan: Zaqatala Şəh. Heydər Əliyev pros.№ 88

İndex: 6200

Tel: (+994) 174 53 246

Faks: (+994) 174 52 183

e-mail: zakatalailahiyat@gmail.com

ISBN: 978-9952-8111-4-8

Dərs Kitabları - 04

Bakı 2008

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ.....	13
GİRİŞ.....	15
A. GÜNÜMÜZDƏ TƏSƏVVÜF ANLAYIŞI.....	15
B. MİSTİSİZM NƏDİR ?.....	16
C. TƏSƏVVÜFÜN - MİSTİSİZMDƏN FƏRQİ.....	16

BİRİNCİ FƏSİL

TƏSƏVVÜF HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

A. TƏSƏVVÜF NƏDİR.....	21
I. TƏSƏVVÜFÜN XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	22
II. SUFİ VƏ TƏSƏVVÜF KƏLMƏLƏRİNİN KÖKÜ.....	23
III. TƏSƏVVÜFÜN TƏRİFİ VƏ MƏNBƏYİ.....	25
IV. KLASSİK TƏSƏVVÜF ƏDƏBİYYATI.....	38
V. TƏSƏVVÜFÜN MÖVZUSU.....	40
VI. TƏSƏVVÜFÜN MƏQSƏDİ.....	40
VII. TƏSƏVVÜFÜN DİGƏRELMƏRLƏ MÜNASİBƏTİ.....	41
VIII. TƏSƏVVÜFƏ OLAN EHTİYAC.....	54

İKİNCİ FƏSİL

TƏSƏVVÜF TƏRBİYƏSİ (Seyr və Süluk)

TƏSƏVVÜF TƏRBİYƏSİ (Seyr və Süluk).....	69
A- NƏFS VƏ ONUN TƏMİZLƏNMƏSİ.....	71
I. NƏFSİN MAHİYYƏTİ.....	71
II. NƏFS VƏ ONUN TƏZKİYƏSİ.....	75
III. NƏFSİN MƏRTƏBƏLƏRİ.....	86
1. Nəfsi Əmmarə.....	86
2. Nəfsi Ləvvamə.....	87
3. Nəfsi Mülhəmə.....	89
4. Nəfsi Mutmainnə.....	90

5.Nəfsi Raziyyə.....	92
6.Nəfsi Mərziyyə.....	93
7.Nəfsi Kamilə/Nəfsi Safiyyə	94
B. QƏLB VƏ ONUN TƏSFİYƏSİ.....	96
I. QƏLBİN MAHİYYƏTİ.....	96
II.QƏLBİN NÖVLƏRİ.....	98
1.Yaradılış məqsədini mühafizə edən qəblər.....	98
2.Möhürlənmiş və Ölü Qəblər.....	100
3.Xəstə və Gafil Qəblər.....	102
III. QƏLBİN TƏSFİYƏSİ.....	103
1.Halal Qida.....	103
2.İstiğfar və Dua.....	105
3.Qurani Kərim Oxumaq və Əhkamına Tabe Olmaq.....	107
4.İbadətləri Xüsu ilə Əda etmək.....	108
5.Gecələri Ehya Etmək.....	110
6. Zikrullah və Mürəqəbə.....	111
7.Ölümü düşünmək.....	114
8.Rəsulullah -ə.s.- Məhəbbət və Salavati Şərifə	116
9.Saleh və Sadiqlərlə Bərabər Olmaq.....	119
10.Gözəl əxlaq sahibi olmaq.....	121
IV. TƏMİZ BİR QƏLB İLƏ ALƏMƏ NƏZƏR.....	123

D-KAMİL MÜRŞİD VƏ TƏRBİYƏ METODLARI.....	125
I. KAMİL MÜRŞİD.....	125
II-TƏRBİYƏ METODLARI.....	127
1.Məhəbbət və Rabitə.....	127
2.Söhbət.....	131
3.Xidmət.....	132
4.Təvəccöhl.....	133
5.Dua.....	134
E-TƏSƏVVÜFİ ÜSLUB.....	136
I-HİDAYƏT VƏ RƏHMƏT ÜSLUBU.....	136
II- HİLM VƏ ŞƏFQƏT ÜSLUBU.....	139

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

TƏSƏVVÜF TARİXİ

A- TƏSƏVVÜF TARİXİ NƏDİR?.....	145
B- TƏSƏVVÜF TARİXİNİN QAYNAQLARI (SUFİ TƏBƏQƏSİ)	145
C- TƏSƏVVÜF TARİXİNİN DÖVRLƏRİ.....	147
I- ZÖHD DÖVRÜ.....	148
1. Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s) həyatında zöhd.....	148
2. Əshabı-Kiramın zöhd həyatı.....	150
3. Hicri İkinci Əsrin Sonuna Qədər Zöhdi Həyat.....	156
II-TƏSƏVVÜF DÖVRÜ.....	158
1- H. III-IV, M. IX-X Əsrlərdə Təsəvvüf.....	158
2- H. III və IV Əsrlərdəki Təsəvvüf Məktəbləri.....	159
3- H. V, M. XI Əsrdə Təsəvvüf.....	164
III. TƏRİQƏT DÖVRÜ.....	166
1. XII və XIII Miladi Əsrdə Təriqətlər.....	166
2. M XIV və XV Əsrlərdə Təriqətlər.....	170
3.M.XVI-XIX Əsrlərdə Təriqətlər.....	173

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

AZƏRBAYCANDA TƏSƏVVÜF

A. İLK DÖVR (TƏSƏVVÜF MƏRHƏLƏSİ)	179
B. AZƏRBAYCAN TƏSƏVVÜF TARİXİNDƏ TƏRİQƏTLƏR DÖVRÜ.....	183
C. AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA TƏSƏVVÜF.....	204

BEŞİNCİ FƏSİL

TƏSƏVVÜF QURUMLARI

A. TƏRİQƏTLƏR.....	209
I. SEYR VE SÜLÜK ÜSULLARINA GÖRƏ TƏRİQƏTLƏR.....	211
II. TƏRİQƏTLƏRİN İCTİMAİ FUNKSIYALARI.....	212
III. ƏSAS BÖYÜK TƏRİQƏTLƏR.....	213
1. QADİRİYYƏ.....	214
2. YƏSƏVİYYƏ.....	215
3. RİFAİYYƏ.....	216
4. SÜHRƏVERDİYYƏ.....	217
5. ÇİŞTİYYƏ.....	218
6. ŞAZİLİYYƏ.....	218
7. BEKTAŞİYYƏ.....	220
8. MÖVLƏVİYYƏ.....	220
9. BƏDƏVİYYƏ.....	222
10. DƏSUQİYYƏ.....	222
11. NƏQŞİBƏNDİYYƏ.....	223
12. XƏLVƏTİYYƏ.....	226
13. BAYRAMİYYƏ.....	227
B. TƏKYƏ VƏ ZAVİYƏLƏR.....	229
I. TƏKYƏLƏRİN İCTİMAİ XİDMƏTLƏRİ.....	230
II. TƏKYƏLƏRDƏ TƏDRİS.....	231

ALTINCI FƏSİL

TƏSƏVVÜF MƏFHUMLARI

TƏSƏVVÜF MƏFHUMLARININ MƏNBƏLƏRİ.....	235
---------------------------------------	-----

A. TƏXƏLLÜQ MƏFHUMLARI.....	237
-----------------------------	-----

I. İBADƏT VƏ ƏXLAQA AİD OLAN MƏFHUMLAR.....	237
---	-----

1. İbadət.....	237
----------------	-----

2. Təqva.....	237
---------------	-----

3. Vəra.....	238
--------------	-----

4. Tövbə.....	239
---------------	-----

5. Zikr.....	241
--------------	-----

6. Mürəqibə.....	243
------------------	-----

7. İtminan.....	244
-----------------	-----

8. Sidq.....	246
--------------	-----

9. İxlas.....	247
---------------	-----

10. Səbir.....	247
----------------	-----

11. Təvəkkül.....	248
-------------------	-----

12. Şükür.....	250
----------------	-----

13. Riza.....	251
---------------	-----

14. Fəqirlik.....	252
-------------------	-----

15. Zöhd.....	254
---------------	-----

16. Qənaət.....	255
-----------------	-----

17. İstiqamət.....	256
--------------------	-----

II. SEYR VƏ SÜLUK MƏFHUMLARI.....	257
-----------------------------------	-----

1. Seyr və Süluk.....	257
-----------------------	-----

2. Şeyx-Mürşid.....	257
---------------------	-----

3. Mürid və Salik.....	258
------------------------	-----

4. Beyət və İntisab.....	258
--------------------------	-----

5. Səma və Ayin.....	259
----------------------	-----

6. Söhbət.....	261
----------------	-----

7. Mücahidə və Riyazət.....	263
-----------------------------	-----

8. Xəlvətə çəkilmək.....	266
9. Cəlvət və ya Xəlvət Dər-Əncümən.....	268
10. Arif.....	269
11. Vəli-Vəlayət.....	269
B. TƏHƏQQÜQƏ DAİR MƏFHUMLAR.....	271
I. QƏLBİ VƏ VİCDANİ OLANLAR.....	271
1. Vəcd və İstiğraq.....	271
2. Cəzbə.....	272
3. Eşq və Məhəbbət.....	275
4. Xof və Rəca.....	277
5. Qəbz və Bəst.....	278
6. Heybət və Üns.....	278
7. Qeybət və Hüzur.....	279
8. Məhv və İsbət.....	279
9. Səkr və səhv.....	280
10. Fəna və Bəqa.....	280
11. Cəm və Fərq.....	282
II. MƏRİFƏT VƏ BİLGİ MƏFHUMLARI.....	284
1. Mərifət və İrfan.....	284
2. İqan və Yəqin.....	284
3. Kəşf və Mukaşifə.....	285
4. İlham.....	285
5. Mühazirə və Müşahidə.....	285
6. Fəth və Feyz.....	285
7. Ləvaih, Təvəriq və Ləvami.....	286
8. Təcəlli.....	286
9. Varidat və Xəvatir.....	287
10. Vaqiə-Vaqiət.....	287
XÜLASƏ.....	288
TƏSƏVVÜFİ TERMİNLƏRİN QISA İZAHİ.....	292
BİBLİOOGRAFIYA.....	

ÖN SÖZ

Bizə saysız-hesabsız nemətlər lütf edən Rəbbimizə sonsuz şükrələr olsun!

Bütün bəşəriyyətə örnək şəxsiyyət olaraq bəxş etdiyi qulu və Rəsulu Hz. Peyğəmbərə, Onun ailəsinə, əshabına və onlara tabe olanlara sonsuz səlatu-salam olsun!

Təsəvvüf İslam həyatının və mədəniyyətimizin bir parçasıdır. Ortaya çıxışından bəri hər zaman maraq mərkəzində olmuşdur. Bu gün də istər düşüncə sistemi olaraq, istərsə də həyat tərzi və tərbiyə üsulu olaraq həm maraq çəkməkdə, həm də müxtəlif mübahisələrə mövzu edilməkdədir. Xüsusilə Qərbdə, Amerikada təsəvvüfün həm təriqətlərdəki tərbiyə metodu, həm də düşüncə planındakı üslubu maraq dairəsindədir.

Şimali Afrika mənşəli bir çox təsəvvüf məktəbinin mənsubları Fransa, İngiltərə kimi Avropa ölkələri və Amerikada İslamın yayılmasına qabaqcıl xidmət etməkdədirlər. Mövlana, İbn Arabi və Yunus Əmrə kimi təsəvvüfi düşüncə təmsilçilərinin fikir və əsərləri Qərb insanının diqqətini çəkməyə davam edir. Bu çalışma ilahiyyat tələbələrimizin təsəvvüf mövzusundakı ehtiyacı nəzərə alınaraq kitab halına gətirilmişdir.

Çalışmamız giriş və altı fəsildən ibarətdir.:Giriş fəslində müasir təsəvvüf

anlayışları ilə mistisizm haqqında qısa məlumat verilir. Birinci fəsildə təsəvvüf elminin doğuşu, qaynağı, tərif və qayəsi, digər elmlərlə münasibəti və təsəvvüfə olan ehtiyac anladılmaqdadır.

İkinci fəsildə təsəvvüf tərbiyəsi, yəni seyri-süluk, nəfs və mahiyyəti, nəfsin mərtəbələri və təzkiyəsi, qəlb, onun təmizlənməsi və qəlbın çeşidləri ilə mürşidi-kamil, irşad metodları ələ alınmaqdadır.

Üçüncü fəsildə təsəvvüf tarixi, mövzusu və qayəsi verildikdən sonra təsəvvüf tarixi, zöhd, təsəvvüf və təriqət adı altında üç dönmə halında incələnməkdədir.

Dördüncü fəsildə Azərbaycanda təsəvvüf mövzusu yer almaqdadır.

Beşinci fəsildə təriqətlər, təkyələr və əxi birliklərindən meydana gələn təsəvvüf qurumları və əsas təriqətlər ələ alınmışdır.

Altıncı fəsildə isə təsəvvüf məfhumları təxəllüq və təhəqqüq olaraq iki ana başlıq altında təqdim olunmaqdadır. Bu iki ana başlıq altında təsəvvüfün təməl məfhumları tanıtılır.

Bu çalışma klassik təsəvvüf qaynaqları ilə bərabər, xüsusilə möhtərəm Osman Nuri Topbaşın “İmandan İhsana Tasavvuf” adlı əsəri ilə Hasan Kamil Yılmazın “Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar” adlı çalışmalarından istifadə edilərək ərsəyə gətirilmişdir. “Azərbaycanda təsəvvüf” fəsli isə Dr. Mehmet Rıhtım tərəfindən qələmə alınmışdır. Bu çalışmanın əsərlərindən istifadə etdiyimiz şəxslərə sədəqeyi-cariyə olmasını Allahdan təmənnə edirik.

Son olaraq əsərin oxucuya təqdim olunmasında böyük dəstəyi olan Gəncliyə Yardım Fondu rəhbərliyinə və əməkdaşlarına təşəkkür etməyi özümüzə borc bilirik.

Müvəffəqiyyət Allahdandır.

27.02.08 Bakı

HEYƏT

GİRİŞ

A. GÜNÜMÜZDƏ TƏSƏVVÜF ANLAYIŞI

Bu gün təsəvvüf, haqqında ən çox bəhs olunan, müqayisə edilən, fikir mübadiləsi aparılan, müsbət və ya mənfi baxımdan müzakirə mənbəyinə çevrilən əsas mövzulardan biridir.

Bu qədər geniş müzakirə edilən bu mövzu haqqında nə bilirik? Həqiqətən də, bu haqda çox şeyləri bildiyimizi söyləmək çətinidir. Belə ki, “Sizə görə təsəvvüf nədir?”-deyə soruşulduğunda, biz bu barədə bir-birindən fərqli müxtəlif cavablar verə bilərik.

Müxtəlif istiqamətlərdən baxıldığında təsəvvüf, təkyə və dərğah deyilən xüsusi məkanlarda şeyx adlanan mürşidlərin nəzarətində tac və xirqə deyilən xüsusi paltarlar, ney və s. kimi çalğı alətləri vasitəsilə edilən zikir və ayinə bənzər adət və mərasimlərdən, mürəqibə və rabitə kimi batini hallardan və bunların xüsusiyyətlərindən bəhs edən bir elmdir.

Bəzilərinə görə isə digər İslam elmlərindən fərqli olaraq kəşf, kəramət və təsərrüf kimi qeyb aləminə aid sirlərdən bəhs edən, kəlam və fəlsəfə elmində olduğu kimi ağıl ilə gerçəkləşdirilən nəzər və istidlal metodunun əvəzinə qəlb ilə əlaqəli kəşf və ilham metodunu mənimsəyən bir elmdir.

Digər tərəfdən başqa bir təsəvvüf düşüncəsinə malik olanlara görə isə, varlıq və insan mövzusunda "vəhdəti-vücûd" və "vəhdəti-şühûd" ifadələrindən göründüyü kimi təsəvvüf fəlsəfi problemlərlə əlaqəli bir fikir sistemidir.

Daha məşhur təfəkkür sisteminə görə isə təsəvvüf bir əxlaq sistemi, zikr, fikir, riyazət, mücahidə, zöhd və nafilə ibadətlər vasitəsilə "ehsan" duyğusunu həyata keçirməyi öz qarşısında məqsəd qoyan bir müəssisədir.

Bu cür qiymətləndirmələrin hər biri, Əflatun və Mövlananın anlatdığı korların hekayəsinə oxşayır. Kor olanlara fil göstərildiyində onlar, əlləri ilə toxunduqları orqanlara görə filin tərifi vermişlər. Korların orqanlara verdiyi cavablar filin tərifi üçün yetərli deyildir. Çünki bu təriflər filin tərifi olmayıb, bəzi orqanlarının tərifidir. Təsəvvüfi ifadə edən fikirlər də belədir. Bu dəyərləndirmələrdən hər biri ayrı-ayrılıqda təsəvvüf üçün əfradını cami, ağyarını mani bir tərif olmaqdan çox uzaqdır. Bütün bu təriflər bir araya gətirildiyi təqdirdə təsəvvüf meydana çıxacaqdır. Təsəvvüfun yuxarıda ifadə edilən mövzuların hər biri ilə əlaqəli olduğu və bunlar üçün müəssisələr qurduğu bir həqiqətdir.

Burada biz, təsəvvüfin nə demək olduğu, tərifi və mənbəyi kimi müxtəlif mövzulardan bəhs etmədən əvvəl, bəzən onunla eyni mənanı ifadə edərək işlədilən və çox zaman da bir-birinə qarışdırılan bir qərb terminindən, yəni mistisizm məfhumundan bəhs etmək istəyirik.

B. MİSTİSİZM NƏDİR ?

Mistisizm kəlməsi qədim yunan dilindən alınmışdır. "Dilsiz olmaq, danışmamaq, dodaqları və gözləri yummaq" kimi mənaları var. Terminoloji mənası isə, insanı əxlaq baxımından ucaltmaq, onu ruhi xoşbəxtliyə yüksəltmək, özündəki həqiqəti dərk etdirmək, görünən dünya ilə yanaşı onun xaricində görünməyən şüuruna çatdırmaqdır. Demək olar ki, dinlərin dəruni və ruhani tərəfidir. Bu baxımdan din təfəkkürü insanlıq üçün nə qədər qədimdirsə, mistisizm və ruhani həyat da bir o qədər qədimdir.

Mistisizm, riyazət və mücahidə adlanan vasitələrlə insan ruhunun əxlaqi baxımdan yüksəldilməsini təmin etməyə çalışır. Bu riyazət və mücahidələr insana daxilindəki ideal həqiqətdə fani olmağa və onu ağıl ilə deyil, zövq ilə dərk etməsinə kömək edir. Nəticədə isə insan ruhən xoşbəxtliyə qovuşur. Bu, ancaq yaşamaqla dərk edilir, ona tərif vermək isə mümkün deyildir.

C. TƏSƏVVÜFÜN - MİSTİSİZMDƏN FƏRQİ

Təsəvvüf ilə mistisizm çox zaman bir-birilə qarışdırılaraq eyni hesab edilsə də, aralarında bir sıra müxtəlif fərqlər vardır. Bu fərqliliklərin ən əsasları bunlardır:

1. Təsəvvüf, insanda ruhi bir yüksəlməni təmin etdiyi halda, mistisizmdə müvəqqəti həzlər vardır.
2. Mistisizmdə izzirabın xüsusi bir yeri olduğu halda təsəvvüfdə izzirabın xüsusi bir yeri yoxdur.
3. Təsəvvüfdə tərbiyə metodlarında fərdlərin xarakterlərinə görə fərqlilik vardır. Mistisizmdə bu fərqlilik və zənginlik yoxdur.
4. Təsəvvüfdə mənəvi olaraq yüksəlmək üçün fərd zəhmət çəkdiyi halda mistisizmdə bu yoxdur.
5. Mistik sadəcə vəcd əhli olduğu halda, sufi həm vəcd, həm də elm əhlidir.¹
6. Təsəvvüfdə zikir və şeyx ilə bərabər olmaq (söhbət) şərtidir. Mistisizmdə belə bir şərt yoxdur.
7. Mistisizm, ruhun cəsəd üzərində hakimiyyətini saxlamaq işidir. Təsəvvüf isə ruhun təmizlənilib Haqqa təslim edilməsidir.

¹ Bax: Mustafa Təhrəli, "Təsəvvüf Mistisizm Farkı" Akademik Məcmuə, İstanbul, Ekim 1981, s. 21-36

İPƏKYOLU NƏŞRİYYATI

BİRİNCİ FƏSİL

TƏSƏVVÜF HAQQINDA
ÜMUMİ MƏLUMAT

İPƏKYOLU NƏŞRİYYATI

İPƏKYOLU NƏŞRİYYATI

TƏSƏVVÜF NƏDİR

Təsəvvüf; İslamın ruhi həyat tərzı və İslam Peyğəmbərinin (s.ə.s) mənəvi hakimiyyətinin gerçəkləşmiş və günümüzə qədər yayılaraq gəlmiş formasıdır. Mənəvi hakimiyyətdən qəsd; Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s) “üsveyi-həsənə” şəklində ifadə edilən nümunəvi şəxsiyyətidir. Bildiyimiz kimi Hz. Peyğəmbər (s.ə.s) siyasi, elmi və mənəvi hakimiyyəti öz şəxsiyyətində birləşdirmişdir.

Təsəvvüf; İslam elmlərinin zirvə nöqtəsi, zübdəsi və özəyi olaraq ifadə edilmişdir. Təsəvvüfin “hal” olaraq adlandırılan “mənəvi-təcrübə” növü, bu işin zövq və həzz tərəfidir. Təsəvvüfi əxlaq şəklində tərif edənlərə görə isə, onu əxlaqi kamilliyi təmin etməyə çalışan İslam elmi kimi düşünmək lazımdır. Çünki o, insanın daxili dünyasını mənəvi baxımdan təmin edən, pis hiss və düşüncələrin təşhihinə çalışan əxlaq sistemidir. Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s) insanların ibadət, hal və hərəkətlərində qəlbi və əxlaqi duyğuları önə çıxararaq təqvanı tövsiyə edən bir çox əmrləri vardır.

İnsandakı dünya sevdasını ataraq, ibadət və qulluq şüurunun canlı tutulmasını bizə söyləyən Peyğəmbərimiz (s.ə.s), Haqqın da xalqın da məhəbbətinə nail olmağa vəsilə olmaq üçün tövsiyə etdiyi zöhd və zahidanə həyat, təsəvvüfin əvvəllər “zöhd”, daha sonra isə “təsəvvüf” adıyla ortaya çıxmasının ən mühim səbəblərindən biri olmuşdur.

Hədis kitablarımızda “Cibril hədisi” deyə zikr edilən hədisdə; “İslam, iman və ehsan” məfhumları arxa-arxaya sıralanmışdır. İnsanın “Allahı görürmüşcəsinə ibadət etməsi”² mənasında ifadə edilən “ehsân”, İslam və imanın üst dərəcəsidir. Ehsana çatan qul, **“Hara yönəliirsiniz Allahın üzü (zatı və ya qibləsi) oradadır.”** (əl-Bəqərə 2/115) ayəsinin sirinə ram olduğundan haramdan qorunmada və fərzlərin yerinə yetirilməsində şüur halına ucalmış deməkdir. Quranda Allah təala bu duyğuya nail olan möminləri “sabiqun”dan sayır: **“Möminlərin öndə gələnləri, muhacirlərlə ənsar və onlara ehsan duyğusuyla tabe olanlardır. Allah onlardan, onlar da Allahdan razı olmuşlardır.”** (ət-Tövbə, 9/100)

Cibril hədisində zikr olunan mövzulardan hər birini incələyən bir elm meydana çıxaraq, İslam fiqhin; iman əqaid və kəlamın; ehsan da təsəvvüfin mövzusu olmuşdur. İslam şəriətinin əmr və qadağan etdiyi qaydalar zahiri və batini olmaq üzrə, iki nöqtədə toplanı bilər. Bunlardan namaz, oruc, həcc, zəkat, dillə ifadə edilən və bu kimi işlər zahiri orqanlarla yerinə yetirilməsi istənilən əmrlər; zina, içki, küfr kəlməsi və bənzərləri də edilməməsi istənilən qadağanlardır. İslamın İlahi yaxınlığa vəsilə saydığı əməllər isə batini və qəlblə əlaqəli olan iman, təsdiq, təsilimiyyət, səbir, şükür, riza, təvəkkül kimi mənəvi əmrlərdir. Mənəvi yaxınlığı kölgələyən hərəkətlər yenə qəlb ilə əlaqədardır. Səbirsizlik, təkəbbürlük, göstəriş və nemətlərə xor baxma kimi. Bütün bu saydığımız mənəvi əmr və qadağalar, ayə və hədislərlə əmr edilən mövzular olmaqla bərabər, nəyə görə müsəlmanlar zahiri əmr və qadağalar qarşısında göstərdikləri həssaslıq və diqqəti mənəvi əmr və qadağalar qarşısında göstərmirlər.

I. TƏSƏVVÜFÜN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bütün İslam elmləri kimi təsəvvüfin də mənbəyi Quran və sünnədir. Təsəvvüf, mahiyyəti, məqsədi, metodları və əhatə etdiyi mövzular baxımından digər İslam elmlərindən fərqlənən bəzi xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlərdən bəziləri ümumi mənada mistisizmin xüsusiyyətləri ilə bənzərlik təşkil edir. Təsəvvüfin başlıca xüsusiyyətlərini belə xarakterizə etmək olar:

1. Təsəvvüf, dadmaq və yaşamaqla, mənəvi təcrübə ilə ifadə edilən hal elmi-dir, qal (yəni, şəriətin zahirindən bəhs edən elm) elmi deyildir. Bu mənəvi təcrübələri kəlmələrlə ifadə etmək mümkün olmadığından “dadmaya bilməz.”-deyilmiş-

² Buxari, İman 37; Müslim, İman 1

dir. Təsəvvüfin hal və zövq elmi olması, onun bir deyil, bir çox tərifinin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur.

2. Təsəvvüf elminin mahiyyəti “mərifətullah”dır. Təsəvvüfin məqsədi saliklər “ehsan” deyilən Allahı görürmüşcəsinə qulluq vəzifəsini yerinə yetirmək şüurunu aşılamaqdır.

3. Təsəvvüf praktiki bir elm olduğundan, “mürşid”, ya da “şeyx” adı verilən müəllimin nəzarəti və tərbiyəsi ilə öyrənilir.

4. Təsəvvüf sevgisini öyrədən, mürşid ya da şeyx adı verilən şəxsin Hz. Peyğəmbərə (s.ə.s) qədər zəncirvari “silsilə” vasitəsi ilə bir yaxınlığı olmalıdır. Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s) mənəvi hakimiyyətini davam etdirən təsəvvüf böyükləri, təsəvvüf tədrisi üçün belə bir silsiləni vacib hesab etmişdirlər.

5. Təsəvvüf kitabla əldə ediləcək bir elm deyildir. Yəni bir kimsə təsəvvüfə aid yazılmış kitabları oxuyaraq sufi və şeyx olmaz. Təsəvvüf elminin bir mürşid nəzarətində təlim edilməsi məcburiyyəti, onun kitablardan öyrənilməsini imkansız hala gətirmişdir.

6. Təsəvvüf mə-vərəəl-əql bir elmdir. Onun mənbəyi fəlsəfə və məntiqdə olduğu kimi ağıl deyildir. O, ağılüstü-yəni, aqlın belə dərk edə bilmədiyi qəlb və vicdan elmidir. Təsəvvüf kəşf və ilham adlanan mənbələrdən bəhrələnir. “Təsəvvüf ağılüstü bir elmdir,”-dedikdə təsəvvüfi tamamilə ağıla və məntiqə uyğun olmayan bir elm kimi görməmək lazımdır. Çünki təsəvvüfdə də bir çox şey ağılla ifadə edilir. Fəqət, təsəvvüf sadəcə ağıl ilə dərk edilən bir elm deyildir.

7. Təsəvvüf, gözlə gördüyümüz bu dünya aləmindən başqa, zaman-zaman qeyb aləmindən də bəhs edir. Təsəvvüfdə qeyb aləminə aid məlumatlar mürşiddən öyrənilən, zövq, hal, qəlbi kəşf və ruhi təcrübələrlə əldə edilir.

8. Təsəvvüfə təriqət adlanan və Allaha aparan xüsusi yollarla gedilir. Bu yollar olduqca çoxdur və bu yol mürşid adlanan şəxsin nəzarətində qət edilir. Həmin yolların da özlərinə görə bəzi qayda və qanunları vardır.

II. SUFİ VƏ TƏSƏVVÜF KƏLMƏLƏRİNİN KÖKÜ

Sufi və təsəvvüf kəlmələri Quran və hədislərdə zikr edilmədiyi kimi, bu məfhumlar hələ səhabə və tabiun dövründə də məlum deyildi. Hz. Peyğəmbər (s.ə.s) dövrünə yetişən və Onu görmə bəxtiyarlığına sahib olan kimsələrə “səhabə”

adı verildiyi üçün o dövrdə zöhd və təqva ilə məşğul olanlara başqa ad verilməsinə ehtiyac yox idi. Səhabədən sonra gələn və “Tabiun” adı verilən insanlara da şərəf olaraq bu ad bəs idi. “Təbei-tabiun” dönəmində genişlənən İslam dünyasında rifah səviyyəsi yüksəldikcə xalqın ibadət və zöhd həyatına meyl edənlərə yeni bəzi adlar verilməyə başlandı. Bu adlar arasında ən çox yayılanları abid, zahid və s. kimi ifadələr idi. Bunların arxasından hicrî İr əsrin ortalarından sonra işlədilən və getdikcə məşhurlaşan məfhum isə “sufi” qavramıdır. İlk dəfə “sufi” ləqəbini alan şəxs, bir rəvayətə görə Cabir b. Xəyyan (ö.150/767) başqa bir rəvayətə görə isə Əbu Həşimdir. İkisi də kufəli olan bu şəxslərin vəziyyətlərinə nəzər salsaq “sufi” qavramının öncə Kufə və Bəsrədə ortaya çıxdığı söylənə bilər.

Sufi və təsəvvüf kəlmələrinin hansı kökdən gəldiyi mübahisəlidir. Kuşeyrî və Xucviri kimi bəzi müəlliflər bu kəlmənin kökünün ərəb dilindən deyil, olsa olsa camid bir ləqəb ola biləcəyini bildirmişdirlər. Sufi və təsəvvüf kəlmələrinin Ərəbcə bir kökü olduğunu müdafiə edənlərə görə isə bir kəlmə üzərində ittifaq etmə əgərək müxtəlif fikirlər söyləmişdirlər. Təsəvvüf kəlməsinin necə meydana çıxdığına dair söylənən fikirləri belə sıralamaq olar:

1. Əsri-səadətdəki əshabi-süffənin süffəsindən,
2. Bir çöl bitkisi olan sufənədən,
3. Duruluq və təmizlik mənasına gələn səfa və səfvətdən,
4. Saff-ı əvvəldən,
5. Özlərini xalqa xidmətə verən Bənus-sofradan,
6. Boyun saçı və qıl mənasına gələn sufətül-başdan,
7. Sifət kəlməsindən,
8. Yunanca hakim və filosof mənasına gələn sufiadan,
9. Yun mənasına gələn sufdan.

Sufi kəlməsinin kökü olaraq qəbul edilən ən uyğun görüş yun mənasına gələn ərəbcə “suf”dur. Klassik təsəvvüf yazıçılarının öndərlərindən Əbu Nəsr Sərrac (ö.378/988) peyğəmbərlərin, övliya və əsfiyanın yolu dediyi suf (yun) geymə adətindən suf kəlməsini bu kökdən sayar. İnsanların geydikləri paltara görə ad almalarının köhnə bir adət olduğunu, İsanın dostlarının ağ paltar geydikləri üçün “ağ paltarlı” mənasında “həvarilər” adını aldıklarını qeyd edən Sərrac, sufilərə də

yunlu paltar geydikləri üçün sufi deyildiyini ifadə etmişdir. Klassik dövrümüzün müəlliflərindən Kələbazi, Əbu Nuaym, Qəzali, İbul-Cəvzi, Sührəverdi, İbn Təymiyə və İbn Xəldun bu görüşü mənimsəyən müəlliflərdəndir. Müstəsriklərdən Nicholson, Nöldeke, Massignon və Goldziher ilə son dövr təsəvvüfçülərin Əzhər şeyxi AbdulHİLM Mahmud da bu görüşü mənimsəyən alimlərdəndir.

III. TƏSƏVVÜFÜN TƏRİFİ VƏ MƏNBƏYİ

Təsəvvüf kəlməsinin hansı kökdən gəldiyi barədə olduğu kimi, təsəvvüfin tərfi haqqında da tam bir fikir mövcud deyildir. Təsəvvüf elminin olduğu çox tərfinin olduğunu qeyd etmişdik. Çünki hər bir təsəvvüfçü təsəvvüfi yaşadığı mənəvi təcrübələrə və yaşadığı məqamlara görə qiymətləndirməyə və tərif etməyə çalışır. Bu təriflərin sayını minə qədər çıxardanlar olmuş, hətta “təsəvvüfçülərin sayı qədərdir” deyənlər də olmuşdur. Biz bu fəsildə tərifləri on maddə halında qruplandırdıqdan sonra bunların Quran və sünnədən müsnədlərini göstərməyə çalışacağıq. Öncə təsəvvüf təriflərini sıralayaq:

1. Təsəvvüf zöhhddür
2. Təsəvvüf gözəl əxlaqdır
3. Təsəvvüf qəlb təmizliyidir
4. Təsəvvüf təzkiyə; yəni nəfs ilə mücahidədir
5. Təsəvvüf istiqamət; yəni kitab və sünnəyə sarılmaqdır
6. Təsəvvüf Allaha tam tƏsilimiyyət və rəbbanilikdir
7. Təsəvvüf Haqqa vüslətdir (ehsan)
8. Təsəvvüf İslamın ruh həyatıdır
9. Təsəvvüf bir batin elmidir
10. Təsəvvüf xəvassa aid “lədün” elmidir.³

Təsəvvüf və sufi ifadələri, hər nə qədər kitab və sünnədə kəlmə olaraq keçmə-sə də təsəvvüf məfhumlarının bəziləri Quran və sünnəyə əsaslanır.

³ Bax: Ethem Cebecioğlu, “Prof. Nicholson’ın Kronolojik Esaslı Tasavvuf Tarifleri” *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXIX, Ankara 1987, s. 387–406.

Bu baxımdan təsəvvüf təriflərinin Quran və sünnədən sənəd olaraq göstərilməsi, təsəvvüfin qaynağını da ortaya qoyacaqdır.

1. Təsəvvüf zöhdüdür

Zöhd, dünyadan üz çevirib Allaha yönəlməkdir. Təsəvvüfdə Allah sevgisinə mane olacaq şeyləri qəlbdən çıxardaraq qəlbi Allaha yönləndirməni təsəvvüfçülər zöhd olaraq qiymətləndirmişlər. İlk təsəvvüf tərifini söyləyən Məruf Kərhinin (ö.200/815) tərfi də zöhd anlayışına uyğundur: “Təsəvvüf həqiqətləri almaq, insanların əlindəkilərdən ümidünü kəsməkdir.”

Zöhd, təsəvvüfin həyata keçirməyi planladığı ruhu kamilliyə götürən bir vasitədir, əsas məqsəd deyildir. Bu məqsədlə təsəvvüfi sadəcə zöhd deyərək tərif etmək düzgün deyildir. Quranda zöhd kəlməsi sadəcə bir yerdə və ismi-fail vəznində keçir. **“Onsuzda onlar Yusif haqqında zahid idilər, Ona dƏgər verməzlərdilər.”** (Yusif, 12/20) Quranda, dünyadan tamamilə uzaqlaşb Allaha yönəlmə mənasında “təbəttül” kəlməsi işlədilmişdir. **“Hər şeydən uzaqlaşaraq əsil mənasıyla Allaha yönəl.”** (əl-Muzzəmmil, 73/8) Quranın bir çox ayəsində dünya hayatının müvəqqəti və cazibəliyi izah edilərək insanların aldadılmaması istənilmiş⁴; axirətin daha önəmli və xeyirli olduğuna diqqət çəkilmiş⁵; dünya hayatının Əsila axirət həyatına tərcih edilməməsi əmr edilmiş⁶; mal və övlad dünya həyatı; yaxşı əməllər isə axirət həyatı olaraq ifadə edilmişdir⁷.

Ayələrdə ümumiyyətlə dünya həyatı və ona meyl etməyin pis olduğu, axirət həyatının isə övülməsinin səbəbi insanlardakı dünya sevgisini azaltmaq və qulluq şüurunu qoruyub saxlamaqdan ibarətdir. Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s) hədislərində də zöhd təriflənmiş və zöhdün ən gözəl nümunələri onun öz həyatında görülmüşdür. Belə ki, bir hədisi-şərif var ki, təsəvvüfi dərk etməkdə “zöhd” məfhumunu əks etdirmiş kimidir.

Bir səhabə gəlib Hz. Peyğəmbərdən (s.ə.s) soruşur: “Ey Allahın Rəsulü, mənə elə bir əməl göstər ki, onu etdiyim zaman mənə həm Haqq, həm də xalq sevsin. Hz. Peyğəmbər (s.ə.s) buyurur: “Dünyaya qarşı zahid ol ki, Allah tərəfindən seviləsən. İnsanların əllərindəkilərə qarşı zâhid ol ki, onlar tərəfindən seviləsən.”⁸

⁴ Loğman, 31/33

⁵ əl-Kəhf, 18/46

⁶ ən-Naziat, 79/38

⁷ əl-Kəhf, 18/46

⁸ İbn Macə, Zöhd 1

Hə. Peyğəmbərin (s.ə.s) bundan başqa dünya həyatına qiymət verməməyi tövsiyə edən çoxlu hədisləri vardır. Bunlardan bəziləri belədir: *“Qızıla, gümüşə, parçaya və əbaya qul olanlar həlak oldu. Belələri özlərinə bir şey verildiyində razı olur, verilmədiyində qəzəblənirlər.”*

Hə. Peyğəmbər (s.ə.s) bir gün əlini İbn Ömər (r.ə) kürəyinə qoyaraq: “Dünyada ya qərrib bir insan kimi, ya da yolçu kimi ol!” buyurdu. Bir başqa hədisində “Dünyanı möminin zindanı, kâfirin cənnəti” olduğunu xəbər vermişdir.⁹

Abdullah b. Amr deyir ki: Allah Rəsulu (s.ə.s) bir gün bizə gəlmişdi. Biz də oturduğumuz yeri təmirlə məşğul idik. Bizə nə etdiyimizi soruşdu. Biz də: “yıxılmaq üzrə olan evimizi təmir edirik”-dedik. Bizə: “Əcəliniz daha yaxındır.” buyurdu.¹⁰

“Uhud dağı qədər qızılım olsa borcumu ödəmək üçün alacağım miqdardan başqa, qalan qisminin ən gec üç gün içərisində paylayaraq qurtarmasını təmin edərdim” buyurdu.¹¹

2. Təsəvvüf gözəl əxlaqdır

İslamın əxlaq nizamıyla maraqlanması, insanları pis xüsusiyyətlərdən uzaqlaşaraq yaxşı əməllərə yönəlməyə sövq etməsi məqsədilə bəziləri təsəvvüfə bu şəkildə tərif vermişdirlər:

Əbu Məhəmməd Cərir (ö. 311/923): “Təsəvvüf, bütün yaxşı xüsusiyyətləri mənimsəmək və hər pis əməldən uzaqlaşmaqdır”.

Əbu Bəkr Kəttani (ö. 322/933): “Təsəvvüf əxlaqdır. Əxlaqi cəhətdən səndən üstün olan mənəvi cəhətdən də üstündür.”

Əbu Məhəmməd Murtaiş (ö. 328/939): “Təsəvvüf gözəl əxlaqdır.”

Təsəvvüf ilə əxlaq bir-birinə sıx bağlıdır. Əxlaqın, İslamın ən çox üzərində durduğu mövzulardan biri olduğu məlumdur. Belə ki, Quranda: **“Sən uca bir əxlaq üzərəsən”** (əl-Qələm, 68/4) ayəsi Hə. Peyğəmbərin (s.ə.s) böyük əxlaqi yüksək qiymətləndirildiyi kimi özü də: *“Mən başqa bir məqsədlə deyil, ancaq gözəl əxlaqi tamamlamaq üçün göndərildim.”*¹² buyurur. Hə. Aişə validəmizə

⁹ Müslim, Zöhd 1

¹⁰ Müslim, Zöhd 1; Tirmizi, Zöhd 16

¹¹ Buxâri, İstiqraz 3

¹² Müvəttə, Hüsni-l-xülq, 8

Peyğəmbərimizin əxlaqından soruşulduğunda o, “Onun əxlaqı Qurandır.”-deyə cavab vermişdir.

3. Təsəvvüf təsfiyədir, qəlb təmizliyidir

Bəzi təsəvvüfçülər qəlbə əhəmiyyət verdiyi üçün təsəvvüfə bu cür tərif vermişdirlər. Bu təriflərdən bəziləri belədir:

Bişr Xafi (ö.227/841): “Sufi, qəlbini Allah üçün təmizləyib tər-təmiz edən kimsədir.”

Əbu Said Harraz (ö.277/890) “Sufi, Allahın qəlbini təsfiyə edib nurla doldurduğu kimsədir. Qəlbinə belə nur girən kimsə zikri-İlahidən ləzzət alar.”

Təsəvvüf tərifləri içində təsfiyəni önə çıxaranlar, sayca digərlərinə nisbətən daha çoxdur. Quranda qəlbın səfvət (qəlb-i-səlim) və kəsvət şəklində bir-birinə zid iki vəsfəndən bəhs edilir, bunlardan biri yüksək qiymətləndirilərkən, digəri çox pis olaraq diqqəti cəlb edir. Yaxşı qəlb, səfvət özəlliyinə sahib, içində Allahdan başqasına yer olmayan “səlim qəlb”dir. Belə ki: **“O gün nə mal, nə övlad fayda verir. Ancaq Allahın hüsuruna səlim bir qəlblə gələnlər müstəsna.”** (əş-Şuara, 26/88-89) buyurulmaqdadır. Kəsvətli qəlb isə günah ləkələrinə bulanmış, kirlənmiş və qaralmış qəlbdir. **“Allahın zikrindən uzaq olan kəsvətli qəlbə yazıqlar olsun.”** (əz-Zumər, 39/22) Allah təala, qaralmış qəlbləri qayalara bənzədir: **“Sənə qəbləriniz qatılaştı da daş kimi oldu. Hətta bəzi daşlardan daha da geri, daşlardan elələri vardır ki, içindən ırmaqlar fışqırır.”** (əl-Bəqərə, 2/74)

Quran və sünnədə insanın qəlb-i əməllərinin, o cümlədən orqanlarıyla etdiyi əməllərdən daha üstün olduğu bildirilir: “Allah, sizin surətlərinizə və mallarınıza deyil, sirətlərinizə, qəlbinizə və əməllərinizə baxar.”¹³ “Xəbəriniz olsun ki, insan vücudunda bir ət parçası vardır. O yaxşı və sağlam olarsa vücud da yaxşı və sağlam olur. Əgər o pis olarsa vücudun tamamı pis və fəsid olur. Biləsiniz ki o ət parçası qəlbdir.”¹⁴ Demək ki, qəlb-in təmiz olması əməllərin nəticəsinə təsir edir. Bu səbəbdən Allah Rəsulu (s.ə.s) bir səfərində əli ilə qəlbini işarət edərək üç dəfə: “Təqva buradadır”¹⁵-deyə buyurdu.

Qəlb-i təqveyə götürən nəfilə ibadət və zikrdir. Çünki qəlb günah ləkələriylə qaraldığı kimi, tövbə, zikr və nəfilə ibadətlə təmizlənir. Belə ki, Quranda qəlblərin

¹³ Müslim, Birr 32

¹⁴ Buxari, İman 39; Müslim; Müsəqat 107

¹⁵ Müslim, Birr 3229. ər-Rəd, 13/28; xüsusilə bax: ən-Nəhl, 16/106

zikir və imanla yüksəldiyinə işarət edən ayələr vardır: **“Diqqət edin, qəlblər ancaq Allahın zikriylə aram tapar.”** (ər-Rad, 13/28)

Qəlb təsfiyəsi nafilə ibadət və zikrlə başlayan bir hazırlıqdır. Qəlb təsfiyə olunduğu zaman, daim yaxşılığa meyl edər bir vəziyyətə gələr ki, bundan sonra gözəl hal-hərəkət və əməllər heç bir məcburiyyətə ehtiyac olmadan insanda “refleks” halını alır. Əxlaqın əsası da bu hala qovuşmaqdır. Zikrin qəlbi təsfiyəsi və mənəvi kamala təsiri səbəbiylə Muaz b. Cəbəlin “Ən fəzilətli əməl hansıdır?” sualına Allah Rəsulu (s.ə.s): *“Dilin zikri-İlahi ilə məşğul olduğu halda Allaha qovuşmandır.”*¹⁶-cavabını vermişdir.

4. Təsəvvüf təzkiyədir; nəfs ilə mücahidədir

Bəzi sufilər təsəvvüfin nəfsi tərbiyə etmək üçün meydana gəldiyini diqqətə alaraq bu elmi belə ifadə etmişlər. Cüneyd Bağdâdî: “Təsəvvüf sülhü olmayan bir müharibədir” deyərək təsəvvüfin durmadan, dinlənmədən nəfs cihadı olduğunu bildirmişdir.

Allah təala, Quranda Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s) vəzifələrini sayarkən bunlardan birinin “təzkiyə” olduğuna diqqət çəkərək: **“Allahdır, ümmilərə öz içlərindən, onlara Allahın ayələrini oxuyan, onları təzkiyə edən, onlara kitab və hikməti öyrədən bir peyğəmbər göndərən.”**(əl-Cumua, 62/2) buyurur. Bu ayədəki təzkiyədən məqsəd, mənəvi təmizlənmədir. İnsanları pis hal və hərəkətlərdən uzaqlaşdırmaq, yaxşılıq və gözəlliklərlə bəzəməkdir. Peyğəmbərə (s.ə.s) bir risalət vəzifəsi olaraq verilən təzkiyə, Əsilində bütün müsəlmanlardan arzu olunmaqdadır. Belə ki bir ayədə: **“And olsun nəfsə və onu yaradana. O, nəfsə pisliklərini göstərərək ondan qaçmağı ilham etmişdir. Nəfsini təzkiyə edən, pis xüsusiyyət və əməldən təmizlənən adam qurtulmuş, onu kirlədən isə xüsrana uğramışdır.”**(əş-Şəms, 91/7-10)

Təsəvvüf təzkiyədir, ancaq hər təzkiyə təsəvvüf deyildir. Bu səbəbdən təsəvvüfin əmr etdiyi təzkiyə, şəriətin hökmlərinə uyğun olan təzkiyədir. O da Allah Rəsuluna (s.ə.s) tabe olmaq və Onu nümunə almaqla gerçəkləşir. Allah təala: **“De ki, əgər Allahı sevirsiniz, mənə tabe olun ki, Allah da sizi sevsin, günahlarınızı bağışlasın.”**(Ali-İmran, 3/31) Təsəvvüfdəki təzkiyə hər cürə xarici təsirlərdən və fəlsəfi vəsvəşələrdən uzaq nəbəvi bir təzkiyədir.

Nəfs təzkiyəsi deyilən şey, nəfsin riyazət və mücahidə yoluyla pis xarakterlərin

¹⁶Tirmizi, Dəavat 4

ortadan qaldırılmasıdır. “Sənin ən böyük düşmənin daxilindəki nəfsindir.”¹⁷ hədisinə uyğun olaraq nəfs düşməninə qurtulmaqdır.

5. Təsəvvüf istiqamət; kitab və sünnəyə sarılmaqdır

Şəriət qaydalarına zidd bir təsəvvüf anlayışını İslam elmi kimi qəbul etmək mümkün deyildir. Təsəvvüf şəriətə möhkəm sarılmağı və ədəb qaydalarına diqqət etməyimizi əmr edir. Cüneyd Bağdadi: “Təsəvvüf cəm şəkildə zikr, (Quranı) dinləyib vəcdə gəlmək və (Kitab və sünnəyə) tabe olaraq ediləcək əməldir.”-deyə tərif edir.

Səriy Səqati (ö.257/870): “Təsəvvüf üç mənanı ifadə edən kəlmədir. Mərifətin nuru, vəra-ın nurunu söndürə bilməz. Təsəvvüf, Kitab və Sünnənin zahirinə tərs bir batin elmindən bəhs etməz. Kəramətləri sufini, Allahın qadağan etdiyi yerlərə girməyə (haramlarını halal sayıb onlara meyil etməyə) sövq etməz.” deyir.

Cüneyd bir başqa tərifində: “Təsəvvüf bir evdir, qapısı şəriətdir”-deyir. Əbu Həfəs Həddad (ö.265/878): “Təsəvvüf ədəbdən ibarətdir. Hər məqamın, hər halın və hər vaxtın bir ədəbi vardır. Ancaq buralardakı ədəbə riayət edən adam rical sinfinə girər.”

Təsəvvüf, Qurandakı “**Əmr olunduğun kimi dosdoğru ol!**”(Hud,11/112) ayəsində əmr edildiyi şəkildə, istiqamət üzrə olmaqdır. İstiqamət üzrə olmanın bir məcburiyyət olduğunu buyuran Peyğəmbərimiz (s.ə.s): “Hud surəsi məni qocaltdı”¹⁸-deyə buyurmuşdur. Bu surənin özəlliyi istiqaməti əmr edən ayənin burada olmasıdır. Kitab və sünnənin əmr etdiyi istiqamət, ədəbdir. Çünki Peyğəmbərimiz (s.ə.s), öz ədəb və istiqamətinin Rəhmani olduğunu ifadə etmişdir. “-Məni Rəbbim tərbiyə etdiyi üçün ədəbim də necə gözəl oldu.”¹⁹

6. Təsəvvüf Allaha tam təsilimiyyət və rəbbanilikdir

Bəzi təsəvvüfçülər təslimiyyət və ibadət mövzularına həssaslıqla yanaşdıqları üçün təsəvvüfə də aşağıdakı kimi təriflər vermişlər:

Əbu Məhəmməd Ruveym (ö.303/915): “Təsəvvüf, Allah ilə birlikdə nəfsi muradi- İlahiyə buraxmaqdır.”

Əbul-Hüseyn Müzəyyin (ö.328/939): “Təsəvvüf Haqqa boyun əyməkdir.”

¹⁷ Kəşfül-xəfa, I, 143 (412) Beyhəqidən

¹⁸ Tirmizi, Təfsir surə 56

¹⁹ Kəşfül-xəfa, I, 70 (174)38. əl-Bəqərə, 2/131

Əbu Əli Ruzbari (ö.322/933): “Təsəvvüf, bir insanın qovulsa belə sevgilisinin qapısında gözləməsidir.”

İbn Hafif (ö.331/942): “Təsəvvüf, təqdiri-İlahiyə səbir, Allahdan gələnin razı olaraq uzaq məsafələri qət etməkdir.”

Əbu Səhl Suluki: *“Təsəvvüf etirazı tərək etməkdir.”*

İslam tƏsilimiyyət deməkdir. Qurandakı: **“Mən aləmlərin Rəbbinə tƏsilim oldum.”**(Əl-Bəqərə, 2/131) ayəsi, Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s): “İslam ol, qurtul!”²⁰ hədisi fikrimizi təsdiq edir. Çünki həqiqi qulluq tƏsilimiyyətdir. “Allah qulların özündən başqasına qul olmamasını” əmr edir.²¹ Bundan əlavə “İnsanın həvəs və arzularının əsiri olmamasını” istəyir.²² Qurandakı “rəbbanilik” əmrini bu mənada düşünmək lazımdır: **“Kitabı oxuyub öyrətdiyinizə görə, xarici daxilinə uyğun Rəbbani alimlər olun.”**(Ali-İmran, 3/79) Rəbbani alim, elminin faydasını görən, özünü dünya zinətindən, mal və övlad fitnəsindən və şəhvət ehtirasından qoruya bilən insan deməkdir. Bunun əksi isə, elminin özünə faydası olmayan alimdir ki, Allah Rəsulu (s.ə.s) belələrinin qiyamətdə ən çox əzab görənlər olacağını bildirmişdir.

7. Təsəvvüf Haqqa vüslətdir (ehsan)

Təsəvvüfin əsas qayəsinin Haqqa vüslət olduğunu söyləyənlər təsəvvüfi buna bənzər ifadələrlə tərif etmişlər:

Zünnun Misri (ö.245/859): “Əhli-təsəvvüf, Allahı hər şeydən uca tutan və Allahın da onları ucaltdığı kimsələrdir.”

Əbu Amr Diməşqi (ö.320/932): “Təsəvvüf, yaradılanları nöqsan görmək, hər nöqsandan münəzzəh olan Haqqı görməklə nöqsan olan hər şeyə göz yummaqdır.”

Əbu Bəkr Şibli (ö.334/945): “İki dünyada Allah ilə bərabər, Ondan başqa bir şey görməməkdir.”

Bu təriflərdə ifadə edilən Haqqa vüslət, təsəvvüfin çatmaq istədiyi son hədəfdir. Ona çatmaq və Onunla olmaqdır. Qurandakı Allahın onlardan razı

²⁰Buxari, Bədul-vəhy 6

²¹Əl-İsra, 17/23

²²Əl-Casiyə, 45/23

olduğunu, riza və ehsan məqamına çatdırdığı qullar bunlardır.²³ Buxaridə rəvayət edilən bir qüdsi hədisdə vüslət və Allah ilə bərabərlik şüuru belə ifadə edilir: “Allah təala buyurur: Mənim vəli qulum düşmənlik edənsə Mən müharibə elan edərdəm. Qulum Mənə, üzərinə fərz qıldığım şeylərdən daha sevimli heç bir şeylə yaxınlaşa bilməz. Qulum fərzlərdən sonra nafilələrlə yaxınlaşmağa davam edərsə Mən onu sevərdəm, Mən onu sevdiyim zaman onun eşidən qulağı, görən gözü, tutan əli, yüyürən ayağı, düşünən ağı və danışan dili olaram. Belə bir qulun istədiyini dilədiyi an verərdəm, Mənə sığınsa onu qoruyaram.”²⁴

Qulun Allahı eşitməsi, görməsi bir növ vüslətdir. Allah qulun felinin xalığı olduğuna görə bütün qullarıyla eyni məsafədədir. Bu yaxınlıq Qurani-Kərimdə bir neçə ayədə açıq bildirilmişdir. **“Biz ona şah damarından daha yaxınıq”**(əl-Vaqə, 56/85), **“Yönünüzü hansı tərəfə çevirsəniz Allah oradadır”**(əl-Bəqərə, 2/115), **“Atdığı zaman sən atmadın Allah atdı.”**(əl-Ənfal, 8/1) Bu ayələr qulun Allaha olan yaxınlığı və qulun Xaliqə görə felləri açıq bir şəkildə göstərilmişdir. Əsilində hər şeyin faili Allah olduğu halda, insan dünya pərdəsi ilə örtülü olduğundan, bu həqiqəti görmür. Ancaq hədisdə ifadə edildiyi kimi ibadətlərlə vüslət məqamına çatanlar bu siri anında qavraya qadırlar. Təsəvvüfin təbliğ etmək istədiyi tövhid anlayışı budur. İbadət nəticəsində meydana gələn eşq və məhəbbət ilə qulun Allaha yaxınlaşması, maddi və zati birləşmə (hulul və ittihad deyil) mənəvi bir vüslətdir. Bunun başlanğıcı kəsbi, sonu isə vəhbidir.

8. Təsəvvüf İslamın ruh həyatıdır

İbadət, riyazət və mücahidə nəticəsində ruhda meydana gələn kamal və inkişaf, mərifət-i İlahiyyə və varlıq mövzusunda bir çox lədvünni və kəşfi bilgilərin ortaya çıxmasını, eşq, cəzbə, şövq və zövq kimi ruhi duyğuların yaşanmasını təmin edir. Buna görə də bəzi təsəvvüfçülər təsəvvüfin bu xüsusiyyətinə diqqət çəkərək bu cür təriflər etmişlər.

Cüneyd Bağdadinin bu iki sözü sufilərin ruh halını ifadə edir: “Təsəvvüf, Haqqın səni səndə öldürüb özüylə diriltməsidir”, “Təsəvvüf, sufinin içində olduğu bir sifətdir. Bu sifət, həqiqətdə Haqqın, surət və zahiri etibarilə xalqındır.”

Əbu Yaqub əl-Məzayili: “Təsəvvüf, hər cürə sifətin qeyb olduğu bir haldır.”- deyir.

²³Bax: ət-Tövbə, 9/100

²⁴ Buxari, Rıqaq 37

Quranda Hz. Peyğəmbər (s.ə.s) şəxsinə xüsusi olaraq: **“Gecənin bir vaxtında qalx və sənə məxsus olmaq üzrə bir nafilə (təhəccüd namazı) qıl! Ola bilsin ki, Rəbbin səni tərifə layiq bir məqama çatdırar”**(əl-İsra, 17/79), **“Sənin Rəbbin şübhəsiz bilir ki, sən gecənin üçdə ikisindən daha azını, yarısını və bəzən də üçdə birini ibadətlə keçirməkdəsen”**(əl-Muzzəmmil, 73/20) ayələri onun gecə namazına verdiyi əhəmiyyəti təsdiq etməkdədir. “Fərz namazlardan sonra ən fəzilətli namaz, gecə namazıdır.”²⁵ hədisi-şərif, Onun gecə ibadətinə verdiyi əhəmiyyət və gecə namazının mənəvi üstünlüyündən bəhs edir. Rəsulullah (s.ə.s), gecələri dizləri şişincəyə qədər ibadət etdiyini və özünə “gəlmiş keçmiş bütün günahlarının bağışlandığının Quran dili ilə xəbər verildiyi” xatırladıldığında bu cavabı vermişdir: “Şükür edən bir qul olmayımmı?”²⁶ Bu cavab Onun ibadətdən aldığı ruhi həzzi göstərir.

Fərz ibadətlərdən başqa nafilə namaz və oruc kimi zikr, dua və istiğfarla çoxlu məşğul olduğu və bu xüsusda ümmətinə etdiyi tövsiyələr hədis və şəmail kitablarında nəql edilmişdir. Dularında, Rəbbinə yalvararaq: “Sənə təsilim oldum, sənə iman etdim, sənə güvəndim, sənə sığınırım.” kimi sözlərlə Ona olan təsilimiyyətini ifadə etmişdir.

Peyğəmbərliyinin başlanğıc illərində Hira mağarasında xəlvətə çəkilərək yaşayan Hz. Peyğəmbərimiz (s.ə.s) Mədinədə Ramazan ayının son on günündə etikafa gedir və Cəbrayıl ilə Quranı müqabilə edirdi.

O, Allah sevgisi ilə ruhunu doldurmuş və daha peyğəmbərliyinə qədəm basmağa başladığı aylarda inziva həyatında ikən xalq Ona: “Məhəmməd Rəbbinə aşiq oldu.”-deməyə başladı. Peyğəmbərliyindən sonra da xalq içərisindən dost olduğu adamlarla ancaq Allah üçün dost olmuş və: “Allahdan başqa bir dost axtaracaq olsaydım, Əbu Bəkri dost seçərdim”²⁷-deyə buyurmuşdur. O həmişə “Mən Allahın dostuyam; amma bunu lovğalanmaq üçün demirəm.”²⁸ deyərdi.

Ondakı ruhi kamalı, Allah sevgisiylə birlikdə Allahdan qorxmaqla bərabər idi. Belə ki: “Mən içinizdə Allahdan ən çox qorxanınızam. Ondan ən çox qorunanam.”²⁹ buyururdu. Ancaq Ondakı bu qorxu, sevginin meydana gətirdiyi

²⁵ Müslim, Siyam 232; Əbu Davud, Sovm 55

²⁶ Buxari, Təhəccüd 6

²⁷ Bax: Buxari, Fəzəilus-səhabə 3

²⁸ Tirmizi, Mənaqib 16

²⁹ Buxari, İman 13; İtisam 2756.

bir qorxuydu. Təsəvvüfdə “heybət” adı ilə zikr edilən sevgi və qorxu hisslərinin bərabər olmasının ən yüksək səviyyəsi Allah Rəsulunda (s.ə.s) idi. Ondakı sevgi və qorxu hissləri onun üzərində o qədər təsir buraxmışdı ki, Onu görənlər və dinləyənlər son dərəcə təsirlənirdi. Hətta bir hədisində o: “Mən, düşmənlərimi bir aylıq məsafədən qorxudacaq ruhi güclə bürünmüşəm.”³⁰-deyə buyurmuşdur. Hz. Əlinin ifadəsinə görə Onu ilk görən qəlbinə heyvət hissi dolardı. Ancaq Onu tanıdıqdan sonra insanın könlündə səmimi bir məhəbbət peyda olardı. Onu görənlər arasında məhəbbətin təsirindən titrəyənlər olur, O: “Qorxma, mən Qüreyşdən, günəşdə qurudulmuş ət yeyən bir qadının oğluyam.”³¹ buyuraraq qarşısındakına təskinlik verərdi. Ona baxan üzünü çevirməzdi, Onun üzündəki nuranilik və ruhanilik bir çox adamın: “Bu üzün sahibi yalançı olmaz.”³²-deyərkən müsəlman olmalarına səbəb olardı.

Onun söhbətlərindəki mənəvi təsir səbəbiylə səhabələr hədis kitablarında Onu dinlərkən “Sanki başlarına quş qonmuş və onu hürküdüb qaçırmamaq üçün heç tərpənmədən diqqətli dinlədiklərini.”³³ rəvayət etmişdirlər.

Allah Rəsulu (s.ə.s) ətrafındakı səhabələrə ruhani bir həyat yaşadırdı. Səhabələr Onun söhbətlərindəki bu dini hissi, həyəcanı, eşqi, vəcdi elə yaşayıb yaşatmışlar ki, bu ününü bu zamana qədər yox olmadan gəlib çıxmışdır. Ruhani həyatı yazılı və ya şifahi olaraq anlatmaq mümkün olmadığı üçün o, könlüdən-könlə yol taparaq, qəlbdən-qəlbə keçərək bu günümüzdə qədər gəlib çıxmışdır. “Mömin möminin aynasıdır.”³⁴ hədisində ifadə edildiyi kimi, halların və duyğuların tədrisi bərabər olmaqla meydana gəlir. Allah təala : **“Biliniz ki, Allahın Rəsulu aranızdadır.”**(əl-Hucurat, 49/7) **“Sən onlar arasında olduğun müddətcə Allah onlara əzab etməz.”** (əl-Ənfal, 8/33) -deyə buyurur. Bu ayələrdə ifadə edilən Allah Rəsulunun (s.ə.s) əsri-səadətdən sonra ümmətlə bərabər olması və hər zaman aramızda olması mənəvi bir vəziyyətdir.

Ayə və hədislərdə ifadə edilən, Peyğəmbərimiz (s.ə.s) və onun əshabının yaşadığı ruhani həyat, təsəvvüfi həyat tərzinin binövrəsini meydana gətirmişdir. Bu həyat yaşanaraq, qəlbdən-qəlbə inikas edərək mənəvi hal vasitəsilə nəql edilmişdir.

³⁰ Buxari, Təyəmmüm 1; Darimi, Siyər 28

³¹ İbn Macə, Ətimə 30

³² Bax: Tirmizi, Qiyamə 42; İbn Macə, İqamə 174

³³ Buxari, Cihad 37; İbn Hənbəl, İV, 27861.

³⁴ Əbu Davud, Ədəb 49; Tirmizi, Birr 18.

9. Təsəvvüf batini elmdir

Təsəvvüf qəlbə və insanın daxilinə əhəmiyyət verən bir elmdir. Bu baxımdan bəziləri təsəvvüfi belə tərif etmişdirlər:

Cüneyd Bağdadi: “Xaricinə əhəmiyyət verən bir sufi görsən bil ki, onun daxili xarəbdir.”

Zünnun Misri: “Sufi danışdığında öz vəziyyətinə uyğun olaraq danışır, özündə olmayan bir şeydən Əsila bəhs etməz. Dilini söz söyləməkdən uzaq tutsa, hərəkətləri vəziyyətindən xəbər verər.”

Əbu Məhəmməd Murtaiş (ö.328/939): “Sufi, himməti addımını keçməyən-dir.” Təsəvvüf bir daxili elmdir. **“Namazlarını iklasla qılan möminlər qurtuluş ərdi”**(əl-Muminun, 23/1-2) -deyə buyurmuşdur. **“Məni xatırlamaq; zehnin-dən çıxarmamaq (zikr) üçün namaz qıl!”**(Taha, 20/14) ayəsində namazın əsil məqsədinin insanın daxili ilə əlaqədar olmasına işarət vardır.

Əməl və ibadətlərin düzlüyü, əməllərin icrası zamanı niyyətin sağlam olmasına bağlıdır. Bu səbəblə **“Əməllər ancaq niyyətlərə görədir”**-deyə buyurmuşdur. Qəlbəki niyyət xalis olmadan icra edilən əməl və ibadət, zahirən şərtlərə nə qədər uyğun olsa da məqbul sayılmaz. Ondan gözlənilən nəticə hasil olmaz. Belə ki: **“Namaza qalxdıqları vaxt, tənbel tənbel qalxarlar. İbadətlərini insanlara göstərmək üçün edərlər və Allahı çox az xatırlayarlar.”**(ən-Nisa, 4/142) ayəsində izah edilmək istənən də budur. Yenə: **“Yazıqlar olsun o namaz qılanlara ki onlar, qıldıqları namazdan qafildirlər.”**(əl-Maun, 107/4-5) ayəsində iqlassız, qəflətlə edilən ən qiymətli ibadətin faydasından belə bəhs edilməməkdədir. Bu proses, ibadətlərin ancaq qəlb ilə qiymət qazanacağını bildirir. Belə ki, bir hədisdə, ən məqbul ibadətlərdən olan “elm, cömərdlik və muharibədə öldürülmə” kimi felləri insanlar niyyətlərinin saleh olmaması səbəbiylə həyata keçirdikləri üçün cəhənnəmə gedəcəklərindən xəbər verilir.³⁵

Təsəvvüfçülər, “Allah sizə zahir və batini nemətlərini bol-bol verir.”(Loğman, 31/20) ayəsində ifadə edilən zahiri nemətlərin orqanlarla Allahın ehsanı olan ibadətlər olduğu, daxili nemətlərin də qəlbəki duyğular və mənəvi hallar olduğu bildirilmişdir.³⁶

³⁵ Bax: Tirmizi, Zöhd 4

³⁶ Bax: əl-Luma, s. 44

10. Təsəvvüf, xavassa aid lədünlə elmidir

Cüneyd: “Sufilər, aralarına başqalarının daxil ola bilmədiyi bir qrup kimidir. Daim Allah ilə bərabər olduqlarından onları Allahdan başqası tam mənasıyla dərk edə bilməz.”

Əbu Süleyman Darani (ö.215/830): “Təsəvvüf Haqqdan başqasının bilmədiyi əməllərin sufi üzərində cərəyan etməsidir.”

Təsəvvüf, xavassa aid lədünlə elmidir. Təsəvvüfçülərə görə Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s) Allahdan aldığı üç növ elm vardır. Bunlardan birincisi, Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s) əshabının hamısına öyrətdiyi; əmr və nəhylərdən meydana gələn şəriət elmi, digəri səhabənin bəzilərinə öyrətdiyi xüsusi elm (təriqət, təsəvvüf ya da xavass elmi) bir digəri də Allah ilə öz arasında gizli bir sir olan və mənasını sadəcə özü bilən elmdir. Qurandakı hürufi-müqəttə və mütəşabeh ayələr bunlardandır. Allah Rəsulunun (s.ə.s): “Siz mənim bildiklərimi bilsəydiniz, çox ağlayar, az gülərdiniz.”³⁷ hədisindən Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s) aldığı hər elmi söyləmək məcburiyyətində olmadığını görürük. Əlavə olaraq bəzi hədislər Əfəndimizin (s.ə.s) bəzi səhabələrə xüsusi elm öyrətdiyinə dəlalat edir. Hz. Əbu Hüreyrə deyir ki: “Mən Allah Rəsulundan (s.ə.s) iki qab elm aldım. Bunlardan birini xalqa danışdım. Digərini danışacaq olsam, bu boynum kəsilərdi.” Təsəvvüfçülərə görə bu hədisdə bildirilməyən elm,³⁸ şəriətə və Peyğəmbərə (s.ə.s) olan sevgi və məhəbbətdən yaranan batınlə lədünlə elmidir.

Allah Rəsulundan (s.ə.s) elmi-xavass adı ilə öyrənilən və daha sonrakı nəsillərə yazılı və şifahi olaraq deyil, mənəvi vərasət, ruhi təcrübə və hal yolu ilə intiqal edən; ibadət və məhəbbət nəticəsində əldə edilən, elmi-lədünlə adı ilə zikr edilən bir bilgilə növü vardır.

OXU MƏTNİ

Rəsulullah -səllallahu əleyhi və səlləm- həyatın hər sahəsində gözəl bir örnək olduğu kimi, insanları tərbiyə və təmizləmə məsələsində də ən gözəl örnəkdir. Onun Peyğəmbər olaraq çoxsaylı vəzifə və səlahiyyəti var. Ancaq bunların içərisində uca Allahın ona verdiyi bu dörd vəzifə önə çıxmaqda və daha da önəmli olmaqdadır:

³⁷ Buxari, Kəsuf 2; Müslim, Səlat

³⁸ Buxari, Elm 42

1. *İlahi vəhy almaq. Peyğəmbərimiz uca Allahın çox zaman Cəbrail-əleyhissəlam- vasitəsilə göndərdiyi kəlamına ünvan olmuşdur. Uca Allahın istəyib lütf etməsi ilə baş verən bu vəhy almaq keyfiyyəti Peyğəmbərimizin axirətə köçməsi ilə sona çatmışdır.*

2. *Qurani-Kərimlə nazil olan ehkam və həqiqətləri mübarək hədislərdə və siyəri-nəbidə olan əsaslara uyğun olaraq şərh və izah etmək. Rəsulullahın bu elmi səlahiyyəti müctəhidlər tərəfindən davam etdirilmişdir.*

İlahi ehkamın şərh və izahı, bəşəri həyatın yeni düzən və ehtiyacları qarşısında «ictihad» adı altında davam etməkdədir. Əhli olmadığı zaman bu keyfiyyət bəzən arxa plana keçmiş kimi görünsə də, ona aid olan ehtiyac və zərurət hər zaman diri qalmışdır. Bu vəzifə ictihad səviyyəsinə çatan alimlərə aiddir.

3. *Dinin əmr və qadağalarını müəssisə və sistem halında tətbiq edən, onu canlı saxlayan idarəetmə nüfuzuna sahib olmaq. Bu da xəlifələr tərəfindən davam etdirilmişdir.*

4. *Ruhlarda özünü göstərməklə insanların iç aləmini təmizləyib saflaşdırmaq. Rəsulullah -səllallahu əleyhi və səlləm- aid olan vəhyi nəql etməkdən başqa bütün vəzifələrin onun ardınca gələnlər tərəfindən davam etdirilməsi məcbur olduğu kimi, onun insanların iç aləmini təmizləyib, saflaşdırmaq vəzifəsinin də sona çatmaması və bunun şeyxlər, ulular tərəfindən qiyamətədək davam etdirilməsi də eyni şəkildə tələb ediləndir və məcburidir. Çünki möminlərin yalnız zahirinin deyil, daxilinin də təmizlənməsi ancaq və ancaq bu yolla mümkün ola bilər. Elə buna görə də, təsəvvüfə bağlı olan üsul və əsasların ana qaynağı, ruhu Quran və hədislərdə olan bu nəbəvi fəaliyyətin hərə zaman və məkanda davam etməsindən ibarətdir. Ulular zümrəsi və onların fasiləsiz olaraq davam etmək gerçəyinin qaynağı bu zərurət və ehtiyacdır.*

IV- KLASSİK TƏSƏVVÜF ƏDƏBİYYATI

Quran və sünnədən bəhrələnən təsəvvüfi həyat və təsəvvüfi düşüncə, yüksək bir ad qazanaraq sistematik bir hala gətirilmişdir. Özlərindən sonra gələnlərin istifadə etmələri üçün yazılan təsəvvüfi əsərlər və bu əsərlərin müəllifləri bunlardır:

1. Haris b. Əsəd Muhasibi (ö.243/857). Əsərləri zamanımıza qədər gəlib çatanların demək olar ki, birincisidir. Otuza yaxın əsər arasında onun “*ər-Riayə*

li-hüquqillah” adlı əsəri klassik təsəvvüf ədəbiyyatı içərisində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. O, əsərlərində Quşeyri və Qəzalidən istifadə etmişdir. Əsərləri bir neçə dəfə çap olunmuş və biri Əbdülhakim Yücəyə, digəri Şahin Filizə aid olmaqla iki dəfə türk dilinə tərcümə edilmişdir.

2. Hakim Tirmizi (ö.320/932). Təsəvvüfi düşüncənin ilk təmsilçilərindən hesab edilir. O’nun “*Xətmül-vələyə*” adlı əsərindən İbn Arabi qaynaq olaraq istifadə etmişdir. Əsər Osman Yəhya tərəfindən nəşr edilmişdir. (Beyrut 1965)

3. Əbu Nasr Sərracın (ö.378/988) “*əl-Luma*” adlı əsəri təsəvvüf elminin mənbələri və meydana çıxmağı haqda xəbər verir. Bu təsəvvüf məfhumlarını geniş bir şəkildə ələ alan ilk əsərdir. Əsər Nicholson tərəfindən İngiltərədə, Əbdülhalim Mahmud tərəfindən Qahirədə nəşr edilmiş (Qahirə 1960) və H. Kamil Yılmaz tərəfindən “*İslam təsəvvüfi*” adı ilə türk dilinə tərcümə edilmişdir. (İstanbul 1996)

4. Əbu Bəkr Kələbazi (ö.380/990). Kəlam, fıqh və hədis alimi olan Kələbazi, “*ət-Təərrüf*” adlı əsərində etiqadi mövzularla birlikdə təsəvvüfi məfhumları izah etmişdir. Bir neçə dəfə çap edilmiş və Süleyman Uludağ tərəfindən “*Doğuş dövründə təsəvvüf, təərrüf*” adıyla türk dilinə tərcümə edilmişdir. (İstanbul, 1979)

5. Əbu Talib Məkki (ö.386/996) nin “*Qutul-qulub*” adlı əsəri, zöhd, ibadət, itaət mövzuların və təsəvvüfin praktiki cəhətlərini izah etmişdir. Əsərdən Qəzali mənbə kimi istifadə etmişdir. Həmin əsər biri Məhərrəm Tan (İstanbul 1999) və digəri Yaqub Çiçək-Dilavər Səlvı (İstanbul 2003) tərəfindən iki müxtəlif variantda türkcə tərcümə edilərək nəşr olunmuşdur.

6. Əbdülkərim Quşeyrinin (ö.465/1072) “*ər-Risalə*”si, sünni təsəvvüfi sistemləşdirməsi baxımından klassiklər arasında mühüm bir yer tutur. Quşeyri, Əbu Nuaym kimi, Süleminin tələbəsidir. “*Quşeyr Risaləsi*”nin üzərində şərh və tərcümələr edilmiş və əsər ərəbcə bir neçə dəfə çap edilmişdir. Osmanlıca tərcümələrindən başqa, Latınca hərflərlə Tahsin Yazıcı, Əli Arslan və Süleyman Uludağ tərəfindən ayrı-ayrılıqda türk dilinə tərcümə olunaraq nəşr edilmişdir.

7. Əli b. Osman əl-Cüllabi əl-Xucvirinin (ö.465/1072) “*Kəşfül-Məhcub*” adlı əsəri farscadır, (Tehran, 1338/1919) İsad Əbdülhadi Qəndil tərəfindən ərəbcəyə (Qahirə, 1974) Süleyman Uludağ tərəfindən türkcəyə tərcümə edilmişdir. (İstanbul 1982)

8. Məhəmməd Qəzali (ö.505/1111). Kəlam, fəlsəfə və təsəvvüf sahəsində us-

tad olan Qəzali təsəvvüfə daha çox əhəmiyyət vermişdir. Onun *“Ehyau ulumiddin”* adlı əsəri digər elmlərdə olduğu kimi təsəvvüf sahəsində yazdığı ən böyük əsərlərdəndir. İslam dünyasının ən məşhur əsərlərindən biri olan *“Ehya”*-nın müxtəlif dillərdə çoxlu nəşrləri vardır. Biri Əhməd Sərdaroğluna, digəri Əli Arslana aid olmaqla iki türkcə tərcüməsi vardır.

9. Əbu Həfəs Ömər Sührəverdi (ö.632/1234). Bağdadda “şeyxlər şeyxi” olan Sührəverdi təriqət dönəmi təsəvvüfinün qaynaqlarından olan *“Avarifül-məarif”*-in müəllifidir. Əvvəlkilərdən fərqli olaraq o, “Avarif”də təkyə həyatı və xəlvət ədəbi kimi mövzulara da yer vermişdir. Əsərləri H. Kamil Yılmaz və İrfan Gündüz tərəfindən türk dilinə tərcümə edilmişdir.

10. Muhyiddin b. Arabi (ö.638/1240) təsəvvüfi təfəkkürün ən mühüm təmsilçilərindəndir. Vəhdəti-vücuda mövzusunu sistemə salaraq gətirmişdir. *“əl-Fütuhātül-Məkkīyyə”* onun ən məşhur əsəridir. *“Fususül-hikəm”*ə A. Avni Konukun tərcümə və şərh, ən son yazılan və ən mühüm şərhərdən biridir.

11. Mövlana Cəlaləddin Rumi (ö.672/1273) Eşq və vəcd şairidir. Duyğulu dünyasını şeirlə ifadə etmiş, “Məsnəvi”ni bizlərə bəxş etmişdir. Farsca olan *“Məsnəvi”*-si çox bəyənilmiş, oxunmuş, əzbərlənmiş və müxtəlif dillərə tərcümə edilərək şərhlər yazılmışdır.

V. TƏSƏVVÜFÜN MÖVZUSU

Təsəvvüfin mövzusu ümumi olaraq Allah, varlıq və insandır. Kəşf, vəcd və vicdan etibarilə Allahı zat, sifət və fəalləriylə tanımaq (mərifəti-İlahiyyə). İnsanın ruh və nəfis etibarilə forması, ruhun təsfiyəsi, nəfsin təzkiyəsi və əxlaqın ucaldılması təsəvvüfin mövzusuudur. Mənəvi məqamlar, vəcd, eşq, sevgi, nifrət və kin kimi duyğular təsəvvüfin mövzularına daxildir.

Kainat və varlıq da təsəvvüfin mövzuları arasında özünə yer tutur. Çünki təsəvvüf Allah, insan və varlıq arasındakı əlaqəni “vəhdəti-vücuda”, “vəhdəti-şühud” ya da “tövhid-i vücuda və şühud” kimi mövzularla incələyir.

VI. TƏSƏVVÜFÜN MƏQSƏDİ

Kainatda heç bir şey, məqsədsiz və təsadüfi deyil. Hər şeyin bir məqsədi və qədəri vardır. Allah Rəsulu (s.ə.s) peyğəmbər olaraq kainata göndərilməsinin

bir məqsədi olduğunun və bunun da “ən gözəl əxlaqı tamamlamaq” olduğunu açıq bir şəkildə ifadə etmişdir. Elmlərin və xüsusilə də İslam elmlərinin müştərək bir məqsədi “dünya və axirət xoşbəxtliyi” kimi öz əksini tapmışdır. Təsəvvüfin məqsədi, insanı pis əxlaqdan, çirkin iş və əməldən uzaqlaşdırmaq, gözəl vəsflərlə bəzəmək, Allah və Rəsulunun (s.ə.s) əxlaqını mənimsəməkdir.

Bu əsas məqsəd üzərində ittifaq edilmişdir. Bu məqsədin həyata keçirilməsi və yolları müxtəlifdir. Bəzi təsəvvüfçülər, bu məqsədə çatmaq üçün ibadət və zikri, bəziləri riyazəti, bəziləri də eşq və vəcdi uyğun görmüşlər. Bunun son nəticəsi isə vəslətdir. Vüslətə çatmağın ən gözəl yolu, “üsveyi-həsənə” olan Allah Rəsuluna (s.ə.s) tabe olmaqdır.

VII. TƏSƏVVÜFÜN DİGƏR ELMLƏRLƏ MÜNASİBƏTİ

Elmləri bir-birindən ayırmaq mümkün deyil. Təsəvvüf, xüsusiyyəti etibarıyla dini bir elm olaraq digər İslam elmləri ilə, eləcə də fəlsəfə, sosiologiya, psixologiya, ədəbiyyat (təkyə və divan ədəbiyyatı) şeir, musiqi, hüsnüxətt kimi gözəl münasibətlərlə əlaqədərdir. İslam elmlərinin içində, təsəvvüfdən başqa, digər elmlərlə bu qədər yaxından maraqlanan başqa bir elm yoxdur.

İslam elmlərinin bir-birindən ayrılaraq müstəqil şəkildə sistemləşmə prosesi hicri 11 əsrdən etibarən başlayır. Əvvəllər İslam elmləri bütöv bir sistem şəklində idi. Bir-birindən ayrılmış, xüsusiyyətləri və üslubları müstəqil bir elm kimi formalaşmamışdı. Fiqh, təfsir, hədis və təsəvvüf kimi elmlər arasında əlaqələr davam etməkdədir.

1. TƏSƏVVÜF VƏ BAŞQA İSLAMİ ELMLƏR

a. Təsəvvüf və Kəlam

Kəlam elmi mövzu baxımından hər şeydən öncə uca Allahın zat və sifətlərindən, onun birliyindən bəhs edir. Kəlam elminin bir qayəsi Haqqı sübut və batili rədd etməkdir. Bu yolla islama qarşı yönəldilən tənqid və etirazlara cavab vermək və islamın haqq din olduğuna insanları inandırmaq da onun hədəflərindən biridir.

Təsəvvüfin hədəfi isə kəmal sifətlərə sahib olan, nöqsan sifətlərdən uzaq, uca Allahı qəlbən də tanıya bilmək, yəni mərifətullahdır.

Kəlam elmi əqaidlə bağlı çətinlikləri kitab və sünnəni əsas götürərək ağıl vasitəsilə həll etməyə çalışır. Ancaq səbəblər aləmində təsirdən təsir edənə doğru bir idrak yolu ilə gedən ağıl insanı həqiqətə çatdırmaqda təkbaşına yetərli deyil. Qəlbi görüş və duyğulara da zərurət dərəcəsində ehtiyac hiss edilir.

Təsəvvüf ağılın gücünün çatmadığı məsələlərdə qəlbi yardıma çağıraraq təsilimiyyətlə yola davam edir. Belə məsələləri Quran və sünnəyə uyğun olan kəşf və ilham kimi qəlbəki təcəllilərlə aydınlığa qovuşdurur. Bu yolla insana sonsuz bir rahatlıq verir.

Qəlbi fəaliyyətə olan ehtiyac kəlam alimlərinə görə də qəbul edilən bir keyfiyyətdir.

Təsəvvüf kəlam elminin hamıya aid olan həqiqətlərini hər fərdin istedadı fərqli olduğundan ən istedadlı bir şəxs belə təmin olacağı səviyyəyə çatdırır. Fərdin inancını sağlamlaşdıraraq Allahın varlığı və birliyi məsələsində onu tam inandığı bir biliyə qovuşdurur.

b. Təsəvvüf və Təfsir

Təfsir elmi bəşəriyyətə hidayət rəhbəri olaraq təqdim edilən Qurani-Kərimin dərin mənalarını ortaya çıxarib izah etməyi mövzu seçən bir elmdir. Bu yönü ilə təfsir insanın iç aləmini təmizləyib onu kamala çatdırmağı hədəf seçən təsəvvüf üçün istədiyi dərman və reseptləri təqdim edən bir həkim vəzifəsini icra edir. Çünki təsəvvüf elmi öyrəndiyi mövzuları araşdırarkən, özünə xas olan üsulları müəyyən edərkən təməl qaynaq olaraq Qurani-Kərimi əsas götürmüşdür.

Təsəvvüf əhlinin başlıca bərəkət və ilham qaynağı Qurani-Kərim olduğundan mütəsəvvüflər təfsir elminə də böyük xidmətlər göstərmişlər. Ayələrin işarə etdiyi mənalarını ortaya çıxararaq bu elmin zənginləşdirilməsinə yardım etmişlər. Demək olar ki, bu baxımdan təsəvvüf böyükləri Quranın təfsirində onun kəlmələrindəki dərin dəryaya baş vuraraq çoxlu hikmətlər əldə etməyə çalışmışlar və bunun önəminin üzərində durmuşlar. Bu baxımdan ilahi kəlamın məzmununu adi kəlmələrdəki darlığa həbs etmək doğru deyil. Ancaq bu fəaliyyətin də systemsiz və qaydasız olduğu düşünülməməlidir. Bir ayəyə işari məna (daxili məna) verərkən bu üç məsələyə əməl edilmişdir:

1. İşari mənanın zahiri məna ilə təzad təşkil etməməsi

2. Verilən mənanın Kitab və sünnənin məzmununda olması

3. İşari məna üçün kəlmələrin əvvəlinin və sonunun uyğunluğu, bir-birini tamamlaması

Qurani-Kərimi işari tərzdə təfsir edən əsərlərə misal olaraq Əbu Əbdürrəhman Süləminin «Həqaiqüt-Təfsir»ni, Quşeyrinin «Lətaiful-İşarat»ını və Bursalı İsmayıl Haqqının «Ruhul-Bəyan» adlı təfsirlərini göstərmək olar. Bunlardan başqa Mövlana və İbnul-Ərəbi kimi mütəsəvvüflərin əsərləri də bir çox mübarək ayənin işari təfsiri ilə zənginləşmişdir.

Təfsir üsuluna dair kitablarda müfəssirlərin bilməsi zəruri olan elmlər sayılarkən uca Allahın seçilmiş qullarına bəxş etdiyi «vəhbi elm»in (fitri) də adı çəkilir. Bu elm də ancaq uca Allaha təqva, yaradılmışlara qarşı təvazökarlıq, dünyaya münasibətdə zöhd və nəfsə münasibətdə amansız bir mücadilə ilə əldə edilə bilər. Belə ki, mübarək bir hədisdə bu gerçək ifadə edilmişdir: «Bilgi ilə əməl edənlərə Allah bilmədiklərini də öyrədir». (Əbu Nuaym, «Hilyə», X, 15)

Deməli, mənəvi tərbiyə və təmizlənmə ilə qəlb aləmində inkişaf əldə edilməsə, Quran, kainat və insanın sirlərini bilmək mümkün deyil.

c. Təsəvvüf və Hədis-Siyər

Hədis elmi Peyğəmbərimizin -səllallahu əleyhi və səlləm- söz, iş, anlatma, yaradılış, ya da gözəl əxlaqı ilə bağlı xüsusiyyətlərini öyrənən bir elmdir.

Başqa islami elmlər kimi, təsəvvüfin də Qurani-Kərimdən sonra üz tutduğu ikinci qaynaq hədisdir. Rəsulullahın -səllallahu əleyhi və səlləm- həyatını, maddi-mənəvi bütün yönləri ilə ortaya qoyacaq bir zənginliyə sahib olan hədislərin təsəvvüfin biçimlənilib inkişaf etməsində üzərinə götürdüyü vəzifənin böyüklüyünü anlamaq heç də çətin deyildir. Çünki zöhd, günah və haramdan qaçmaq, ehsan, təvazökarlıq, başqasını düşünmə, səbir, şükür, təvəkkül kimi mənəvi mövzularla bağlı hədislər təsəvvüf əhlinin anlayış və düşüncələrinin təməllərini təşkil edir. Təsəvvüfi yaxından maraqlandıran bu və bunun kimi mövzularda kainatın fəxri olan Peyğəmbərimizin ruhani həyatı ilə bağlı sözləri, davranışları təsəvvüflə hədis elmini bir-birinə yaxınlaşdırmış və onları ayrılmaz bir bütövə çevirmişdir.

Təsəvvüf əhlinin fəzilətli həyatındakı gözəlliklər həzrət Peyğəmbərin -səllallahu əleyhi və səlləm- həyatından bir inikas olub yazılı hədis mətnlərini tamamlayan bir ünsürdür. Təsəvvüf əhlinin hal və davranışları mübarək hədislərin əməli olaraq şərh olunmasıdır. Başqa bir ifadə ilə hədislərin nəzəriyyədən əmələ

ötürülməsi yolu ilə sonrakı müxtəlif zaman və məkanlarda davam etdirilməsidir.

Təsəvvüfin bir elm olaraq ortaya çıxmasından öncə istər hədisçilər, istərsə də mütəsəvvüflər tərəfindən qələmə alınan «Kitabüz-Zöhd»lər, hədis elmi ilə təsəvvüf arasında bir körpü olmuşdur.

Başqa yöndən, təsəvvüf əhli mübarək hədislərə işari mənalar verib, onu izah etməklə hədis elmini zənginləşdirmişlər. Hətta bəzi sufilər hədisçilər tərəfindən mənimsənməsə də, həzrət Peyğəmbərin-səllallahu əleyhi və səlləm-ruhaniyyətindən kəşf yolu ilə də hədis alına biləcəyini qəbul etmişlər.

Tarixdə Hakim-Tirmizi və Kəlabazi kimi sufi kimi məşhur olduğu halda hədisə dair əsər yazan təsəvvüf böyükləri var. Eyni şəkildə, hədisçi olaraq şöhrət tapdığı halda, hədis elminin ölçüləri ilə birgə sufilərin metodlarını da mənimsəyən hədis alimləri də olmuşdur.

d. Təsəvvüf və Fiqh

İslamın ilk zamanlarında dini və dünyəvi bütün məsələlərlə bağlı bilinməsi zəruri olan hər şey fiqh adı altında öyrənilir, bu elmlə məşğul olanlara da fəqih, yəni alim deyilirdi. Bu mənada fiqh kəlməsi varlığın və hadisələrin hikmətini bilən, insanın dini məsələlərdə lehinə və əleyhinə olan məsələləri bir-birindən seçməyə imkanı olan bir şəxsi ifadə edirdi.

Başlanğıcda vəziyyət belə idi, ancaq sonra bu məsələ ilə bağlı elmi fəaliyyətin genişlənməsi ilə fəqihlər etiqadi və əxlaqi hökmləri fiqhdən kənarda saxlayaraq, onu ancaq əməli və qəzai hökmlərə həsr etmişlər. Bu gün də fiqh deyiləndə anlaşılan mənə budur.

Təsəvvüf də insanın lehinə və əleyhində olanları həm zahiri, həm də batini yönü ilə bilib, ondan doğan nəticələrə əməl etməsidir. Fiqh, dəstəmaz, təmizlik, namaz, oruc kimi əməli məsələlərin zahiri doğruluq şərtlərini bildirir. Təsəvvüf isə qəlbi təmizləyib, qulu mərifətə və qəlbi həssaslığa hazırlayır. Bu, o ibadətin kamilliyi üçün ən əlverişli şəraitin hazırlanması deməkdir. Bu baxımdan təsəvvüfə fiqh elminin ruhani əsası və mahiyyəti mənasında «fiqhi-batin», ya da «fiqhi-vicdani» də deyilmişdir.

Heç şübhəsiz, fiqh elminin qayəsi əməlin mükəmməl, yəni Allah yanında məqbul olacaq bir tərzdə yerinə yetirilməsini təmin etməkdir. Belə bir mükəmməllik isə ancaq təsəvvüfi düşüncələrin təmin etdiyi ruhi kamilliklə gerçəkləşə biləcəyindən bu iki elmi bir-birinin, sanki tamamlayıcısı saymaq

doğru olar. Çünki təsəvvüfin Əsil hədəflərindən biri də insanı dinin metafizik, yəni ruhani həqiqətlərində zirvəyə ucaltmaqdır, onun bütün əməl və davranışlarını kamilləşdirməkdir. Əməllərin zahiri şərtlərini izah və müəyyən edən fiqh elminin Əsil qayəsi ancaq təsəvvüfi kamilliklə gerçəkləşə bilər. Məsələn, namazın təmizlik və qayadalarla uyğun icra edilməsi kimi zahiri şərtlərinin necə yerinə yetiriləcəyi fiqh elmində göstərilir. Hətta, niyyət kimi mənəvi bir şərtin lüzumu da izah olunur. Zahiri şərtlərinə əməl edilmiş olan ibadətin qəbul olunması üçün qəlbin riya, həsəd kimi xəstəliklərdən azad olması zəruri olduğu halda, fiqh bu mənəvi sahəni nizamlamaq işi ilə məşğul olmamışdır. Bu məkanı da təsəvvüf nizamlayaraq ibadətin zahiri qədər batini şərtlərini də gerçəkləşdirməyə çalışır. Çünki fiqh elmi hamı üçün olan şəriətin bir şöbəsi olmaqla ancaq zahiri məsələlərlə məşğul olur. İnsanların şəriət məsələləri ilə bağlı borcu da zahirdən ibarətdir. Ancaq ibadətləri qəbul, ya da rədd etmək haqqı yalnız özünə aid olan uca Allah zahir qədər batini də mütləq bir şəkildə bilir və batini təmizlik də Onun qulda görmək istədiyi təməl xüsusiyyətlərdən biridir.

Fəqihlər namaz, oruc, həcc kimi ibadətlərlə nikah, talaq, ticarət, qisas kimi məsələləri incələyib hökmlərini müəyyən edərkən, mütəsəvvüflər bunların zöhd, təqva və ixtlas kimi mənəvi güclə icra edilməsinə önəm vermişlər. Eyni şəkildə, Qurani-Kərim də ibadətlərin mənəvi yönünə daha çox üstünlük verir, qulu zöhd və təqvaya yönləndirir.

Təbii ki, bu, təsəvvüf əhlinin fiqhə önəm vermədiyi, ya da fiqh elmi ilə yetərinəcə maraqlanmadığı mənasına gəlir. Əksinə, Qəzali, İbn Ərəbi, Mövlana Cəlaləddin Rumi, İmam Rəbbani və Xalid Bağdadi kimi bir çox mütəsəvvüflər zahiri elmlərdə də səlahiyyət sahibi olan böyük alim və fəqihdirlər.

2. TƏSƏVVÜF VƏ FƏNNİ ELMLƏR

Fənni elmlər, yəni laboratoriya müşahidələri ilə sübut olunan elmlərin ilk baxışda təsəvvüflə heç bir əlaqəsinin olmadığı görünə bilər, gerçək belə deyil.

Varlıqların və hadisələrin yaranmasındakı hikmət və keyfiyyətlə bağlı axtarışlar aparan hər bir elmi fəaliyyətin yolu sonda metafizik bir nöqtəyə çatır. Bu da fənni elmlərin təsəvvüflə qovuşduğu nöqtədir. Çünki təsəvvüf, kainatdakı bütün varlıqların sir və hikmətlərini, yəni metafizik yönlərini ümumi olaraq təhlil, təsbit və müəyyən edir.

İnsanı, Allah və ondan başqa olan bütün yaradılmışlarla daha dəqiq, bütün

maraqlara cavab verə biləcək bir səviyyədə olan bir elmə, yəni həqiqət iqliminə qovuşdurur.

Fənni elmlərin maraq sahəsi maddi aləm, yəni təbii şeylərdir. Bu elmlərin varlıqlarda aşkar etdiyi gerçəklər onlara ilahi təyinatla yerləşdirilmiş olan xüsusiyyətlərdir. Buna görə də, maddi aləmə aid olan hər kəşf Yaradıcının qüdrət və əzəmətinə bir dəlil olaraq ortaya çıxır. Bu nöqtədən çıxış edərək fənni elmlərin müəyyən mənada ilahi sənət xariqələrinə çatmağa kömək etdiyini söyləmək mümkündür.

Başqa yöndən İslam, maddəni belə, metafizik yönərlərlə birlikdə incələyir. Bu gün müasir fənni elmlər də bu izaha yaxınlaşmışdır. Çünki maddi aləmdəki hər kəşf yeni bilinməyənlərə qapı açır və insan düşüncəsini sonsuz bir məsafəyə yönəldir. Maddi aləmin təsiri ilə olan bu fəaliyyətin sonunda da bir sıra metafizik hadisələr üzə çıxır. Xüsusilə, müasir dövrümüzdə bu elmlərin ağıllara heyranlıq verən nöqtələrə çatması, nəticədə, fiziki gerçəklərin metafiziklə üz-üzə gəlməsinə səbəb olmuşdur. Buna görə də, həqiqəti yalnız maddəyə aid etmiş olan köhnə materialist düşüncələr iflasa uğramışdır. Keçən əsrin tabularından biri olan Lavoisier (Lavuazye) qanunu yıxılmış və fəlsəfə ilə din arasındakı əsas ixtilaf mövzularından biri olan «maddənin qədim olduğu» görüşü artıq tarixin zibilliyinə atılmışdır. Maddənin Əsil deyil, zahiri bir surət və sıxılmış bir enerji olduğu həqiqəti atomun parçalanması ilə isbat edilmiş və bu yolla da maddə deyilən şeyin enerjisinin müəyyən bir qəlibdə saxlanması ibarət olduğu ortaya çıxmışdır. Bundan başqa, xüsusilə fizika, kimya, biologiya və astronomiyadakı yeni kəşflər dinin və Qurani-Kərimin ülvəi mahiyyətini təsdiq edən çoxsaylı yeni dəlillərin ortaya çıxmasına yol açmışdır.

Təsəvvüf sirləri dərk etmək məqsədi ilə kainatı təhlil etdiyinə görə fiziki gerçəklərin sonunda metafizik xüsusiyyətlərlə üz-üzə gələn fənni elmlərin təsəvvüflə hər hansı bir şəkildə əlaqəsinin olduğunu qəbul etmək bir zərurətdir.

Bəlli olduğu kimi, mütəsəvvüflərin gözündə dünya Allahın adlarının təcəlli məkanıdır. Kainatda olan hər bir varlıq böyük bir sənət xariqəsidir. Gündəlik həyatda bir çoxumuzun qarşılaşdığı və heç düşünmədən keçib getdiyi hadisələr haqqında cildlərlə kitab yazılsa, yenə də azdır. Məsələn, bir tut yarpağını ceyran yeyəndə ətir, ipəkqurdu yeyəndə isə ipək olur. Bunun kimi kainat hər gün müşahidə etdiyimiz, ancaq üzərində layiqincə durub düşünmədiyimiz xariqələrlə doludur. Cücərən otlara, açan çiçəklərə, meyvə verən ağaclara ibrət gözü ilə baxılsa və bunların torpaqdan rəng, qoxu, ləzzət kimi xüsusiyyətləri necə əldə edib çıxara

bildikləri düşünülə, ilahi qüdrətin belə təzahürləri qarşısında heyrətdə qalmamaq mümkün olmaz. Qısacası, mütəsəvvüflər kainatda heç bir şeyin boş yerə yaradılmadığını sadəcə zahirləri ilə deyil, bütün qəlbləri ilə də qəbul etmişlər.

Quran və insan kimi, kainat da uca Allahın ilahi adlarının tərkibləri ilə meydana gəlmişdir. Bütün fənni elmlər müəyyən mənada bu tərkiblərin kainatdakı təzahürləri olan adətullahın hikmətlərini axtarmağa borcludur. Bu borcu yerinə yetirəndə isə mütləq bir acizliklə qarşılaşacaq. Ancaq mənəvi baxımdan inkişaf edərək bir növü qəlbi qəbul edicilərə malik olanlar sir və hikmətləri qavrama məsələsində fənn elmlərinin çatdığı mərhələlərdən daha irəliyə gedə bilər. Elə bu nöqtələrdən başlayaraq fənni elmlərlə təsəvvüf birləşir və eyniləşir.

3. TƏSƏVVÜF VƏ ƏDƏBİYYAT

Əsil fəaliyyət sahəsi könül aləmi olan təsəvvüf mənəvi hiss, fikir və həyəcanları bəlli bir üslub və ədəb daxilində sətirlərə, misralara, yəni sözə də çevirmişdir. Beləliklə, fərd olaraq hər bir kəsə birbaşa qovuşa bilmədiyi halda, sətirlər vasitəsi ilə çatmışdır, sadəcə könüllərə deyil, dərinlik və məzmun genişliyinə sahib olduğuna görə də ədəbiyyata böyük bir zənginlik vermişdir.

Ədəbiyyat tariximizdə «Təkyə ədəbiyyatı» adı altında özünü göstərən sadə, axıcı, bəzən lirik və bəzən didaktik növdə olan ədəbi nümunələrə dini-təsəvvüfi dəyərlər də güclü təsir etmişdir. Allahın birliyindən bəhs edən tövhid, Ona yalvarışları ifadə edən münacat və həzrət Peyğəmbərə -səllallahu əleyhi və səlləm- duyulan eşq, məhəbbət və həssaslığı mövzu seçən nət kimi ədəbi növlər xalqın mənəviyyatının gücləndirilməsində, dərddə və yorğun könüllərin təsəlli tapmasında, günah, üsyan və qəflətdən uzaqlaşdırılmasında, cəmiyyətdə sevgi, qardaşlıq, sülh və əmin-amanlığın təmin edilməsində çox faydalı bir vəzifə yerinə yetirmişdir.

Bu cür ədəbi məhsullar verən mütəsəvvüflər dini həyəcanın geniş xalq kütlələrinə ötürülməsində, mənəvi dəyərlərin canlı tutulmasında önəmli işlər görmüşlər. Xoca Əhməd Yəsəvi, Hacı Bayram Vəli, Əşrəfoğlu Rumi və Əziz Mahmud Hüdai – qəddəsallahu əsrarahum- bunların başçılarıdır.

Nəsr növündə də əsərlər yazılmış olmasına baxmayaraq, mənzum əsərlərin çoxluğu səbəbi ilə divan ədəbiyyatı deyə bilinən bu mərhələdə də təsəvvüfə bağlı olan düşüncə və dərinliyin böyük təsiri olmuşdur. Şeirlərin kəlmə xəzinəsində

olan bir çox rəmzlərlə təsəvvüfi incəliklər yüksək bir zövqə müraciət edir və bu müraciət gözəl bədii biçimdə ifadə edilmişdir.

Nətlər həzrət Peyğəmbərə -səllallahu əleyhi və səlləm- duyulan sevgi və məhəbbətin misralara tökülmüş yanıq tərənnümləridir. Könüllərdə nəqş edilən məhəbbət tablolarıdır. Həzrət Peyğəmbərə -səllallahu əleyhi və səlləm- duyulan dərin sevgi və iştiaqı Füzuli nətində belə ifadə etmişdir:

Xaki-payinə yetən der ömürlərdir muttasıl,

Başını daşdan-daşa urub gəzər avarə su...

«(O rəhmət peyğəmbərinin») ayağının (dəydiyi, gəzib dolaşdığı, mübarək) torpağına qovuşum deyə, sular heç dayanmadan ömürlər boyu başlarını daşdan-daşa vuraraq avara bir şəkildə axmaqdadır» .

Mövlana, Füzuli, Naili, Nəbi, Nahifi, Şeyx Qalib və bir çox başqa şairlər əsərlərini təsəvvüfi qaynaqdan bəsilənən bir könül iqlimində yazmışlar.

Bütün bunlar onu göstərir ki, təsəvvüfi dərinlik və məzmunun ədəbiyyata ayrıca bir zənginlik və yetkinlik bəxş etdiyi bir gerçəklikdir. Şeir və ədəbiyyat zövqünün geniş xalq kütlələrinə çatmasında belə böyük bir məzmun bəsilənməsinin də ciddi təsiri var. Belə ki, ədəbiyyat tarixçisi Nihad Sami Banarlı yazmışdır: «Türk ədəbiyyatını ortaya çıxaran, inkişaf etdirən və kamilləşdirən təsəvvüfdür».

4. TƏSƏVVÜF VƏ GÖZƏL SƏNƏTLƏR

Sənət qəlbi dərinlik və duyğuların əşyaya təsir etməsi və əyaniləşməsidir. Hansı sahədə olursa-olsun, bütün sənətlər təməldə insan ruhundakı düşüncə və duyğuların bir təzahüründən ibarətdir. Sənətdə incəlik və zəriflik ruhi dərinliklə bir paralellik təşkil edir.

Xəmiri təsəvvüflə yoğrulan, yəni qəlbi rıqqət, həssaslıq və dərinlik iqlimində icra edilən sənətlər tariximizdə göründüyü kimi mədəniyyətlərin meydana çıxmasına təsir etmişdir. Həqiqətən, mədəniyyətdə zirvə nöqtələrə yüksələn millətlər ancaq siyasət, iqtisadiyyat və hərbi sahələrdə deyil, elm və sənətdə də böyük mövqe qazanmışlar. Tariximiz bu inkişafın zənginlikləri ilə doludur. Gözəl sənətlərin bir çox sahəsində özünü göstərən təsəvvüfi motivlərin hamısını ifadə etməyə nə gücümüz, nə də imkanımız var.

Burada ancaq bir sıra sahələrdə təsəvvüfin təsiri ilə meydana çıxan inkişafa qısaca toxunacağıq.

a. Musiqi

İslam insan təbiətində olan özəllikləri rədd etmir. Onları kamil bir biçimdə nizamlayır. Bir çox bədii sənət kimi musiqi də insan oğlundakı fitri xüsusiyyətlərin təzahür şəkillərindən biridir. Təbiətinə görə onu da başqa xüsusiyyətlər kimi nə tamamilə rədd, nə də olduğu kimi qəbul etmək olar.

Mütəsəvvüflər musiqinin insan üzərindəki inkaredilməz təsirini islami ədəb və əxlaq çərçivəsində xeyir işlərə xidmət etmək üçün istifadə etmişlər. Musiqiyə ülvü bir hədəf seçərək nəfsə deyil, ruha qida ola biləcək bir məzmun və xüsusiyyət qazandırmışlar. Bu xüsusiyyətə uyğun olanları təşviq etmiş, uyğun olmayanları isə rədd etmişlər.

Həqiqətən, xeyir işlərə yönləndirildiyi zaman musiqi gah ahəngli sƏsilərlə, gah da onunla birlikdə söylənilən qəzəl, qəsidə, ilahi kimi mənzumələrin yardımı ilə ruhi coşğunluğu artırmaq, onları ülvüyyət və həzz nəticəsində də fərdləri ruhi baxımdan ucaltmaqda müstəsna bir rol oynayır. Dinləyənin ibadət və tƏsilimiyyətə rəğbətini artıran, ona Allahı xatırladan, insanı günahlardan çəkəndirməyə yönəldən, qəlbə saf duyğular və bərəkətlər bəxş edən musiqi halındakı bəstə və nəğmələri vaxt və məqamın ehtiyacına əməl etmək şərti ilə dinləmək, əlbəttə, faydasız deyil. Bu baxımdan, uzun əsrlər boyu mütəsəvvüf zümrələr başqa vasitələrlə birgə, bu sənət yolundan da istifadə etmişlər və bu yolla musiqinin «təsəvvüf musiqisi» adı ilə bilinən bir bölməsinin ortaya çıxmasına amil olmuşlar.

Bu mövzuda musiqinin mənəvi bir tərbiyə vasitəsi olaraq istifadə edilməsinə tamamilə qarşı olanlar olduğu kimi, bunun mütləq bir şəkildə istifadə edilə biləcəyini irəli sürənlər də var.

Bu məsələdəki münaqişələrdən uzaq duraraq gözəl və ahəngli səsə şəri ölçülər daxilində icazə verildiyini və hətta, bunun gözəl olduğunu söyləməklə kifayətlənirəm. Gözəl sƏsili müəzzinlərin camaatın məscidə daha çox rəğbət göstərməsinə yol açdığı hər kəsə bəllidir. Həzrət Peyğəmbərin -səllallahu əleyhi və səlləm- azan oxumaq üçün üstünlük verdiyi göstərici də çoxmənalıdır. Həzrət Peyğəmbərin -səllallahu əleyhi və səlləm- məşhur müəzzini Bilal Həbəşinin ömrü boyu bu vəzifəni icra etməsinin səbəbinin səsinin gur və gözəl olmasından qaynaqlandığını söyləmək yanlış olmaz.

Təbiidir ki, musiqinin də başqa vasitələr kimi yalnız xeyir işlər üçün əlverişli olduğunu söyləmək mümkün deyil. İndi yaşadığımız dövrdə musiqi daha çox insanın nəfsani arzularını təhrik etmək üçün istifadə olunur. Ancaq bununla birgə, musiqini tamamilə rədd etmək də doğru deyil.

Belə ki, yaşadığımız dövrdə bu tarazlığı qoruya bilməyən bir sıra şəxslərin təsəvvüfin mahiyyətindən uzaqlaşaraq məsələnin ancaq musiqidən ibarət olduğunu önə çəkdiqləri müşahidə olunur. Bu məsələ də çox diqqətli olmağın önəmli olduğunu göstərir.

b. Memarlıq

Memarlıq zehni və ruhi istedadların daş və taxta kimi maddələrdə təcəssüm etdirilməsidir. Təsəvvüfin memarlığa çox dəyərlər qazandırdığı bəllidir. Məsələn, islam təsəvvüfinün dərinliyi ilə Süleymaniyyə məscidi və bütün məscid kompleksi təhlil ediləndə orada islam ruhunun əks olunduğu, göz qamaşdıran bir ehtişamla ruhaniyyətin yerləşdirildiyi və bir sıra təsəvvüfi motivlərin burada mahir bir üslubla simvollaşdırıldığı aydın bir şəkildə görünür. Məsələn, mərkəzi qübbə ilə ətrafına elə mükəmməl bir şəkil verilmişdir ki, bina yerdən başlayaraq tədricən yüksəlir və sonda o əzəmətli «Vahid»lə örtülür. Mərkəzi qübbənin yarım və başqa qübbələrlə uyğunluğu isə təsəvvüfdəki: «Birlikdə çoxluq, çoxluqda birlik» sirinin möhtəşəm bir təzahürüdür.

Həqiqətən, Süleymaniyyə bir çox baxımdan möhtəşəm bir «Vahid»ə, yəni tək olan Allaha çatmaq, sonra da o Vahiddən təkrar təfərrüata (çoxluğa) dönüşü simvollaşdıran, müstəsna gözəlliyi olan bir mənə və incəliyi özündə əks etdirən əsərdir.

Bundan başqa, böyük qübbə həzrət Peyğəmbərin -səllallahu əleyhi və səlləm- rəmzidir. Çünki qübbə mübarək məsciddə oxunan Qurani-Kərim, edilən dua və başqa bu kimi möminlərin əks etdirmək vəzifəsi ilə Allah Rəsulunun -səllallahu əleyhi və səlləm- uca Mövladan aldığı əmrləri ümmətinə çatdırmaq və təbliğ vəzifəsini təmsil edir. Bu misilsiz abidə qeyri-adi fəaliyyətin və diqqətin düha ilə birləşməsi nəticəsində ortaya çıxmışdır. Bu abidədə sabitlik, rahatlıq və əsalət mükəmməl bir şəkildə birləşdirilmişdir. Onların ahəngi göz oxşayan bir mənzərə yaratmışdır. Səmaya doğru yüksələn minarələri ilə mübarək məscid, sanki əllərini qaldırmış və Allaha dua və yalvarış vəziyyətindədir.

Başqa yöndən təsəvvüfin müəssisələri demək olan dərğahlar, təkyələr, zaviyələr, asitanələr, imarətxanalar, islam şəhərlərinin mənzərəsinə fərqli bir

görünüş və məna vermişdir. Bunlar kimi irili-xırdalı bir çox əsər daha çox fanilik, sadəlik, heçlik və təvazökarlıq duyğularının əks etdiyi, çox təmtəraqlı olmayan, təsəvvüfi ədəb və ərkanın yerinə yetirilməsinə imkan verən məkanlar kimi tikilmişdir. Bu əsərlər də maddəyə yerləşdirilmiş məna və ruhaniyyət təzahürləri ilə doludur.

c. Gözəl Xətt

Gözəl xətt Qurani-Kərimi ona layiq olan bir gözəllikdə yazmaq vəcd və şövqündən doğmuş müstəsna bir sənətdir.

Tarix boyunca təkyə və dərgahların xətt sənətinin inkişafında önəmli bir yeri olmuşdur. Xətt sənəti təsəvvüf ocaqlarında hər zaman təşviq və himayə görmüş, bir çox gözəl xətt ustalarının yetişdiyi və tələbələrini yetişdirdikləri bir tərbiyə yuvası olmuşdur. Çünki xəttin gözəl bir naxış kimi ruhu oxşayan biçimdə, təbii, fitri bir incəliklə yazıla bilməsi, arınmış, duru bir qəlbə sahib olmağı zəruri edir. Bundan başqa, xətt sənətində kamilləşmək üçün böyük səbir və təsilimiyyət lazımdır. Bu çox ağır zəhmət tələb edən bir işdir. Örnək alına biləcək kamil bir ustada ehtiyac var. Bütün bu xüsusiyyətlərinə görə xətt sənətinin təsəvvüflə ortaqlığı var.

Məsələn, kobud və əsəbi bir insan bir qaralama yazsa, o qaralama mişar dişlərini xatırladır. Bu yazı qırıq cizgilər halında görünür. Çünki ruh iztirab içindədir. Təsəvvüfin qayəsi də nəfsləri islah etmək və ruhu nəfsin çirkinliklərindən qurtararaq ona incəlik, həssaslıq və rahatlıq bəxş etməkdir. Xəttatların ruh aləmi də bu rahatlıq, dinclik və həssaslığa möhtacdır. Çünki gözəl xətt sadəcə yazı yazmaq sənəti deyil, eyni zamanda ruhları incəldib zərifləşdirən və könlü mənəvi duyğularla bəsiləyən bir sənətdir.

Həqiqətən də, ruhi güc sənətdə hər zaman böyük dühaların yetişməsinə zəmin hazırlamışdır. Xətt sənətinin örnək ustaları olan Şeyx Həmidullah, Qara Hisari, Yəsarizadə, Mustafa Rakım və bir çox başqaları təsəvvüfi mühitlərin ruh tərbiyəsi ilə kamilləşərək yetişmiş şəxsiyyətlərdir.

Bir sözlə, «...Allah gözəldir, gözəli sevər...» (Müslüm, «İman», 147) mübarək hədisinin bərəkətindən faydalanan bir möminin gözəlliyə biganə olması mümkün deyil.

Bu məna çərçivəsində insanın daxili gözəlliklərini təkəbbürə və özündən razılığa imkan verməmək, dinin mahiyyətinə bağlı qalmaq şərti ilə estetik dəyərlər

səviyyəsində ifadə etməsi çox təbii bir hərəkətdir. Bu baxımdan hansı sahədə olursa-olsun, islami ədəbə uyğun olan bütün sənətlər təsəvvüfi mühitlərdən hər zaman təşviq və himayə görmüşdür. Düşüncə və könül dünyasının dərinliklərində təsəvvüflə qovuşan bir çox gözəl sənət də motivlərinə yerləşdirdiyi bir sıra təsəvvüfi dəyərlər hesabına daha yüksək bir estetika və məzmun zənginliyinə qovuşmuşdur.

5. TƏSƏVVÜF VƏ FƏLSƏFƏ

Fənni elmlər varlıqları və hadisələri bir-bir təhlil edərək onların xüsusiyyətlərini ümumi qaydalar şəklində ifadə etməyə çalışır. Bunlara «təbiət qanunları» deyildiyi bilinir. Bütün bu elmlərin ortaya qoyduğu ümumi hökmləri yenidən birləşdirməyə, ya da ümumi qaydalar halında ortaya qoymağa çalışan bəşəri elm və düşüncə isə fəlsəfə sahəsini təşkil edir.

Bu baxımdan elmlərin elmi olaraq qəbul edilən fəlsəfənin həqiqətə çatmaq məqsədi ilə seçdiyi yeganə vasitə ağıldır. Hər fəlsəfi məktəbdə ağıl fəlsəfənin bir şöbəsi olan rəşadətçilikdəki kimi, sanki Allah səviyyəsinə yüksəldilməsə də, yenə də filosofların həqiqət axtarışında əsaslandıqları tək vasitə olaraq qəbul edilmişdir. İslam ağıl bir işə görə məsuliyyət daşımağın şərtlərindən biri sayır. Bununla birgə, onun həqiqətlərə çatmaqla bağlı yetərli olmadığını da qəbul edir. Ona görə də, təsəvvüf ağıl nəzərə aldığı kimi «nəqli» də əsas götürür. İslamda bir anlayış və kamillik axtarışı demək olan təsəvvüf də bir sıra metafizik gerçəklər axtarmasına baxmayaraq, onun kəşf həddinə gedib çıxan düşüncə fəaliyyəti nassa bağlı olaraq gerçəkləşməkdədir. Yəni təməl təsəvvüfi düşüncələrin bir şəəri istinada bağlı olması bu düşüncə fəaliyyətinin də nəqli olduğunu qəbul etməyi zəruri sayır. Ağıl nəssin hikmətini bilmək üçün istifadə edilməklə birgə, onun müstəqil fəaliyyəti islami əhkamın təsbit edilməsində yetərli sayılmır (caiz görülmür). Buna görə də, islamda ağılın kamil bir fayda təmin etməsi üçün vəhy ilə tərbiyə edilməsi və səlahiyyətinin bu şəkildə məhdudlaşdırılması zəruridir. Bu qayda ilə gedilən yol kəşf sərhədində tükənir. Qəlbi fəaliyyətlərə bağlı olaraq əldə edilən gerçəklərin caiz görülməsi, ya da mənimsənilməsi hamının onu qəbul etməsini zəruri saymır. Buna görə də bu gerçəklik belə ifadə edilmişdir: «Kəşf əhlinin kəşfi ancaq özü üçün dəlildir, başqasına dəlil deyil».

Həqiqətən, ağıl bir bıçaq kimidir. İnsan bu alətlə xeyirli işlər də görə bilər, bir terror əməlini də həyata keçirə bilər. Qulun çata biləcəyi ən yüksək səviyyəyə

ağlın yardımını olmadan çatmaq mümkün deyil. Ancaq insanı çox zaman idrak baxımından heyvandan aşağı bir səviyyəyə endirən də ağıldır. Deməli, ağıl nəzarət altında olmalıdır. Bu nəzarət də vəhyə bağlı olan tərbiyədir. Əgər ağıl vəhyin nəzarətində olsa, insanı doğru yola yönəldər. Ancaq vəhyin nəzarətindən çıxarsa, insanı fəlakətə sürükləyər. Ona görə də, ağlın ilahi riza istiqamətinə yönəlməsi zəruridir.

Filosoflar hər şeyi ağılla izah etməyə çalışdıqları üçün nə özlərini, nə də cəmiyyəti maarifləndirə bilməmişlər. Əgər ağıl bütün işləri görə biləcək qüdrətdə olsa idi, hidayət rəhbəri olan peyğəmbərlərə ehtiyac olmazdı. Bu baxımdan ağıl vəhyin liderliyinə möhtacdır.

Bu gerçəyi görən bir sıra filosoflar ağlın bu acizliyini etiraf etmişlər və onlar həqiqəti araşdırmaq məsələsində başqa vasitələr axtarmışlar. Belə filosoflardan biri olan fransız Henri Berqson (1859-1941) intuisiyanı həqiqətə çatmağın vasitələrindən biri olaraq qəbul etmişdir. Bu söz qədim dövrdə «insanın qəlbinə doğan» deyə adlandırılan mükaşəfə əhlinin mənəvi fəaliyyətinin adıdır. Berqson bir sıra ruhi təmrinlərlə (təsəvvüfdə zikr) qəlbən təmizlənən dindarların əldə etdikləri mənəvi bir mərtəbədə qəlblərinə doğan gerçəklərə fiziki həqiqətlərdəki kimi laboratoriya təcrübələri ilə sınaqdan keçirilmədiyi dəlili ilə etiraz edilməsinin yersiz və məntiqsiz olduğunu irəli sürmüşdür. Təsəvvüfi təcrübələrdə olduğu kimi, bütün mücərrəd gerçəklərin laboratoriya təcrübəsindən keçirilməsinin zəruri olmadığını bildirmişdir. Bu da fəlsəfənin az bir qisminin dinə və nəticə baxımından da təsəvvüfə yaxın bir mahiyyət ərz etdiyini göstərir. Filosofların çoxu həqiqətə çatmaq üçün ağıldan başqa bir vasitə qəbul etmirlər. Onlar bir-birini təkzib etməklə vaxt keçirirlər. Bunun əksinə, peyğəmbərlər və onların varisi olan övliya eyni qaynaqdan, yəni vəhy və ilham yolu ilə feyzləndikləri üçün bir-birini təsdiq etmişlər.

Həqiqətən, məhdud bir ağıl ilə bəlli bir nöqtəyədək getmək olar. Ancaq bütün həqiqət bu sərhədlərin içərisinə sığışa bilərməyi?! Ondan kənarda heç bir həqiqət yoxdurmu? Belə sualların doğru cavabını fəlsəfə kimi maddəüstü bir düşüncə olan, ancaq vəhyin qaynağından bəsləndiyi üçün ondan tamamilə ayrılan təsəvvüfin könül dünyasında tapmaq mümkündür.

İnsanı yaradan və onun xüsusiyyətlərini ən yaxşı bilən uca Allahdır. Buna görə də, həqiqət yolunda ağlın ilahi təbliğin işığında getməyə mütləq bir ehtiyacı var. Ağılın çata biləcəyi son nöqtədən başqa üfüqlərə isə qəlb və kəşf yolunun

imkanları ilə getmək zəruridir. Qəlbi həyat və onun mənəvi duyğu və hissləri olmadan ancaq ağılla sonsuz həqiqətlər aləminə getmək olmaz.

VIII. TƏSƏVVÜFƏ OLAN EHTİYAC

Təsəvvüf, dinin qəlbi, həyatı və özüdür. Necə ki, bir meyvəyə dad verən tərkibindəki öz suyudur.

Bilindiği kimi insan bədən və ruhdan ibarətdir. Bunların hər ikisinin də fətrətinə bağlı olan tələbləri mövcuddur. İslam, yaradılışdan gələn bu meylləri inkar etmir. Onların hər birinin reallığını qəbul edir.

İnsan sadəcə bədəninin tələblərini yerinə yetirərək bir həyat tərzini yaşayıb, ruhun tələblərini yerinə yetirməzsə hüsur və sükunət içində olması imkansızlaşır. Din, insana maddə və mənə arasında bir mütənasiblik programı təqdim edir. İnsanı bir tərəfdən mənəvi iqlimə yönləndirdiyi halda digər tərəfdən maddi aləmi də rədd etmir. İnsanın maddi meyllərinə mücərrəd bir mənə və ülvə hədəfini artırır. İnsan hər şeyə materialistcə nəzər salarsa, ən mücərrəd bir hadisəni də ruhsuz və mənasız olaraq dərk edər.

Həqiqətən insan idrakını maddi və müşəxxəs varlıqlar qədər mənəvi sirlər və mücərrəd həqiqətlər də cəlb edir. Buna görə bunların hamısı bədənə olduğu kimi ruhun da təmin olmasından aslıdır. Günümüzə maddi rifahın zirvəsində yer alan Qərb dünyası, ruhi böhranlar və əxlaqi çöküntülər içərisində ateizmə doğru yol almaqdadır. Çünki bu insanlar, ruhu qidalandırmaqdan məhrumdurlar. Bunun da səbəbi ilahi mənbə ilə qəlb bağlantısının qopmuş olmasıdır. Bu səbəblə dinin həyəcanını hiss etməyən qəlblər hüsurə və sükunətə həsrətdir.

Dinin mənəvi həyəcanından məhrum qalan insan ən böyük ruhi hadisəyə də maddəci bir gözlə baxıb hadisənin ancaq görünən üzüylə maraqlanır. Beləcə içi boş bir din anlayışı ortaya qoyar.

Təsəvvüf isə insanı ruh tərbiyəsinə yönəldir. Ruha, fərdi istedadı uyğun bir yol açır. Həqiqətən dinin insan ruhunu təmin edən yönü ortadan qalxsə o, ancaq mənfəət üçün qurulmuş bəşəri bir sistem kimi görünər. Bu təqdirdə ibadət ancaq zahiri və dünyəvi mənfəət üçün dəyər verilib əsas hədəf olan qəlbi onun istifadəsindən məhrum edər. Məsələn bir insan namazı bir gimnastika, orucu pəhriz, zəkatı sosial yardımlaşma kimi mənfəət əldə etmək üçün yerinə yetirsə əsas qayə bərtərəf edilmiş olar. Yaxud da qulluq və ibadətlərin ədası üçün lazım olan

şərtləri yerinə yetirməmiş olur. Bununla da dinin əsasında uzaq və qeyri İslami bir anlayışın meydana gəlməsi, insan ruhunun ehtiyaclarına cavab verməməsi və fitri olan din duyğusunu tətmin etməməsi labüddür. Dini vəzifələrə qəlbi bir səviyyə qazandırmağın yolu təsəvvüfi tərbiyədir. İnsanlar, dinin dərinliklərinə enmək üçün bir çox vasitələrə əl atdılar və nəticədə təsəvvüfi tərbiyə ilə məqsədlərinə çatdılar.

Varlıqları ən sadəsindən ən mürəkkəbinə doğru sıralasaq “insan” zirvədə yer alacaq. İnsanların da -fitri sərmayəsi- istedad və iqtidarları çox müxtəlif səviyyələrdədir. Bu da dünyada ictimai ahəngin qorunması üçün zəruridir.

Allah təala muradı ilahisinin gərəyi olaraq insanların həm zahiri həm də mənəvi istedadlarını müxtəlif səviyyələrdə yaratmışdır. Qullar, güclərinin çatmadığı şeylərdən məsul deyil.

Cənabı haqq, bütün insanların mükəlləf olduğu dini təklifləri təyin edərkən ən alt səviyyənin əsas almışdır. Yəni ən zəif fərdin gücü çatacağı bir səviyyə ilə təhdid buyurmuşdur. Ancaq bütün insanlara aid mükəlləfiyyətdən daha çoxunu yerinə yetirməyə fitri olaraq gücü və istedadı olan kimsələrin üzünə mənəvi inkişaf qapısını örtmək ilahi qanunlara tərs düşdüyü üçün belələrinə ruhi ehtiyacları qarşılamaq üçün belə bir yolun olması şərtidir. Yəni təsəvvüf, insanların şəri vəzifələrinə əlavə olaraq bir də qəlb aləmində məsafə qət etmə imkanı olan möminlərə zöhd, təqva və ehsan ilə yüksəlmək üçün yol açmaqdır. Bu yol da təsəvvüfdür.

Bu həqiqətlər də, təsəvvüfin labüdlüyünün məntiqi və dini məsnədlərindəndir.

Qəlbin tətmin olması, yəni hüzura, sükuna və səadətə qovuşması, mənən yüksəldiyi səviyyəyə bağlıdır. Bunun üçün də qulun mənəvi bir tərbiyədən keçməsi vacibdir. Hərçənd qəlbin elm və hikmətlə dolması, dinin yüksək həqiqətlərini dərk etməsi və qulun mənən təkamül edə bilmesi, ancaq bəzi əməlləri yerinə yetirməklə mümkündür.

Bəşəriyyətə göndərilən peyğəmbər də vəhy göndərilmədən əvvəl bəzi sınaqlara çəkilmişdir. Qəlbin, lətif mənəvi təcəlliləri alıcı hala gəlməsi üçün kəsafətdən uzaq durması, həssaslıq qazanması və müəyyən bir dərəcəyə çatması lazımdır. Rəsulullah –səllallahu əleyhi və səlləm-, daha peyğəmbərliklə vəzifələndirilmədən əvvəl Hira mağarasında etikafa çəkilirdi. Musa -əleyhissalam, Allahla danışmadan əvvəl, Turi-Sinada qırx gün, bir növ riyazata girmişdi. Yusif -əleyhissalam-, Misirə soltan olmadan əvvəl on iki il zindanda qaldı. Orada çilə,

riyazət, mücahidə və məşəqqətin bütün mərhələlərindən keçirildi. Beləcə mübarək qəlbi, Allahdan başqa bütün istinadlardan tamamilə əlaqəsi kəsildi.

Rəsulullah -sallallahu əleyhi və səlləm- Meraca çıxmadan əvvəl İnşirah Surəsinin sirinə məzhər oldu. Sinəsi açılaraq qəlbi yuyulub təmizləndi. Elm və hikmət rauhaniyyətiylə dolduruldu. Çünki O, Meracda əcaib və qərib hadisələrlə qarşılaşacaq, bəşəri hissiyatla görünməyən əsrari-ilahini və başqa lətif mənzərələri seyr edəcəkdirdi.

Rəsulullah -sallallahu əleyhi və səlləm- gəlmiş-keçmiş bütün insanların ən təmiz qəlblisi idi. Bunu kafirlər də qəbul edirdilər. Buna baxmayaraq Aləmlərin Rəbbinin səltənəti və əsrar-ı ilahisi özünə göstəriləcəyi üçün təkrar mənəvi bir əməliyyatlardan keçirildi. “Şəqqi-Sadir” hadisəsi meydana gəldi. Bu da, qəlbi həyatın əhəmiyyətini ifadə edir. İsmət, yəni günah işləməmək sifəti ilə mücəhhəz olan Peyğəmbərlər də, Allahın hüsuruna gəlməsi üçün bir qəlb təsfiyəsindən keçirilmişdir.

Allahın seçilmiş qulları olan Peyğəmbərlər də qəlb təsfiyəsindən keçirildiyini düşünsək, digər insanların qəlbinin təmizlənməyə nə qədər ehtiyacı olduğu ortaya çıxar. Təmizlənməmiş bir qəlb ilə, Lətif olana yaxınlaşmaq mümkün deyil. Burnu yaxşı iy bilməyən biri gülün, qərənfilin iyini hisss edə bilməz. Xrystal şüşədən bir mənzərə seyr edilməz.

Allah təala: **“O gün mal və övlad fayda verməyəcək. Ancaq Allaha qəlb-i səlim (tərtəmiz bir qəlb) ilə gələnlər istisna...”**(əş-Şuara, 88-89) buyurmuşdur.

Qəlbin səlim hala gəlməsi isə, ancaq mənəvi tərbiyə və saflaşmasına bağlıdır.

Dənizin qumsalla birləşdiyi yerdə, qumlar arasında çox gözəl daşlar var. Bu daşlar əsrlər boyu bir-birinə çırpılaraq bu hala gəlmişdir.

Xam bir brilyant daşı da kəsilib biçilmədən, üzərində bir çox bıçaq zərbəsi və usta məharəti işlənmədən o parlaqlıq və şəffaflığı qazana bilməz. Bir qram əldə etmək üçün bəlkə bir ton torpağı ələmək lazımdır. Yəni hər varlıq bir növ tərbiyə və incələmənin nəticəsində qiymət qazanmaqdadır.

Beləcə hər bir qəlb də ayədə buyurulan “səlim” vəsfinə qovuşmağı üçün mənəvi tərbiyəyə möhtacdır.

Belə ki, mənəvi tərbiyədən əvvəl qəlb, soyuq dəmir kimidir. Onun arzu

edilən şəkli alabilməsi üçün əvvəlcə atəştə yandırılması, paslardan kirlərdən təmizlənməsi, qatılıqdan çıxıb yumuşalması və döyülməsi lazımdır. Ancaq bu mərhələlərdən sonra arzu edilen şəkli əldə edilə bilər. Necə ki, bunun kimi bütün bu əməllər təbiiq edilmədən, qəlbi kəmalat da həyata keçməz. Qəlbi kəmalat həyata keçdikdən sonra isə baş gözü ilə görülməyən, ağılla idrak edilməyən həqiqətlər aləmi, bir ləzzət halında qavranır və qəlb ilə hiss edilir.

Məsələn, adi bir insan etdikdə bəlkə sümüklərinin qırılmasına səbəb olacaq bir hərəkəti, uzun məşqlər nəticəsində bir idmançı rahatlıqla edə bilməkdədir. Bu, bədənin bütün gücünü bir tək nöqtədə toplamanın bir nəticəsidir. Bunun kimi qəlbin də Allah təalanın zikri və Allah Rasulu -s.ə.s.-in məhəbbətində dərinləşib, güclənməsi lazımdır.

Allah təala, bir ayədə: **“Həqiqi möminlər Ancaq Allah zikr edildiyi zaman ürəkləri titrəyən, özlərinə Allahın ayələri oxunduğunda imanları artan və yalnız Rəblərinə dayanıb güvənən kimsələrdir.”**(əl-Ənfal, 2) buyurur.

Qəlblərin bu hala gəlməsi üçün masiyətdən təmizlənməsi, mənəvi olaraq yetişməsi zəruridir.

Belə ki, faydasız şeylərlə dolu xam bir qəlbin Allahla layiqli əlaqə qurması mümkün deyildir.

Bir orta məktəb şagirdi, hüquq tələbəsinə oxudulan kitablardan bir şey başa düşməz. Çünki zəhin hələl o dərəcəyə və dərinliyə çatmamışdır. O neçə illər aparılacaq bir təhsilə möhtacdır. Bunun kimi qəlbin də bir təlim və tərbiyəsi vardır. Boş şeylərlə dolu, təmizlənməmiş bir qəlbin Allaha gedən yolun incəliklərini idrak etməsi çox çətindir.

Qulun Allah qatındakı üstünlüyü daha çox qəlbi inkişafa bağlı olduğundan, qəlbin kəmalə çatması üçün bir mənəvi tərbiyəyə ehtiyac vardır. Bu tərbiyənin adı isə, təsəvvüfdür.

Həqiqətən bütün iş qəlbə formalaşır və Allah təala, ibadət və hərəkətlərdə daha çox qəlbin hansı vəsfə olduğuna əhəmiyyət verir.

Belə ki, Rəsulullah –səlləllahu əleyhi və səlləm- Əfəndimiz: “Allah təala, sizin bədənlərinizə və görünüşlərinizə deyil, ancaq qəlblərinizə baxar.”³⁹ buyurmuşdur.

Məsələn, Allah üçün ibadət və xidmətlərdə qüvvətli olmaq məqsədi ilə

³⁹ Müslim Birr, 33

yemək yeyilərsə, o belə ibadət sayılır. Oğul-uşağın rizqini halal yoldan qazanmaq üçün işləyən bir insan, attığı hər addımda savab qazanır. Çünki qəlbin əməli olan niyyəti xeyirlidir.

Pal-paltar də bunun kimidir. Məsələn, sarıq sarımaq sünnəti səniyyədəndir. Ancaq sarıq sarıyan kimsə, qəlbi həyatını inkişaf ettirməli, şəfqət, mərhəmət kimi axlaqi vəsflərlə bu şəkli sünnəti təmsil ləyaqətinə qovuşmalıdır. Əks halda sadəcə şəkil yetərli olmadığı kimi, insanın özünü bəyənməsinə meyl etdirə bilər.

Yenə bunun kimi, İslamda hicab, yəni qadının örtünməsi şərtidir. Ancaq onun şəklinə bağlı olduğu kimi ruhən də bağlı olması lazımdır. Əgər xarici görünüş örtülü, ancaq ruh çılpaq, yəni qafil isə şərtlərin çətinləşdiyi və ya nəfs fürsət tapdığı zaman o örtü bitər. Ayrıca qadının, örtüsünün altında qadınliqhisssini itirməməsi lazımdır. Çünki qadına evin tərbiyəsi və zürriyyət əmanət edilmişdir. Onun üçün hər xüsusda qəlbi həyat çox əhəmiyyətlidir. Təbii ki, şəklin də qəlbi həyatla bərabər olması lazımdır. Bir insan, Allahın qoyduğu örtünmə sərhədlərinin xaricinə çıxma bilməz. Ancaq sadəcə örtünmə də hər şey deyildir; ilahi əmirlərin yalnız birhisssəsidir.

Məsələn, məscid tikdirmək də çox böyük bir yaxşılıqdır. Ancaq məscid tikdirən kimsədə qəlbi yetişkinlik yoxdursa, qürur və kibir içində, “mən etdim, mən edirəm” deyər öyünmə və özünü bəyənmə halları meydana gələ bilər ki, - Allâh qorusun- onun bu böyük xeyri alçalır. Belə ki, “mən” deyərni Haqq təala alçaldıb, zəlil edər. “Bu Sənin lütfündür, ya Rəbb!”- deyərni isə Allah yüksəldər. Onun üçün insanın hərəkətlərini məqbul edən, onun qəlbi xüsusiyyətləridir.

Buna görə hər hərəkəti bir ibadət, hər ibadətin də qəlbən ifadə edilməsi yolunda, qəlbi tərbiyə etmək olan təsəvvüfin insan həyatındakı əhəmiyyəti heç bir zaman inkar edilə bilməz. Həqiqətən ibadətlərin bir birini tamamlayan şəkil və ruh olaraq iki yönü vardır. Allah təala Qurani-Kərimdə ibadətlərin zahiri şərtlərini, rükətlərini v.s bildirməz. Onlar hansı ruhi keyfiyyət və qəlbi həssasiyyətlə yerinə yetirilməsini sünnət-i səniyyə ilə öyrənmə bilərik.

İbadətlərin zahiri qismini, münafıqların lideri Abdullah bin Übey bin Səlul də edərdi. Məscidi-Nəbəviyə gəlir və Rasûlallâh –s.a.s-in arxasında şəklinə namaz qılardı. Yəni münafıq ibadətlərin ancaq görünən qismini edər. Bu da göstərir ki; sırf şəklin edilən ibadətlərin Allah qatında heçbir dəyəri yoxdur. İbadətin məqbul olması, şəkil ilə ruhun şərikliyinə bağlıdır.

Belə ki, İslamın şərtlərindən namaz, oruc, zəkat və həcc ilə əlaqəli ayət və

hədislər ümumi olaraq incələndiyində bu həqiqəti görmək heç də çətin deyildir. Bunlardan namaz ibadəti ilə əlaqəli olaraq bir ayədə: **“... Şübhəsiz ki namaz, həyasızlıqdan və pislikdən uzaqlaşdırar...”**(əl-Ənkəbut, 45) buyurulmuşdur. Ancaq bir kimsə namaz qıldığı halda pislikdən uzaq durmursa o namaz, “xüšu” ilə qılınmamışdır deməkdir. Yenə başqa bir ayədə:

“(Ancaq) namazlarında xüšu sahibi olan möminlər həqiqətən qurtuluşa çatmışdır..”(əl-Muminun, 1-2) buyrulur.

Ayələrin işığında qurtuluşa çatan möminlərin vəsflərindən biri də namazı xüšu ilə qılmalarıdır. Namazın kamil mənada yerinə yetirilə bilməsi üçün zahiri və batını bütün şərtlərinin yerinə yetirilməsi lazımdır. İki kişi eyni zaman və məkanda eyni namazı qılsa da, bu iki namaz arasında yer ilə göy arasındakı qədər fərq ola bilər.

Peyğəmbər –s.a.s-’in: “Bir kimsə namaz qılar; fəqət namazının yarısı, üçdə biri, dördtdə biri, beşdə biri, altıda biri, yeddiddə biri, səkkizdə biri, doqquzda biri hətdə ancaq onda biri özü üçün yazılır.”⁴⁰ buyurması da namazda riayət edilməsi lazım olan qəlbi keyfiyyətə işarət etməkdədir.

Bir namazın qılınma vaxtı təqribən on-onbeş dəqiqədir. Sonra isə qəlbin namazdakı kimi qorunması lazımdır. Beləki muhafizə edilməyən qəlb qəflətə düşər; bir zaman sonra fisqə və hətta -Allah qorusun- küfrə belə düşə bilər. Bu səbəblə kişi, namaz xaricində belə qəlbini Allah təala ilə məşğul etməli, Ondan qafil olmamalıdır.

Bir hədisi şərifdə belə buyrulmuşdur: “Necə gecə namazı qılanlar vardır ki onların qıldıkları namazdan nəsilbəri sadəcə yuxusuz qalmaqdır.”⁴¹

Nəticədə bütün iş, yenə də qəlbi kamillik ehtiyacına bağlıdır.

Oruc ibadətində də vəziyyət namazdakından fərqli deyildir. Yəni orucun həm xarici, həm də mənəvi qaydalarına riayət edilməsi lazımdır.

Orucun məqsədi aclıq deyildir. Allah təala: **“Ey iman edənlər oruc sizdən əvvəl gəlib keçən ümmətlərə fərz qilındığı kimi sizə də fərz qılınmışdır. Umid edilirki, təqva sahibi olarsınız.”**(əl-Bəqərə, 2/183) ayəsi orucdan məqsədin təqvaya çatmaq olduğunu ifadə etmişdir. Bu baxımdan oruc, sadəcə mədənin deyil,

⁴⁰ Əhməd b. Hənbəl, *Müsnəd*, IV, 321

⁴¹ Əhməd b. Hənbəl, *Müsnəd*, II, 373

bütün üzvlərlə birlikdə qəlbin də orucudur. Qəlb, Allahın verdiyi nemətlərin qədrini təfəkkür edərək, orucun ruhani dərinliyinə nüfuz etməlidir.

Oruc, insanda mərhəmət, şəfqət kimi hissləri inkişaf etdirən mənəvi bir tərbiyə metodudur. Oruc tutan insanda buhiss və düşüncələr yaranmırsa orucun zahiri görünüşünü yerinə yetirmişdir deməkdir. Hələ bu ibadət əsnasında dediqodu və qeybət etmək, onun feyiz və səvabını məhv etməkdir.

Allah Rəsulu –səlləllahu əleyhi və səlləm-: “Necə oruc tutanlar vardır ki, tutduqları orucdan onlara qalan sadəcə aclıq və susuzluqdur.”⁴² buyurmuşdur.

Bu da göstərir ki orucda da qəlbi və ruhi həyata ehtiyac vardır. Möminin zəkat ibadətində də qəlbi həssasiyyət böyük əhəmiyyət ərz etməkdədir.

Allahu Təala Quran-i Kərimdə möminlərin vəsiflərini sayarkən: **“Onların mallarında, (ehtiyacını təqdim edəbilən) fəqirə və (halını ərz edəbilməyən) məhruma bir haq vardır.”**(əz-Zariyat, 19) buyurmuşdur.

Əgər bir möminin ruhi təməli güclü isə, malının zəkatını verərkən, sanki öz malını deyildə möhtacın və məhrumun öz malında var olan hisssəsini iadə edirmişcəsinə təbii, sevincli və mütəşəkkir bir şəkildə verərək zəkatın həqiqi fəzilətinə vasil olur. Çünki alan şəxs, verən şəxsin fərz bir ibadətini yerinə yetirməsinə kömək etməkdədir. Özünün qəza və bəlalardan qorunmasına, axirət nemətlərinə nail olmasına vəsilə olmaqdadır.

Təbii ki, bu nəzakət də qəlbi yetişkənliklə mümkündür. Hətta böyüklərimiz; infaq edərkən, infaq etdikləri şeyi gözlə bəzəyib bir qutu içərisinə qoyaraq səmimi olaraq vermişlərdir. Çünki infaq, əvvəl Allaha çatacaq, daha sonra möhtaç qula keçəcəkdir. Bunlar, İslamı qəlbi təmiz və nəzakətlə yaşamının zərif təzahürləridir.

Digər tərəfdən bu qəlbi həssasiyətlərdən məhrum bir şəkildə, qaşıqla verib sapıqla gözünlü çıxarırcasına insanı rəzil edici bir üslub ilə vermək, edilən infaqın əcrini öz əliylə xarab etməkdir. Çünki İslam, nadan, özündən razı və sərt bir insan tipini rəddedər. Müsəlman həssas, incə və dürüst bir insandır. Bunlar isə daima qəlbi səviyyəyə bağlıdır.

Bütün bunlardan da başa düşüldüyü üzrə ibadətlərin “məqbul”, əməllərin “salih” vəsfə qovuşa bilməsi, ancaq qəlbi yetişkinlik və səy gösdərməklə mümkün

⁴² Əhməd b. Hənbəl, Müsnəd, II, 373

ola bilər. O təqdirdə hər şeydən öncə mənəvi tərbiyə ilə qəlbin saflaşdırılmasının lazım olduğu meydana çıxır.

Ancaq bunun mənasını yaxşı başa düşmək lazımdır. Çünki xüsu və təqva ilə ibadət etməmə qorxusu və riya təhlükəsi səbəbi ilə, qüsurlu da olsa etməkdə olan əməlləri tərk etmək, Əsila doğru deyildir. Edilən əməlləri tərk etmək deyil, onları mümkün olduqca ixlas, xüsu və təqva kimi qəlbi həssasiyyətlərlə kəmalə çatdırmağa çalışmaq lazımdır. Çünki mənəviyyat yolu enişli-yoxuşludur. Nəfsani arzularla mübarizə etmək lazımdır. Nəticəni birdənbirə və rahat bir şəkildə əldə etmək olmaz. Bu yolda həm bəşəri iradəni işlətmək və həm də Allah təalanın lütf və kərəmini niyaz etmək lazımdır.

Əməllərin keyfiyyətini qəlbin istiqamətini təyin edincə; qəlbə kamil bir isdiqamət verən təsəvvüfin labüdlüyü açıq-aşkar ortadadır.

Xəta, səhv və istismarlar, hər sahədə olduğu kimi dini elmlərdə də baş verə bilər. Bunlar, əhli tərəfindən rahat bir şəkildə ayır edilə bilər. Mənfəətləri üçün təsəvvüfi istismar edənlərə görə təsəvvüfi tamamilə bir tərəfə atmağın heç bir məntiqi izahı ola bilməz. Bu vəziyyət, necəki tibb elmini səhv məqsədlər üçün istifadə edən kimsələr var deyər, o elmi tamamilən rədd etməyə bənzəyir.

Təsəvvüfi sərt ölçülərlə anlamaq imkansızdır. Beləki təsəvvüf, könül üfqünə aid bir hadisə olub bünövrəsi eşq və məhəbbətdir. Məhəbbətdən nəsibsiz kimsələrə o nə qədər anladılarsa fayda verməz. Bu, anadan gəlmə gözləri görməyən bir insana rəng tərif etmənin nə qədər faydasız bir iş olduğuna bənzəyir.

Təsəvvüf həqiqətdə insan elmidir. Qurani-Kərimi anlayan və onu həqiqi iman yolu olaraq bilənlər, həqiqi mütəsəvvüflərdir. Mütəsəvvüf, içində olduğu cəmiyyətin dini yaşayışından özünü Allaha qarşı məsul hiss edən insandır.

Haqq dostlarından Nəcməddini Kübra həzrətləri, tələbələri ilə birlikdə salih bir şəxs cənazəsində iştirak edirdi. Ölüyə təlqin etdiyi zaman Nəcməddini Kübra həzrətləri, təbəssüm edər. Tələbələri, müəllimlərinin belə bir anda təbəssüm etməsinə heyrət edib bunun hikmətini soruşdular. Həzrət açıqlamaq istəmədi. Ancaq israr edildikdə belə deyir.

“- Təlqin verən kimsənin qəlbi qafil; məzara girən ölünün qəlbi isə dipdiridir. Qafil birinin qəlbən diri olana təlqin verməsinə təəccüb etdim.”

Belə ki, elm adına təsəvvüfi rədd və inkara qalxanların halı da bir növ ölünün diriyyə təlqin verməsi qədər heyrət ediləcək bir vəziyyətdir. Beləki dini həyatın

canlı tutulmasında, gələcək nəsillərə keçməsinə, xalqın irşadında və İslamın təbliğində tarix boyu əhli təsəvvüfin xidmət və faydası göz qabağındadır.

Quran və Sünnəyə uyğunluğu mütləq olan təsəvvüfi rədd etmək, meyvə verən ağacı daşlamaqdır və məsuliyyəti ağırdır.

Həzrət Mövlana buyurur:

“Əgər burnun iyi hiss etmirsə barı güldə qüsurları axtarma.”

Təsəvvüfin günümüzdəki əhəmiyyətinin digər bir yönü də, onun, insanları kamilləşdirmə xüsusunda izlədiyi metod və üslubdur. Şər-i şərif, həm âxirət həm də dünya üçün mükâfât və cəza ilə, insanları istiqamətləndirmək məqsədini güdür. Təsəvvüf isə sevgi, şəfqət və mərhəməti işlədir. Dövrümüzdə insanlar, əksəriyyət etibarilə dindən uzaqlaşmağın və ağır günahlar işləməyin rûhî sarsıntısı içindədirlər. Belələrinə bir düzəliş və qurtuluş imkanı təklif etməyin əfv, yardımlaşma və şəfqət yoluyla daha asan və daha çox mümkün olduğunu heç kim inkar edə bilməz. Bu baxımdan dövrümüz, təsəvvüfi həqiqətlər qədər, onun usûlu qaydalarının da böyük bir əhəmiyyət daşıdığı bir dövrdür. Belə ki, əfv, yardımlaşma və şəfqətlə nəzər edənlərin ölkəmizdə olduğu qədər, qərb âləmində də mənəvi fəthlərə (zəfərlərə) daha çox qadir və müvəffəq olduqları müşahidə edilməkdədir. Ağlın və nəfsin əmrində olan rûhlara, İslamı ilâhî bir təsəlli əsintisi şəklində təqdim etmək üçün onlara, cəzâ vermək niyyəti ilə və qəzəblə yaxınlaşmaq əvəzinə, şəfqət və mərhəməti işlətmək, hər zaman daha bərəkətli bir metoddur.

Bu baxımdan, insanların əksəriyyət etibarilə ağır günahların əsiri olmalarını məhəbbətsizlik (eşqsizlik) əsəri olaraq qəbul edən təsəvvüf bu əsas görüşə görə qoyduğu üsulu, qaydaları etibarilə dövrümüzdə İslamı təbliğin ən faydalı (verimli) vasitəsini təşkil edir. Çünki insanlar daim Abdulqâdir Ceylânî, Yûnus Əmrə, Bəhâeddin Nəqşibənd və Mövlânâ kimi Haqq dostlarının məhəbbət qucağını arzulayırlar.

OXU MƏTNİ

Keçən əsrin İslam alimlərindən olan Mühəmməd Həmidullah anladır:

“Mənim yetişmə tərzim məntiqə əsaslanır. Hüquqi axtarış və incələmələr mənə, inandırıcı bir şəkildə tərifi və isbat edilməyən hər şeyi rədd etdirmişdir. Həqiqətən mən, namaz, oruc vs. kimi İslami vəzifələrimi təsəvvüfi səbəblərlə deyil,

hüquqi səbəblərlə ifa edirəm. Öz-Özümə deyirəm ki:

“Allah mənim Rəbbimdir. Sahibimdir. O, mənə bunları etməyi əmr etmişdir. Ona görə etməliyəm Bundan başqa, hak və vəzifə bir-birinə bağlıdır. Allah bunları mən istifadə edirəm deyə mənə əmr etmişdir; buna görə mən ona şükr etməyə borcluyam”

Qərb cəmiyyətində, Paris kimi bir şəhərdə yaşamağa başladığım vaxtdan bu tərəfə görüb heyratə gəlirəm ki, Xristianların İslamı qəbulu və; onları İslamı qəbula sövq edən, fiqh və kəlam alimlərinin görüşləri deyil, İbn Arabi və Mövlana kimi sufilərdir. Bu mövzuda mənim də şəxsi müşahidələrim olmuşdur. İslami bir mövzuda məndən bir izah istəyəndə, mənim verdiyim əqli dəlillərə dayanan cavablar, soruşanı qane etmirdi; fəqət təsəvvüfi izah meyvəsini verməkdə gecikmirdi. Bu mövzuda təsir gücümü getdikcə itirdim. İndi inanıram ki, Hüləkinin vurub-yıxan istilalarından sonra Qazan xanın dövründə olduğu kimi, bu gün də ən azından Avropa və Afrikada İslama xidmət edən nə qılınıc nə də ağıldır; Fəqət qəlb –yəni təsəvvüfdür.

Bu müşahidədən sonra, təsəvvüfi mövzuda yazılan bəzi əsərləri incələməyə başladım. Bu, mənim könül gözümlü açdı. Anladım ki; Həzrət Peyğambər dövründəki təsəvvüf və böyük İslam mü təsəvvüflərinin yolu, nə sözlər üzərində düşünmək nə də mənasız şeylərle məşğul olmaqdır; fəqət insan ilə Allah arasındakı ən qısa yolda getməkdir, şəxsiyyətin formalaşdırılması yolunu axtarmaqdır.

İnsan, özünə tapşırılan vəzifələrin səbəblərini axtarır. Mənəvi sahədə məntiqi izahlar bizi hədəfdən uzaqlaşdırmaqdadır; ancaq mənəvi izahlardır ki insanı rahat etməkdədir..” (Mustafa Kara, Metinlerle Günümüz Tasavvuf Hareketleri, s. 542-543.)

İKİNCİ FƏSİL

TƏSƏVVÜF TƏRBİYƏSİ

(Seyr və Süluk)

TƏSƏVVÜF TƏRBIYƏSİ (Seyr və Süluk)

İnsanlar istedad və qabiliyyət etibarilə müxtəlif səviyyədə yaradılmışdır. Təsəvvüfdəki təlim, müridin qəlbi istedadına və qabiliyyətinə uyğun olaraq həyata keçirilir. İnsanların təbiətini tamamilə dəyişdirmək mümkün olmadığına görə, onu İlahi əmrlərlə tərbiyə edərək istənilən formaya gətirmək mümkündür. Din, bütün insanları eyni qaydalarla tərbiyə etdiyi halda təsəvvüf, fərdlərin istedad və qabiliyyətlərini əsas olaraq qəbul edir. Bunların ikisi arasında ziddiyyət olduğunu düşünmək doğru deyildir. Bu dairə çəkmək üçün istifadə etdiyimiz pərgərə bənzəyir. Pərgərin sabit ayağı din, hərəkət edən ayağı isə təsəvvüfdür. Bu iki ayaq arasındakı məsafə isə insanın istedad və qabiliyyətinə görə açılıb bağlana bilər.

Təsəvvüfin bu həssas ölçüləri, Allahın əmr və nəhyələrinə kamil olaraq riayət etməyən insanlar üçün mövzu bəhəsidir. Bu baxımdan Əsil təsəvvüfçülər, zahirən kamil və daxilən də tərbiyə ilə məşğul olan insanlardır. Zahirədəki kamilliklərini, batindəki inkişaf ilə mükəmməlləşdirməyə cəhd göstərirlər.

Rəsulullahın -s.ə.s- mənəvi tərbiyədə təqib etdiyi ən həssas düsturlardan biri, muxatabının səhvini Əsila üzünə vurmaması, hətta qüsuru özündə görməsiydi. Peyğəmbərimizin “Mənə nə olur ki, sizləri belə görürəm” kimi söylədiyi sözləri, bunun təzahürünə açıq bir misalidir. Belə bir qəlbə sahib olan insanlar da həss davranmış, xətaləri özündə, sevgi və səmimiyyəti isə başqalarında görmüşlərdir. Onlar, qəlb təmizliyi və qəlb tərbiyəsi ilə məşğul olduqları üçün, günahkarlara belə mərhəmət etmişlərdir. Belə ki onlar günahkarı deyil, günahı bərtəraf etmək

dərdindədirlər. Bu baxımdan, insanın mənfi hallarını düzəltmədən əvvəl, söhbətin feyz və bərəkətiylə qəlblərini islah edirlər. Nəfslərindəki qəzəb və hiddət fırtınasını sakitləşdirərək nəfslərini tərbiyə edirlər.

Aşağıda bəhs edəcəyimiz bu misal tərbiyə metoduna bir nümunədir:

Bir neçə qafil gənc, Dəclə nəhrinin kənarında oturub şərab içirdi. Məşhur Haqq dostlarından Mərufi Kərhi –quddisə siruh- oradan keçirdi. Bunu görən gənclər bu Allah dostunun onlara bəddua edəcəyini düşünərək kefləri pozuldu. Bu səbəbdən onlardan biri özünü tuta bilməgərək ayağa qalxdı və istehzal bir hərəkət tərziylə:

“- Ey Şeyx! Dayanma, bizim Dəclə nəhrinin vahiməli sularına qərq olmağımız üçün bədduana başla!” dedi.

Məruf Həzrətləri heç bir qəzəb göstərmədən mərhəmətlə əllərini qaldırdı və:

“- Ey İlahi! Bu igidləri dünyada xoş əhval ruhiyyə verdiyin kimi, axirətdə də xoş əhval ruhiyyə ver.” dedi. Gözləmədikləri bu hərəkət qarşısında cavanlar:

“- Ey Şeyx! Siz nə deyirsiniz? Bu sözün mənasını anlamadıq.” dedilər.

İxlasın bərəkətiylə qısa və mənalı sözlərinə Uca Allahın təsir gücü verdiyi Marufi Kərhi Həzrətləri belə dedi:

“- Övladlarım! Haqq Təala, sizə axirətdə səlamətlik vermək istəsə tövbə etməyinizi sizə nəsib edər.”

İgidlər gözləmədikləri bu dahiyənə davranış qarşısında bir müddət düşünürlər. Bunun ardından peşmanlıq hissləri onları bürüyər və nəfslərini sorğu sual etməyə başlarlar. Daha sonra içtikləri şərabı yerə tökər və dərhal tövbə edirlər. Hər iki cahanın səadətinə qovuşurlar.

Yuxarıda bəhs etdiyimiz kimi təsəvvüfi tərbiyənin başqa bir xüsusiyyəti də, hər fərdin xarakterinə uyğun olaraq islah və irşad metodunun tətbiq edilməsidir. Təriqətlərin çoxalmasının səbəbi, fərqli xarakterlərə sahib olan insanların fərqli tərbiyə metodu ilə tərbiyə olunmasındandır. Misal olaraq, daha coşğulu olan insanlar Qadiriliyin tərbiyə metodlarını mənimsər. Şair, sənətkar və romantik xarakterlərə sahib olan insanlar Məvləviliklə huzur taparlar. Daha sakit xarakterə sahib olan insanlar isə Nəqşibəndi təriqətinin tərbiyə və irşad metodunu mənimsəyirlər.

İnsanların sahib olduqları xarakterləri dəyişmək mümkün deyildir. Mürşidi kamillər ancaq saliklərin fərdi xarakterlərindəki istedadların nəfsani yönlərini yox edərək, onları ülvî istiqamətə yönləndirməklə vəzifəlidirlər. Hər tələbənin mənəvi xəstəliyinə uyğun olaraq onlara dərman verərlər.

Cahiliyyə dövründə yaşayan Ərəblər qız uşaqlarını diri diri torpağa basdıran daş ürəkli insanlar idi. Onlar haqqın sadəcə güclüyə aid olduğu, gücsüz və imkansızın hər şeydən məhrum olduğunu düşünən, mərhəmətdən uzaq olan bir cəmiyyətin insanlarıydı. Bu cəmiyyət Allah Rəsulunun sayəsində hidayətə gəlib, onun mənəvi tərbiyəsiylə dünyanın ən görkəmli şəxsiyyətinə şevrilmişlərdir. Onlar Allah Rəsuluna olan sevgilərini daim canlı tutaraq mənəvi feyz aldılar və ibadətlərini xüsu ilə doldurdular. Fəzilətləriylə daim yad edilən, qiyamətə qədər müsəlmanların dillərindən düşməyəcək olan bu insanlar əxlaqi xüsusiyyətləriylə daim bizə nümunə oldular. Onlara “Əshabı Kiram” adı verildi.

Əshabı Kiram Rəsulullahın yanında elə bir mənəvi tərbiyə aldılar ki, Abdullah bin Məsud -r.a- bunu belə ifadə etdi: “- Biz boğazımızdan keçən loxmaların zikrini eşidəcək hala gəldik!”⁴³

Belə ki təsəvvüf, Rəsulullahın -s.ə.v- təzkiyə və tərbiyəsi sayəsində Əshabi-Kiramın əldə etdiyi mənəviyyatdan nəsib almaq üçün gedilən yoldur. Yəni Hz. Peyğəmbərə varis olan həqiqi mürşidlərin yanında, nəfsin tərbiyə və qəlbin də mənəvi olaraq təmizləndiyi bir məktəbdir. Bu mənəvi tərbiyə məktəbinə daxil olaraq kamil insan olmaq üçün məsafələr qət etməyə “seyru süluk” deyilir.

A- NƏFS VƏ ONUN TƏMİZLƏNMƏSİ

I- NƏFSİN MAHİYYƏTİ

Uca Allah insan nəsilinin atası olan Adəmi -ə.s- məxluqatın ən şərəflişi olaraq cənnətdə yaratmışdır. Lakin Allah təala Hz. Adəm və onun nəsilinə lütf etdiyi şərəf və etibarın nəticəsi olaraq cənnətdə yaratmasının sadəcə lütf deyil, qarşılığı ödənmək şərtiylə bir mükafat olaraq iradə etmişdir. Allahın bu iradəsi, Adəmin -ə.s- zəlləyə düşər olması və bu zahiri səbəblə əsil vətəni olan Cənnətdən çıxardılaraq imtahan aləmi olan dünyaya gəlməsiylə öz əksini tapmışdır.

⁴³ Buxari, Mənaqib, 25

Həz. Adəm və onun nəsilinin təkrar cənnətə geri dönməsinin bir mükafat olaraq təcəlli etməsi üçün insan bəzi çətinliklərə tab gətirməlidir.

Məhz bu səbəblədir ki, Allah təala digər varlıqlardan fərqli olaraq Həz. Adəmi və nəsilini zidd təcəllilərə məzhər qılmışdır. Bunun nəticəsi olaraq insan, insanların ən aşağısı olan “əsfələ safilin” ilə insanların ən ucası olan “alayı illiyyun” arasında layiq olduqları bir yerdə olmalarını Uca Allah murad etmişdir. Bu isə qulun zəhmətinə və fitrətində mövcud olan müsbət və mənfi xüsusiyyətlərlə mücadilə edərək hasil edəcəyi nəticədən asılıdır. Bu səbəbdən, insanlarda olan müsbət xüsusiyyətlərlə yanaşı mənfi xüsusiyyətin də var olmasının hikməti budur.

Təsəvvüfi düşüncəyə görə insanda var olan müsbət və mənfi xüsusiyyətlər, öz əksini “ruhi heyvani” və “ruhi sultani” –deyə ifadə edilən bu iki mərkəzdən alır.

“Heyvani ruh” insanın həyatını davam etdirməsini təmin edən, təbiətə hökm edən lətif bir gücdür ki, ona “can” və ya “nəfs” də demək mümkündür. Yuxudakı bir insan bu hökmü icra etdiyinə görə, bioloji fəaliyyətlər belə insanda qeyri iradi olaraq öz əksini tapır. Sultani ruh isə, oyandığı an geri dönməmək üzrə yatan insanı tərk edir. Bədəni hərəkət etdirən, insanı danışdıran və buna bənzər bütün fəaliyyətləri icra edən, ölümlə bədəni tərk edən ruh heyvani ruhdur. Heyvani ruhun mərkəzi qəbdə olub, bədənin bütün üzvlərinə yayılmış və hökmranlığını qanda qurmuşdur. Bu ruh tərbiyə edilmədiyi müddət ərzində insanda mənfi təsir olaraq özünü göstərir.

Ruhi sultani isə, Uca Allahın öz ruhundan insana bəxş etdiyi ruhdur ki, insanı digər canlılardan ayıran xüsusiyyət də budur. Əmr aləmində olan bu ruhun bədənlə bərabər olması, müsbət nəticə əldə etmək üçündür. İnsan bu ruh ilə Allaha qulluq və ibadət edir, saleh əməllərlə məşğul olur. Bu ruh, insan öldükdən sonra bədənin çürüməsindən təsirlənməz. Ölümə sadəcə bədən arasındakı əlaqəsi kəsilir.

İnsan, öz daxilindəki bu iki zidd mübarizənin hal və davranışlarına istiqamət verməkdədir. İnsandakı sultani ruh qalib gəlsə, o insan saleh əməllərlə məşğul olur və gözəl əxlaq sabit olur. Əksinə, heyvani ruh qalib gəldiyində o insan hər cür günahla məşğul olur və əxlaqsızlığa düşər olur.

İnsan, nəfsini öz iradəsi ilə formalaşdırmaq istedadına və imkanına sahib olduğu üçün mükafat və cəza razı ola biləcək bir varlıqdır.

Dünya imtahanlarında ən böyük əngəllərdən biri olan “nəfs”, ümumiyyətlə

mənfi təmayülləri insanın ağına gətirir. Ancaq onun tərkibində cəvahir kimi müsbət mahiyyət də vardır. İnsanoğlunun vəzifəsi, bu mənfi xüsusiyyətləri tərbiyə ilə təmizləgərək özündəki cəvahiri kəşf etməkdir.

Qürbətdə olan bir insan vətəninə əli boş dönməmək üçün necə zəhmət çəkirsə, böyük bir qürbət diyarı olan bu dünyada da əbədi olan axirət səadəti üçün eləcə səy göstərməlidir. Belə ki, hər insan axirətdəki əbədi səadət və ya xüsranı məhz bu dünyadan aparacaq, yəni istiqbaldakı taleyini dünya həyatında özü əldə edəcəkdir.

Əbədi səadətin ən əsas şərtlərinə biri, nəfsi saleh əməllərlə məşğul olacaq səviyyəyə çatdırmaqdır. Belə bir məqsəddən məhrum olan nəfs, vəhşi bir at kimidir. Vəhşi bir at yiyəsini mənzilə çatdırmaq əvəzinə onu uçurumdan aşağı ataraq ölməsinə səbəb olur. Ancaq yaxşı tərbiyə edilmiş at, öz yiyəsini ən çətin və qorxulu yollardan belə keçirərək onu sağ salamat mənzilə çatdırır. Tərbiyə edilməmiş bir atla mənzilə çatmaq necə mümkün deyilsə, tərbiyə edilməmiş bir nəfs ilə də ülvü məqsədlərə çatmaq mümkün deyildir.

Həqiqətən nəfs, insanı həm yüksək bir səviyyəyə ucaldan həm də bunun ziddi olaraq əsfəli safilinə düşürdən iki yönlü bir vasitədir. Nəfs, tərbiyə edildiyində xeyrə, tərbiyə edilmədiyi zaman da şərrə vəsilə olan iki ağzı kəsən iti bir bıçaq kimidir.

Mənəvi irşad və tərbiyədən məhrum olan nəfs, həqiqətləri örtən bir pərdədir. Ancaq bəhs etdiyimiz kimi, insan nəfsin əngəllərinə baxmayaraq mənəvi tərbiyə aldıqdan sonra əldə etdiyi yüksək əxlaqla mələkləri belə keçər. Belə ki, hər işin şərəfi onu əldə etmək üçün çəkilən zəhmətlə mütənasibdir.

Allah ilə bəndə arasına bir gəflət pərdəsi kimi girərək insanı əsas istiqamətdən uzaqlaşdıran, qəlbi Allahdan başqa şeylərlə məşğul edən yenə nəfsin müxtəlif formalarıdır. Onun tükənməyən ehtiraslarından ancaq ciddi bir qərar qəbul edərək və tərbiyə alaraq uzaqlaşmaq mümkündür. Bu daim zəhmət tələb edən bir mücadilə deməkdir. Bu baxımdan Hz. Peyğəmbərimiz bir hədisi şərifində: “(Həqiqətdə) mücahid, nəfsinə qarşı cihad edən kimsədir.”⁴⁴ buyurmuşdur.

Nəfs, ona qarşı aparılan mübarizə nəticəsində ölməz, sadəcə nəzarətə götürülür. Əsas olan da, nəfsi yox etmək deyil, onun arzu və istəklərini ilahi məqsədə uyğun olaraq tərbiyə etməkdir. Bu xüsusla əlaqədar olaraq İmam Qəzali

⁴⁴ Tirmizi, Fəzailül-Cihad, 2; Əhməd b. Hənbəl, *Müsnəd*, VI, 20.

insanı bir süvariye oxşadaraq belə buyurur: “ Nəfs ruhun minik vasitəsidir. Əgər insan nəfsin getdiyi istiqamətdə onun cilovunu buraxsa həlak olar, onu öldürsə həqiqətə getdiyi yolda miniksiz qalar. Elə isə nəfsinin cilovunu əlində tut və miniyindən istifadə et!”

Nəfsin tərbiyəsindəki bu metodun mənbəyi peyğəmbərdir. Belə ki, Peyğəmbərimiz yeməmək, içməmək, ailə həyatından uzaq duraraq ibadətə məşğul olmaq istəyənlərə mane olmuş, İslamda belə bir tərbiyə metodunun mövcud olmadığını təlim etmiş, cəmiyyətlə bərabər yaşayaraq mümkün olan ruhi tərbiyənin yolunu göstərmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, olduqca çətin bir mücadilə olan nəfs tərbiyəsi zamanı nəfsin hal və mərtəbələrində bəzi çətinliklər də vardır. Bunun ən böyük afətlərindən biri, bu tərbiyə zamanı nəfsin özünü bəyənməsidir. Bu gizli bir kibirdir. Nəfsə qarşı mücadilə zamanı ehmalkarlıq, nəfsin köhnə halına qayıtması ilə nəticələnə bilər. Nəfsin şərrindən heç vaxt əmin olmaq olmaz.

Bu baxımdan hər mömin, mənəvi həyat üçün təhlükəli olan nəfsi qəlbində daşıdığı üçün ehtiyatlı olmalıdır. İnsan, İlahi qulluğu tam olaraq yerinə yetirmək üçün nəfsi tərbiyə edərək onu daim itaət altında saxlamalıdır.

İnsanın miniyi hesab edilən, lakin fitrətindəki azgınlıq təmayülü olan nəfs necə təzkiyə olunmalıdır? Bundan başqa, nəfsin bu tərbiyə və təzkiyəsi zamanı hansı mərhələlərə çatmaq olar? Məhz burada bu iki əhəmiyyətli məsələdən bəhs edəcəyik.

II- NƏFS VƏ ONUN TƏZKİYƏSİ

Təzkiyə, lüğətdə təmizləmək, saflaşdırmaq, artırmaq, inkişaf etdirmək, bərəkətləndirmək və feyzləndirmək mənasına gəlir. Bu mənalara baxımından təzkiyə, əsas olaraq bütövlükdə mənəvi təlimi ifadə edir.

Nəfs təzkiyəsi ilk olaraq küfür, cəhalət, pis hisslər, səhv etiqad və əxlaqsızlıqdan təmizlənməkdir. Yəni dinə zidd olan etiqadi, əxlaqi və əməli xətalardan hər birindən xilas olmaqdır. Onu bu xətalardan təmizlədikdən sonra da, iman, elm, irfan, hikmət, xeyrli və gözəl xüsusiyyətlər kimi təqvatla tərbiyə edərək onu ruhaniyyətlə doldurmaqdır.

Təsəvvüfdəki təzkiyə, nəfsin istək və arzularını azaldaraq onun gücünü azaltmaq və ruhun gücünü artırmaqdır. Bu ancaq nəfsin arzularına qarşı iradəni

gücləndirmək vasitəsilə əldə edilən riyazət, yəni yeyib içmək, yatmaq və danışmağa nəzarət etməklə əldə etmək mümkündür. Məhz buna görədir ki, təsəvvüfdəki nəfs tərbiyəsinə; qilləti-təam (az yemək), qilləti-mənam (az yatmaq) və qilləti-kəlam (az danışmaq) deyilir. Çünki bunlar, riyazət ilə nəfsin tərbiyəsinə atılan ilk adımlarıdır. Ancaq hər xüsusda olduğu kimi, bu üsulları da tətbiq edərkən ehtiyatı əldən buraxmamaq lazımdır. Çünki bədən Allahın insanlara verdiyi bir əmanətdir.

Yəni nəfs təzkiyəsi ilə məşğul olan insan ifrad və təfriddən uzaq durmalı, nəfsimi tərbiyə edəcəm deyərək riyazət və mücahədədə həddi aşmamalıdır. Çünki din, bütün hal və davranışlarda orta yolu əmr etməkdədir. İnsanların hər bir ifrad və təfriddən uzaq olmalarını nəsihət edir. Nəfsi tamamilə yox etmək mümkün deyil. Ona görə də nəfsin təzkiyə edilməsi, ilahi əmrləri göz önündə tutaraq tərbiyə etməkdir.

Nəfsin tərbiyə edilməsi insanı səadətə apardığı kimi fəlakətə də apara bilər. Bu tərbiyə və təzkiyənin həyata keçməsi üçün ilahi iradəyə uyğun olaraq şəhvani ehtiraslardan və pis hallardan uzaq olmaq lazımdır. Hər mömin öz xətalarını, nöqsanlarını, cahilliyini dərk edərək Rəbbinin bütün əzəmət, qüdrət və kamalını daim xatırlayaraq bu yolda istiqamətlənməlidir. Məhz belə bir tərbiyə zamanı Quran diliylə ifadə etsək **“Pisliyi şiddətlə əmr edən”**⁴⁵ nəfs, bu sifətlərdən xilas olaraq məqbul bir hal alır.

Nəfsin təzkiyəsinə səy göstərmək və bu yolda tam ciddiyyətlə seyrü süluka girmək, əhəmiyyətinə və çətinliyinə görə “Böyük mübarizə” olaraq qəbul edilmişdir.

Belə ki, bu məsələ ilə əlaqədar olaraq Peyğəmbər Əfəndimiz -səllallahu əleyhi və səlləm-, olduqca məşəqqətli keçən Təbük səfərindən qayıtdığı zaman öz əshabına: “-İndi biz balaca mübarizədən böyük mübarizəyə qayıdırıq.” -deyə buyurmuşdur.

Səhabələr heyərlə: “Ya Rəsulallah! Vəziyyətimiz göz qabağındadır! Bundan da böyük mübarizə olar?” -deyə buyurduqları zaman Peyğəmbər –səllallahu əleyhi və səlləm-:

“- Bəli! İndi biz balaca mübarizədən böyük mübarizəyə qayıdırıq. Bu nəfs ilə aparılacaq mübarizədir” –deyə buyurmuşdur.

⁴⁵ Yusuf Surəsi, 12/53: «Mən özümü təmizə çıxartmıram. Rəbbimin rəhm etdiyi kimsə istisna olmaqla, nəfs (insana) pis işlər görməyi (şəhvətə uymağı) əmr edir. Həqiqətən, Rəbbim bağışlayandır rəhm edəndir.»

Bu hədis və ibrətli hadisə, insanın özünü hesaba çəkməsini xatırlatmaqdadır. Belə ki, Uca Allahın ayədəki xəbərdarlığı olduqca şiddətlidir: **“Yoxsa sizi əbəs yerə yaratdığımızı və hüzurumuza qaytarılmayacağınızı güman edirdiniz?”**(əl-Muminun, 115)

Başqa bir ayədə Allah təala: **“Məgər insan elə güman edir ki, o, başlıbaşına (cəzasız) buraxılacaq?!”**(əl-Qiyamə, 36) deyə buyurmuşdur.

Rəsuli Əkrəm –səllallahu əleyhi və səlləm -: “Ağıllı insan, nəfsini qoruyaraq ölümdən sonrakı həyat üçün çalışan, axmaq da nəfsinin əsiri olduğu halda Allahdan xeyir gözləyəndir.”⁴⁶ –deyə buyurmuşdur.

Bu baxımdan hər bir mömin, tərbiyə və təzkiyəsiylə nəfsinə qarşı məsuliyyət daşıdığı şüurunu daim hiss etməlidir. Belə bir insan, bu işin əhəmiyyətini hiss etməli və qaydaları yaxşı bilməlidir. Yoxsa insan, “qaş düzəldərkən göz çıxartmaq” atalar sözündə olduğu kimi xəta edə bilər.

Nəfsin təhlükələrinə qarşı Uca Allah bizi belə xəbərdarlıq edir: **“(Ya Rəsulum!) Nəfsini özünə tanrı edəni gördünmü? Onun vəkili (zəmini) sənmi olacaqsan? (Onu bəd əməllərdən sənmi çəkendirib saxlayacaqsan? O özü haqqı axtarib tapmalı, ona qail olmalıdır!)**(el-Furqan, 43)

Bir hədisdə Peyğəmbərimiz - səllallahu əleyhi və səlləm -: “- Ümmətim haqqında ən çox qorxdığım şey; onların nəfslərinə əsir olmalarıdır.”⁴⁷-deyə buyurmuşdur.

Məhz bu baxımdandır ki, nəfs tərbiyəsi, hər mömin üçün böyük əhəmiyyət və məsuliyyət kəsb edir. Bu məsuliyyəti Uca Allah Quranda: **“Nəfsini (günahlardan) təmizləyən mütləq nicat tapacaqdır! Onu (günaha) batıran isə, əlbəttə, ziyana uğrayacaqdır.”**(əş-Şəms, 9-10) –deyə ifadə etmişdir. Yəni nəfsini tərbiyə edərək onu fəlahə çatdıran insan yolunu salamat olaraq getmiş, bunun əksini edənlər isə vəhşicəsinə əbədi bir ziyana düşür olmuşdur. Məlum olduğu kimi, tərbiyə edilməmiş nəfs insanı fəlakətə apardığı kimi, tərbiyə edilərək də insanı mələklərdən daha yüksək bir mərtəbəyə çıxarmaqdadır.

Digər tərəfdən infaq, sədəqə, xidmət etmək kimi saleh əməllər, zahirən başqalarına kömək etmək kimi görünsə də, Əsilində nəfsə gözəl və xeyirli olanları təlqin edir. Çünki nəfs yaxşılıqlar etdikcə bunlara öyrənir. Bütün saleh əməllərlə

⁴⁶ Tirmizi, Qiyamət, 25; İbn Macə, Zöhd, 31

⁴⁷ Suyuti, Camius-Sagır, I, 12

bərabər sözlərin ən gözəli və ən doğrusu olan Qurani oxumaq, nəsihətlərinə qulaq asmaq, əhkamlarını dərk etmək nəfsin islah olmasına vəsilə olan amillərdən biridir. Həyatına Quran istiqamətinə uyğun olaraq yön verən bir insan, nəfsinin şərrindən və şeytanın vəsvəşələrindən xilas olar, sadəcə Allahın istədiklərinə əməl edər. Belə insanın qəlbi də Allahın nuruna məzhər olar. Belə bir insan üçün, kainat, hikmətli və əzəmətli bir formaya çevrilir. Heç bir mömin, Qurandakı əmr və qadağalardan qafil olmamalı, əbədi səadətini təhlükəyə salmamalıdır.

Müqəddəs kitabımız Qurani-Kərimdə nəfsin təzkiyəsi ilə əlaqədar olaraq bir çox ayə mövcuddur. Bu ayələrdəki “təzkiyə”:

- 1- Allah təalanın təzkiyə etməsi,
- 2- Rəsulullah - səllallahu əleyhi və səlləmin – təzkiyə etməsi,
- 3- İnsanın öz nəfsini təzkiyə etməsi olaraq, ümumiyyətlə üç növə ayrılır. Bunlara biraz şərh etməyə çalışaq:

1. Allah təalanın Təzkiyə Etməsi

Uca Allah ayədə belə buyurur: **“...O yaxşılıq edənlər ki) kiçik günahlar (xətalər) istisna olmaqla, böyük günahlardan və rəzil işlərdən (zinadan) çəkinərlər. Həqiqətən, sən Rəbbin çox bağışlayandır. Sizi torpaqdan yaradan da, siz analarınızın bətnlərində rüşeym halında olanda da sizi ən gözəl tanıyan Odur. Özünüzü təmizə çıxartmayın. O, Allahdan qorxub pis əməllərdən çəkinənin kim olduğunu ən gözəl biləndir!.”**(ən-Nəcm, 32)

Mərhum Elmalılı Hamdi Yazır, bu ayəni belə təfsir edir: “Özünüzü günahsız, qüsursuz və tərtəmişəm deyə öyməyin. Halbuki, bilmədiyiniz çox xətələriniz ola bilər.”

Bu mövzu ilə əlaqədar olaraq müfəssir Alusi də belə deyir: “Bu ayənin, “-Bizim namazımız, orucumuz, həccimiz vardır!” deyən bir camaat haqqında nazil olduğu rəvayət edilir. əməllərə kibir və qürurun qatışmaması üçün qulun yerinə yetirdiyi ibadət və xeyrli işləri gizli saxlaması daha məqbuldur. Ancaq mənfi bir niyyət olmazsa, başqalarını da həvəsiləndirmək məqsədilə söyləməkdə bir xəta yoxdur.”

Başqa bir ayədə Uca Allah belə buyurur: **“Ya Rəsulum!) Özlərini təmizə çıxaranları görmürsənmi? Xeyr (elə deyil). Allah istədiyini təmizə çıxardar**

və onlara xurma çərdəyindəki nazik tel qədər zülm olunmaz!.”(ən-Nisa, 49)

Bu ayədəki təzkiyə, insanın özünü tərifi-əgərək təmizə çıxarmaq cəhdidir. Halbuki təzkiyə təqva ilə əlaqəlidir. Təqva isə batində bir sifətdir və onun mahiyyətini ancaq Allah bilir. Bu baxımdan da ancaq Allahın təzkiyəsi məqbul olur. Öz özümüzə etdiyimiz təzkiyə deyil.

Belə ki, Rəsulullah - səllallahu əleyhi və səlləmin – :

“- Allahım! Nəfsimə təqva ver və onu təzkiyə et! Sən onu təzkiyə edənlərin ən xeyirlisisən. Onun vəlisi və mövlası Sənsən.”⁴⁸ deyə dua edərdi.

Qurani-Kərimdə Uca Allah: **“...Ey iman gətirənlər! Şeytanın yolunu tutub getməyin! Kim Şeytanın getdiyi yolla getsə, o, (insanlara) çirkin, pis işlər görməyi (zina etməyi, yalan danışmağı, özgələrə böhtan atmağı) əmr edər. Əgər Allahın sizə neməti və mərhəməti olmasaydı, sizdən heç kəs heç vaxt (günahdan) pak olmazdı. Lakin Allah dilədiyini (günahdan) pak edər. Allah (hər şeyi) eşidəndir, biləndir!”**(ən-Nur, 21) buyurulur.

Gördüyümüz kimi ayədə təzkiyənin Allaha aid olduğu ifadə edilməkdədir. Ancaq Allah öz qulunu rəhmətiylə itaətlərə və təzkiyəyə məzhər edə bilər. Bəndə mənlilik duyğusundan uzaq duraraq, Allahın yardımıyla əldə etdiyi nəaliyyətləri özünün qazandığını düşünməməlidir. Uca Allahın təzkiyəsindən başqa axirətdə daim Allaha möhtac olduğunu unutmamalıdır. Belə bir düşüncə tərzinin insanın yeganə xilas olma vasitəsidir.

b. Rəsulullah - səllallahu əleyhi və səlləmin - Təzkiyə Etməsi

Qurani-Kərimdə Hz. Peyğəmbərimizin vəzifələri haqqında belə buyurulmaqdadır: **“Həmçinin (nemətimizi tamamlamaq məqsədilə) sizə ayələrimizi oxumaq, sizi (günahlardan) təmizləmək, Kitabı (Qurani), hikməti (şəriəti, halalla haramı) və bilmədiklərinizi öyrətmək üçün sizə öz içərinizdən bir peyğəmbər göndərdik..”**(əl-Bəqərə, 151)

“Allah möminlərə lütf etdi. Çünki onların öz içərisindən özlərinə (Allahın) ayələrini oxuyan, onları (pis əməllərdən) təmizləyən, onlara Kitabı (Qurani) və hikməti öyrədən bir peyğəmbər göndərdi. Halbuki bundan əvvəl onlar açıq-aydın zəlalət içərisində idilər..”(Ali İmran, 164)

Bu ayələrdən açıq olaraq bilinir ki, peyğəmbərimiz - səllallahu əleyhi və səlləmin - əsas olaraq üç vəzifəsi vardır:

⁴⁸ Müslim, Zikr, 73

a. Allahın ayələrini insanlara oxumaq: Bu vəzifə, insanları ümüd edilən hədəfə çatdırmaqda olan ilk mərhələdir.

b. Təzkiyə etmək: Tövhidin məqsədinə çatması, ancaq nəfslərin küfr, şirk və günah kimi mənəvi kirlərdən təmizlənərək hüsur və səadətə çatmasıyla mümkündür. Belə ki, keçmiş cahiliyyə olaraq bilinən səhabələr, hidayətə gəldikdən sonra Rəsulullahın feyzli söhbətləri və mənəvi tərbiyəsi sayəsində dünyanın ən şəxsiyyətli insanı olmuşdurlar. Onların dillərdə gəzən həyat hekayələri bütün dünyaya yayılmışdır.

c. Kitab və hikməti öyrətmək: Bundan sonra tabe olunması lazım olan qanunlar və hökmləri əmr edən kitabın, yəni Quranın təlimi gəlir. Qurani-Kərimi tam olaraq idrak etmək, qəlbin mənəvi olaraq səviyyəsindən asılıdır. Quranı Əsil olaraq qəlb ilə oxuyub dərk etmək lazımdır. Gözlər isə qəlbə kömək edən bir vasitədir.

Quran sonsuz sirlər xəzinəsidir. Bu sir və hikməti dərk etmək üçün də qəlbin mənəvi olaraq təmizlənməsi və formalaşması lazımdır.

Hikmətin təlimi isə bunlardan sonradır. Çünki Quranın hikmət və sirlərini ancaq təmizlənmiş bir qəlb ilə bilmək mümkündür.

Ayədə təzkiyə kitab, təzkiyə və hikmətin bir yerdə zikr edilməsinin səbəbi, təzkiyə olunmamış insanların elm öyrənə bilməmələri, öyrənsələr belə bu elmin onlara bir fayda verməməsiylə əlaqədardır. Elm və hikmət elə bir nurdur və zinətdir ki, bunu əldə etmək üçün onun məkan tutacağı yer olan qəlbin lazımsız və zərərli olan şeylərdən xilas olması lazımdır. Bu baxımdan Peyğəmbərlər əvvəlcə ayələri oxuyar, sonra bu ayələrə inanan insanların nəfslərini tərbiyə və təzkiyə edirlər. Daha sonra da nəfsləri tərbiyə və təzkiyə olan insanlara kitab və hikməti öyrədirlər. Kainatdakı hikmət və sirləri də ancaq belə bir qəlbə sahib olan insan dərk edə bilər.

Peyğəmbərin -səllallahu əleyhi və səlləmin- bu vəzifələrindən ayələri oxuyaraq haram və halalı öyrətmək alimlər tərəfindən; nəfsləri təzkiyə, qəlbləri tərbiyə etmək vəzifəsi də mürşidi kamillər tərəfindən qiyamətə qədər davam edəcəkdir.

3- İnsanın Öz Nəfsini Təzkiyə Etməsi

Bu mövzu ilə əlaqədar olaraq Uca Allah bir ayədə belə buyurur: **“And olsun nəfsə və onu yaradana (ona biçim verənə); Sonra da ona günahlarını və pis**

əməllərdən çəkinməsinə (xeyir və şəri) öyrədənə ki, Nəfsini (günahlardan) təmizləyən mütləq nicat tapacaqdır! Onu (günaha) batıran isə, əlbəttə, ziyana uğrayacaqdır.”(əş-Şəms, 7-10)

Ayədən də məlum olduğu kimi, ancaq Allahın günahlardan təmizlədiyi, feyz və təqva ilə tərbiyə edilmiş insanlar əsil qurtuluşa məzhər olacaqlar. Allah təalanın: **“(Əməlisaleh) bəndələrimin zümrəsinə daxil ol! (Onlarla birlikdə) Cənnətimə varid ol!”**(əl-Fəcr, 29-30) ayəsindəki müjdə də yenə bu xoşbəxt bəndələr haqqındadır.

Başqa bir ayədə Uca Allah: **“(Günahlardan) təmizlənən kimsə isə nicat tapacaqdır. O kimsə ki, Rəbbinin adını zikr edib namaz qılar!”**(əl-Ala, 14-15) deyər buyurur.

Bundan əlavə ayələrdəki ardıcılıq da diqqəti cəlb edir. Belə ki:

- Əvvəlcə qəlb, bədən və malı mənfi xüsusiyyətlərdən gizli olaraq təmizləmək,
- Bunun sayəsində Rəbb ilə bəndə arasında olan gəflət pərdəsini qaldırmaq,
- Sonra da halal olan qidalarla bəsilənərək zikr edən bir qəlb ilə ibadət iqliminə bürünmək və ruhani ləzzətləri hiss etməkdir

Müfəssir Bursəvi ayəni təfsir edərkən belə buyurur: “Bu ayədə, dinə zidd olan işlərdən nəfsi təmizləmək, qəlbi dünya sevgisindən uzaqlaşdırmaq, gücü çatdıqca Allaha yönəlmək, hətta Allahdan başqasını xatırlamaqdan belə ehtiyat etmək zikr edilmişdir.”

İbn Abbas -radiyallahu anh-, yuxarıda zikr edilən ayədə keçən “təzəkka” kəlməsini, “İnsanın La ilahə illəllah! deməsidir.” deyər təfsir edir.⁴⁹ Belə ki, təzkiyədə ilk addım, qəlbin küfür və şirkdən təmizlənməsidir.

‘La ilahə’ deyən insan, Kəliməyi tövhid ilə qəlbdən büt halına gələn nəfsani həvəsiləri, pis əxlaqı uzaqlaşdırır. Sonra bunu isbat edir. Yəni ‘İllallah’ deməklə qəlbi tövhid nuruyla doldurur.

Şair bu həqiqəti necə də gözəl ifadə edir:

Sür çıxar əğyarı dildən ta təcəlli edə Haqq

Padişah girməz saraya xana məmur olmadan

“Könlünün sarayından Allahdan başqa nə varsa çıxarıb at. Belə ki, çətinlik çəkmədən padişah olmaq olmaz.”

⁴⁹ Qurtubi, *əl-Cami*, XX, 22

Təzkiyənin əhəmiyyətini ifadə etmək üçün İbrahim Desuki -qüddisə siruh-belə buyurur: “- Ey oğlum! Gündüzlərini orucla, gecələrini namazla keçirtsən, təmiz bir daxili aləmə sahib olsan, Əsila qürurlanma! Əsila qürura məğlub olub nəfsin hiyləsinə aldanma. Necə dərvişlər nəfsin hiyləsinə məğlub olraq həlak oldu.”

Hatəm-i Əsamm –qüddisə siruh- da belə buyurur: “Möhtəşəm binalara, münbit bağ və baxçalara aldanma. Cənnətdən daha gözəl bir yer yoxdur. Həzrət Adəmin başına gələnlər cənnətin sonsuz gözəlliklərinin arasında oldu. Nəfsi orada əbədi qalmaq istədi. Qadağan olunmuş meyvəyə yaxənlaşdı. Allahın istəyilə, dünyaya göndərilməklə cəzalandırıldı.

Belə hallarda mərhəməti sonsuz olan Uca Rəbbimiz, ayələrdə şeytanın hiylə və tələsinə qarşı tədbirli olmaq üçün belə buyurdu: **“(İblis) dedi: “Sən mənə (Adəmə səcdə etmədiyimə görə) azdırıb yoldan çıxartdığın üçün mən də Sənin düz yolunun üstündə oturub insanlara (Sənə ibadət və itaət etməyə) mane olacam!”**(əl-Araf, 16)

“(İblis) dedi: “Ey Rəbbim! Mənə azdırmığına (rəhmətindən kənar etməyinə) əvəz olaraq and içirəm ki, mən də (bunun müqabilində) onlara (pis əməllərini, günahlarını) yer üzündə yaxşı göstərib onların hamısını yoldan çıxaracağam!”(əl-Hicr, 39)

Ayədə, “nəfsin maneələrini dəf edənlərin xilas olacaqları” ifadə edilmişdir. Bu ifadədə eyni zamanda “təzkiyə olmayanların xilas olmayacaqları” mənası da vardır.

Uca Allah Qurani-Kərimdə belə buyurur: **“Heç bir günahkar başqasının günahını daşımaz. Günah yükü ağır olan kimsə yükünü daşımaq üçün (başqa birisini köməyə) çağırırsa və (çağırılan adam onun) yaxın qohumu olsa belə, o yükdən bir şey daşınmaz. (Ya Peyğəmbər!) Sən ancaq Rəbbindən (Onun əzabını) görmədikləri halda qorxanları və (vaxtlı-vaxtında) namaz qılanları qorxudub xəbərdar edirsən. Her kəs (günahlardan, küfrdən) təmizlənsə, özü üçün təmizlənmiş olar (savabı özünə yetişər). Axır dönüş ancaq Allahadır!”**(Fatir, 18)

Ayədən məlum olduğu kimi ümmətin əzaba düşür olmayanları, görmədikləri halda qəlbləri Allah qorxusu ilə dolu olan, namaz qılan və ibadət ilə məşğul olanlardır.

Ayədəki “təzəkka”ya, xəşyətullah və namazı xüšu ilə qılmaq da daxildir.

“Allahdan Öz bəndələri içərisində ancaq alimlər qorxar.”(Fatir, 28) ayəsi, insanın həqiqi bilgini öyrəndiyi zaman, Allahaa qarşı qəlbinin ürpərdiyini ifadə edir. Rəbbini bilməyən və ondan qorxmayan insanların qəlbləri ölüdür. Belə insanlara öyüd və nəsihət təsir etməz. Yasin Surəsinin yetmişinci ayəsində buyurulan **“(Peyğəmbər, Quran ilə qəlbləri) diri olanları xəbərdar etsin deyə...”** bəyanı da bunu ifadə edir. Yəni daxilə Allah qorxusu, zahirdə də tam riayət edilərək qılınan bir namaz olmalıdır.

Günahlardan təmizlənmənin qarşılığı, cənnət və onun yüksək mərtəbələridir. Ayədə belə buyurulur: **“Kim (Rəbbinin hüzuruna) yaxşı əməllər etmiş bir mömin kimi olaraq gələrsə, belələrini ən yüksək dərəcələr gözləyir – Əbədi qalacaqları, (ağacları) altından çaylar axan Ədn cənnətləri. Bu, (günahlardan) pak olanların (təmizlənənlərin) mükafatıdır.”**(Taha, 75-76)

Allahdan başqa heç bir şeyə bağlanmamanın mükafatı isə cənnətdən də yuxarı bir mərtəbə olan Cəmalullah nemətidir ki, o da doymaq olmayan bir zövq ilə cəmalullahı seyr etməkdən ibarətdir. Kim öz iradə və arzusu ilə Allaha yönəlsə, Allahdan başqa heç nəyi düşünməz. Allahı tanımaq, yəni mərifətullah, qəlbin tərbiyə və təzkiyə edilməsindən sonra nəfsin həqiqətini öyrənməsidir. “Nəfsini bilən, Rəbbini də bilər” deyə ifadə edilən bu söz, bunu ifadə etməkdədir.

Hər mömin tez-tez nəfsini mühasibə etməli, mənəvi vəziyyətinə ciddi şəkildə nəzarət etməli, nəfsini kontrol etməlidir. Buna ruhaniyyət aləmində “batini təfəhhus” (nəfs muhasibəsi) deyilir. Hər bir insan heç olmazsa yatdığı zaman başını yastığa qoyduqunda o günün muhasibəsini etməli və özünü imtahan etməlidir. Bunu təkrarlamağə adət halına gətirən insanlar davamlı olaraq etdiyi günahlardan uzaqlaşar.

Bu məqsədə vasil olmaq üçün günün hər anını boş keçirməmək lazımdır. Çünki hər nəfəs qiyməti olduqca böyük olan bir nemətdir.

Bədənin üzvləri də nəfsin köməkçiləridir. İnsan, onlara vəzifələrinə görə tövsiyə etməli, bu əmanətlərdən pis işdə istifadə etməməlidir.

Gözü; haramlara və qəlbi məşğul edəcək faydasız işlərə baxmaqdan uzaq tutmaq, Dili; “afəti lisan” olaraq bilinən dedi qodu, qiybət, iftira, yalan, aravurma, özünü tərifləmə, başqa insanları təhqir etmə, yaltaqlanma kimi pis xüsusiyyətlərdən uzaq tutaraq zikir və xeyirli sözlərlə məşğul etməli,

Mədəni; haram və şübhəli qidalardan qorumaq, hallallardan da lazım olduqca istifadə etməyə öyrətmək lazımdır.

İnsan, hər hərəkətində mübah şeylərlə qarşı qarşıya gəlir. Qayəsi və məqsədi olmayan hərəkət və davranışlardan uzaq olmaq ən gözəl xüsusiyyətdir. Belə ki Rəsulullah - səllallahu əleyhi və səlləm - Əfəndimiz : *“İnsanın lüzumsuz şeyləri tərک etməsi, onun yaxşı müsəlman olmasındandır”*⁵⁰ deyə buyurmuşdur. Yəni həqiqi bir möminin danışması zikir, baxması ibrət və səssizliyi təfəkkür olmalıdır. Beləcə nəfs, belə davranışlarla daim qəflətən uzaq tutulmalıdır.

Nəfsi mühasibə edərkən diqqət ediləcək xüsuslardan biri də, edilən əməlin Allah üçün, yoxsa nəfsi üçün olduğunu yoxlamaqdır. Hər insan bəzən Allah üçün etdiyinə inandığı əməlləri nəfsini tətmin etmək üçün də edə bilər.

Nəfsin təzkiyəsi nəticəsində qəlb, “səlim” bir hal əldə edir. Qəlbə səlim mərhələsində bu üç hal müşahidə edilir:

1- Heç kimi incitməz. Bu, ittika əhlinin halıdır. Qəlb, nəfsin şərrindən xilas olur. Gözəl əxlaq özünü biruzə verir.

2- Heç kimdən inciməz. Bu da, məhəbbət əhlinin halıdır. Onlar üçün tərifi olmaq və yemək bir əhəmiyyət kəsb etməz. Günəş işığı qarşısında aydınlıq və qaranlıq bir məna ifadə etmədiyi kimi.

Şair bu mənəvi halı belə ifadə edir:

Cahan bağında ey aşiq budur maksud-ı ins ü cin

Nə kimsə səndən incisin nə sən bir kimsədən incin

3- Dünya mənfəəti ilə axirət yan yana olsa, axirəti tərcih edərək ilahi rizanı qəbul edər.

Xülasə, ifadə etmək istədiyimiz budur:

Alah Təala bir imtahan aləmi olaraq bu dünyanı yaradmışdır. Hər bir insanın önünə də nəfs əngəlini qoymuş və insanın bu əngəllər qarşısında tutacağı mövqeyini bildirmişdir. Nəfs, xeyrə və şərrə vəsilə olacaq bir vasitədir. Nəfs, tərbiyə və təzkiyə edildiyi zaman səadət, nəfsin əsiri olunduğu zaman da qorxulu bir quyudur. Nəfs tərbiyə və təzkiyəsinin mükafatı isə dünyada heç bir şeylə müqayisə ediləməyəcək qədər böyükdür.

⁵⁰ Tirmizi, Zöhd, 11; İbn Macə, Fitən, 12

OXU MƏTNİ

Həzrət İmam Qəzalinin bu nəsihətlərini dinləyək:

«Bir mömin sabah namazını qıldıqdan sonra və günə başlamazdan əvvəl bir müddət nəfsi ilə baş-başa qalmalı, onunla bir sıra şərtlər müəyyənləşdirməli və bir sıra məsələlərlə bağlı razılığa gəlməlidir. Belə ki, bir tacir də sərmayəsini ortağına vermək istəyirsə, onunla belə müqavilə bağlayar. Tacir ortağına xəbərdarlıq etməyi də unutmaz. İnsan da nəfsinə belə xəbərdarlıq və təlqin etməlidir: «Mənim sərmayəm ömrümdür. Ömrüm başa çatanda pulum da gedər, artıq iş və qazancım da başa çatar. Ancaq bu başlayan gün yeni bir gündür. Uca Allah bu gündə mənə möhlət verərək mükafatlandırdı. Əgər mənə öldürsəydi, əlbəttə, bir günlüyə olsa da, geri göndərilib burada ardıcıl olaraq saleh əməllər və müxtəlif xeyir işlər görməyi istəgərdim. İndi qəbul et ki, öldürüldün və geri qaytarıldın. Ona görə də, bu gün günah və pis işlərə qətiyyənlə yaxınlaşma və bu günün bir anını belə Əsila boş keçirmə. Çünki hər nəfəs əvəzi olmayan bir nemətdir.

Yaxşı bil ki, bir gün gecə və gündüz ilə birlikdə iyirmi dörd saatdır. Qiyamət günü insan oğlunun önünə hər gün üçün iyirmi dörd dənə bağlı qutu gətirilir. Qutunun birini açıb, o saatda etdiyi əməllərin mükafatı olaraq içinin nur ilə dolu olduğunu görəndə Allahın lütf edəcəyi mükafatı düşünərək qul elə sevinər ki, bu sevinci cəhənnəm xalqı arasında paylanılsa, onlar cəhənnəmin acısını duymazlar. İkinci qutunu açanda ondan qaranlıq və pis qoxular çıxar ki, bu da üsyan ilə keçirdiyi saatdır. Buna da elə üzülər ki, əgər bu üzüntü cənnət xalqına paylanılsaydı, kədərlərindən cənnətin zövqünü duymazdılar. Üçüncü bir qutu da açılar ki, içi tamamilə boş olar. Bu da yuxuda, ya da icazə verilən məsələlərlə bağlı keçirtiyin saatdır. Ancaq kiçik bir xeyrin mükafatına belə, çox ehtiyac duyulduğu o gündə imkan olduğu halda böyük bir qazancı itirən tacirin həsrəti kimi və bəlkə ondan daha çox yanar, o saati boş keçirməsinin acısı ilə qıvrılar. O halda, ey nəfsim, fürsət varkən sandığını yaxşı doldur, Əsila onu boş saxlama. Tənbəllik etmə, yoxsa yüksək dərəcələrdən düşərsən».

3. NƏFSİN MƏRTƏBƏLƏRİ

Təsəvvüfçülər nəfsin mərtəbələrini yeddə qismə ayırır. Bunlar əmmarə, lövvamə, mülhimə, mutmainnə, Raziyyə, mərziyyə, kamilə və ya səfiyyədən ibarətdir. İfadə etdiyimiz bu məqam adları Qurani-Kərimdən alınmışdır. Bu mərtəbələr qısa olaraq xülasə edək.

1. Nəfsi Əmmarə

İnsanı Rəbbindən uzaqlaşdıran və şər işlərə meyl etdirən üsyankar nəfsdir. Əmmarə, çox əmr edən deməkdir. Bu nəfsin yeganə məqsədi arzu və həvəsilərə həddindən artıq meyl etməkdən ibarətdir. Şəhvətin əsiri olan, arzu və istəklərə, zövqə, günaha meyl edən nəfsdir.

Nəfsi əmmarə, sahibinə qarşı şeytandan daha təhlükəli ola bilər. Belə ki, bunu İbn Ataullah əl İsgəndəri belə izah edir:

“... Sən əsas nəfsindən qorx! O nəfs ki, sənin əleyhindədir. O ölənə qədər sahibindən ayrılmaz. Şeytan heç olmasa Ramazan ayında insandan uzaqlaşır. Çünki Ramazan ayında şeytana qandal vurulur. Ancaq buna baxmayaraq Ramazan ayında meydana gələn cinayət, oğurluq və əxlaqsız hərəkətlər şeytanın aldatmasından deyil, nəfsin insanı azdırmasındandır.”

Allah təalanın: **“Nəfs (insana) pis işlər görməyi (şəhvətə uymağı) əmr edir.”**(Yusuf, 53) ayəsində buyurulan, bu mərtəbədəki nəfsə aiddir.

Ağıllı olan hər bir mömin, nəfsi əmmarə ilə daim mücadilə edir. Bu mücadilə zamanı ağıl və iradə qılıncını gəflət qınına salmaqdan daha böyük bir ziyan yoxdur. Belə ki, ülvə mərtəbəyə yüksələn necə insanlar, bir anlıq xətaya görə əbədi xüsrən və bədbəxt olmuşdur. Ancaq Allahın qoruduğu insanlar bundan müstəsna.

Nəfsi əmmarənin arzularına qarşı müdafiə olunmaq, ancaq təqvanın qüvvətlənməsi sayəsində mümkündür.

Qurani-Kərimdə də, nəfsi əmmarənin afətlərindən qorunmaq üçün göstərilən ən gözəl müdafiə təqva olaraq bildirilmişdir.

Bu fani rəy aləmindəki beş dəqiqəlik saxta ləzzətə görə, həqiqi səadəti və əbədi axirət səltənətini də tərk etdirərək insanı ən uca mərtəbədən ən aşağı səviyyəyə düşürdən də məhz nəfsi əmmarədir.

Nəfsi-əmmarəyə sahib olan bir insan, inad və təkəbbürdən, ətraf mühitdəki insanları lağa qoymaqdan, yalan danışmaqdan və boş şeylərlə məşğul olmaqdan zövq alar. Dinin nəhy etdiyi pis əməllərdən xilas ola bilməz. Belə insanlar, qısa olan dünya həyatını əbədi olan axirət həyatından yüksək tutan, bunu dərk edəcək ağıl və idraka sahib olmayan, qəlb gözü pərdələnən, cahil və gafil insanlardır.

Nəfsi əmmarəyə sahib olan ruh, insani xüsusiyyətlərdən uzaqlaşaraq heyvani duyğuların əsiri olan bir ruha çevrilir.

Digər yöndən, nəfsi əmmarənin əsiri olan insanlar, axirətlərini xilas edəcək xeyir və həsənatları icra etməkdə təmbəl, pis əməllərdən uzaqlaşmaqda isə ümüdsüzdürlər. Əgər onlar balaca bir xeyir iş görsələr, bunu gözlərində həddindən artıq böyüdərlər. Pis işlərindən bəzən peşiman olsalar da, bu əlamət onların hal və hərəkətlərində xeyirli bir dəyişməyə vəsilə olacaq qüvvətə sahib olmaqdan məhrumdur.

Bu mərtəbədə olan bir insan müalicəyə möhtac olan xəstə kimidir. Onun nəfsi əmmarədən xilas olaraq nəfsi ləvvaməyə yüksəlməsi üçün, mənəvi müalicədə təqib edəcəyi ən mühüm şey, özünü ciddi olaraq mühasibə etməsidir.

Nəfsi əmmarəsini peşmançılıq hissi ilə mühasibə edənlər, pis hərəkət və davranışlarından xilas olmaq üçün səy göstərənlər nəfsi ləvvaməyə doğru məsafə qət edirlər.

2. Nəfsi Ləvvamə

Ləvm etmək, qınamaq və ayıblamaq deməkdir. Nəfsi ləvvamə; etdiyi pisliklərdən, Allahın əmr və qadağalarındakı qüsurlarından peşmançılıq hissi keçirərək özünü şiddətlə qınayan nəfstdir. Bu mərtəbədə olan şəxs, nəfsi əmmarədəki bəzi günahlarından tövbə edərək xilas olanlardır. Yəni bir növ keçmişdəki günahlardan uzaqlaşmış və günah işləmək arzusu azalmışdır. Ancaq belə insanlar bu hislərdən tam olaraq xilas ola bilmədiyi üçün təkrar günah işləməkdən də xilas ola bilməz.

Günahdan dərhal sonra peşmançılıq hissi keçirər. İnsan nəfsini qınayar və tövbə edər. Ancaq nəfs, tam olaraq xilas olmadığına görə tövbəsi keyfiyyətli olmaz. Belə insanlar, günah işlədiyi zaman vicdan əzabı çəksələr də, daxildəki mənfi təsirlərin qarşısını ala bilmədiyinə görə günahlardan xilas ola bilməz. Misal olaraq dostunun xətrinə dəyməmək üçün onunla birlikdə günah işləgər...

Belə insanlar etdikləri xeyrli əmələ görə sevincli, pis əmələ görə idə hüzünlüdür. Şəhvani arzularından özünü qorumaqdadır. Tövbə etmək təmayülü artmışdır. Qəlbi biraz nurlanmış və gəflətdən oyanmışdır.

Belə insanların əməllərində Allahın əmrlərinə itaət və saleh əməllərin şoxalması müşahidə edilir. Əməllərinin çox hissəsi Allah üçündür. Ancaq ilahi ilhamlara tam olaraq qovuşmadıqları üçün işlədikləri saleh əməllərin xalq tərəfindən bilinməsini arzu edirlər. Yəni nəfsi əmmarənin bəzi pis xüsusiyyətləri davam etməkdədir. Lakin buna baxmayaraq özünü qınamaqdadır.

Nəfsin sahib olduğu bu mərhələnin adı, Qurani-Kərimdəki: **“And içirəm (günah etdiyi üçün, yaxud yaxşı əməli azdır deyə) özünü qınayan nəfsə!”**(əl-Qiyamə, 2) ayəsində bildirilmişdir.

İnsanın öz nəfsini şiddətlə qınaması sadəcə sözdə olsa, istədiyi nəticəni əldə etməsinin mümkün olmadığı açıq aşkar bilinir. Belə ki, “ləvvamə” və “əmmarə” mərtəbələri arasında həssas və incə bir sərhəd vardır. İnsan, nəfsini qınaması səbəbiylə özündə kibir hiss edərsə orada hələ də gizli olaraq nəfsi əmmarənin izləri davam edir.

Tövbədə müdavim olup pis əməllərdən uzaqlaşmaq, ancaq mənəvi tərbiyə ilə mümkündür. Ləvvamə mərhələsində olan nəfs, Əgər mənəvi tərbiyə nəzarətində və saleh insanlarla bərabərsə pis xüsusiyyətlərdən xilas olar. Fərsət düşsə eyni günahı təkrar etməz. Ancaq qəlbə həsəd, kin, qürur kimi bəzi pis xüsusiyyətlər qalar.

İnsan bu mərtəbədə öz nəfsini daim mühasibə etməli, hansı pis xüsusiyyətləri varsa tədricən bunlardan uzaqlaşmalı və tövbə etməlidir. Sonra da bunların tərsi olan gözəl əxlaqi xüsusiyyətlərə nail olmalıdır. Misal olaraq, Əgər bir insan qürurlu isə, təvazulu olmağa səy göstərməlidir. Həsəd və kin varsa, mömin qardaşlarının deyil öz qüsurlarını görməli və bunlarla məşğul olmalıdır. Möminin mömin üçün ayna olduğunu, pis gözlə baxıldığında pis, yaxşı gözlə baxıldığında isə yaxşı xüsusiyyətlər görəcəyini düşünməli və nəfsini bunlarla məşğul etməlidir.

Həmçinin bu mərtəbədə olan bir insan, Allahı zikr etməyə davam edərək qəlbini Allah sevgisinin nuruyla aydınlatmağa səy göstərməlidir.

3. Nəfsi Mülhəmə

Nəfsi əmmarədən peşiman olaraq ləvvaməyə yüksələn mömin, bu mərtəbədə də tövbə, istiğfar, günahlardan uzaqlaşmaq, mənəvi tərbiyəyə könül vermək və bəzi nəfs mücadilələriylə məşğul olaraq mülhəmə mərtəbəsinə ucalır.

Bu səviyyədə olan insan, Allahın lütfü ilə xeyir və şərri həssaslıqla ayırma və şəhvani arzularına sərhəd çəkmə qabiliyyətinə sahib olur. Qəlbi Allahdan uzaqlaşdıran hər şeydən qoruyur. Xalqdan çox Allah qatındakı mövqeyinin qorxusuyla gəzir. İmanın həqiqətləri qəlbə inkişaf halındadır.

Nəfsin bu mərtəbəsinin “mülhəmə” olaraq ifadə edilməsi Qurani-Kərimdəki: **“ And olsun nəfsə və onu yaradana (ona biçim verənə); Sonra da ona**

günahlarını və pis əməllərdən çəkinməsinə (xeyir və şəri) öyrədənə ki!”(əş-Şəms, 7-8) ayələrdən bilinməkdədir.

Nəfsi mülhəmə, ilham alan bir nəfsdir. Nəfsin bu mərtəbəsini yaşayan insanlar, ilahi əmr və qadağalara riayət etmənin bərəkətini hiss edirlər. Bu ilhamların Rahmani olub olmadığını dərk etmək üçün bir mənəvi rəhbərə ehtiyac vardır.

Belə insanlarda pis və xoşagəlməz hallar, çox vaxt icra edilməsə də mövcuddur. Nəfsin arzu etdiyi şeylərdən uzaqlaşaraq istəmədiyini icra etməyə müvəffəq olmuşdur. Ancaq heyvani ruh məğlub olsa da, sultani ruhdan meydana gələn təmiz və gözəl əxlaq tam olaraq öz əksini tapmamışdır.

Bunun yerləşməsi üçün sadəcə nəfsin istədikərindən uzaqlaşaraq istəmədiklərini etmək kifayət deyil. Bununla yanaşı “zıkrullah” da ehtiyac vardır. Ancaq qəlb, dünyəvi şeylərin qorxusu və ehtirası ilə məşğul olduqca nəticə əldə edilməz. Zıkrullahın ədəbinə riayətin ifa edilməsi üçün mənəvi irşad və rəhbərə ehtiyac vardır.

İnsan nə zaman əsil mənada zövq və ləzzətlə Rəbbini zikr etsə, o an əsil zikrin səfasına nail olar. Məhz o zaman Rəbbinin ilhamlarıyla kainatın sirlərinə vaqif olar, kainatda sərgilənən ilahi qüdrətə heyran olar və könlü tətmin olar.

Bu mərtəbənin də afəti, “bir şey oldum” düşüncəsinə qapılıraq gəflət və kibirlənməkdir. Bu baxımdan mülhəmədəki bir mömin, daim ilahinin müşahidəsində olduğunu xatırlayaraq, hərəkət və davranışlarına diqqət etməlidir.

4. Nəfsi Mutmainnə

Uca Allahın əmrlərinə ləyaqətlə əməl edib, qadağalarından çəkinmək surətilə mənəvi xəstəliklərdən qurtulmuş, həqiqi və qüvvətli bir iman ilə hüsur və səadətə qovuşan nəfsdir. Qəlb, Allahın zıkrı ilə əldə edilən bərəkətlə şübhə və tərəddütlərdən uzaqlaşmış, hər an Allaha şükür və həmd ilə məşğul olan insandır. Bu mərtəbədə pis xüsusiyyətlər öz yerini gözəl əxlaqla dəyişir. Davranışın zirvəsini təşkil edən və bütün bəşəriyyətə nümunə olan Həzrət Peyğəmbərin – səllallahu əleyhi və səlləm- əxlaqı, tərif edilməyəcək bir zövq ilə gözəl olaraq yaşanmaqdadır. Belə bir insanın qəlbi, səbr və təvəkkül ilə taqlanır. Mutmainnə arifi billah olan təqva əhlinin nəfsidir. Belə insanların qəlbi daim Allahı zikr etməklə məşğuldur. Şəri əhkamların batini mənalarını dərk edirlər.

İmam Rəbbani Həzrətləri: “Nəfsi mutmainnəyə qədər olan ibadətlər təqliddir. Nəfsi mutmainnə isə bu ibadətləri təqliddən təhqiqə çevirir” deyər buyurmuşdur.

İbadətdə təhqiqə ucalmaq isə şəriət, təriqət, həqiqət və mərifət saralamasındakı “həqiqət mərtəbəsinə” vasil olmaq deməkdir. Əldə edilən bu yüksək mərtəbə məsuliyyəti də bərabərində gətirməkdədir. Belə ki, məsuliyyət ancaq ağıl balıq olanlara aiddir.

Bunun kimi təsəvvüfi yola meyl edən salıqın seyri sülükunu tamamlayana qədər, günahsız bir uşaq kimi qəbul edilərək təriqət ədəbinə uyğun olmayan qüsurları xoş qarşılanır. Belə ki, seyri süluku tamamladıqdan sonra rüsdə çatmış sayılır. Bundan sonra şəriət kimi təriqət ədəbinə uyğun olmayan günahlardan məsul olurlar. Bu məsuliyyət, mutmainnə mərtəbəsinə addım atdıqda məsuliyyətə çevrilir. Bu səbəbdən şəriətdə mübah olan bəzi şeylər, təriqətdə kiçik günah hesab edilir. Təriqətdə kiçik günah sayılan şeylər isə həqiqət və mərifətdə böyük günah olaraq qəbul edilir.

Bu mərtəbədə artıq qəlbəki gəflət pərdəsi qalxmışdır. Könüllər həqiqətləri seyr edir. Qəlb həqiqi bir təsilimiyyətlə səadət və hüzur içindədir. Bu mərtəbəyə çatan bir insan, dini mükəlləfiyyətləri həm zahiri, həm də daxili olaraq gözəl bir formada ifa edir. Bu inanc o qədər sağlamdır ki, bütün bəşəriyyət bir şeyin ziddini söyləsə onun inancında zərrə qədər dəyişiklik olmaz. Çünki o, maddi və mənəvi aləmi həqiqət pəncərəsindən seyr etməkdədir.

Belə insanlar imanları uğrunda heç bir şeydən qorxmazlar. Belə ki, Qurani-Kərimdə hekayəsindən bəhs edilən Fironun sehircəbazları qarşısında imanları sağlam olanlar bundan zərrə qədər də olsa təsirlənməmişdilər. Fironun, imanlarından dönməyənlərin ayaq və əllərini kəstirəcəyinə və xurma ağaclarından asdıracağına məhəl qoymamışlardı.

Belə ki, bu mənada nəfslərini qoruyan insanlar: **“Ey (öz imanından, əməlindən və Allahın vədindən) xatircəm olan kəs! (Və ya: “Ey arxayın nəfs!”)!”**(əl-Fəcr, 27) ayəsindəki şərəfə məzhər olmuşdurlar.

Məlum olduğu kimi, mutmainnədən aşağı dərəcədə olan nəfslər, ilahi iltifata layiq olmamışlardır. Ancaq tətmin olan nəfsi mutmainnə və daha yüksək mərtəbədəki nəfslər buna məzhər olmuşdurlar. Bu iltifata layiq olmaq üçün ciddi bir əmək sərf etmək, nəfsi itaət altına almaqla mümkündür.

Mutmainnəyə nail olan bəxtiyar insanlar, Raziyyə, mərziyyə və kamilə deyə bilinən üç uca mərtəbəyə də yönəlir. Əldə etdikləri müvəffəqiyyətləri səbəbilə Haqqa yaxınlıq və vüslətin zirvəsinə ucalırlar.

5. Nəfsi Raziyyə

Daim Allaha yönələn və Allah ilə bərabər olmaq şüuruna çatan, Allahın hikmət və hökmünə ram olaraq Rəbbindən razı olan nəfsdir. Bu mərtəbəyə çatan insan, öz iradəsinin yerinə Haqqın iradəsini arzulayandır.

Qurani-Kərimdəki: “*Dön Rəbbinə, sən Ondan razı olaraq, O da səndən!*” (*əl-Fəcr*, 28) ayəsindəki “Sən Ondan razı olaraq” hökmünün bu məqama işarə etdiyi bəyan olunmuşdur.

Bu mərtəbədəki insan, Allahdan gələn imtahanlara qarşı səbr etmək və bu xüsusda Onun iradəsinə könüldən bağlanandır. Ayədə buyrulur: “**Əlbəttə, Biz sizi bir az qorxu, bir az aclıq, bir az da mal, can (övlad) və məhsul qıtlığı ilə imtahan edərik. (Ya Rəsulum! Belə imtahanlara) səbr edən şəxslərə müjdə ver!**” (*əl-Bəqərə*, 155)

Bu ayədə buyrulan “səbr edənlər” zümərəsindən olmaq üçün, ancaq Uca Allahın təqdirinə razə olmaq və Əsila üsyat etməməklə mümkündür. Nəfsi radiyə də, ilahi iradənin xeyir və ya şər olaraq təcəlli edən bütün hökmlərinə tərəddüt etmədən razı olub, şikayət etməyənlərin məqamıdır.

Bu məqamın imtahanları əvvəlkilərdən daha ağırdır. İnsan yüksəldikcə çətinliklər artar. Belə ki, Allah Rəsulu –səllallahu əleyhi və səlləm- belə buyurmuşdur: “İnsanlar içində ən şiddətli məşəqqətlərə tab gətirən peyğəmbərlərdir. Sonra da onlara yaxınlıq dərəcəsinə görə digər kimsələrdir. İnsan dindarlığının səviyyəsinə görə bəlalılarla qarşılaşır.”⁵¹

İnsan ancaq nəfs maneələrini dəf etdikdən sonra əzab və məşəqqətlərə ləyaqətlə səbr edir və onu verənə qarşı razı ola bilir. Bunlar mənəviyyat yolunun məşəqqətləridir. Ona görə də, böyük mükafatlı böyük müqavimət və səbrdən sonra əldə edilir.

Bu mərtəbədəki insan üçün həyatın qəm və sevinci eynidir. Dünyaya mey etmədikləri üçün həyatın sevinc və kədəri onlar üçün bir mənə ifadə etməz. Xeyir və şərri Allahdan bilərək hər ikisinə də razı olurlar.

Aşağıdakı bu qafiyyə, bu mənəvi mərtəbəyə necə də gözəl ifadə edir:

Xoşdur mənə səndən gələn,

Ya qönçə gül, yaxud tikan!

⁵¹ Tirmizi, Zöhd, 57

Ya xilətu yaxud kəfən

Qəhrin də xoş, lütfün də xoş!

Raziyyə məqamındakı bir mömin, ilahi sirlərə vaqif olur. Vəhdəti ilahini kamil olaraq dərk edərək aləmdəki kəmalatı müşahidə etməyə nail olar. Onun şəxsiyyəti xeyirin, gözəlliyin və doğrunun mənbəyi halına çevrilir. İlahi əmr və qadağalara hüsur və sükunətlə razı olar. İbadətləri xalis və Allah üçün olduğuna görə ibadətlərdən Əsila yorulmaz.

6. Nəfsi Mərziyyə

Raziyyə mərtəbəsində olanlar bu mərtəbənin bütün feyzlərindən istifadə etmələri üçün, Uca Allahın da onlardan razı olmaları lazımdır. Yəni qulun Allahdan razı olması kifayət olmayıb, Allahın da onlardan razı olması lazımdır. Buna görə də, Raziyyə Allahdan razı olanların; mərziyyə isə Allahın onlardan razı olduğu insanların məqamıdır.

Uca Allahın razı olduğu bir nəfs olan mərdiyyədə pis hallar yox olub, gözəl xüsusiyyətlər inkişaf etmişdir. Zira, yaradandan ötrü yaradılana şəfqət, mərhəmət, sevgi bir ləzzət halına dönmüşdür. Bu mərtəbədəki mömin, nəfsini ən gözəl formada muhasibə və müraqibə edir.

Yenə bu mərtəbədə olan insan, bütün varlığı və haliyla Haqqa təsilim olmuşdur. Allahdan gələn müsibət və xeyrli işlərə göstərdiyi təsilimiyyətin bərəkətinə görə axirətə köçərkən, ilahi müjdə ilə cənnətə gedər.

Yuxarıda da zikr edildiyi kimi: “**Dön Rəbbinə, sən Ondan razı olaraq, O da səndən!**” (əl-Fəcr, 28) ayəsindəki “O da səndən!” hökmü bunu ifadə edir.

Əlavə olaraq Beyyinə surəsinin 8 ci ayəsində: “**... Allah onlardan razıdır, onlar da Allahdan...**” ifadəsi bunun başqa bir nümunəsidir.

Bu həqiqətlərə nail olan bir insan, Allahın izni ilə qeybdən bəzi sirləri bilirlər. Uca Allah riza, təvəkkül və təsilimiyyətlərinə görə belə insanların -adətən- görün gözü, eşidən qulağı, danışan dili, tutan əli... olur.

Bu gözəl davranışlara peyğəmbərlərin həyatından bəzi nümunələr belədir:

Həzrət Yaqubun -əleyhissalam- başına gələn müsibətlərə, “Mən ancaq səbr edirəm” deyərək buyurmuşdur.

Dözülməz xəstəliyə və müsibətlərə məruz qalan Əyyuba -əleyhissalam- həyat yoldaşı: “Rəbbinə dua et, bu müsibətlər qurtarsın” deyə buyurduğunda:

“- Uca Allah mənə 80 il səhhətli ömür bəxş etdi. O il qədər xəstəliyim olmadığı halda mən səhhətim üçün dua etməkdə həyə edirəm.” deyə buyurmuşdur.

İbrahim -əleyhissalam- da oda atıldığı zaman köməyə gələn mələklərə:

“- Atəşi yandıran kimdir? O mənim halımı bilir. Sizdən bir tələbim yoxdur!” deyə buyurmuşdur.

Əsilində nəfsin tərbiyəsi yolunda qət edilən mərhələlər bunlardan ibarətdir. Bir də mənəvi baxımdan kamil insanların qət etdiyi bir mərhələ də vardır ki, buna nəfsi kamilə və ya nəfsi səfiyyə deyilir.

7. Nəfsi Kamilə/ Nəfsi Safiyyə

Nəfsi kamilə, təzkiyə və tərbiyə nəticəsində təmizlənmiş saf, təmiz, ülvi və olğun bir nəfsdir. Bütün mərifət sirlərinin təhsil edildiyi və ancaq Uca Allah tərəfindən vəhbi olaraq bəxş edilən bir məqamdır; Allah vergisidir, sırf çalışmaqla əldə olunmur, İlahi bir ehsandır.

Nəfsi kamiləyə çatanlar irşad etmə xüsusiyyətinə malik olduqlarına görə bu məqama, “irşad məqamı” da deyilir. Uca Allah, belə insanları gəflətdə olanları xəbərdarlıq edərkən təsirli olmaları üçün onlara xüsusi bir istedad verir. Belə insanlar fasiq bir insan ilə görüşsə, o fasiqin halını bilir, mənəvi xəstəliyinin dərmanını ona bildirir. Əgər fasiqin qəlbi möhürlənməmişsə insafa gəlir və peşmançılıq hissi keçirərək gəflətdən oyanır.

OXU MƏTNİ

«Musaya -əleyhissalam- Turi-Sinada peyğəmbərlik təbliğ edildi və bundan sonra ona belə deyildi: «... Əsanı (yerə) at!» (Musa əsanı yerə atdı). O əsanın ilan kimi qıvrıldığını gördükdə dönüb qaçdı, heç dala da baxmadı. (Biz ona belə buyurduq): «Ey Musa! Bəri gəl, qorxma! Sən əmin-amanlıq içindəsən!». (əl-Qəsəs, 28, 31) Əziz və Cəlil olan Allah Musaya qüdrətini o əsada göstərmişdi. Musa -əleyhissalam- da əsa vasitəsi ilə Allahın qüdrəti ilə ünsiyyət saxladı. Allah onu peyğəmbər olaraq təyin edib, özünə yaxınlaşdıraraq danışanda ona bəzi vəzifələr verdi. Ona müraciət edərək belə buyurdu:

«Bu sağ əlindəki nədir, ey Musa?» (Taha, 20/17)

Musa -əleyhissəlam- da:

«... O mənim əsamdır. Ona söykənir, onunla qoyunlarıma xəzəl silkələyirəm. O, başqa işlərdə də karıma gəlir!» (Taha, 20/18) şəklində cavab verdi. Bundan sonra uca Allah belə buyurdu:

«Onu yerə at, ey Musa!» (Taha, 20/19)

Həzrət Musa dərhal onun əmrini yerinə yetirdi:

«(Musa əsanı yerə) atan kimi o, dərhal bir ilan (əj daha) olub sürətlə sürünməyə başladı». (Taha, 20/20)

Bunu görən Musa -əleyhissəlam- qaçmağa başladı. Ancaq:

«Allah buyurdu: «Tut onu, qorxma. Biz onu qaytarıb əvvəlki şəklinə salacağıq». (Taha, 20/21)

Bir sıra təfsirçilər Musanın -əleyhissəlam- əsasını yerə atması ilə bağlı ayənin işari açıqlamasında bunun həzrət Musanın iç dünyası ilə bağlı olan bir maariflənmə olduğunu bəyan etmişlər.

Musa -əleyhissəlam- əlavə şeyləri, yəni fəni əlaqəni, imkanları sadalayanda uca Allah bunların atılmasını əmr etdi.

Nəfs və nəfsə bağlı olan şeylər böyük bir ilan olaraq göründü. Musaya -əleyhissəlam- nəfsin həqiqəti göstərildi. Qorxdı, ürkdü və ondan qaçdı. Ona işari olaraq sanki belə deyilmiş oldu: «Ey Musa, bax bu ilan Allahdan başqa şeylərə bağlı olmağın əlamətidir. Bu nəfsani əlamət bir formaya çevrilmiş surətdə onun sahibinə göstəriləndə ondan ürkər və qaçar».

«Artıq sən tövhid sifəti ilə bəzənmişən. Sənin bir əsaya söykənməyin, sənin üçün ona arxalanacağın, ondan yardım istəyəcəyin və istifadə edəcəyin bir şeyin olması necə doğru ola bilər? Necə ola bilər ki, sən o əsa ilə belə edirəm, ondan istifadə edirəm və onda mənim üçün başqa faydalı şeylər də var deyirsən? Tövhid yolunda ilk addım səbəbləri tərk etməkdir. Yəni mütləq təvəkkül və tƏsilimiyyətdir. Hər cür tələb və istəkdən əl çək!»

Buyurulur ki:

«Haqqın nidasını eşidən və Onun camalının nurunu görən insan Allahdan başqa arxalandığı hər bir şeydən imtina edər. Allahın fəzl və bərəkətindən başqa

heç bir şeyə arxayın olmaz. Bu yolla da nəfsin arzularından və hiylələrindən xilas olar».

B. QƏLB VƏ ONUN TƏSFİYƏSİ

I. QƏLBİN MAHİYYƏTİ

Dinin əsas məqsədi, Allaha qul olduğunun şüurunda olan gözəl insanlar yetişdirməkdir. Bu məqsədin hasil olması Ancaq qəlbın tərbiyəsi ilə mümkündür.

Qəlb, bədənimizin və ruhumuzun mərkəzindədir. Başqa bir ifadə ilə desək, qəlb insan varlığının səbəbidir. Belə ki, təfəkkür mərkəzi olan beyin qəlbəki hissiyyatın təsiri ilə fikir meydana gətirir.

Qəlb mənəvi baxımdan bir həqiqət kompasıdır. Bu vəzifə ona Uca Allah tərəfindən verilmişdir. Ancaq insan yaradılış məqsədindən uzaqlaşdıqca mənfi xüsusiyyətlərdən xilas ola bilməz. Belə olduqda, sahibini dünya və axirət səadətina aparadığı halda onu bədbaxtlığa düşür edər. Bu baxımdan, qəlbə yaradılış məqsədinə xidmət etdirmək üçün bəzi bəşəri tərbiyənin əhəmiyyəti ciddi bir məsələyə çevrilir.

Mövlana Cəlaləddin Rumi -qüddisə siruh-, insanın Əsil məqsəddən uzaqlaşmaması üçün nəfsi arzuların tərbiyəsinin əhəmiyyətini belə ifadə edir:

“ Bədəni həddindən artıq bəsiləməyə səy göstərmə! Çünki o, sonunda torpağa bastırılacaq bir qurbandır. Sən könlünü inkişaf etdir! Uca Allaha gedən və şərəflənən odur.”

“Ruha mənəvi qidalar ver. Həssas düşünmə, incə anlayış və ruhi qidalar ver ki, gedəcəyi yerə güclü və qüvvətli getsin.”

Həm bədənin, həm də mənəviyyatın mərkəzi olan qəlb bədən üçün nə qədər əhəmiyyətli isə, ruhani həyat üçün də o qədər əhəmiyyət kəsb edir. İnsanı insan edən onun xarici görünüşündən daha çox daxili gözəlliyi olduğu üçün, qəlbın mənəvi funksiyası bədən üzvlərindən daha qiymətliyədir. Bu hikmət səbəbilədir ki, iman “dil ilə ifadənən” əvvəl, “qəlbən təsdiq” ilə meydana gəlir. Diqqəti ən çox cəlb edən xüsurlardan biri də odur ki, zehndə qəbuldan daha çox qəlbə aid olan “təsdiq” kafi görülmüşdür.

Demək olar ki, qəlb, xeyir və şərrin, təqva və fücurun mücadilə etdiyi sahədir.

Qəlblər bir ömür boyu mələki və şeytani təmayyüllərlə mücadiləyə davam edir.

Mələk və şeytanın qəlbə təsiri: Mələki vəsflər insana iman, gözəl əxlaq, saleh əməl, məxluqlara şəfqət, ibadətləri xüsu ilə ifa etmək kimi ruhani hallar bəxş edir. Şeytani vəsflər isə küfr, şübhə, pis əxlaq, şəhvani hisslər kimi qəlbə xoş olmayan hallar verir.

Şeytani qəlbdən uzaqlaşdırmaq ancaq ibadət və Allahı zikr ilə mümkündür. Qəlblər Allahı zikr ilə səadətə çatır. Zikrlə səadət tapan qəlb, imanın kök ataraq sağlam bir forma almasına nail olur və itminan dərəcəsinə yüksəlir.

Mələki və şeytani mücadilə mərkəzi olan qəlb, dəyişkən bir formaya sahibdir. Qəlbin xeyrə və şərre meyl etməsindəki fitri istedadı, daxili təsirlərdən daha çox xarici təsirlərdən asılıdır. Belə ki qəlb, forma və rəng aları qəlb içindəki su kimidir. İnsan sağlam əqidəyə sahib olsa, qəlb də gözəl bir forma alır və səadətə qovuşar.

Uca Allah Qurani-Kərimdəki ayələrdə buyurur:

“Ey iman gətirənlər! Allahdan qorxun və (imanında, sözündə, işində) doğru olanlarla olun! (Peyğəmbər və onun sədiq əshabələri ilə birlikdə olun!)”(ət-Tövbə, 119)

“(Ya Rəsulum!) Ayələrimizi istehza edənləri gördüyün zaman onlar söhbəti dəyişənə qədər onlardan üz çevir. Əgər Şeytan (bu qadağan əmrini) sənə unutdursa, xatırlayandan sonra o zalım tayfa ilə bərabər oturma.”(əl-Ənam, 68)

“...Allahın ayələrini inkar edildiyini və onlara istehza olunduğunu eşitdiyiniz zaman müşriklər başqa bir söhbətə girişməyə qədər onlarla bir yerdə əyləşməyin! Çünki o vaxt siz də onların tayı olarsınız. Həqiqətən, Allah münafıqların və kafirlərin hamısını Cəhənnəmdə bir yerdə toplayacaqdır!”(ən-Nisa, 140)

İradə ona təsir edən müsbət və mənfi təsirlərin təyin və tərcih edilməsində istifadə edilir. Qəlb, məruz qaldığı təsirlərə görə forma alır. Belə ki, “qəlb” kəlməsinə lüğətdə baxsaq, “bir şeyi ziddinə çevirmək, forma və rəng dəyişdirmək” mənalarına gəlir.

Hədisi-şərifdə belə buyurulur: “Qəlb, boş bir ərazidə küləyin sağa sola sovurduğu quş tükünə oxşayır.”⁵²

⁵² İbn Macə, Müqəddimə, 10; Əhməd b. Hənbəl, *Müsnəd*, IV, 408

Rəsulullah –səllallahu əleyhi və səlləm-, qəlbdəki “təlvini”, yəni bir formadan başqa bir formaya keçməyi bu formada izah etmişdir. Təsəvvüfin məqsədi də, qəlbi zikr və söhbətlərlə Allahın arzu etdiyi istiqamətə yönləndirməkdir.

İnsanın həyatda ən mühüm vəzifəsi, sonsuz olan axirət həyatına hazırlanmasıdır. Bu isə ancaq qəlbin həqiqətini dərk edərək onu pisləklərdən xilas etmək və ruhani həyatını gözəlləşdirməyə mümkündür. Belə ki, dünyada salamat, axirətdə səadət ancaq səlim bir qəlb ilə mümkündür.

Nəfsin əsiri olan qəlblər küfr, şirk, əxlaqsızlıq, şəhvani ehtiraslar və vəsvəyə ilə doludur. Belə qəlblər, məqsədə uyğun olmayaraq mənəvi xəstə olan qəlblərdir. Belə qəlblər müalicəyə möhtac bir vəziyyətdədir.

II. QƏLBİN NÖVLƏRİ

1. Yaradılış məqsədini mühafizə edən qəlblər

Bunlar zikr sayəsində gəflətdən uzaq olan qəlblərdir. Belə qəlblər nurla doludur. Belə qəlblər aşağıdakı ayələrdə öz əksini belə təzahür etdirir:

“Ey iman gətirənlər! Allahı çox zikr edin!..”(əl-Əhzab, 41)

“Rəbbinin adını zikr et və (hər şeyi buraxıb) Ona tərəf yönəl!”(əl-Müzzəmmil, 8)

“O kəsilər ki, nə ticarət, nə alış-veriş onları Allahı zikr etməkdən, namaz qılmaqdan və zəkat verməkdən yayındırmaz. Onlar qəlblərin və gözlərin haldan-hala düşəcəyi (dəhşətdən ürəklərin duymaqdan, gözlərin görməkdən qalacağı) bir gündən (qiyamət günündən) qorxarlar.”(ən-Nur, 37)

Belə bir qəlbə sahib olan insanlarda Allahın əsma təcəlliləri cəlal təcəllilərinə galib gəmişdir. Bu cür qəlblər Qurani-Kərimdə “qəlbi-səlim”, “qəlbi-münib” və “qəlbi-mutmain” olaraq ifadə edilməkdədir. Uca Allah dərgahında məqbul olan qəbləq qısa olaraq belə izah edilə bilər:

Qəlbi səlim, nəfsani arzulardan qorunan və təmizlənən qəlbdir. Allahın ehsan etdiyi və ondan mühafizə edilməsini istədiyi qəlbdir. Belə bir qəlbə isə ancaq nəfs təzkiyəsi və qəlb təsfiyəsi ilə çatmaq mümkündür. Uca Allahın hüzurunda məqbul hesab edilən qəlb budur.

Qurani-Kərimdəki ayədə buyurulur:

“O gün ki, nə mal-dövlət, nə də övlad bir fayda verər! Ancaq sağlam (təmiz, daxilində şəkk-şübhəyə, küfrə, şirkə və nifaqa yer olmayan) bir qəlblə Allahın hüzuruna gələn kimsədən (möminlərdən) başqa!” (əş-Şuəra, 88-89)

Qəlbi mütməin, iman hüzzuru ilə gözəl əxlaqın kamalına istiqamətlənən qəlbdir. İbadətlər təqliddən təhqiqlə keçmişdir. “Təhqiqlə iman” və “rizâ”hallarıyla qəlb, hüzzura, sükunətə və itminana qovuşmuşdur. “Bilin ki, qəlblər (möminlərin ürəkləri) yalnız Allahı zikr etməklə aram tapar!”(ər-Rad, 28) ayəsində buyurulan hal meydana gəlir. Bu ayənin ziddindən aydın olur ki, Allahın zikrindən uzaq qalan qəlblər, əzab və izdirabdan heç bir zaman azad olmayacaöl və həqiqi hüzzura qovuşmayacaqları anlaşımaqdadır.

Qəlbə aid olan bu səviyyənin əldədilməsi “dua” ilə birlikdə “halal loxma”ya diqqət etməkdir. Bunun qurunması isə ancaq saleh əməl ilə mümkündür. İnsan günahlardan tamamilə uzaq olmaq xüsusiyyətinə sahib olmadığı üçün, bunu qorumağın yeganə yolu tövbə və dua etməkdir.

Halal loxma haqqında əhlullah: “Halal yeyən insanın qəlbini Allah nurlandırır və qəlbini, dilinə hikmət verər.” deyə buyurmuşdur.

Saleh əməl isə qəlbni əldə etdiyi səviyyəni mühafizə etmənin təminatçısıdır. Allahdan gələn xüsusi iltifatlar ancaq belə qəlblər üçün mövzu bəhsdir.

Qəlbni tərbiyəsi ilə insanların ucalması istənilən səviyyə, qəlbni davamlı olaraq Allah ilə bərabər olması və “diri qəlb” vəsfini əldə etməsidir.

2. Möhürlənmiş və Ölü Qəlblər

Bu qismə daxil olan qəlblər, zikr edən və diri sayılan qəlblərin ziddi olaraq imandan nəsibi olmayan, qapıları möhürlənən və ölü olan qəlblərdir. Belə qəlblərin cəhənnəm çuxurlarından heç bir fərqi yoxdur. Belə qəlblər, peyğəmbər, övliya və saleh insanların qəblərinin ziddidir. Nəfsani arzulardan başqa heç bir tələbi olmayan qəlbə sahib olan insanların, dünyada yemək-içmək, mənasız şeylərlə vaxt itirməkdən başqa heç bir məqsədləri yoxdur. Dünyadakı həyat təzləri heyvandan fərqli deyildir. Bəzən onlardan daha aşağı səviyyədədir. Uca Allah ayədə belə buyurur: **“Allah iman gətirib yaxşı əməllər edənləri (ağacları) altından çaylar axan cənnətlərə daxil edər. Kafirlər isə (dünyada) səfa sürər, heyvan kimi yeyib-içərlər. (Öləndən sonra) cəhənnəm odu onların məskəni olacaqdır!”** (Mühəmməd, 12)

Başqa bir ayədə isə belə buyurur: **“Yoxsa elə güman edirsən ki, onların əksəriyyəti (sən deyən sözü) eşidəcək və ya (ağıllı-başlı) fikirləşəcək? Onlar heyvan kimidirlər, bəlkə, ondan daha çox zəlalət yolundadırlar. (Heyvan heyvanlığı ilə öz mənfəətini bilib ona zərər gətirən bir işi görməz. Bunlar isə nə xeyirlərini, nə də zərərlərini anlayarlar).”**(əl-Furqan, 44)

Onlar dünyada Allahın mülkündən istifadə edərək yaşadıkları halda bu nemətlərin sahibini inkar edir, Onun əmr və qadağalarına riayət etməyərək nankörlük edirlər. Uca Allah belə insanlar haqqında ayədə buyurur:

“Məgər insan (As ibn Vail, yaxud Übeyy ibn Xələf) onu nütfədən yaratdığımızı görmədimi ki, birdən-birə (Rəbbinə) açıq bir düşmən kəsilərək, Öz yaradılışını unudub: “Çürümüş sümükləri kim dirildə bilər?!” – deyər, hələ Bizə bir məsəl də çəkdi.” (Yasin, 77)

“Onlar kar, lal və kordurlar (haqqı eşitməz, danışm az və görməzlər). Buna görə də (öz pis adətlərindən, yaramaz əməllərindən) dönməzlər.”(əl-Bəqərə, 18) **“Şübhəsiz ki, sən nə ölümlərə (haqqı) başa sala bilər, nə də dönüb gedən karlara (haqqa) çağırışı eşitdirə bilərsən! Sən o kərləri düşdükləri əyri yoldan düz yola gətirə bilməzsən. Sən (haqqı) yalnız ayələrimizə inananlara eşitdirə bilərsən. Məhz onlar müsəlmandırlar. (Allaha ürəkdən inanıb Ona canla-başla itaət edərlər)”**(ən-Nəml, 80-81)

Ayədə belə insanların qəlblərinin möhürləndiyi bildirilmişdir. Qurani-Kərimdə bu həqiqət: **“Allah onların ürəyinə və qulağına möhür vurmuşdur. Gözlərində də pərdə vardır. Onları böyük bir əzab gözləyir!”**(əl-Bəqərə, 7) ayəsində bəyan edilmişdir.

Qurani-Kərimdə qəlbləri möhürlənən insanlardan bəhs edilmiş, ancaq onların tək-tək kim olduğu bildirilməmişdir. Çünki insanların aqibətləri məchuldur. Fironun schirbazları dəlalətdə olduqları halda ömürlərinin sonlarında hidayətə nail olmuş, Qarun və Bəlam bin Baura da hidayət üzrə yaşadığı halda son nəfəsilərində xüsrana uğrayanlardan olmuşdur.

Burada diqqət ediləcək xüsusiyyət, quranda qəlbləri möhürlənmiş olaraq yad edilənlərin “zəlm”, “küfr” və “fısq” kimi günahları işləyənlərdən bəziliyinin olduğu həqiqətidir. Belə vəsflərə sahib olan insanlar haqqında Qurani-Kərimdə iyirmi altı yerdə, **“Allah onları hidayətə çatdırmaz”** deyər buyurulmuşdur.

Bu ayələrin on ikisi zalimlər, səkkizi kafirlər və altısı da fasiqlər haqqındadır.

Ancaq bu günahlardan uzaqlaşaraq səmimi bir könüllə Allaha yönələn bəndələrə hidayət qapısı açıqdır.

Onlar daha dünyada ikən qəlblərinin möhürlənməsi səbəbilə ən ağır cəzaya məruz qalan bədbaxt insanlardır. Hidayətdən məhrum olmalarının səbəbi üç günahın arxasınca zikr edilməsi bizə bəzi ip ucu versə də həqiqəti allaha həvalə etməkdən başqa çarə yoxdur. Buradan çıxaracağımız dərs, bu günahlardan uzaq durmaqdır.

Hikmətindən asılı olmayaraq inkarı qəbul edilməyən bir həqiqət var ki, qəlbləri belə möhürlü olan insanlar, mənəvi həyatla əlaqələri kəsilən insanlardır. Qəlblərindəki möhürü açacaq yeganə qüdrətin sahibi unutduqları uca Allahdır. Biz bəndələrini belə qəflətdən uzaqlaşdırmaq üçün Uca Allah:

“Allahı unutduqları üçün Allahın da onları özlərinə unutturduğu (xeyirlərini başa düşməyən) kimsələrə bənzəməyin! Onlar (Allahın itaətindən çıxmış) fasiqlərdir!”(əl-Həşr, 19) buyurmuşdur. Ayədə Allahı unudanlar, özlərini belə xatırlayacaq şüurdan məhrum olduqları bilinməkdədir.

Həqiqətə qarşı gözləri kor olan belə insanlar, peyğəmbər və övliyaların onlara göstərdiyi hidayət məşəllələrini nəfsani arzularına görə qəbul etməzlər. Onları ölüm və axirət olmayan xəyal dünyaları aldadır.

3. Xəstə və Gafil Qəblər

Belə qəblər, səhhətli və ölü qəlbin arasında yer tutur. Belə qəlbə sahib olan insanlar, bədəni xəstə olan insana bənzəyir. Bu insanların nə dünya həyatında bir ahəng, nə də qəlblərində hüzur və səadət vardır. Daxildəki hüzursuzluq xarici aləminə, xaricdəki sıxıntılar isə daxili aləminə mənfi təsir göstərməkdədir.

Qurani-Kərimdə belə insanlar haqqında Uca Allah:

“Onların ürəyində mərəz (nifaq və həsəd mərəzi) var. Allah onların (şəkk, kin və nifiq) mərəzini daha da artırır. Yalan dedikləri üçün onlar şiddətli bir əzaba düçar olacaqlar!”(əl-Bəqərə, 10) buyurmuşdur.

Şübhə, cəhalət, şəhvət və ehtiraslardan başqa qorxulu bir xəstəlik də vardır ki, bu qəlbin qəddarlaşmasıdır. Belə qəblər itaət etməz, irşad səsində qulaq asmaz, fəryada əhəmiyyət verməz, mərhəmət və şəfqətin nə olduğunu bilməz. Daşlar belə bu, qəblərdən daha yumşaq, daha isti və sevimlidir. Uca Allah bu həqiqəti Qurani-Kərimdə belə ifadə etməkdədir: **“Bundan (bu əhvalatdan) sonra**

qəlbləriniz yenə sərtləşərək daş kimi, bəlkə, daha da qatı oldu. Həqiqətən, bəzi daşların içərisindən nəhlər axar, bəzisi yarılıb içindən su fışqırar və bəzisi də Allahın qorxusundan (uca yerlərdən, dağdan) yuvarlanıb düşər. Allah sizin etdiklərinizdən, əlbəttə, qafil deyildir!”(əl-Bəqərə, 74)

Ayədən də məlum olur ki, qəlbin qəddarlaşması, Allahı xatırlamamaq və ilahi həqiqətlərdən uzun müddət uzaq qalmağın bir nəticəsidir. Başqa bir ayədə yenə Uca Allah belə buyurmaqdadır: **“Məgər Allahın köksünü (qəlbini) islam üçün açmaqla Rəbbindən nur üzərində olan kəs (qəlbi möhürlənmiş kimsə kimi ola bilərmə?)! [Və ya: Məgər Allahın köksünü (qəlbini) islam üçün açdığı kəs Rəbbindən bir nur üzərində deyilmə?!] Elə isə vay qəlbləri Allahın zikrinə (Qurana) qarşı sərt olanların halına! Onlar (haqq-yoldan) açıq-aydın azmışlar.”**(əz-Zumər, 22)

Xəstə və qafil qəlblə edilən əməllər, Allah dərğahında öz əhəmiyyətini itirir. Qəlblər Allahın nuruyla aydınlanmadıqca keyfiyyətini itirir. Bu mövzu ilə əlaqədar olaraq ayədə uca Allah: **“Məgər onlar (peyğəmbərləri yalançı hesab edən kafirlər) yer üzündə gəzib dolaşmırlarmı ki, düşünən qəlbləri (bəsirət gözləri), eşidən qulaqları olsun? Həqiqətən, gözlər kor olmaz, lakin sinələrindəki ürəklər (qəlb gözü) kor olar. (Kafirlər keçmiş ümmətlərin başına gələn müsibətləri zahiri gözləri ilə görsələr də, qəlb gözü ilə görüb onlardan heç bir ibrət almazlar).”**(əl-Həcc, 46) deyərək buyurmaqdadır. Qəlbin gözüylə görmədikcə gözüün pəncərəsi bir məna ifadə etmər. Belə ki, kirli bir şüşənin arxasından təmiz bir mənzərəni seyr etmək mümkün deyildir.

Qəlbə ehməl edilən kiçik xəstəliklər bərtəraf edilməyəcək böyük xətalara yol açar bilər və hətda mənəvi olaraq ölümə səbəb ola bilər. Bu baxımdan iman ilə qəlbi mühafizə edərək Allahın iradəsinə tətəsilim olması zəruridir. Bu hədis qəlbin mühafizəsinin zəruriliyini necə də gözəl ifadə edir: **“Xəbərdar olun ki, insanda bir ət parçası vardır. o yaxşı olsa bütün bədən yaxşı olar; o pis olsa bütün bədən pis olar. O, qəlbdir.”**⁵³

Bu dünya Uca Allahın imtahan səhrasıdır. Bu səhrada fərqli küləklər əsməkdə və insanın qəlbini bir bu yana, bir o yana sürükləməkdədir.

⁵³ Buxari, İman, 39

III. QƏLBİN TƏSFIYƏSİ

1. Halal Qida

İbadətlər, ruhu təmin edən mənəvi qidalarla yanaşı bədəni təmin edən qidalardan əldə edilən güc və qüvvətlə də ifa edilir. İnsan bədənində daxil olan halal qida səbəbiylə ruhaniyyət və feyz əldə edərkən, haram və şübhəli olan qidalarla da gəflətə düşər olar.

Halal qida ilə saleh əməllər arasında möhkəm bir əlaqə vardır. Duanın qəbul olunmasında da halal qidanın əhəmiyyəti böyükdür. Rəsulullah –s.ə.v- bu mövzu ilə əlaqədar olaraq belə buyurur: “Ey insanlar! Şübhəsiz ki, Allah təmiz və hər şeydən münəzzəhdır. Bu səbəblə halal və təmiz olmayanı qəbul etməz. Allah təala peyğəmbərlərə əmr etdiyi şeyi möminlərə də əmr etmişdir. (Bu haqda belə buyurulur:)

“(Müxtəlif zamanlarda ayrı-ayrı ümmətlərə göndərdiyimiz peyğəmbərlərə belə buyurduq:) “Ey peyğəmbərlər! Təmiz (halal) nemətlərdən yeyin və yaxşı işlər görün! (Vacib və könüllü ibadətləri həm zahirən, həm də gizli, həmişə yerinə yetirin!) Mən, həqiqətən, sizin nə etdiklərinizi bilirəm!”(əl-Muminun, 51) “Ey iman gətirənlər! Sizə verdiyimiz rüzlərin (təmiz və) halalından yeyin! Əgər Allaha ibadət edirsinizsə, (bu nemətlərə görə) Ona şükür edin!”(əl-Bəqərə, 172) (Bu ayələri oxuduqdan sonra) Peyğəmbərimiz –s.ə.v- , uzun bir səfərə getdiyi üçün saçını dağınıq, toza torpağa bulaşmış və əllərini səmaya qaldıraraq: “Ya Rəbbi, Ya Rəbbi!” deyər dua edən bir adamdan bəhs edir və: “Bu adamın yediyi haram, içtiyi haram, geydiyi haram olduğu halda onun duası necə qəbul olsun?!”⁵⁴ deyər buyurur.

Allah dostları hesab edilən övliyələr, qəlb aləmlərini inkişaf etdirərkən iki xüsusiyyətə əhəmiyyət verir və: “Yeyərkən ağzınıza girənə, danışarkən ağzınızdan çıxana diqqət edin!..” deyər buyururlar.

Allahın əmrinə itaət və təsilimiyyət göstərən qəlblər hikmət və feyz ilə dolar. Bunun ziddi hesab edilən haram və şübhəli şeylərdən qorunmayan qəlblər isə mənəviyyətsiz və əxlaqsızlıq viranə bir evə çevrilər.

Saleh insanların qidalara göstərdiyi həssasiyyət, onların bazardan aldıkları qida maddələrini evlərinə gətirərkən üzərini örtmələrində də öz

⁵⁴ Müslim, Zəkat, 65

əksini tapmışdır. Belə ki, alınan qidada kiminsə gözü qalmamalı, maddi çətinlik çəkənlərin, gəriblərin, yetimlərin hüznünlü baxışlarından qidalar mənfi təsir görməməlidir.

Məsnəvidə halal qidanın bədən və ruha olan təsirini Mövlana məcazi üslub ilə belə ifadə edir: “Dünən gecə ilham bizə fərqli formada təəlli etdi. Çünki mədəyə gedən bir neçə şübhəli loxma ilhamın yolunu kəsdi.”

Abdülqadir Geylani –quddisə siruh- də, loxmanın qəlb təsfiyəsindəki əhəmiyyətinə diqqəti cəlb etmək üçün belə buyurur: “Övladım! Haram yemək qəlbi öldürür. Loxma var ki, qəlbi nurlandırır. Loxma var ki, qəlbi qaranlığa qərq edər. Yenə loxma vardır ki, səni dünya ilə məşğul edər. Loxma da var ki, səni axirət ilə məşğul edər. Loxma var ki, səni dünyada zahid edər, səni dünya və axirətin sahibinə yönləndirər. Haram yemək səni dünya ilə məşğul edər və günahları sənə xoş göstərər. Halal yemək səni axirətlə məşğul edər və ibadətləri sənə sevdilər. Halal yemək qəlbi Allaha yaxınlaşdırar. Yeməklərin keyfiyyətini və təsirini ancaq mərifətullah ilə bilmək mümkündür. Mərifətullah isə qəlbə olur. Mərifəti ilahi Xaliq tərəfindən qəlbə ehsan edilir. Məxluq tərəfindən deyil. Bu isə tövhidi təsdiq və ilahi əhkamlara əməl etməklə mümkündür.”

İbrahim Dəsuki –quddisə siruh-: “Ey qardaşlarım! Haram yediğiniz müddət ərzində, hikmət və mərifət haqqında bir şey əldə edəcəyinizi zənn etməyin” deyər buyurur.

2. İstiğfar və Dua

Başda peyğəmbərlər olmaq üzrə bütün övliyalar, saleh və sadıq insanlar aclıq və bolluq zamanı daim Allaha dua və niyaz etmişdirlər. Çünki peyğəmbərlərdə “zəllə”⁵⁵ olması səbəbilə, dua və tövbəyə ehiyacı olmayan bir insan təsəvvür etmək mümkün deyildir. Dua və tövbə Əsil mənada peşmançılıq və yalvarma olduğuna görə, bunlar Allaha yaxınlığın ən təsirli vasitələridir.

Ərəb dilində namaz, dua mənasına gələn “salat” kəlməsi ilə ifadə edilməsinin bir hikməti də, onun şüurlu olaraq allah dua və niyaz mahiyyətində olmasıdır.

Digər yöndən duanın əvvəli tövbədir. Allahdan əf istəməkdir. Əgər Allahdan əf istəyən bir insan o günahı bir daha işləməmək üçün səmimi dua edərsə, qəlbi kirdən və pasdan təmizlənir. Qəlbi parıldayan bir güzgü kimi olur. Qəlb, ancaq belə olduğu zaman feyzə uyğun bir hal alır.

⁵⁵ Zəllə: Qeyri-iradi olaraq baş verən xəta.

İşlənən günahlarla qaralan qəlbin tövbə nəticəsində təmizlənməsini ifadə etmək məqsədilə Allah Rəsulunun söylədiyi bu hədis, qəlbin təsfiyəsi baxımından əhəmiyyətli bir hədisdir:

“Qul bir xəta etdiyi zaman onun qəlbinə qara bir nöqtə qoyulur. Əgər günahdan uzaqlaşaraq tövbə etsə qəlbindəki nöqtə təmizlənər. Əgər tövbə etməyib təkrar eyni xətanı təkrarlasa qara nöqtələr çoxalar və bütün qəlbi qaralar. Belə ki, Uca Allahın:

“Xeyr (belə deyildir). Əsilində onların qəlblərini qazandıqları (günahlar) qaplamışdır.” (əl-Mutəffifin, 14) deyər buyurduğu ayə bununla əlaqədardır.”⁵⁶

Adəm övladı üçün tövbə, Allaha yaxınlaşmaq üçün atılan ilk addımdır. Bu səbəbdən bütün təriqətlərdə məənəvi dərəcə tövbə ilə başlanır. Duanın əhəmiyyəti ilə əlaqədar olaraq ayələrdə belə buyurulur: “(Ya Rəsulum, bu Məkkə müşriklərinə) de: **“Əgər ibadətiniz olmasa, Rəbbimin yanında nə qədir-qiymətiniz olar? Siz (Quranı və öz Peyğəmbərinizi) təkzib etdiniz. Buna görə də (nə dünyada, nə də axirətdə əzab) yaxanızdan əl çəkməyəcəkdir!”** (əl-Furqan, 77)

“(Ya Rəsulum!) Bəndələrim Məni səndən soruşduqda söylə ki, Mən (onlara) yaxınam. Dua edib Məni çağıranın duasını qəbul edərdəm. Gərək onlar da Mənim çağırışımı qəbul edib Mənə iman gətirsinlər. Bununla da, ola bilsin ki, doğru yola yetişsinlər.” (əl-Bəqərə, 186)

“Rəbbinizə yalvara-yalvara, həm də gizlicə dua edin. Şübhəsiz ki, O, həddi aşanları (qışqıraraq dua edənləri) sevməz!” (əl-Əraf, 55)

Həzrət Peyğəmbər –s.ə.v- hədisi şərifdə belə buyurmuşdur: “Allah dərğahında Ona dua etməkdən daha qiymətli bir şey yoxdur. Dua, ibadət (qulluğun) Əsilidir.”⁵⁷ İmam Rəbbani -qüddisə siruh-: “Bir müharibədən qalib ayrılmaq ordunun iki xüsusiyyətiylə olur. Biri cəsarətli döyüş (güclü ordu), digəri isə dua sayəsində (dua ordusu).” deyər buyurur.

Belə ki, səhabələr müharibəyə gedərkən öz dualarından əlavə Əshabi-Suffadan dua tələb edərdilər.

Səhabələr Allah Rəsulundan –s.ə.v- soruşdular:

“-Ən məqbul dua hansıdır?” Rəsulullah buyurdu:

⁵⁶ Tirmizi, Təfsir, 83

⁵⁷ Tirmizi, Dəvət, 1

“-Gecənin son qismində və hər fərz namazın arxasınca edilən duadır.”⁵⁸

Duanın qəbul olması üçün sadəcə söz kifayət deyildir. Qəlb, kəlimələrlə ifadə edilən sözün əhəmiyyətini dərk edərək titrəməli və dua bir günah üçün edilsə o günahı bir daha işləməməyə səy göstərilməlidir.

Qəlbin xəstəliklərdən xilas olması və duanın qəbul olunması üçün Mövlana belə buyurur:

“-Peşmançılıq oduyla yanan bir könül, eyni zamanda nəmli gözlərlə dua və tövbə et! Çünki güllər günəşli və su olan yerdə açar!”

Belə ki, dua və tövbə qəlblərin təmizlənməsində ən mühüm vasitələrdən biridir.

3. Qurani-Kərim Oxumaq və Əhkamına Tabe Olmaq

Qəlbimizin, Qurandan feyz alması, hikmət və sirlərə vaqif olması, Quranı oxuyarkən sahib olduğumuz mənəviyyata bağlıdır. Uca Allahın lütf etdiyi nemətlərin ən böyüklərindən biri də, insanı Qurana muxatab etməsidir.

Ruh və bədənin əldə edəcəyi Əsil səadət Qurani-Kərimin möhtəvasında mövcuddur. Qurandan üz çevirərək tarzlığını itirən, nankörlüyə tərəf istiqamət alan, arzu və istəklərinə əsir olan insan özünü həlak etmişdir.

Quran qanayan yaraya məlhəm, yorğun könüllərə şifa bəxş edən ilahi hikmət mənbəyidir. Uca Rəbbimiz, ilahi kəlamını bütün insanlara belə təqdim edir:

“(Ey insanlar!) Sizə Rəbbinizdən bir öyüd-nəsihət, ürəklərdə olana (cəhalətə, şəkk-şübhəyə, nifaqa) bir şəfa, möminlərə hidayət və mərhəmət (Quran) gəlmişdir!”(Yunus, 57) Həzrət Peyğəmbər –s.ə.v- hədisi şərifində belə buyurmuşdur: “Hər ziyafət verən, ziyafətinə (insanların) gəlməsini istəyir və bundan məmnun olur. Quran da Allahın ziyafətidir. Ondan uzaq durmayın.”⁵⁹

“Quran oxuyun... Çünki Allah, içində Quran olan bir qəlbə əzab etməz...”⁶⁰

Allahı zikr etməkdən və Quran tilavət etməkdən məhrum olan qəlblər korlanır. Belə ki, əshabdan Əbu Musa əl-Əşəri –r.a- onu ziyarətə gələnlərə: “Quran oxumağa davam edin! Uzun müddət Quran oxumaqdan özünüzü məhrum

⁵⁸ Tirmizi, Dəvət, 78

⁵⁹ Darimi, Fəzailül-Quran, 1

⁶⁰ Darimi, Fəzailul-Quran, 1

etməyin! Əks halda sizdən əvvəlkilər kimi sizin də qəlbiniz qəddarlaşar.”⁶¹ deyə tövsiyə etmişdir.

Quran insana nazil olmuşdur. O, insanlar üçün təfəkkür xəzinəsidir. Quranın ruhaniyyətindən uzaq qalmanın cəzası əbədi xüsranlıqdır. Quran hikmət, ibrət və sir dəryasıdır. Uca Allah belə buyurur:

“Əgər yer üzündəki bütün ağaclar qələm, dərya da arxasından yeddi dərya qatılaraq (mürəkkəb) olsaydı, yenə də Allahın sözləri (yazmaqla) tükənməzdi. Həqiqətən, Allah yenilməz qüdrət, hikmət sahibidir!”(Loğman, 27)

Uca Rəbbimiz, haqqıyla oxunan Quran ayələrinin möminlərə təsiri və meydana gətirəcəyi mənəvi coşqunu belə bəyan etməkdədir:

“...Ondan (Quranın təhdidlərindən) Rəbbindən qorxanların tükləri biz-biz olar. Allahın zikrindən (öyüd-nəsihətlərindən, vədlərindən) sonra ürəkləri yerinə gəlib qorxuları gedər.”(əz-Zumər, 23)

“...Allahın ayələri oxunduğu zaman həmin ayələr onların imanlarını daha da artırır, onlar ancaq öz Rəbbinə təvəkkül edər.”(əl-Ənfal, 2)

Qurani-Kərimdən layiqli olaraq istifadə etmənin birinci şərti, ona ehtiram ilə yaxınlaşmaqdır. Çünki Qurana göstərilən ehtiram onun əhəmiyyətinin nümunəsidir.

Bəhs etdiyimiz bu xüsusiyyətlər Allahın kitabını tilavət edərkən sadəcə kəlmələri tələffüz etmək deyil, eyni zamanda daxilən hiss etmək, əhkamlarına tabe olmaq və əxlaqla əxlaqlanmaq baxımından diqqəti cəlb etməkdədir.

4. İbadətləri Xüsu ilə Əda etmək

İbadətlər qulun Rəbbinə qarşı əhdinə sadıq qaldığının bir nümunəsidir. İbadətdə keçən zaman, insanın Allaha yaxınlaşdığı vüslət anlarıdır. Bütün dünyəvi məşğələlərdən uzaqlaşaraq sadəcə Allahın rızasını qazanmaq üçün edilən ibadətlərin ayrı bir həzi vardır.

İbadətlərdən arzu edilən nəticəni əldə etmək üçün xüsu ilə əda etmək lazımdır. Xüsu qorxu və sevgini ortaq məxrəcə gətirərək ibadətlərdə Allahın hüzuruna çıxma bilməkdir.

⁶¹ Müslim, Zəkat, 119

İbadətlərdə Onunla olmaq, Ona ibadət etmək üçün yaradıldığı şüuruna sahib olmaqdır.

İbadətlərdən ən möhtəşəm olan isə “namaz”dır. Namaz, Allahın qullarına bəxş etdiyi ən böyük hədiyyələrdən biridir. Hədisi şərifdə buyurulur:

“Əgər bir mömin əvvəlcə gözəl bir dəstamaz alar, sonra da tam bir xüsu ilə iki rükət namaz qılarsa cənnət ona vacib olar.”⁶²

Xüsu ilə edilən ibadətlər, nəfsin təhlükələrindən insanı xilas edər və daim ilahi nəzarət altında olma şüurunu insana bəxş edər. Belə ki, Rəsulullah –s.ə.v- hədisdə:

“Allaha, Onu görürsənmiş kimi ibadət et! Sen Onu görməsən də, O səni görür.”⁶³ Namaz ibadətinin insanı pis əməllərdən xilas etməsi üçün onun xüsu ilə, yəni ihsan məqamında qılınması lazımdır.

Namazın pisləklərdən qoruması, namazdakı ixlas və xüsunun namazdan sonra da davam etməsinə bağlıdır. Əgər namaz qılan insanda pisləklərdən bir mühafizə hiss edilmirsə, o həqiqi mənada namaz qılmır.

Ayədə belə namaz qılanlar haqqında necə də qorxulu buyurulur:

“Vay halına o namaz qılanların ki, Onlar öz namazlarından qafildirlər (səhlənkarlıqları üzündən namazlarını vaxtlı-vaxtında qılmazlar); Onlar (namazlarında) riyakarlıq edər, və (xalqa) zəkat verməyi qadağan edərlər (yaxud xəsislik göstərərək bir iş üçün qonum-qonşuya lazım olan qab-qacağı verməkdən imtina edərlər).”(əl-Maun, 4-7)

Belə ki, kim namazı tadili-ərkan ilə qılmaz, namazda ilahinin hüsurunda olduğunu hiss etməz, ağılı dünya işləriylə məşğul olarsa gözlədiyi feyz hasil olmaz. Belə namazlar sadəcə namaz borcunu ifa etməkdən ibarətdir.

Uca Allah həqiqi və ideal hesab edilən namazı ayədə belə təsvir edir: **“Həqiqətən, möminlər nicat tapmışlar! (Cənnətə nail olmaqla mətləblərinə çatıb əbədi səadətə qovuşmuşlar!) O kəsilər ki, namazlarında (hər şeyi unudaraq ruhən və cismən yalnız Allaha) müti olub (Ona) boyun əgərlər! (Allahın qarşısında kiçilərlər!)”**(əl-Muminun, 1-2)

Həzrət Əlinin -r.a- namaz qılarda rəngi saralardı. Bir müharibədə mübarək

⁶² Müslim, Təharət, 17

⁶³ Buxari, İman, 37

ayağına batan oxun çıxarılması üçün namaz qılmışdı. Çünki ancaq belə olduqda o ağrını hiss etməyəcəyini bilirdi. Namazdan başqa oruc, zəkat və həcc olmaq üzrə ibadətlərin zahiri şərtlərindən əlavə mənəvi şərtlərinə də riayət edilməsə, yəni saleh bir niyyət, ıxlas və səmimiyyət olmadıqca qəlbin tərbiyəsi və təsfiyəsi mümkün deyildir.

5. Gecələri Ehya Etmək

İnsanın daxili aləminə yönəlməsi, gündüzlərin maddi və mənəvi sıxıntılarından xilas olması gecənin sükunətinə bürünməklə mümkündür. Çünki gündüzlər gücənin ruhi istirahətini verməkdən məhrumdur. Gecənin nemətini bilməyənlər gündüzün xeyrini də bilməzlər.

Gecənin mənəviyyatından istifadə etmək üçün ondan məqsədə uyğun istifadə etmək lazımdır. Mənəvi feyz üçün gecənin bərəkətindən daha bərəkətli bir zaman yoxdur. Gecələr –bir miqdar- oyaq qalaraq ibadətlərlə onun feyzindən və bərəkətindən istifadə etmək lazımdır. Bu mövzu ilə əlaqədar olaraq ayədə belə buyrulur:

“Onlar ibadət üçün yataqlarından qalxar (gecələr az yatar), qorxu və ümid içində (Allahın əzabından qorxaraq, mərhəmətinə ümid bəsiləgərək) Rəbbinə dua edər və onlara verdiyimiz ruzilərdən (ehtiyacı olanlara) sərf edərlər.”(əs-Səcdə, 16)

“Səhər-axşam Rəbbinin adını zikr et! (Səhər, günorta və ikinci namazlarını qıl!) Gecənin bir qismində Ona səcdə et (axşam, gecə namazlarını qıl) və gecə uzununu da Onu təqdis edib şəninə təriflə! (Təhəccüd namazını qılıb gecəni ibadət içində keçir!)”(əl-İnsan, 25-26)

Uca Allahın gecənin əhəmiyyətinə verdiyi qiymət sonsuzdur. Yəni bu xüsusda Rəbbimiz: **“And içirəm şəfəqə, Gecəyə və (gecənin) qoynuna aldıqlarına...”**(əl-İnşiqaq, 17); **“And olsun sakitləşməkdə olan (və ya: getdikcə zülməti artan) gecəyə ki...”**(əz-Zuha, 2) və **“Qaralmaqda olan gecəyə (yaxud: qaralmaqda və çəkilməkdə olan gecəyə) Və sökülməkdə olan dan yerinə ki...”**(ət-Təkvir, 17-18) deyərək buyurmasındakı sir, könlümüzün və idrakımızın açılması üçün ilahi bir pəncərədir.

Mövlana, gecələr hiss etdiyi ilahi eşq və mənəvi feyzi Divanı Kəbirində misralara belə əks etdirmişdir:

Vur yuxumu zəncirlərə vur, keçməsin anlar:

Varmaz gecənin fərqi, varmaz uyuyanlar!

Uca Allah, gecə və gündüz Onu unutmayaraq xatırlayanlara ilahi nemətlər bəxş edəcəyini bəyan etdiyi bəxtiyar insanlar haqqında belə buyurur: **“Onlar gecələr (ibadətlə məşğul olub) az yatırdılar. Səhərlər isə (Allahdan) bağışlanmalarını diləyirdilər.”**(əz-Zariyat, 17-18)

“Onlar gecəni Rəbbi üçün səcdə və qiyam (namaz) içində keçirərlər.”(əl-Furqan, 64)

Əgər bir mömin gecədən məqsədə uyğun olaraq istifadə etsə və səhərlər zikrin ruhaniyyətindən nəsibini alsın, gecəsi gündüzündən –mənəvi olaraq- daha aydın və xeyirli olar. Məqsədsiz, yaxud yuxuya məhkum olaraq keçirilən bir gecə isə daşa, dənizə və səhraya yağın faydasız bir yağış kimi olar. Belə bir gecənin gündüzü də qaranlıqdır.

Rəsulullah –s.ə.v- səhabələrə xitab edərək buyurmuşdur:

“Gecə ibadətlərinə diqqət edin! Çünki o sizdən əvvəlki saleh insanların adətidir. Şübhəsiz gecə ibadətlə məşğul olmaq Allaha yaxınlaşmağa bir vəsilədir. (Bu ibadət) İnsanları günahlardan uzaqlaşdırar, xətalara kəffarət olar və bədəndən dərdləri yox edir.”⁶⁴

6. Zikrullah və Mürəqəbə

“İnsan” kəlməsi, bir rəvayətə görə “nisyan”dan gəlir. “Nisyan”, zikrin (xatırlamanın) ziddidir və unutmamağı ifadə edir. Nisyandan xilas olmanın ən əsas yolu isə zikirdir.

İnsanın yaradılış məqsədinə uyğun olaraq yaşaması üçün, ruhların Bəzmi Ələsdə Rəbbiylə etdiyi əhdə sadıq qalaraq Yaradanı Əsilə unutmaması lazımdır. Bu baxımdan insan, fitrətində mövcud olan “nisyan” səbəbilə “Allah” və ona qarşı olan vəzifəsini daim canlı tutmaq məqsədilə hər şeydən əvvəl “zikrə” ehtiyacı vardır.

Zikr kəlməsinin Qurani-Kərimdə iki yüz əllidən çox yerdə keçməsi qulluq vəzifəsinə verilən əhəmiyyət səbəbilədir. Uca Allaha həqiqi mənada qulluq etmək və mərifətullahə çatmaq, zikr vasitəsilə əldə edilən mənəvi məqamdan asılıdır. Bu səbəblədir ki, “Mərifətullah” Rəbbin həqiqətlərinə qəlbən nail olmaq, elmin ən fəzilətlisi hesab edilməkdədir. Çünki insana lazım olan Əsil bilgi budur.

⁶⁴ Tirmizi, Dəvət, 101

Uca Allah, qullarını zikrin ruhaniyyətindən gafil olmamaları üçün bu mövzu ilə əlaqədar olaraq ayələrdə belə buyurmuşdur:

“İman gətirənlərin qəlblərinin Allahın zikri və haqdan nazil olan (Quran) üçün yumşalması vaxtı gəlib çatmadımı?!”(əl-Hədid, 16)

“Allahı zikr etmək (Allahın calahını və əzəmətini həmişə, hər yerdə yada salmaq), şübhəsiz ki, (savab etibarilə bütün başqa ibadətlərdən) daha böyükdür.”(əl-Ənkəbut, 45)

“Belə olduqda siz (itaətlə) Məni xatırlayın ki, Mən də sizi yada salım! Mənə şükür edin, Məni danmayın!”(əl-Bəqərə, 152)

Şübhəsiz ki, Allahı zikr etmək sadəcə Allah sözünü təkrarlamaqdan ibarət deyildir. Zikr, Allahın qəlbə öz yerini tutmasıdır. Allah Rəsulu –səllallahu əleyhi və səlləm- buyurur: “Allahı zikr edən insanla zikr etməyən insan, ölü ilə diri kimidir.”⁶⁵

Belə ki, zikrdən uzaq olan insanlar, Allah sevgisindən də uzaq olduqları üçün ilahi təhdidə məruz qalmışdılar. Ayədə buyurulur:

“Elə isə vay qəlbləri Allahın zikrinə (Qurana) qarşı sərt olanların halına! Onlar (haqq-yoldan) açıq-aydın azmışlar.”(əz-Zumər, 22)

Gözəl əxlaqi xüsusiyyətlər, ancaq Allahdan qorxan, Onu çox sevən və çox zikr edən insanlara məxsusdur. Zikr, bütün varlıqların ortağ ibadətidir. Allah təala buyurur: **“Yeddi göy, yer və onlarda olanlar (bütün məxluqat) Allahı təqdis edir. Elə bir şey yoxdur ki, Allaha tərif deyib Ona şükür etməsin, lakin siz onların (dillərini bilmədiyiniz üçün) təqdisini anlamazsınız. (Allah) həqiqətən, HİLMdir, bağışlayandır!”**(əl-İsra, 44)

Zikrullah fərdi olaraq ifa edildiyi kimi, camaatla da ifa edilə bilər. Belə ki, Müaviyə b. Əbi Süfyan məsciddə dairə formasında oturan bir camaatın yanına gəldi və:

“- Burada nə üçün toplandınız?” deyər soruşdu.

“- Allahı zikr etmək üçün toplandıq.” deyər cavab verdilər. O, təkrar:

“- Allah xatirinə doğru söyləyin. Siz burda sadəcə Allahı zikr etmək üçün oturmusunuz?” deyər soruşdu.

⁶⁵ Buxari, Dəvət, 66

“- Bəli, sadəcə bu məqsədlə oturmuşuq” deyə cavab verdilər. Sonra Müaviyə belə dedi:

“- Mən sizin sözünüzdə inanmamağa and içməmişəm. Allah Rəsuluna – səllallahu əleyhi və səlləm- mənim qədər yaxın olub da, mənim qədər hədis rəvayət edən yoxdur. Bir gün Rəsulullah –səllallahu əleyhi və səlləm- dairə formasında oturan səhabələrin yanına gəldi və onlara:

“- Burada nə üçün oturmusunuz?” deyə soruşdu.

“- Bizə İslam dinini nəsib edərək böyük lütf edən Allaha zikr və həmd etmək üçün oturmuşuq” deyə cavab verdilər. Allah Rəsulu –səllallahu əleyhi və səlləm-:

“- Allah xatirinə doğru söyləyin. Həqiqətən siz, buraya Allahı zikr etmək üçün toplandınız?” deyə soruşdu.

“- Bəli, vallahi bu məqsədlə burada otururuq” deyə cavab verdilər. Allah Rəsulu –səllallahu əleyhi və səlləm-:

“- Elə zənn etməyin ki, mən sizə inanmıram. Ancaq Cəbrayıl mənim yanıma gəldi və Allahın, mələklərlə sizdən iftixar etdiyini xəbər verdi. Ona görə mən soruşdum.” deyə buyurdu.⁶⁶

Allah Rəsulu –səllallahu əleyhi və səlləm-, qəlbin təlimi xüsusunda əshabın istedadına görə hərəkət edərdi. Ümmü Hani ilə aralarında keçən dialoq buna gözəl bir nümunədir:

Əbu Talibin qızı Ümmü Hani –r.a-, Allah Rəsuluna –səllallahu əleyhi və səlləm- müraciət edərək:“- Ya Rəsulallah! Mən qocaldım və zəyiflədim. Mənə oturduğum yerdə ifa edə biləcəyim bir ibadət tövsiyə edərsənmi?” deyə soruşdu.

Allah Rəsulu –səllallahu əleyhi və səlləm- də:

“- Yüz dəfə “sübhənallah”, yüz dəfə “əlhəmdülillah”, və yüz dəfə “la ilahə illallah” de!” buyurdu.”⁶⁷

Məlum olduğu kimi, zikrullah, Rəsulullah –səllallahu əleyhi və səlləm- tərəfindən təlim, təşviq və təlqin edilmişdir.

Xülasə, hər hal və fürsətdə zikr edərək yerin və göyün yaradılışındakı hikmətləri düşünmək lazımdır. Belə ki, ayədə buyurulmaqdadır:

⁶⁶ Müslim, Zikr, 40

⁶⁷ İbn Macə, Ədəb, 56; Əhməd b. Hənbəl, Müsnəd, VI, 344

“ O kƏsilər ki, Allaha iman gətirmiş və qəlbləri Allahı zikr etməklə aram tapmışdır. Bilin ki, qəblər (möminlərin ürəkləri) yalnız Allahı zikr etməklə aram tapar!”(Ər-Rəd, 28)

7. Ölümü düşünmək

İnsan, həyatın axışı içində yaşama sevinci və ölümdən qorxmaq kimi iki əsas ziddiyyətin içində çalxalanır. Daima bir axış halında olan həyat və ölümün həqiqi mənaları idrak edilmədən, yaradılışın siri və hikməti ilə insanın həqiqi mahiyyəti də başa düşülməz.

Mülk Surəsinin 2-ci ayəsində: **“Hənsınızın əməlcə daha gözəl olduğunu sınamaq (bəlli etmək) üçün ölümü və həyatı yaradan Odur. O, yenilməz qüvvət sahibidir, (çox) bağışlayandır.”** buyrulur.

Ənbiya Surəsinin 35-ci ayəsində də: **“Hər bir kəs (hər bir canlı) ölümü dadacaqdır. (Dözüb-dözməyəcəyinizi, şükür edəcəyinizi, yaxud nankor olacağınızı) yoxlamaq məqsədilə Biz sizi şəər və xeyirlə (xəstəlik, yoxsulluq, ehtiyac və sağlamlıq, var-dövlət və cah-cəlalə) imtahana çəkərik.”** buyurulmaqdadır.

Dünya, ilahi bir iman məktəbi, ölüm isə, zəruri bir intiqal qanunudur. Mövlana: **“Dirilmək üçün ölün!”** buyurur. Qəlbin dirilişi, ancaq nəfsaniyyətdən uzaq durmaqla mümkündür. Həzrət Peyğəmbər –səllallahu əleyhi və səlləm-: **“Bütün zövqləri kökündən yox edən ölümü çox xatırlayın!”**⁶⁸ buyurur.

Ölümü düşünmək, ölüm gəlmədən əvvəl onu xatırlamaqdır. Beləcə nəfsaniyyətdən uzaqlaşaraq, iradəli bir şəkildə Rəbbin hüzuruna hazırlanmaqdır. Bu, imana bağlı bir təfəkkür və şüurdur. İnsanın, bitmək-tükənmək bilməyən dünyəvi əməlləri, fani ümid və təsəlliləri, qəbir torpağına düşən bir xəzəldir.

Ayədə buyrulur: **“(Ya Peyğəmbər!) De: “(Qorxub) qaçdığınız ölüm sizi mütləq yaxalayacaqdır. Sonra siz gizlini də, aşkarı da bilənin (Allahın) hüsuruna qaytarılacaqsınız. O da sizə (dünyada) nələr etdiyinizi (bir-bir) xəbər verəcəkdir!”**(əl-Cumuə,8)

Ölüm səssizliyinə bürünmüş hər məzar daşı, lisan-ı hal ilə danşan bir nəsihətçidir. Ölüm, insanın xüsusi qiyamətidir. Qiyamətimizdən əvvəl oyanaq ki, nədəmətə düşənlərdən olmayaq. Hərçənd hər faninin məchull bir zaman və məkanda Əzrailə qarşılaşacağı həqiqətdir. Ölümdən yaxa qurtaracaq heçbir imkan

⁶⁸ Tirmizi, Qiyamət, 26

yoxdur. O halda insan, vaxtı itirmədən “**Allaha tərəf qaçın!...**” (əz-Zariyat, 50) xitabından nəsib alaraq, ilahi rəhməti yeganə sığınacaq qəbul etməlidir. Əfsuslar olsun ki insan, qonaq olaraq varlığını sürdürdüyü bu dünya da özünü aldadır.

Bir səhabə Rəsulullaha:

“- Hansı mömin daha ağıllıdır ya Rəsulallah?” diye soruşdu. Həzrət Peyğəmbər ə.s. da belə buyurdu:

“Ölümü çox xatırlayan, ölümdən sonrası üçün ən yaxşı hazırlıq görən kimsədir. Həqiqi ağıllı insanlar onlardır...”⁶⁹

Fudayl bin İyaz deyir ki: “İnsanlara nəsihət üçün ölüm yetər.”

İnsan nəfs əngəlini aşıb və ölümü düşünmə nəticəsində ruhunda meknuz olan mələkiyyət istiqamətində mərhələlər qət edərsə, ölüm onun üçün, xəyaldan üstün olan və müteâl olan Rəbb'e vuslatın mecbûrî bir şərti olaraq görülür. Beləcə əksər insanlarda qorxuya səbəb olan ölüm, onda bir sevgiliyə qovuşma həyacanına çevrilir. Beləcə ölümlər, təsəvvüf yolunun böyüklərindən Mövlana Cəlaləddin-i Ruminin sözüylə desək “Şəb-i Arus”, yəni gərdək gecəsidir. Bu elə bir yoldur ki bəşər üçün ən dəhşət verici hadisə olan ölümü gözəlləşdirir. “Ölümü gözəlləşdirmək” üçün isə nəfs əngəlini aşıb tövbə, zöhd, təvəkkül, qənaət, zikir, Təvəccöh, səbir, yaxınlıq və rıza kimi qəlbin hallarıyla kəmələ çatmaq zəruridir.

Qəlbin bu saflığa ərməsində ölümü düşünmənin başqa heç bir şeylə müqayisə edilə bilməyəcək mühim bir təsiri vardır.

8. Rəsulullaha -ə.s.- Məhəbbət və Səlavat-ı Şərifə

Bir yaradılış xəriqəsi olan Fəxr-i Kainat ə.s. Əfəndimizi, bəşəri istedad və taqətlə tamamilən başa düşməyimiz mümkün deyildir. Bu aləmdən alınan intibaların, Onu izah və idrak etməyə gücü çatmır. Bir stəkana, bir ummanı sığdırmaq mümkün olmadığı kimi, Nur-i Muhammedini tamamilən idrak etmək mümkün deyildir.

Bu həqiqəti ifadə etmək yönündə ayədə buyurulur: **“Həqiqətən, Allah və Onun mələkləri Peyğəmbərə salavat göndərirlər (xeyir-dua verirlər). Ey iman gətirənlər! Siz də ona salavat göndərib (onun üçün salavat deyib) layiqincə salamlayın!** (Allahümmə səlli əla Muhəmmədin və ali Muhəmməd; əssəlamu əleykə əyyuhənnəbi və rəhmətullahi və bərəkətuhi—deyin!)” (əl-Əhzab, 56) Ayədə, Fəxri Kainata səlat u salam gətirmək məcburidir. Bu, Cənabı Haqqın Peyğəmbər -ə.s.-a qarşı bütün ümmətin etməsini murad etdiyi əmrdir.

⁶⁹ İbn Macə, Zöhd, 31

Cənabı Haqqın sayısız mələkləri ilə birlikdə özünə “səlat və salam”da yer alan O uca Peyğəmbərin fazl ü kamalına yaxınlaşmaq bir iman müqtəzasıdır. Hərçənd Rəbbimiz ayədə belə buyurmuşdur:

(Ya Rəsulum!) De: “Əgər siz Allahu sevirsinizsə, mənim ardımca gəlin ki, Allah da sizi sevsin və günahlarınızı bağışlasın. Allah bağışlayandır, mərhəmətlidir!”(Ali İmran, 31)

Əshabın Həzrət Peyğəmbərə həsrət və məhəbbətini sərgiləyən bu misal da bizlər üçün nə qədər ibrətlidir:

Abdullah bin Zeyd əl-Ənsari -r.a.- Rəsulullah -ə.s.-in yanına gəlib:

“- Ya Rəsulallah! Sən mənə özümdən, malımdan, övladımdan və əhlimdən daha sevimlisən. Əgər, gəlib səni görmə kimi bir nemət olmasaydı ölümü arzu edərdim.” dedi və ağladı. Bunun üzərinə Rəsulullah Əfəndimiz -ə.s.-:

“- Nə üçün ağlayırsan.” deyə soruşanda Ənsari:

“- Ya Rəsulallah! Birgün sizin də bizim də öleceyimizi, sizin peyğəmbərlərlə bərabər yüksək məqamlarda olacağınızı, bizim isə əgər cənnətə girsək də aşağı məqamlarda olacağımızı düşünərək (səni görəməyəcəm əndişəs ilə) ağladım.” cavabını verdi.

Mərhəmət ummanı Peyğəmbərimiz -ə.s.- cavab verməyib sükût etdi. Bu sırada bu ayə nazil oldu: **“Allaha və Peyğəmbərə itaət edənlər (axirətdə) Allahın nemətlər verdiyi nəbilər (peyğəmbərlər), siddiqlər (tamamilə doğru danışanlar, etiqadı dürüst, peyğəmbərləri hamıdan əvvəl təsdiq edən şəxslər), şəhidlər və salehlərlə (yaxşı əməl sahibləriylə) bir yerdə olacaqlar. Onlar necə də gözəl yoldaşlardır!”**(ən-Nisa, 69)”

Abdullah bin Zeyd əl-Ənsari (r.a) bağçasında çalışdığı zaman oğlu tənginəfəs gəlib böyük bir kədərlə Peyğəmbərin -səllallahu əleyhi və səlləm- vəfat etdiyi xəbərini verdi. Bu acı xəbərdən sarsılan Ənsari belə dua etdi: «Gözlərimi kor et ki, artıq bundan sonra tək sevdiyim həzrət Məhəmməddən -səllallahu əleyhi və səlləm- başqa bir şəxsi görməyim».

Abdullah bin Zeyd əl-Ənsarinin duası qəbul olundu və elə oradaca da onun gözləri kor oldu.⁷⁰ Kəlmeyi-tövhiiddə “Lə iləhə illallah”dan sonra “Muhammədün Rəsulullah” cümləsi gəlir. Hər kəlimə-i təvhid və hər səlavət-ı şərifə, Haqqa məhəbbət və yaxınlığın sərmayəsini təşkil edir.

⁷⁰ Baxın, Qurtubi, «əl-Camiul-Ahkamil-Quran», V, 271.

İlahi feyz və bərəkətin qəlbə həkkolunması üçün, bütün zaman və məkanlarda, xususiylə səhər vaxtlarında Rəsulullah -ə.s.- Əfəndimizlə bağlantını gücləndirmək və Onun ruhaniyyətindən hissələr alabilmək üçün salavat-ı şərifənin böyük əhəmmiyyəti vardır.

Allah Rəsulunun -səllallahu əleyhi və səlləm- həqiqətlərində həyat tapan Haqq dostları, salat və salam gətirmək və bu vəsiləylə Allah Rəsuluna -səllallahu əleyhi və səlləm- yaxınlaşmaqdağı fəzilətləri belə ifadə etmişdirlər:

a. İlahi əmrlərə riayət etməklə Uca Allahın və mələklərin salavatına müvəffəq olmaq olar. (əl-Əhzab/56) Allahın, mələklərin və ümmətin salatu salamları mənə baxımından fərqlidir. “Allahın salatu”, nəbisinə rəhmət edib onu ucaltmasıdır. “Mələklərin salatu”, Həzrət Peyğəmbər üçün istiğfar və duadır. “Möminlərin salatu” isə, Rəsulullah –s.ə.v- haqqında dua etməkdir.

b. Günahların bağışlanmasına vəsilədir. Rəsulullah –s.ə.v- buyurur: “Kim mənə bir dəfə salavat gətirsə, Allah ona on dəfə salavat gətirər, on xətasını silər və onu on dərəcə ucaldar”⁷¹

c. Qiyamətdə, Rəsulullah -səllallahu əleyhi və səlləm- onun yanında olar. Rəsulullah -səllallahu əleyhi və səlləm- buyurur: “Qiyamət günündə insanların mənə ən yaxın olanları; mənə ən çox salavat gətirənlərdir.”⁷²

d. Rəsulullah –səllallahu əleyhi və səlləm- salavat gətirənə müqabilə edər. Rəsulullah –səllallahu əleyhi və səlləm- buyurur: “Salam verən insanın salamını almaq üçün Allah ruhumu mənə iadə edər.”⁷³

e. Hər salavat gətirənin adı Rəsulullah –səllallahu əleyhi və səlləm- söylənər. Rəsulullah –səllallahu əleyhi və səlləm- buyurur: “Yer üzündə Allahın səyyah mələkləri vardır. Onlar ümmətimin salamını, salavatını mənə çatdırır.”⁷⁴

f. Salavat oxuyan insan, Allah və Rəsulunun məhəbbətini digər sevgilərdən yüksək tutduğu üçün, Onun əxlaqla əxlaqlanar, pis xüsusiyyətlərdən xilas olar, fəzilət sahibi olar.

g. Peyğəmbərimizin ona sevgisi artdığı kimi, onun da Rəsulullah –səllallahu əleyhi və səlləm- olan sevgisi artar.

h. Allah təalanın Rəsulullah –səllallahu əleyhi və səlləm- vasitəsiylə bizə

⁷¹ Nəsai, Səhv, 55

⁷² Tirmizi, Vitr, 21

⁷³ Ebu Davud, Mənasıq, 96

⁷⁴ Nəsai, Səhv, 46

ehsan etdiyi lütfərin saysız hesabsız olmasına baxmayaraq, salavat ilə Rəsulullah –səllallahu əleyhi vəsəlləm- olan haqlarımızı az da olsa ödəmək.

x. Allah təalanın rəhmətindən bərəkətlənmək. Rəsulullah –səllallahu əleyhi vəsəlləm- buyurur: “Kim mənə bir dəfə salavat gətirsə, Allah ona bunun on misli mərhəmət edər”⁷⁵

i. Unudulan sözün xatırlanmasına vəsilə olar.

j. Duaların qəbul olunmasına vəsilə olar.

k. İlahi zülmə düçar olmaqdan insanı xilas edər. Rəsulullah –səllallahu əleyhi vəsəlləm- buyurur: “Yanında adım zikr edildiyi halda mənə salavat gətirməyənin burnu sürtülsün”⁷⁶

Salat və salavat gətirmək, Rəsulullah –səllallahu əleyhi vəsəlləm- ilə ruhaniyyət əlaqəsi yaratmaq və Onun nurundan istifadə etməyi təmin edər. Bu salavatların mükafatı, qulun Rəsulullah –səllallahu əleyhi vəsəlləm-olan sevgisi və ixlası müqabilindədir.

9. Saleh və Sadiqlərlə Bərabər Olmaq

Qəlbin “masiva”dan (Allahdan başqa şeylərdən) mühafizə edilməsi və daim xeyirli işlərlə məşğul olması üçün, ruhaniyyətlərindən feyz alına biləcək könül əhli saleh və sadiq insanlarla ünsiyyət yaratmaq zəruridir. Çünki hər bir bədən üzlərində iradə mövcud olduğu halda sadəcə qəlbə iradə yoxdur. Qəlb ətraf mühitdən gələn təsirlərlə öz istiqamətini təyin edir. Qəlb, içində olduğu mühitin rənginə, şəklinə və ahənginə bürünür.

Bu həqiqəti göz önündə tutsaq, mənəvi tərəqqi üçün Allahın saleh bəndələriylə bərabər olar, onlardan faydalanar və onların əhəmiyyətini dərk edərək.

Ümumiyyətlə güclü və enerjili insanlar zəif insanlar üçün ilham mənbəyi olmuşdur. İnsan təbiətinə xas olan xüsusiyyətlərdən biri də təqliddir. Bir uşağın hal və hərəkətlərində bunu müşahidə etmək olar. Belə ki, saleh və sadiqlərin ibadətlərindəki xüsu, əxlaqlarındakı yüksək səviyyə, şəfqət, mərhəmət, ruhi incəlik və dərinlik ətrafdakı insanlarda təqlid hissini oyandırır.

Qəlbin mənəvi olaraq inkişafını təmin etmək üçün saleh və sadiq insanların gözəl hallarından feyz almaq (mənəvi enerji) lazımdır. Belə müsbət halların

⁷⁵ Müslim, Salat, 70

⁷⁶ Tirmizi, Dəavət, 100

formalaşmasının ən gözəl forması söhbətdir. Belə ki, Loğmanın -ə.s- oğluna etdiyi bu tövsiyələr diqqəti cəlb edir: “Oğlum! Alim insanlarla bərabər ol və onların söhbətlərindən ayrılmamağa çalış! Allah təala, yağışla toprağı canlandırıdığı kimi, hikmət nuruyla da qəlbləri canlandırır.”⁷⁷

Uca Allah Qurani-Kərimdə buyurur:

“Ey iman gətirənlər! Allahdan qorxun və (imanında, sözündə, işində) doğru olanlarla olun! (Peyğəmbər və onun sadıq əşhabələri ilə birlikdə olun!)”(ət-Tovbə, 119)

Davranışlardakı dəyişmə, məhəbbət və ünsiyyət nisbətindədir. Kamil bir mömin olmaq üçün sadıq və saleh insanlarla ünsiyyət halında olmaq, onları sevmək və onlara yaxın olmağa çalışmaqla mümkündür. Rəsulullah –s.ə.v.-sadiqlərə bərabər olmağın əhəmiyyətini necə də gözəl ifadə edir: “Yaxşı dostla pis dostun nümunəsi, misk qoxusu daşıyanla kürək çəkən insan kimidir. Misk sahibi olan insan, ya qoxudan sənə verər yaxud sən ondan pulla alarsan. Kürək çəkən isə ya sənənin patlarını yandırır, yaxud onun pis iyi sənə keçər.”⁷⁸

Buna görə də təsəvvüfi tərbiyədə, müridin mənsub olduğu yerə və sadiqlərə aid məhəbbətini təzə və gümrə tuta bilməsi məqsədilə “rabitə”, daimi bir təmrin halında qayda olmuşdur. Düşünmək lazımdır ki, günah və üsyankarlıq yolundakı bir insan, bu qəlb bağlılığının gözəl təsirləriylə, bəlkə geri qaytarılması mümkün olmayan bir çox mənəvi itkidən xilas ola bilər. Həmçinin bununla bərabər, qəlb rabitəsinin bərəkətilə xeyir yolunda nə qədər mənəvi qazanclara nail ola bilər.

Bu məhəbbət və bağlılıq ən son nöqtədə, dünyəvi əlaqələrdən qəlbən sıyrılaraq nəfsani vəsflərdən arınmaq mənası daşıyan “fəna fillah” və Allahın əxlaqla əxlaqlanmaq demək olan “bəqa billah” a nail ola bilmənin bəşəri məhəbbət təmrinidir.

OXU MƏTNİ

Saleh və sadiqlərlə ünsiyyət zamanı meydana gələn hal sirayəti və bunun nəticəsində yaranan «eyniləşmə»ni «Gülüstan» adlı əsərində Şeyx Sədi təmsil yolu ilə belə ifadə edir:

⁷⁷ Əhməd b. Hənbəl, *Kitabüz-Zöhd*, hd. no: 551

⁷⁸ Buxari, *Buyu*, 38

«Bir şəxs hamama gedir. Hamamda dostlarından biri ona təmizlənməsi üçün gözəl atırlı bir gil verir. Gildən ruhu oxşayan çox gözəl bir atır yayılır. Adam gildən soruşur:

- Ey mübarək! Sənin gözəl atrindən məst oldum. Tez söylə, sən müşkən, yoxsa ənbərsən?

Gil ona cavab olaraq belə deyir:

- Mən nə müşkəm, nə də ənbər. Sizin də yaxşı tanıdığınız adi bir torpağam. Ancaq bir gül fidanının altında idim və gül qönçələrindən süzülən şəhlərlə hər gün islanırdım. Sizin hiss etdiyiniz və könüllərə fərah verən bu atır o güllərə aiddir».

10. Gözəl əxlaq sahibi olmaq

Allah təala insanı incəlik, zərafət və ülvî dərinlik istedadlarıyla təchiz etmişdir. İnsanın əsil qiyməti də bu məziyyətlərini könül aləmində bəsiləyib inkişaf etdirə bildiyi nisbətdədir. İnsanın təkə surət olaraq deyil deyil, sirət olaraq da insan ola bilməsi, ancaq gözəl xasiyyətlərə bürünüb mənfi xasiyyətlərini təsirsiz hala gətirməsiylə mümkündür.

Ruhaniyyət dolu qəlblər, gözəl əxlaq, saleh əməl və mənəvi halların təzahürünə amil olur. Bu şəkildə qul ən gözəl surətdə yaradılmış varlıq olmanın gərəyini gerçəkləşdirmiş olar.

Qəblərin mənəviyyatla dolu olmasının əksinə, nəfsi duyğuların onu əsir alması halında, küfr, şirk, pis xasiyyət, şəhvətpərəstlik və vəsvəse kimi çirkin vəsflər ortaya çıxar. Nəticədə qəlb, Rəbbini unudub, yaradılış qayəsinin əksinə bir istiqamətə yönələrək koralar. Hətta bəzən digər məxluqatdan daha aşağı bir mövqeyə düşər.

Kainatın Xalığı, insana xitab edərək onun belə bir vəziyyətə düşməməsi və özünə dönməsi üçün xəbərdarlıq edir: **“Ey (kafir) insan! Səni kərim olan Rəbbinə qarşı aldadan (və ya: məğrur edən) nədir? O Rəbbin ki, səni (yoxdan) yaratdı, düzəldib qaydaya (insan şəklinə) saldı. Sənə Özü istədiyi surətdə biçim verdi.”**(əl-İnfitar, 6-8)

Rəbbimiz, Qurani-Kərimdə: “Allah (bəndələrini) əmin-amanlıq yurduna (Cənnətə) çağırır.”(Yunus, 25) buyurmaqdadır.

Lakin fanilərin də dövətlərinə bir cavab vermə şərti vardır. Hər kəs hər yərə dövət edilməz. Ləyaqət şərti axtarılır. Rəbbimizin “Darus-Salam”a (cənnətə) dövətinə isə ancaq “qəlbi-səlim” ilə cavab verilə biləcək.

Həqiqi mənada insanlıq vəsfiylə yaşaya bilmənin yeganə şərti, din və əxlaqın ülvî hədəflərinə yetişə bilməkdir. İnsanlığın kamali və gözəl əxlaqın zirvə nöqtədəki misalı da, Hz. Peyğəmbər –s.a.s-dir. Cənabı-Haqq ondakı bu vəsfi təsdiqləmə mahiyyətində: **“Şübhəsiz ki, sən böyük bir əxlaq üzərindəsən!”**(Nun, 4) buyurmuşdur.

Peyğəmbər –s.a.s- hədisi-şəriflərində buyurmuşdur:

“Məni Rəbbim tərbiyə etdi və nə gözəl tərbiyə etdi.”⁷⁹

“Qiyamət günü, mömin qulun tərəzisində gözəl əxlaqdan daha ağır heç nə olmaz. Allah təala çirkin hərəkətlər edən, çirkin sözlər söyləyən kimsədən nifrət edər.”⁸⁰

“Mən, gözəl əxlaqı tamamlamaq üçün göndərildim.”⁸¹ Tarixdə, həyatının hamısı ən incə təfərrüatına qədər təsbit edilə bilən yeganə peyğəmbər və tək insan, Hz. Muhəmməd Mustafa –s.a.s-dir. Onun bütün söz, feil və duyğuları anbaan qeyd edilərək tarixə bir şərəf lövhəsi halında keçmişdir. Hz. Peyğəmbərdəki “üsveyi hasənə”, yəni nümunəvi şəxsiyyət, bütün bir bəşəriyyət üçün zirvə təşkil etmişdir. Cənabı-Haqq ayəti-kərimədə bunu belə bildirmişdir:

“Həqiqətən, Allahın Rəsulu Allaha, qiyamət gününə ümid bəsiləyənlər (Allahdan, qiyamət günündən qorxanlar) və Allahı çox zikr edənlər üçün gözəl örnekdir!”(əl-Əhzab, 21)

Fəxri-Kainat –s.a.s-in qəlbi həyatından və nümunəvi əxlaqından nəsilənmək zəruridir. Bu da ancaq Ona bəsilənən məhəbbət və Onun ruhaniyyətinə bürünə bilmə ölçüsündə gerçəkləşir. Bu inikas və insibağ (mənavi boyanma) nəticəsində mömində mərhəmət, şəfqət, ikram, səxavət, bağışlaya bilmə, öz imkanlarını bir din qardaşıyla paylaşa bilmə xislətləri bir sürur və ləzzət halına gəlir. Əshabı-kiram, övliyaullah, salehlər və sadiqlər bu halın ən gözəl nümunələridir.

Bu incə ruhlu zərif möminlər, Rəsulallah –s.a.s-in həqiqətinə yaxınlaşa bilmək üçün Onun ruhaniyyəti ətrafında sanki pərvanə kimi, Onda fani olmağı

⁷⁹ Süyuti, Camius-Sağir, I, 12

⁸⁰ Tirmizi, Birr, 62

⁸¹ İmam Malik, Muvatta, Hüsnül-xulq, 8

dünyanın ən böyük neməti saymış və bu surətlə ilahi lütfərə qərq olmuşdurlar. Tarix boyunca Hz. Peyğəmə –s.a.s-in nümunəvi əxlaqından nəsib alan möminlər, imana aid təkamül çıxışlarını zirvələşdirmiş, fitrətdəki ilâhi nəşələri olgunlaşdıraraq insanlığa qüdsi məşəllər olmuşdurlar. Xəstə və qafil qəlblərin ən güclü dərmanı, Ona olan məhəbbətdir. Çünki Quranda Allah təala Hz. Peyğəmbər üçün: **“Səni də (Ya Rəsulum!) aləmlərə (bütün insanlara və cinlərə) ancaq bir rəhmət olaraq göndərdik.”**(əl-Ənbiya, 107) buyurmuşdur.

IV. TƏMİZ BİR QƏLB İLƏ ALƏMƏ NƏZƏR

Qəlb, arındırılaraq, bəşəri və təsəvvüfi çalışmalarla Allahın lütf və kərəmiylə, yolun nəhayətində elə bir hala gəlir ki, sahibini şəklən insan buraxmaqla bərabər, mənən hardasa mələkiyyət dərəcəsinə yüksəldir.

Onlar üçün artıq “əbəs” yoxdur. “Yaradılanı xoş gör Yaradan’dan ötürü” ölçüsüylə başlayan mənəvi tərəqqidə, hikmətə etibar ilə aləmi ibrət, məhəbbət və heyrat hisləriylə dolu olaraq seyrə başlayarlar.

Digər insanlardakı kainat xariqələrini boşu-boşuna görmə halı, onlarda olmaz. Həqiqətən adi bir insan, bir rəssamın təbiəti təqlid edərək çəkdiyi tabloları təqdirlə tamaşa edərkən, arındırılmış qəlb sahibi olan Haqq dostları isə, rəssamın sırf şöhrətini davam etdirmək üçün çəkdiyi bu tabloların yerinə, əsil sənətkar və Onun əsərləri qarşısında heyrat və həyəcan duyan bir qəlb ilə yaşayarlar.

Bu cür insanlar üçün bütün kainat, artıq oxunmağa hazır bir kitab kimidir. Bunlar, sətirdəki elmləri aşmışlar, sinədəki elmə qovuşmuşdurlar. Eynilə bir zamanlar Səlcuqlu mədrəsəsində kitabların arasına qərq olmuş öz halında bir müəllim ikən, könlü eşqlə dolu Şəms adlı məczub bir dərvişin irşad nəzərləriylə qığılcım alıb, eşq atəşiylə yanmağa başlayan Mövlana kimi. O Mövlana ki, bu surətlə eşq iqliminə yenidən gəldikdən sonra, zahiri elmə aid kitablar gözündən düşmüş, artıq kainatın əsrar və naxışlarını oxumağa başlamışdır. Ancaq bundan sonradır ki, insan, kainat və Qurandakı sir və hikmətləri ifşa edən bir fəryadnamə olan Məsnəvi adlı şah əsər ərsəyə gəlmişdir. Məhz bu kimi vəsflərlə bəzənmək, ancaq möminin qəlbindəki eşq, istedad və iqtidarını inkişaf etdirdiyi nisbətdə mümkündür.

İmam Rəbbani –quddisə siruh- Həzrətləri, insanın bir “kiçik kainat” olduğu həqiqətini belə ifadə edir: “İnsan, aləmin kiçildilmiş bir xülasəsidir. Bu səbəblə də aləmdə var olan hər şeyin bir nümunəsi də insanda mövcuddur.”

Bu, yuxarıda bir neçə dəfə ifadə etdiyimiz kimi, insanın “xeyir” və “şər” olmaqla iki qütblülük həqiqətinə işarədir. Dinin əmrləri və bunlara əlavə olaraq təsəvvüfi çalışmaların qayəsi, şər təmayülləri mümkün olduğunca təsirsiz hala gətirərək, insan mənliyinə xeyrin qələbəsinə təmin etməkdir. Bunun üçün bütün üzvləri ilahi əmrlərə itaət çərçivəsində istifadə etmək lazımdır. Lakin, bu xüsusda qəlblə əlaqəli əməllər və çalışmalar hər şeydən daha əhəmiyyətlidir. Çünki bir hissiyat mərkəzi olan qəlb, təfəkkürə, təfəkkür isə iradəyə yön verir. Bu o deməkdir ki, bütün iradə ilə bağlı feillərin təməli qəlbdir. Orada yerləşib kök salan hislərdir.

Qəlb və onun mənəvi varlığının adı olan könül, insanın səadət və xoşbəxtliyini təmində bu qədər əhəmiyyətli olduğu üçündür ki, başqası tərəfindən incidilməsi bütün sufilər tərəfindən çox ağır bir günah sayılmışdır.

Ayəti kərimədə vəhyə məkəs və muxatab olaraq da bir təfəkkür mərkəzi olan zəhin deyil, hissetmə mərkəzi olan qəlb zikr edilmişdir. Ayəti kərimədə buyrulur: **“Onu Cəbrayıl (Ruhuləmin) endirdi: (Günahkarları Allahın əzabı ilə) qorxudan (xəbərdar edən) peyğəmbərlərdən olasan deyə, sən qəlbina (nazil etdi); Özü də açıq-aydın ərəb dilində..”**(əş-Şüəra, 193-195)

Əvvəllər, “Bir şeyin hamısı əldə edilə bilmirsə, əldə edilə bilən qismini də tərk etmək lazım gəlməz.” deyirdilər. Qəlb tərbiyəsində də belə düşünməli və əldən gələnin gerçəkləşdirilməsində ehmalkarlıq göstərilməməlidir. Təsəvvüfdə geniş yayılmış bir zərbiməsəl vardır: “Baba himmət! Övlad qeyrət!” deyərlər. Yəni ustadından himmət gözləyən biri, az çox bir qeyrət sahibi olmalıdır. Lütf və kərəmi sonsuz olan Cənabı Haqqın qəlb tərbiyəsi xüsusunda da bir quldan gözlədiyi, “Nəfsini bilən Rəbbini bilər” həqiqətinin gərəyincə, ilahi əzəmət önündəki acizlik və “heç”liyini idrak edərək səmimi və xalisənə qeyrət göstərməsindən ibarətdir. Çünki bu nəfs mücahidsində qeyrət quldan, tövfiq isə Allahdandır. Şübhəsiz ki Cənabı Haqqın bir quldan soracağı hesab da, ona olan ilahi lütfər nisbətindədir. Mühüm olan, bir qulun nail olduğu nemətlər nisbətində haqqa və xeyrə istiqamətlənməsidir.

D- KAMİL MÜRŞİD VƏ TƏRBIYƏ METODLARI

I. KAMİL MÜRŞİD

Mənəviyyat yolunda irəliləyən bir mömin, çox dəyişik təcəllilərlə qarşılaşır. Hərçənd insan qəlbi okean kimidir. Bu okeanın suları bəzən çox durgun, bəzən də qorxunç dalğalı və fırtınalı olur. Bu səbəblə okeanı keçib sahilə çatmaq üçün gəminin sağlamlığı qədər dirayətli bir kapitana yəni kamil bir mürşidin rəhbərliyinə ehtiyac vardır.

Hər mömin bu istiqamətə çatmaq üçün özünü cilovlamalıdır. Ümmətə ən böyük nümunə şəxsiyyət olan Peyğəmbər ə.s.-in qəlb həyatını da diqqətlə gözdən keçirib gücünün yetiyi qədər tətbiq etməlidir.

Bu səbəblə qəlbin inkişaf yolundakı əngəlləri aşabilmək üçün, peyğəmbər varisi olan alimlərin, ariflərin və mürşid-i kamillərin rəhbərliyinə təvazu və ədəblə müraciət edib, tövsiyələrini sevə-sevə tətbiq etməlidir.

Nurunu günəşdən alan mehtab, necə günəşin varlığına bir dəlil isə, nur-u Məhəmmədi ilə nurlanmış vəlilər də Həzrət Peyğəmbərin bir şahidi və varisidir. Həqiqi bir mürşid-i kamili, sahib olduğu bu üç xüsusiyyətlə tanımaq mümkündür:

Birinci xüsusiyyət: Kitab və sünnəyə tabe olmaqdır. Kamil bir mürşidin həyatı və əməlləri Qur'an-ı Kərim və sünnədə əxlaqının yaşanmasından ibarətdir. Kamil mürşidlərin Kitab və sünnəyə bağlılıqları çox yüksək səviyyədədir. Eynilə qarlı ərəzidəki bir şəxsin, addımlarını öndən gedən rəhbərin ayaq izlərinə, tam bir həssasiyyətlə basaraq yeriməsi kimidir. Bunun üçün mürşidi-kamilə "vərəsətul-ənbiya", yəni peyğəmbər varisi deyilir. Təbii ki, belə bir bağlılığın tərkibində nəfsani bir həyat davam etməz.

İkinci xüsusiyyət: Söz və hallarıyla Allahı xatırlatmasıdır. Allahın vəli qulları əsma-yı ilahiyyə təcəllilərinə kamilən məzhər olub, camal sifətləri əxlaqa inqilab ettirdiklərindən ətrafındakılara daima Allahı xatırladırlar. Necəki əshab-ı kiram: "Allahın vəli qulları kimlərdir?" diye soruşanda, Allah Rəsulu -ə.s.-:

*"(Allahın vəli qulları) üzlərinə baxıldığında Allah Təalâni xatırladan kimsələrdir."*⁸² buyurmuşdur.

Allah dosdu bir mürşid-i kamilin simasının da muxatabının könlünə hüzur

⁸² Heysəmi, Məcməuz-Zəvaid, X, 78; İbn Macə, Zöhd, 4

verməsi, onu mənəvi bir aləmə daşması, Allahı və axirəti xatırlatdır. Çünki onlar Allah və Rəsulunun əxlaqla əxlaqlanmışlar.

Üçüncü xüsusiyyət: Mənəvi təyindir. Bir kimsəni mürid təyin etmək üçün bir qrupun toplanması kafi deyildir. Bu vəzifə, Həzrət Peyğəmbər -ə.s.-a qədər uzanan səhih bir silsilədən icazətli bir kamil müridin tənsib və təyini ilə olur. Belə bir təyin olmadığı zaman silsilə orada kəsilir. Bu səbəblə bəzi kamil müridlər, səlahiyyətli birini tapmadıqları zaman özləri xəlifə olaraq, yollarını davam etdirəcək birini təyin edə bilməzlər.

Xülasə, qəlbin olğunlaşması və mənəvi həqiqətləri alıcı hala gəlməsi, bəzi təmrinlərlə mümkündür. Bunun üçün mənəvi kamalatın yollarını bilmək və tətbiq etmək lazımdır. Bu yollardakı maneələri aşabilmək üçün də Haqq dostlarının rəhbərliyinə ehtiyac vardır. Hər salik, mənəvi inkişaf üçün özünə rəhbər olacaq bir mürid axtarmalı, ancaq tərbiyəsi altına girəcəyi müridə də bəzi vəsiflərin mövcud olub olmadığına diqqət etməlidir.

Belə mənəvi rəhbərlərin, xalqa qarşı etdikləri xidmətə görə ən kiçik bir tələbləri olmaz. Hətta Rəblərinə qulluqları üçün də, bir qarşılıq istəməzlər. Çünki bilirlər ki qarşılıq gözləgərək əməl-i saleh işləyənlər, etdiklərinin dögər və dərəcələrini düşürürlər.

Həqiqi kamil müridlər, nümunəvi bir şəxsiyyət sərgiləmək surətiylə peyğəmbərlərin tərbiyə və təzkiyə vəzifələrini davam etdirən ruh dünyasının zirvələridir. Eyni zamanda bu Haqq dostları, Allaha və onun ulvi sifətlərinə arif olaraq imanlarında ehsan dərəcəsinə çatmış kimsələrdir. Beləcə özləri üçün Haqq qatında ledün elmi, hikmət, marifət və sair nemətlər bəxşəndir.

II- TƏRBİYƏ METODLARI

1. Məhəbbət və Rabitə

Təsəvvüfin özünə və qayəsinə baxdığımızda; onun seyr u sülukda əsas saikinin “məhəbbət”, son qayəsinin də “ədab” olduğunu görürük. Bunlardan “məhəbbət” vasitə, “ədab” isə nəticədir.

Möminlərin Allaha olan sevgisinin son dərəcə hədsiz olması lazımdır, Quran

Kərimü **“Halbuki iman gətirənlərin Allaha məhəbbəti daha qüvvətlidir.”**(əl-Bəqərə, 165) ayəsiylə bəyan edilən bu dərəcədəki sevgi, dilimizdə “ ilahi eşq “ şəklində ifadə edilməkdir.

Bu keyfiyyət Yunusun:

Yaradılanı xoş gör

Yaradandan ötürü

misralarında ifadə etdiyi kimi sifət, mahiyyət və əməlləri hər nə olursa olsun, Yaradan hörmətinə bütün məxluqatı, məhəbbət və mərhəmətlə qucaqlaya bilməkdir. Bu, aşiqin çata biləcəyi son mərhələdir. Bu mərhələyə qədər yer alan hər nöqtədəki halının ifadəsi isə “məcazi eşqdır.

Salik, mürşidinə aşq və məhəbbətlə bağlandığı andan etibarən, bu “məcazi aşq” başlayır. Bu aşq da “məcazi”dir. Çünki qəlb, Allaha məxsus olduğundan həqiqi məşuq, Allahdan başqası olmaz. Digər sevilənlər və onlarla meydana gələn, bir saraya çıxarkən pilləkən pillələrinə bənzəyir. Bunlar, qəlbın məhəbbətullahə hazırlanması yönündəki çalışmaları hökmündədir. Bu çalışmaları ən feyzli mərhələ, həqiqi bir mürşid-i kâmilə mülki olmaq və onunla ünsüyyət və məhəbbətin mənəvi həyəcanını yaşamaqdır. Bunun ən münbit təzahürü isə rabitədir.

Rabitanın lüğətdəki mənası, bağ və əlaqədir. Bu yönüylə əsasən kainatda rabitəsiz heç bir canlı yoxdur. Hər şey bir-biriylə irtibat hâlinədir.

Digər bir ifadə ilə rābitə, varlığın özünü təşkil edən məhəbbətin bir təzahürüdür. Məhəbbətin yenli və zindəliyinin davam etdirilməsidir.

Üç növ rabitə vardır:

a- Təbii Rabitə: Fərdin yaxınlarına hiss etdiyi məhəbbətdir. Bu, fitri istəklərin əsəridir. Bir ananın övladına olan məhəbbəti kimi.

b- Bayağı (Süfli) Rabitə: qadağan edilmiş olan şeytani təmayüllərə bağlanmaqdır. Bir qumarbazın qəlbının davamlı qumarla məşğul olub uşaqlarını unutması kimi.

c- Ülvi Rabitə: Müqəddəs məfhumlarla və ülvi duyğularla insanı Allaha aparan vəsilələrə rabitədir. Qəlbən təcliyə (cilalanma) və müşahidə məqamına vasil olmuş kimsələrin ruhaniyyətindən istifadə etmək üçün, feilən və ya mənən daimi bir surətdə onlarla birlikdə olmaqdır.

Təsəvvüfi tərbiyə metodlarından biri olan rabitə, ümumiyyətlə salikin müşidini gözünün önündə canlandırıdığı kimi və onun hal və davranışlarını xatırlayaraq, ülvî duyğularla həmhəl olması deməkdir. Müşidə edilən hörmət və məhəbbətin bu surətlə daima təzə tutulması, müridə mənəvi bir zindəlik qazandırır.

Allah Qurân-ı Kərimdə belə xəbər vermişdir: **“Ey iman gətirənlər! Allahdan qorxun və (imanında, sözündə, işində) doğru olanlarla olun! (Peyğəmbər və onun sadıq əshabələri ilə birlikdə olun!)”**(ət-Tovbə, 119)

Diqqət ediləcək olursa Allah təala, bu ayədə qullarına, **“Sadıq olun!”** buyurmamışdır, təqvanın mühafizəsi üçün “sadiqlərlə bərabər olmağı” əmr etmişdir.

Çünki sadıq olma yolunda atılacaq ilk addım, sadiqlərlə bərabər olmaq, yəni onlarla gözəl bir ünsiyyətdə olmaqdır. Sadıq olmaq, bu halın təbii bir nəticəsidir. Necəki “Üzüm üzümə baxaraq qaralır.” sözü də, bu həqiqətin bir ifadəsidir.

Müşidə hüzurunda ikən göstərilən hörmət və məhəbbəti, gıyabında da göstərib, onun əxlaqla əxlaqlanmağa mədar olacaq dərəcədə rabitənin səviyyəyə yüksəlməsinə fəna fiş-şeyx deyilmişdir.

Fəna fiş-şeyx məqamının daha da üstündə fəna fir-rəsul məqamı vardır. Bu mərtəbədə, həyatın hər anında Allah Rəsulu ə.s.-in hüzurundaymış kimi hərəkət edilərək Onun əxlaqla vəhdət təşkil edir. Allah Rəsulu ə.s.-a olan rabitəni, yəni bağlılığı qüvvətləndirmək üçün də səlatu-salamlarla və sünnəyi ittiba ilə könüldə sağlam bir sevgi və bərabərlik düşüncəsini yaratmaq lazımdır.

Məlum olduğu kimi fəna fir-rəsul halı, ən gözəl bir şəkildə Əbu Bəkr Siddiq - radiyallahu anh-da öz əksini tapmışdır. Ondakı bu hal qarşısında Həzrət Peyğəmbər ə.s. də: “Əbu Bəkr məndən, mən də Əbu Bəkrdənəm. Əbu Bəkr, dünya və axirətdə qardaşımdır.”⁸³ buyurmuşdur. Bu hədis-i şəriif, qarşılıqlı qəlbi yaxınlığı, nə gözəl ifadə etməkdədir.

Bu qəlb bərabərliyinin daha üstün mərhələsi də fəna fillah məqamıdır. Quran-ı Kərimdəki: **“Siz harada olsanız, O sizinlədir. Allah sizin nə etdiklərinizi görəndir!...”**(əl-Hədid, 4) **“Biz insana şah damarından daha yaxınıq!”**(Qaf, 16) ayələrinin sirinə layiqincə nail olmaq da, fəna fillah məqamına məzhər olmaqla mümkündür.

⁸³ Deyləmi, Müsnəd, I, 437

Hədis-i şərifdə: “İnsan sevdiyi ilə bərabərdir...”⁸⁴ buyurulmaqdadır.

Necə ki bu xüsusda, Qurani-Kərimdə keçən Əshabi-Kəhf qissəsi⁸⁵ çox cəlb edicidir. Əshabi-Kəhfın iti Qitmir, salih və sadıqlərə gözetçilik etdiyi üçün özünə sədaqət inikas etmişdir. O da sadıqlərdən olaraq cənnətə girəcəkdir. Həqiqi bir möminin də, Allah dostlarına və salehlərə məhəbbətlə bağlanmaq surətiylə nə qədər böyük ölçüdə tüksələcəyi aşkardır.

Ölümlə Rabitə (Ölümü Təfəkkür Etmək):

Ölüm ilə rabitə yaratmağa, təsəvvüfdə “Ölümü təfəkkür etmək” deyilir. Ölümü düşünmək, insanın hal və hərəkətlərinə böyük təsir etməkdədir. Həzrət Peyğəmbərimiz –səllallahu əleyhi və səlləm- buyurur: “Bütün zövqləri kökündən yox edən ölümü tez tez xatırlayın!”⁸⁶

Həqiqətən ölümü düşünmək, insanı hüzsursuz edən dünya sevgisini azaldır. Çünki dünyanın müvəqqəti mal, mövqe, vəzifə və nəfsani gözəllikləri həddindən artıq sevmək və onlara könül vermək, gəflət dediyimiz xəstəlik hesab edilir. Buna bənzər xəstəliklərdən xilas olmaq üçün qəbiri düşünmək, gələcəkdə başımıza gələcək qəbir həyatını təfəkkür etmək bizi səmimi bir ibadətə sövq edəcək və xüşi ilə yerinə yetirdiyimiz ibadətlər bizi dünyəvi ehtiraslardan qoruyacaqdır. Eyni zamanda davam etdirdiyimiz zikir və rabitələrimiz bizim axirətdə səadət və qurtuluşumuza vəsilə olacaqdır.

İslam böyükləri, gafil qəlbləri və ölmüş könülləri ehya etmək üçün bu istiqamətdə bəzi nəsihətlər etmişdirlər. Belə ki, Həzrət Əli –r.a- oğlu Həsənə -r.a- vəsiyyətində belə buyurmuşdur: “Ey oğul! Ciddi olaraq ölümü xatırla və ölümü xatırlayaraq qəlbini tərbiyə et. Nəticə olaraq hər şeyin bir gün yox olacağını unutma. Dünyanın bəzi təhlükələrini qəlbinə xatırlat! “

Həqiqətən zaman dediyimiz şey, bir düz xətt kimi davam etmədiyi üçün əzablı və sıxıntılı günlərin xoş günlər kimi olma ehtimalı vardır və bunlardan gafil olmamaq lazımdır. İmam Qəzali –r.a- də belə nəsihət edir:

“Ey oğul! İstədiyən qədər yaşa, necə olsa bir gün öləcəksən! İstədiyini sev, necə olsa bir gün ayrılacaqsan! İstədiyini et, necə olsa bir gün hesabını verəcəksən!..

⁸⁴ Buxari, Ədəb, 96

⁸⁵ Bax. Kəhf Surəsi, 9-26. ayələr.

⁸⁶ Tirmizi, Zöhd, 4

Ey oğul! Məqsədin ruhunu tərbiyə etmək, nəfsinə sahib olmaq, bədənini də ölümə hazırlamaq olmalıdır. Çünki son dayanacaq qəbirdir. Qəbirdə olanlar: “Nə vaxt gəlirsən?”- deyə gözləməkdədirlər. Oraya Əsila azuqəsiz getmə!”

Ömər bin Abduləzizin son xütbəsindəki nəsihətin bir qismi belədir:

“Ey insanlar! Dəhşətli olan axirət yamandır. Peyğəmbərlər və mələklər belə o günün dəhşətindən titrəyəcəklər. Allahın qarşısında kimdə taqət və təhəmmül qalar ki? “

Aranızdan ayrılıb gələn insanları hər gün yola salırsınız. Əbədi istirahətə gaha aparırsınız da, bundan heç ibrət almırsınız? Onları qara torpaq altında yataqsız, yastıqsız, tək və tənha qoyub gedirsiniz. Ölümü dadan o şəxslərin halı olduqca acınacaqlıdır. Onlar tanımadıqları bir aləmə getmiş, sevdiklərindən ayrılmış, bu müvəqqəti həyatın gəflət yuxusundan oyanmışlardır. Onlar həqiqəti görsələr də, artıq iş işdən keçmiş, quş yuvadan uçmuş, tədarük səbəbləri yox olmuşdur. Əllərində xeyri əməllərdən başqa heç bir şey yoxdur. O cəza günündə günahları gözlərində böyümüş, hüznü olaraq aqibətlərini gözləgərlər. Pərişan olaraq o dəhşətli günün qorxusuyla titrəgərlər.”

Ölüm, başqa bir aləmdə dirilmək və həqiqəti dərk etməkdir. Lakin o aləmdə oyanmaq bir fayda vermədiyi üçün, ölmədən əvvəl qəflət pərdəsini aralamaq və oyanmaq lazımdır.

Ölümü təfəkkür etmək, müridi dünyəvi ehtiraslardan, dünyaya bel bağlamaqdan və hər cür nəfsani təmayüllərdən qoruyan bir vasitədir. Təsəvvüfdə əsas qayə nəfsə qarşı qələbə çalmaq olduğuna görə, ölümü düşünmək bu məqsədin hasil olması üçün bir üsuldur.

2. Söhbət

Söhbət və zikr məclisləri, ilahi rəhmətin sağnaq yağış kimi yağdığı dünyadakı rəhmət və cənnət bağçalarıdır. Mürşidi kamillərin ruh və qəlbi tərbiyə etmək üçün istifadə etdikləri ən mühüm vasitələrdən biri “söz”, yəni söhbətdir. Söhbəti təsirli edən ən mühüm faktor isə “ixlasdır”. Tam bir ixlasla kəlmələrindəki hikmət və feyzin təsirindən istifadə edərək insanları irşad edən mürşidi kamillərin bu fəaliyyəti, Həzrət Peyğəmbərimizin –səllallahu əleyhi və səlləm- sünnəsində öz əksini tapmışdır. Bunun təsirli olmasının səbəbi, bilgiylə əməl etmək və söylədiyi şeyi həqiqətən qəlbədən istəgərək yerinə yetirməkdən ibarətdir.

Bu baxımdan sözlə irəşadın, yəni söhbətin əhəmiyyəti lduqca böyükdür.

Xüsusilə Həzrət Peyğəmbərimizin –səllallahu əleyhi və səlləm- söhbətlərindəki bərəkətin nə demək olduğunu layiqilə anlamaq üçün, o əsrin “əsri səadət” adıyla məşhurlaşmasını dərinlən düşünmək lazımdır.

Həzrət Peyğəmbərimizin –səllallahu əleyhi və səlləm- müəkkəd sünnəti olan söhbətləri sayəsində əshabın könuüllərinə fəzilət toxumları əkilmiş, könuülləri mənəvi feyz ilə dolmuşdur. Könuıldən könuülə nəql olan mənəvi atmosferin təsiriylə ulduz simalar, şəxsiyyətlər yetişdi. Cahiliyyə dövrünün qəddar, qız uşaqlarını diri diri torpağa bsdıran insan simaları əriyərək yox oldu. Əvəzində könuülləri mərhəmət, şəfqət hissiylə yanan, gözləri yaşla nəmli olan insanlar peyda oldu.

Belə ki, “səhabə” və “söhbət” kəlimələrinin eyni kökdən gəlməsi diqqəti cəlb etməkdədir. Səhabələr, Həzrət Peyğəmbərimizə –səllallahu əleyhi və səlləm- qarşı bəsilədikləri sevgi, hörmət və ədəb hissiylə mənəvi söhbət və tərbiyədən feyz alaraq, mükəmməl bir şəxsiyyətə çevrildilər. Nail olduqları bu hüzur və ədəbi belə ifadə edirdilər:

“- Sanki başımızın üzərində bir quş var, tərپənsək uçacaq zənn edirdik.”⁸⁷

İbadət zövqünü özündə əks etdirən bütün söhbətlər, Həzrət Peyğəmbərimizin –səllallahu əleyhi və səlləm- söhbətlərinə bir nümunədir. belə ki, mənəvi istifadənin mərkəzi Odur. Ruhaniyyətlə dolu olan söhbətlər də, eyni mərkəzdən nəql olan parıltılardır.

Uca Alah ayədə buyurur: **“Sən (onlara Quranla) öyüd-nəsihət ver. Çünki öyüd-nəsihət möminlərə fayda verir.”**(əz-Zariyat,55)

Bu ayəni ən kamil formada yaşayan Həzrət Peyğəmbərimiz –səllallahu əleyhi və səlləm-: “Din nəsihətdən ibarətdir.”⁸⁸ deyə buyurmuşdur. Nəsihətin iki mənası vardır. Biri səmimiyyət, digəri xeyrə dəvətdir.

Bu baxımdandır ki, başda Əbu Bəkr –r.a- olmaq üzrə bütün səhabə Həzrət Peyğəmbərimizin -səllallahu əleyhi və səlləm- söhbətində həvəsilə iştirak edər və feyz alardılar. Onsuzda Həzrət Peyğəmbərimiz –səllallahu əleyhi və səlləm-, hər fürsətdə əshabını söhbətlərə sövq edərdi. Onun ən mühüm tərbiyə metodlarından biri söhbət idi. Məhz buna görədir ki, təsəvvüfi təlim və tərbiyədə söhbətin xüsusi bir yeri vardır.

⁸⁰ Bxz. Əbu Davud, Sünnə, 23-24.

⁸⁸ Buxari, iman, 42

3. Xidmət

Məqbul bir xidmət: iklas, mərhəmət və şəfqət hissiylə dolu olan bir könüllə məxluqata xidmət edərək Allahın rızasını qazanmaqdır.

Təsəvvüfi tərbiyədə xidmətin əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Könüldə təvazu, mərhəmət və şəfqət duyğusunun yerləşməsinin ən təsirli yolu xidmətdir. Bu baxımdan bütün mürşidi kamillər, təsəvvüfi tərbiyədə xidmətə xüsusi bir yer ayırmışdır. “Xidmət edən himmətə nail olar” düsturu könülləri ilahi zirvəyə çatdırmaqda ən ülvə bir basamaqdır.

Peyğəmbər və övliyələr bu mərtəbə sayəsində ucalmışdılar. Yəni ömrü boyu Həzrət Peyğəmbərimiz –səllallahu əleyhi və səlləm-: “Bir qövmün əfəndisi, onlara xidmət edənləridir...”⁸⁹ deyə buyurmuşdur.

Bu həqiqəti dərk edənlər padşah belə olsa, özlərini hər zaman xalqa xidmət edən bir insan kimi görürlər. Böyük Osmanlı padşahı Yavuz Sultan Səlim Xan, mübarək torpaqlarda haqında xütbədə: “Hakimul-Hərəməyni-Şərifeyn (Məkkə və Mədinənin hakimi)” deyildiyi zaman yaşlı gözlərlə imama etiraz edib: “Xadimul-Hərəməyni-Şərifeyn (Məkkə və Mədinənin xidmətçisi)” deyə düzəltməsi, xidmətdəki mənəvi idrakın bir təzahürüdür.

Belə ki, Übeydullah Əhrar –q.s-, çatdığı mənəvi mərtəbənin bərəkətini ifadə edərkən belə buyurur: “Biz bu yolda məsafələri qət edərkən sadəcə təsəvvüf kitabları oxumadıq. Eyni zamanda oxuduqlarımızı tətbiq edərək və xalqa xidmət edərək qət etdik. Hər insan bir yoldan gedir. Biz də xidmət yolundan getdik.”

Xidmət mövzusunda xüsusilə bu doqquz əsasə ciddi riayət edilərək mənəvi mərtəbəyə nail olmaq olar:

- a. Allaha xidmət; əmr və qadağaları sevərək icra etmək,
- b. Həzrət Peyğəmbərimizə –səllallahu əleyhi və səlləm- xidmət; ona könüldən məhəbbət hissi duymaq, sünnəsini yaşayaraq icra etmək,
- c. İslam böyüklərinə xidmət; sevgi, vəfa və sədaqət göstərmək,
- d. Ana-ataya xidmət; uf belə demədən onların rızasını qazanmaq,
- e. Övlada xidmət; saleh bir mömin olaraq onların yetişmələrini təmin etmək,

⁸⁹ Deyləmi, Müsnəd, II, 324

- f. Əqrəbaya xidmət; qohum və əqrabalara xidmət etmək,
- g. Möminlərə xidmət; dərdlərinə və sevinclərinə şərik olmaq,
- h. Bütün insanlara xidmət; əl və dil ilə kömək etmək,
- x. Məxluqata xidmət; bütün varlıqlara şəfqətlə yanaşmaq.

4. Təvəccöh

Təvəccöh, kamil mürşidin hal və davranışlarındakı gözəl xüsusiyyətlərin insanlara nəql olunmasıdır. Bunun bir çox çox vasitə növü vardır. Biz bu Təvəccöh vasitələrindən “göz” (nəzər) və “öz”dən bəhs edəcəyik.

Göz (Nəzər):

Göz görmə vasitəsidir. Burada göz üçün bəhs edilən məna nəzər, yəni baxmaqdır. Nəzər bir insanın baxmasıyla meydana gələn maddi və mənəvi zərərdir. Hədislərdə nəzərin bu növünə belə misal verilir:

“Göz dəyməsi haqdır.”⁹⁰

Baxan gözdən, baxılana tam olaraq bilinməyən şüanın yönəlməsidir. Təsir, bu şüanın müsbət və ya mənfi olmasından asılıdır. Həzrət Peyğəmbərimiz –səllallahu əleyhi və səlləm-: “Möminin fərasətindən qoxun! Çünki o, Allahın nuruyla baxar!”⁹¹ buyuraraq möminin imanla baxdığını bəyan etmişdir. Bu baxımdan kamil möminlər olan övliyalara nəzəri daha qüvvətlidir.

Hədisdə zikr edilən “Qorxun!” sözü, “Kamil insanların hüzuruna gizli əməllər və könül pasıyla getməyin! Çünki onlar sizin gizlədiklərinizi də bilirlər” deməkdir. Çünki belə kamil insanlar üçün pərdə arxasındakı gizli işlər anlara aydındır. Bu baxımdan, alimin yanında dili, arifin yanında isə qəlbi mühafizə etmək ədəbdir.

Bir mürşidin tərbiyə metodu olaraq ən mühim vasitəsi hesab edilən göz (nəzər), salıqlar üçün mürşidin mərtəbəsinə çatmaqda bəxtiyarlıq hesab edilir.

5. Dua

Mürşidi-kamilin təsəvvüfi tərbiyədə istifadə etdiyi vasitə metodlarından biri də duadır. Bu da, Həzrət Peyğəmbərimizin –səllallahu əleyhi və səlləm- sünnəsində öz əksini tapmışdır.

⁹⁰ Buxari, Tib, 36

⁹¹ Tirmizi, Təfsir, 15

Məlum olduğu kimi, Həzrət Ömər –r.a-, müsəlman olmadan əvvəl ən böyük cinayət hesab olunan insan qətlini, yəni Peyğəmbərimizi öldürmək istəyirdi. Ancaq Həzrət Peyğəmbərimizin –səllallahu əleyhi və səlləm- duası səbəbilə bu cinayətdən vaz keçərək hidayətə çatmışdır. Həzrət Peyğəmbərimizin –səllallahu əleyhi və səlləm- həyatında buna bənzər hadisələr çoxdur.

Həzrət Peyğəmbərimiz –səllallahu əleyhi və səlləm-, möminlərin bir birinə daim dua etmələrini tövsiyə etmişdir. Ümrə etmək üçün icazə istəyən Həzrət Ömərə -r.a-:

“- Bizi də duanda unutma qardaşım!”⁹² buyuraraq ondan dua tələb etmişdir.

Həzrət Ömər –r.a -, bu tələb qarşısındakı halını:

“- O qədər sevindim ki, sanki dünyalar mənim oldu” cümləsiylə ifadə etmişdir.

Yenə Həzrət Peyğəmbərimiz –səllallahu əleyhi və səlləm-, Həzrət Ömərə -r.a -:

“- Tabiunun ən xeyrlisi Üveys adlı biridir. O, Allaha yəmin etsə, Uca Allah onu andında sadıq edər. Sizdən kim onunla qarşılaşsa, ondan məğfirət tələb etsin.”⁹³ deyərək buyurmuş, Həzrət Ömər –r.a- də, Veysəl Qərani Həzrətləriylə qarşılaşıb ondan dua tələb etmişdir.

Məlum olduğu kimi, fəzilət və təqva sahibi saleh insanlarla qarşılaşdıqda, bəla və müsibətlərdən uşaqlaşmaq üçün onlardan dua tələb etmək, Həzrət Peyğəmbərimizin –səllallahu əleyhi və səlləm- ümmətinə tövsiyəsidir.

OXU MƏTNİ

İslam tarixinin ilk illərində Mədineyi-Münəvvərədə bəzi yoxsulların qapılarına bilinməyən bir şəxs hər səhər bir çuval ərzaq qoyardı. Bir səhər o yoxsullar oyananda gördülər ki, qapılarına ərzaq qoyulmamışdır. Səbəbini öyrənmək istəyərkən yanıqlı bir ağlaşma səsi eşidildi. Mədineyi-Münəvvərə, həzrət Əlinin (r.a) nəvəsi həzrət Zeynal Abdinin vəfatı xəbəri ilə çalxalandı. Hər kəs dərin bir matəmə büründü.

⁹² Tirmizi, Dəvət, 109; Əbu Davud, Vitir, 23

⁹³ Müslim, Fəzailüs-səhabə, 223-225.

Bu Peyğəmbər övladına qarşı son vəzifələr də diqqətlə yerinə yetirilməyə başlandı. Növbə mübarək bədəninin yuyulmasına çatanda bu şərəfli vəzifəni yerinə yetirəcək olan şəxs meyidin kürəyində içində su toplanmış böyük yaralar gördü və çaşdı. Səbəbini başa düşmədi. Onun yaxınlarından bunun səbəbini soruşdu. Əhli-beytdən olan və bu siri bilən bir şəxs bunları söylədi:

«Həzrət Zeynal Abdin hər səhər hazırladığı ərzaq çuvallarını kürəyində daşıyaraq erkəndən yoxsulların qapısına aparır və heç kimə görünmədən geri dönərdi. Xalq da bu çuvalların kimin qoyduğunu bilməzdi. Kürəyində gördüyünüz o yaralar o çuvalları daşımaq nəticəsində əmələ gəlmişdir».

Əməllərini ancaq uca Allahın rızası üçün edənlər onların bilinməsini haram olan bir sir kimi xalqdan gizlətməyə çalışırlar. Çünki Haqqa aid olduğu halda, xalqa ərz edilən əməllərdə insanı Allaha qovuşduracaq heç bir fəzilət qalmaz. Çünki onları təkəbbür və özündən razılıq kimi nəfsə bağlı min bir duyğu əhatə edir. Başqa sözlə, Haqq yolunda edilən hər bir saleh əməl, «Fanilər deyil, əbədi olan bilsin!» düşüncəsi ilə olsa, məqbul sayılır və belə əməllərin savab və mükaflatlarını yazmağa nə qələm çatar, nə də mürəkkəb.

Səmimi və fədakar xidmətlərlə Allahın qullarını məmnun etməyə çalışarkən nəfsini deyil, Haqqı razı edə bilən adsız və həqiqi qəhrəmanlar çox xoşbəxtdirlər.

E- TƏSƏVVÜFİ ÜSLUB

I- HİDAYƏT VƏ RƏHMƏT ÜSLUBU

Təsəvvüfi irşadın möhtəvası qədər onun üslubunu da çox yaxşı bilən mürşidi kamillər, bu mövzuda da nəbəvi metodu təqib edərək neçə-neçə insanın hidayətinə vəsilə olmuşdurlar. Mənəvi tərbiyə zamanı saliklərə şəfqət və mərhəmətlə davranaraq səmərəli nəticələr əldə etmişdirlər. Allah dostları deyilən övliyaların həyatlarında buna aid misaillər olduqca çoxdur.

Bu böyük şəxsiyyətlər könülləri fəth etməklə məşğul olduqları üçün insanlara daim könül pəncərəsindən baxmış, məhəbbət və şəfqətlə davranaraq necə hidayətlərə vəsilə olmuşdurlar. Əgər Allah dostları bu ifadə etdiyimiz əməllərin tərsini etsəydi, arada uçurumlar yaranar və nəticədə Haqqı təbliğ etmək məsələsi nəticəsiz qalardı. Bu da ilahi murada zidd olardı. Belə ki, Uca Allah bəndələrinin

xilas olmağını və düşdüyü bataqlıqdan qurtulmalarını istəməkdədir. Bu səbəblədir ki, insanlıq tarixi boyunca minlərcə peyğəmbər göndərilmiş və ən gözəl üslubla könülləri fəth etmələri əmr edilmişdir. Bu məqsədə hasil olmaq üçün əhlullah da mənəvi tərbiyə zamanı nəbəvi üsulla hərəkət etmiş və könülləri fəth etmişdirlər.

Şəfqət və mərhəmətin yeganə mənbəyi olan Uca Rəbbimiz, qullarını Haqq dinə dəvət edərkən təsirli və üslubu belə ifadə etmişdir:

“(Ya Rəsulum!) İnsanları hikmətlə (Quranla, tutarlı dəlillərlə), gözəl öyüd-nəsihət (moizə) ilə Rəbbinin yoluna (islama) dəvət et, onlarla ən gözəl surətdə (şirin dillə, mehribanlıqla, əqli səviyyələrinə müvafiq şəkildə) mübahisə et...”(ən-Nəhl, 125)

“(Xalqı)Allahatərəfçağıran,yaxşıışgörən və: “Mənmüsəlmanlardanam!” – deyən kəsdən daha gözəl danışan kim ola bilər?! Yaxşılıqla pislik eyni ola bilməz! (Ey mömin kimsə!) Sən (pisliyi) yaxşılıqla dəf et! (Qəzəbə səbirlə, cəhalətə elmlə, xəsisliyə cəmərdliklə, cəzaya bağışlanmaqla cavab ver!) Belə olduqda aranızda düşmənçilik olan şəxsi, sanki yaxın bir dost görərsən!”(Fussilət, 33-34)

Tövsiyə edilən bu metodun tətbiqi sayəsində tarixdə neçə tikanlaşmış ruhlar gülə dönmüş, zindan kimi sinələr nura qər q olmuşdur.

İnsanın ruhu saf su kimidir. Ancaq pis iş və günah əməllərlə kirləndiyi zaman heç bir şey görünməz. Belə olduqda mənəviyyat incilərini və həqiqət nurlarını görmək üçün o suyu durultmaq lazımdır. Belə ki, təsəvvüfin məqsədi, egoist və nəfsani duyğuları tərbiyə edib, fərdlərin və bunun nəticəsində cəmiyyətin səadətini təmin etməkdir. Uca Allah insanı incəlik, lətafət və ülvə bir varlıq olaraq yaratmışdır. İnsanın Əsil qiyməti bu ünsurların qəlbə toplanmasından asılıdır. Ruhaniyyətlə dolu olan qəlblər, gözəl əxlaq, saleh əməl və mənəvi halların təzahürünə məzhərdir. Belə olduqda insan, ən gözəl formada yəni “əhsəni taqvim” olaraq yaradılmış olduğunu göstərmiş olar.

Bu mövzu ilə əlaqədar olaraq əsri səadətdəki saysız-hesabsız nümunələrdən biri belədir:

Allah Rəsulu –səllallahu əleyhi və səlləm-, əmisi Həzrət Həməzəni öldürərək dərin düşüncəyə qər olmasına baxmayaraq Vəhşini, İslama dəvət etmək üçün səhabələrdən birini göndərdi. Vəhşi də Allah Rəsuluna –səllallahu əleyhi və səlləm –cavab olaraq dedi:

“- Ey Məhəmməd! Sən, “Bir kimsəni öldürən, yaxud Allaha şirk qoşan, yaxud zina edən biri qiyamət günü iki qat əzaba düçar olacaq və cəhənnəmdə əbədi qalacaq.”(əl-Furqan, 68-69)- deyə Allahın hökmünü bəyan etdiyin halda, necə olur ki, məni İslama dəvət edirsən? Mən bu çirkin işlərin hamısını etdim. Mənim üçün harda qurtuluş yolu var?” dedi.

Bu hadisədən sonra Allah təala:

“(Ya Peyğəmbər! Mənim adımdan qullarıma) de: “Ey Mənim (günah törətməklə) özlərinə zülm etməkdə həddi aşmış bəndələrim! Allahın rəhmindən ümitsiz olmayın. Allah (tövbə etdikdə) bütün günahları bağışlayar. Həqiqətən, O bağışlayandır, rəhm edəndir!” (əz-Zumər, 53) ayəsini nazil etdi.

Nəhayət Vəhşi, ayədəki müjdə ilə rahatladı və: “- Rəhmətin nə qədər də böyükdür ey Rəbbim!” deyərək nəsuh tövbə etdi və dostlarıyla birlikdə müsəlman oldu.

Qəlblərin həqiqətlə ülfət olması üçün, əvvəlcə müsəmmə ilə yaxınlaşmalı və beləcə köülləri fəth etmək, çox təsirli olan bir metoddur.

Bu hidayət və rəhmət metodundakı incəliyi bütün peyğəmbərlər tətbiq etdiyi kimi, onların davamçıları olan övliyalar da təqib edərək tətbiq etmişdir. Bunun əsası olaraq da, imanın ilk meyvəsi mərhəmət olaraq tələqqi edilmiş və Allaha qulluq qısaca bu iki düstur ilə tərif edilmişdir:

- “Təzim li-əmrilləh”, yəni Allahın əmrlərini ehtiram ilə yerinə yetirmək.

- “Şəfqət li-xalqilləh”, yəni Yaradandan ötürü yaradılanlara şəfqət və mərhəmət etmək.

Uca Allah, Allah Rəsuluna –səlləllahu əleyhi və səlləm – və onun təmsalında bütün ümmətə Qurani-Kərimdə belə buyurur: **“Sən bağışlama yolunu tut, yaxşı işlər görməyi əmr et və cahillərdən üz döndər!”(əl-Əraf, 199)**

Xülasə bu metod, “Səni öldürməyə gələn səndə dirilsin!”-deyə ifadə edilə bilər.

II- HİLM VƏ ŞƏFQƏT ÜSLUBU

İnsana təsəvvüfi bir gözlə baxmaq, onun günahlarla kirlənməş olmasından daha çox Əsilinə etibar və iltifat etməyi əsas almaqdır. Təsəvvüfi metodun –

günahı deyil- günahkarı xoş qarşılamaq və mərhəmətlə qucaqlamaqdakı hikməti budur. Həqiqi bir mütəsəvvüf, günahkar insanı qanadı qırılmış və şəfqətə ehtiyacı olan bir quş kimi qəbul edir. Çünki Allah üçün məxluqata şəfqət və mərhəmət göstərmək, möminləri kamala və fəzilətə nail edən ən qüvvətli təsirdir.

Allah Rəsulu –səllallahu əleyhi və səlləm –, Əbu Cəhil kimi müşriklərin ən qəddarına belə məlahətlə yanaşmış, onun düşdüyü çuxurdan qorxaraq bir kənara çəkilməmiş, onu imanın qurtuluş və səadət dəryasında tər-təmiz olmağa dəvət etmişdir. Belə ki, Uca Allahın iman və tövbəyə sarılan insanın əvvəlki günahlarını bağışlaması, onu heç günah işləməmiş kimi qəbul etməsi, hətta səmimiyyətinə binaən günahlarını savaba çevirməsi bu xüsusda bizə yol göstərən hikmət məşəlidir. Ayədə buyrulur:

“Ancaq tövbə edib iman gətirən və yaxşı işlər görənlərdən başqa! Allah onların pis əməllərini yaxşı əməllərə çevirər. Allah bağışlayandır, rəhm edəndir!”(əl-Furqan, 70)

Allah dostları sayılan övliyalarda müşahidə edilən “Xaliqin nəzəriylə məxluqata şəfqətlə baxmaq” əxlaqı, Allah Rəsulunun –səllallahu əleyhi və səlləm – hədisi şərifində necə də gözəl ifadə edilmişdir:

“Nəfsim qüdrət əlində olan Allaha and içirəm ki, bir-birinizə mərhəmət etmədikcə cənnətə girəbilməzsiz.” Əshabi kiram: “- Ya Rəsulallah! Hamımız mərhəmətliyik”-deyə buyurduğu zaman, Allah Rəsulu –səllallahu əleyhi və səlləm –:

“- (Mənim qəsdetdiyim) mərhəmət, sizin anladığınız kimi sadəcə bir-birinizə olan mərhəmət deyildir. Bütün məxluqata qarşı olan mərhəmətdir, (bəli) bütün məxluqata qarşı olan mərhəmət!..”-deyə buyurmuşdur.

Heç bir ləyaqətli həkim, xəstəsinə, “niyə xəstə oldun”-deyə hirsələnmez. Xəstə olmasının səbəblərini düşünərək hirsələnmək yerinə dərhal onun çəktiyi əzab və izdirabı düşünərək şəfqət və mərhəmətlə onu müalicə edir.. Bu müalicəni özünə bir borc bilər. Belə ki, təsəvvüfçü də, cəmiyyət içində xəstəxana otaqlarını gəzən bir həkimin hissiyyətiylə gəzər. Belə bir ülvü məqsədlə gəzən təsəvvüvçü yoldan çıxanlara şəfqətlə yanaşaraq onları müalicə edir. Belə bir əl uzadmaq və dində günahkar hesab edilən bir insanı düşdüyü günah bataqlığından xilas etmək, ülvü bir səadət vəsiləsidir. Allah Rəsulu –səllallahu əleyhi və səlləm – Xeybər fəthi zamanı döyüş meydanında Həzrət Əliyə etdiyi nəsihət diqqəti cəlb etməkdədir:

“- Ey Əli! Bir kimsənin sənin vasitənlə hidayət tapması, sənin üçün qiymətli dünya malı hesab edilən qızıl dəvələrə sahib olmaqdan daha xeyirlidir.”⁹⁴

Uca Allahın, Allah Rəsulunun –səllallahu əleyhi və səlləm– şəxsində bütün ümmətə buyurduğu ayə bu həqiqəti bəyan etməkdədir:

“(Ya Rəsulum!) Allahın mərhəməti səbəbinə sən onlarla (döyüşdən qaçıb sonra yanına qayıdanlarla) yumşaq rəftar etdin. Əgər qaba, sərt ürəkli olsaydın, əlbəttə, onlar sənin ətrafından dağılıb gedərdilər. Artıq sən onları əfv et, onlar üçün (Allahdan) bağışlanmaq dilə, işdə onlarla məsiləhətləş, qəti qərara gəldikdə isə Allaha təvəkkül et! Həqiqətən Allah (Ona) təvəkkül edənləri sevər!”(Ali İmran, 159)

Bu metod, sadəcə günahkar və kafirlər üçün deyil, İslamı ən gözəl şəkildə yaşayan insanlar üçün bəşər olmağın verdiyi səhv və qüsurların ortadan qaldırılması baxımından lüzumludur. Belə ki, qüsuru düzəldərkən muxatabı əzərək və təhqir edərək göstərilən metod əksinə onu daha da zidd istiqamətlərə apara bilər.

Demək ki, insandakı psixoloji vəziyyət unudulmamalı, nə qədər günah işləsə də onun insanlıq qiyməti unudulmamalıdır. Buna görədir ki, hədisdə Allah Rəsulu –səllallahu əleyhi və səlləm–: “İnsana günah olaraq müsəlman qardaşını təhqir etməsi kifayətdir.”⁹⁵ buyurmuşdur.

Bu ilahi təlimatlara əməl edərək yaşayan ideal insanlar, heç bir zaman dünyanı axirətdən ayrı fikirləşməyən əxlaq və fəzilət qəhramanları olmuşdur. Belə qəhramanlardan biri də, tarixdə iz qoyan dünya sultanlarından biri olan Osman Qazinin mənəvi tərbiyəçisi olan Şeyx Ədəbali Həzrətləri tərəfindən ona və onun davamçılarna etdiyi nəsihətlər olduqca məna kəsb etməkdədir:

“Ey oğul! Padşahsan! Bundan sonra əsəbiləşmək və hirsələnmək bizə, sakitləşdirmək sənə... Acizlik, aldanma bizə, xoş qarşılamaq sənə... Münaqişələr, anlaşılmazlıqlar bizə, ədalət sənə...Pis söz, boş ağız, haqsız danışmaq bizə, bağışlamaq sənə...”

“Ey oğul! Bundan sonra bölmək bizə; birləşdirmək sənə... Tənbəllik bizə; xatırlatmaq, həvəsiləndirmək, formalaşdırmaq sənə düşər.”

Bu misilsiz nəsihətlər, insanın şəxsinə edilən qüsurlara qarşısında insanları

⁹⁴ Hakim, Müstədrək, IV, 185

⁹⁵ Buxari, Cihad, 143

Allah üçün əfv etmək, Allahın qullarına mərhəmət və şəfqət bəsiləmək könül zənginliyinin bir təzahürüdür.

Digər yöndən xəta və qüsurları bağışlamaq, pis əməlləri yaxşıqla qarşılamaq, günahkar biri üçün dua etmək Əsil müsəlmanın vəsfi olmalıdır. Bu vəsf, Allah Rəsulunun –səllallahu əleyhi və səlləm – Taifdə daşlanması baxmayaraq daşlayanlar üçün dua etməsinə bir misaldır. Yenə həlak olmaq təhlükəsiyə üz-üzə dayanan Məkkə xalqının dua sayəsində hidayətə çatması, gözəl üslub sayəsində neçə-neçə insanın qurtuluşa vəsilə olmasıdır.

OXU MƏTNİ

«Mübarək Ramazan ayında vəz və nəsihət etmək üçün Ərzurumun bir kəndinə dəvət edilən həzrət İbrahim Haqqını kəndə gətirmək üçün pul ödənmək şərtlə bu işləri yerinə yetirən və müsəlman olmayan bir xidmətçi ilə at göndərilmişdi. Onlar yola çıxdılar, ancaq minik bir dənə olduğundan həzrət İbrahim Haqqı, həzrət Ömər (r.a) Qüdsə gedərkən köləsi ilə birgə növbələşərək dəvəyə minməsi ilə bağlı gözəl əxlaq nümunəsini tətbiq etdi. Müsəlman olmayan xidmətçi buna çox etiraz etdi və belə dedi:

- Kəndlilər bu vəziyyəti eşitsələr, məni danlayarlar, pulumu da verməzlər!

Həzrət:

- Övladım! Son nəfəsdə halımızın necə olacağı məchuldur! Sən kəndlilərin səni danlamasından qorxursan, mən isə Allahın hüsurunda veriləcək olan böyük hesabdan qorxuram!,-buyurub ata minmək məsələsini növbəyə qoydu.

İlahi hikmət nəticəsində tam kəndə çatacaqları zaman həzrət Ömər (r.a) misalında olduğu kimi, sıra xidmətçiyə çatdı. Kəndlilərdən qorxan adam öz haqqından imtina etdiyini bildirərək Həzrətə ata minməsini ısrarla təkid etdi. Ancaq həzrət Haqqı belə dedi:

- Sıra sənindir!

Həzrət bundan sonra atın önündə gedərək kəndə girdi.

Xalq bu halı görəndə dərhal xidmətçinin ətrafına toplaşdı və onlar belə dedilər:

- Vay sənin halına! Gəncliyinə baxmayaraq, ata minmisən, bu ağsaqqal qoca ustad isə piyada gedir! Sənin sədaqətin budurmu?! Biz sənə belə dedikmi?!

Vəziyyət belə olanda Həzrət İbrahim Haqqı məsələni izah etdi və kəndlilər xidmətçidən əl çəkdilər. Bu zaman kəndçilərdən biri müsəlmayan olmayan xidmətçiyə dedi:

- Ey adam! Bu qədər fəziləti gördün və yaşadın! Heç olmasa, müsəlman ol!

Xidmətçi bir neçə dəqiqəlik sükutdan sonra oradakılara bu ibrətli cümləni söylədi:

- Əgər sizin dininizə dəvət edirsinizsə, Əsila sizin dininizə girmərəm! Ancaq bu mübarək şəxsin dininə dəvət edirsinizsə, onun dininə hələ yolda ikən iman etmişəm!»

İPƏKYOLU NƏŞRİYYATI

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

TƏSƏVVÜF TARİXİ

İPƏKYOLU NƏŞRİYYATI

İPƏKYOLU NƏŞRİYYATI

A- TƏSƏVVÜF TARİXİ NƏDİR?

Təsəvvüf tarixi; İslamın ruhani və mənəvi həyat tərzini təşkil edən təsəvvüfin meydana çıxmasını, müəssisələrini, böyük fikir adamlarını və təsəvvüfçülərini, təriqət və təriqət qurucularını və s tarixi nəzərdən təhlil edən elmin adıdır. Təsəvvüf tarixi, bütün elmlərin tarixindən bəhs edən kitablarda zikr edilmiş, öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan bütün elmi tarix kitablarında təsəvvüf tarixindən bəhs edən fəsilələr mövcuddur.

Təsəvvüfi həyatın yaşanmış formasını incələmək bu emlin vəzifəsidir. Təsəvvüf tarixi bu işi icra edərkən, bəzi təriqət və ya təsəvvüfi müəssisəyə bağlı deyil, mövzuya bitərəf olaraq yaxınlaşır. Təsəvvüf tarixi, məsələlərə tərəfsiz olaraq yaxınlaşır, təhlil edir. Təsəvvüf tarixi, ümumi olaraq əldə edilən məlumatlara görə zöhd, təsəvvüf və təriqət dönmələri olmaq üçün üç dönməyə ayrılır.

B- TƏSƏVVÜF TARİXİNİN QAYNAQLARI (SUFİ TƏBƏQƏSİ)

Əsri-səadətdən zamanımıza qədər gələn təsəvvüfi əsərlərinin başında bunlar gəlir:

1. Əbu Əbdürrəhman əs-Süləminin (ö.412/1021) "*Təbəqatüs-Sufiyyə*"si. Süləmi, bu əsərində sufi məfhumlarının məşhurlaşdığı hicri I əsrdən başlayaraq, öz yaşadığı vaxta qədər 103 təsəvvüf böyüklərindən bəhs edir. "*Təbəqatüs-*

sufiyyə”də səhabə və tabiun zahidlərindən heç bəhs etməmişdir. Süləmi, əsərinin baş tərəfində səhabə və tabiun zahidlərini “*Kitabuz-zöhd*” adlı əsərində izah etdiyini bildirmişdir.⁹⁶ Ancaq bu əsər bu gün mövcud deyil. Süləminin “*Təbəqatüs-sufiyyə*”si, özündən sonra yazılan əsərlərə mənbə baxımından faydalı oluşdur. Abdullah əl-Ənsari əl-Hərəvinin (ö.481/1088) eyni adı daşıyan əsəri, Süləminin “*Təbəqat*” adlı əsərinin farsca tərcüməsidir.

2. Əbu Nuaym İsfahaninin (ö.430/1038) “*Hilyətül-övliya və Təbəqatül-əsfıya*”sı. Əbu Nuaym, Süləminin tələbəsidir. Əsərində müəlliminin əsərlərindən istifadə etdiyini açıqca göstərmişdir.⁹⁷ “*Hilyətül-övliya*”, səhabələrdən başlayaraq təbeyi-tabiun və müəllifin zamanında yaşayan 700-ə qədər zahid və sufinin həyatını, fikir və görüşləriylə rəvayətlərini ehtiva etməkdədir. Əsər, Misirdə Məktəbətül-Hanci tərəfindən on cild olaraq 1932-ci ildən bəri üç-beş dəfə çap edilmişdir. “*Hilyətül-övliya*”, “*Sifətus-səfvə*” ilə qarşılaşdırılmalı olaraq “*Səhabədən günümü-zə Allah dostları*” adıyla on cild olaraq bir heyət tərəfindən tərcümə və nəşr edilmişdir (İstanbul 1995).

3. İbnul-Cəvzinin (ö.595/1198) “*Sifətus-səfvə*”si. Əbu Nuaymın “*Hilyətül-övliya*”sının ixtisar edilmiş dəyişik bir formasıdır. Müəllif əsərində, kitabına “*Hilyətül-övliya*”dan fərqli xüsusiyyətlərindən bəhs edərək başlayır.⁹⁸ Bundan sonra Hz. Peyğəmbər (s.ə.s) üçün geniş yer ayırır. Bunlar “*Sifətus-səfvə*”nin “*Hilyətül-övliya*”dan ayrıldığı nöqtələrdir. Dörd cild olaraq nəşr edilən (Beyrut, 1979) əsərdə cəmi 1031 sufi və zahiddən bəhs edir. “*Hilyətül-övliya*” ilə birlikdə tərcümə və nəşr edilmişdir.

4. Fəridəddin Əttarın (ö.627/1229) “*Təzkirətül-övliya*”sı. Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s) nəsilindən Cəfər Sadiqdən başlayaraq 97 zahid və sufinin tərcümeyi-hal və mənzəblərini ehtiva edən əsər, farscadır. Bir çox dillərə tərcümə edilmişdir. Əsərin tam mətni Süleyman Uludağ tərəfindən türk dilinə tərcümə edilmişdir. (İstanbul, 1985)

5. İbnül-Müləqqinin (ö.804/1402) “*Təbəqatül-övliya*”sı. Əsər, “*Təbəqatüs-sufiyyə*”yə bənzəsə də ehtiva etdiyi tərcümeyi-hal baxımından ondan çox zəngindir.

6. Əbdürrəhman Caminin (ö.892/1487) “*Nəfəhatül-üns min-hadaratil-*

⁹⁶ Müslim, Birr, 32

⁹⁷ Bax: *Hilyətül-övliya*, II, 25-26, X, 128

⁹⁸ İbnul-Cəvzi, *Sifətus-səfvə*, I, 21-45

quds”ü. Əsərdə 616 sufinin həyat və mənqibəsinə yer verilmişdir. Bu sufilərdən 34-ü qadındır. Lamii Çələbi tərəfindən türkcəyə tərcümə edilən əsər, Osmanlıca olaraq bir neçə dəfə çap edilmişdir (İstanbul 1270, 1289).

7. Zeynəddin Əhməd b. Əbdüllətif əz-Zəbidinin (ö.893/1488) “*Təbəqatül-havas əhlüs-sidq vəl-ixlas*”ı. Çoxu Yəmənli, ya da Yəməndə dəfn olunan 300-ə yaxın sufinin həyat və mənqibəsinə yer verilmiş bu əsər Misirdə 1321-ci ildə çap edilmişdir.

8. Əbdülvəhhab əş-Şaraninin (ö.973/1565) “*ət-Təbəqatül-Kübra*”sı. “*Xiyətül-övliya*”nın təsnifinə bənzər şəkildə yazdığı bu əsərin Əsil adı: “*Ləvakihül-ənvār fī təbəqatül-əxyar*”dır. 400-ə qədər zahid və sufinin həyan və mənqibəsindən bəhs edən bu əsər, bir neçə dəfə nəşr edilmişdir (Misir, 1938, 1988).

9. Abdurrauf əl-Münavinin (ö.1031/1622) “*əl-Kəvakibüd-dürriyyə fi tərəcimis-sədatis-sufiyyə*”si. Müəllif əsərinə “*Sifətus-safvə*”də olduğu kimi Hz. Peyğəmbərlə (s.ə.s) başlayır. Daha sonra dörd xəlifədən etibarən səhabə, tabiun və təbeyi-tabiun ilə sonrakı nəsillərdəki zahid və sufiləri əlifba sırasıyla açıqlayır. Əsərdə cəmi 902 vəli və sufinin həyat tərz, görüşləri və mənqibələrindən bəhs edilir.

10. Yusif b. İsmail ən-Nəbhaninin (ö.1305/1887) “*Camiu kəramətül-övliya*”sı. Səhabədən başlayaraq əlifba sırasıyla son dövrə qədər cəmi 1000-ə qədər vəli və sufinin kəramət və mənqibəsindən bəhs edən iki cildlik bir əsərdir. (Qahirə 1962)

11. Əbul-Feyz əl-Menüfinin “*Cəmhərətül-övliya*”sı. Müasir sufilərdən olan müəllif əl-Mənufi, əsərinin birinci cildində təsəvvüf haqqında ümumi məlumat verir. İkinci cildində isə İbnul-Cəvzi və Münavi kimi Hz. Peyğəmbərdən (s.ə.s) başlayaraq səhabə, tabiun, təbeyi-tabiun və başqa nəsillərdəki 118 zahid və sufilərdən bəhs edir. (Qahirə, 1967)

C- TƏSƏVVÜF TARİXİNİN DÖVRLƏRİ

I. Zəhd Dövrü: Bu dövr, Əsri səadətlə başlayıb, tabiun və təbeyi-tabiun dövrü də daxil olmaqla ilk iki əsr və təsəvvüf məfhumunun meydana çıxmasına qədərki dövrüdür.

II. Təsəvvüf Dövrü: Sufi və təsəvvüf məfhumlarının istifadə edilməyə başladığı və ilk sufi adlarının eşidilməyə başlandığı hicri II əsrin sonundan, təriqətlərin yarandığı üç-dörd əsrlik bir dövrüdür. Təsəvvüf bu zamanda meydana çıxmış, müəssisə halına gəlmiş və Cüneyd, Bəyazid, Nuri, Həllac, Sərrac və Qəzali kimi böyük sufi və təsəvvüfçülər bu dövrdə yetişmişdir.

III. Təriqət Dövrü: Təsəvvüf müəssisələrinin ən güclüsü olan təriqətlərin meydana çıxaraq sosial həyatın bir parçası halına gəldiyi hicri VI, miladi XI əsrdən başlayaraq, təsəvvüfi təfəkkürün qabaqcıllarından sayılan İbn Arabinin yetişdiyi, şeir və ədəbiyyatda ən qiymətli təsəvvüfi əsərlərin meydana çıxdığı bir dövrüdür.

I- ZÖHD DÖVRÜ (Əsri səadətdən 2-ci əsrin sonuna qədər)

1. Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s) həyatında zöhd

Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s) həyatında zöhdlə bağlı örnəklərdən daha əvvəldə bəhs edilmişdi. Burada Peyğəmbərimizin (s.ə.s) həyatını əhatə edən sirət və hədis qaynaqlarına əsasən Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s) zöhd həyatı ilə əlaqəli bəzi təsbitlər etdik. İbn Abbasın rəvayətinə görə Peyğəmbər (s.ə.s) ardı-ardına bir neçə gecə ac sabahlar, ailə fərdləri də çox zaman axşamlar yeyəcək bir şey tapmazlardı. Bu da bir həqiqətdir ki, yedikləri də arpa çörəyi idi.⁹⁹

Ənəs b. Malikin (r.ə) rəvayətinə görə, Fatimə validəmiz Peyğəmbərimizə (s.ə.s) bişirdiyi çörəkdən bir parça gətirmiş və Allah Rəsulu (s.ə.s) “Bu nədir?”- deyə soruşduğunda “Bişirdiyim çörəkdir sizə gətirmədən ürəyim istəmədi.”- demişdi. Buna cavab olaraq Fəxri Aləm (s.ə.s), “Üç gündür atanın ağzına girən bu iki loxma olacaq” buyurdu. Əbu Hüreyrənin rəvayətinə görə Allah Rəsulunun (s.ə.s) acliqdan belinə daş bağladığı vaxtlarda olurdu.¹⁰⁰

Ənəs b. Malik (r.ə) deyir ki, Peyğəmbərin (s.ə.s), günorta və axşam, çörək ilə əti bolca bir yerdə cəm etdiyi olmamışdır.¹⁰¹ Belə ki, yenə Ənəs (r.ə) Allah Rəsulunun (s.ə.s) bir toy yeməyində ət və çörəyi belə olmadığını xəbər verməkdədir. O’nun dünyaya yönəlməyi və ona qul olmağı tənqid edən bir çox hədisi şərifi vardır. “Kimin

⁹⁹ İbn Sad, ət-Təbəqatul-Kübra, I, 400

¹⁰⁰ e.ə.ə., I, 400

¹⁰¹ e.ə.ə., I, 404

istək və sevgisi dünya olarsa, Allah onun işini dağıdar, fəqirliyini onun gözünün önünə qoyar. Heç kəsə nəsibindən çox dünyalıq gəlməz. Niyət və istəyi axirət olanın işini Allah təala bir yerə toplayar, könlünə zənginlik verər. O dünyaya arxasını çevirsə də dünya ona gələr.”¹⁰²

“Arzu və hislərini bizə endirib sadəcə axirət qayğısı daşıyanın dünyasına Allah kafidir. Qayğısını dünyaya dağıdanın isə Allah hansı vadidə həlak olduğuna əhəmiyyət verməz.”¹⁰³

Qurduğu dövlət dünyanın ən qüdrətli dövləti halına gəldiyi, dövlət xəzinəsi ağzına qədər dolub daşdığı vaxtlarda belə onun yaşantısında heç bir dəyişiklik olmadı. Həyat yoldaşları onun bu mütəvazi həyatına dözə bilməgərək dünyalıq istədilər. O da onlara ya dünyanı, ya da Allah və Rəsulunu seçmək mövzusunda sərbəst buraxmış, iyirmi doqquz gün müddətində onlara baykot etmişdir (ilə). Bu zaman çərçivəsində Hz. Peyğəmbər (s.ə.s) bir həsir üzərində yatmış, bunu görən Hz. Ömər ağlamış, Allah Rəsulu (s.ə.s) da dünyanın dögərsizliyini və dünyadan üz çevirmək gərəkdiyini anladaraq onu təsəlli etmişdir.

Mal yığmağa Əsila həvəskar deyildi. Çünki o, qul peyğəmbərliyi seçmişdi. Necə ki: “Qul peyğəmbərliklə məlik peyğəmbərlik arasında seçim qarşısında qaldım. Cəbrayıl mütəvazi davranmağımı mənə işarə etdi. Mən də qul peyğəmbər olmağı seçdim, bir gün tox olum və bir gün ac qalım dedim”¹⁰⁴-buyuraraq buna işarə etmişdi.

İnfaq etməyi çox sevərdi. Hz. Bilalə “Ey Bilal infaq et, infaq etməklə ərşin sahibinin malını azaldacağından qorxma”¹⁰⁵- buyurmuşdur.

Bir gün namazda yadına evdə bir miqdar qızılı olduğu yadına düşmüş, evə gedərək onun sədəqə verilməsini əmr etmişdir. Ölüm döşəyində belə sədəqə verməkdən geri qalmadı. Necə ki, sədəqə etmək üçün xanımlarına verdiyi üç dinarın tez sədəqə verilməsini əmr etdi və “Bu pul məndə ikən Rəbbimə nə üzlə gedirəm.” -buyurdu.

Özündən bir şey istəniləndə dərhal verən, əgər istənilən şey olmasa vəd edən və əlinə keçən ilk fürsətdə bu istəyi yerinə yetirərdi. Bir dəfəsində əshabı-

¹⁰² İbn Macə, Zəhd, 4105

¹⁰³ İbn Macə, Zəhd, 4106

¹⁰⁴ Heysəmi, *Məcməüz-zəvaid*, IX, 192

¹⁰⁵ 134; Əbu Davud, İmarə 35 *əl-Luma*,

süffə “Ya Rəsulallah xurma yeməkdən ciyərimiz yandı”-demişlər. O, “Mədinəlilər bizə nə verirlərsə biz də sizə onu veririk.”¹⁰⁶ -buyurmuşdu.

Həz. Peyğəmbər (s.ə.s) verməyə və infaq etməyə son dərəcə həvəskar olduğu və vermə haqqında “verən əl, alan əldən xeyirlidir” buyurduğu halda, istəmək və almaq mövzusunda çox gözü tox idi. Əshabına da bu mövzuda gözü tox olmalarını nəsihət edərdi. Necə ki, Mədinəyə hicrət etdikdən bir müddət sonra yeddi, səkkiz səhabənin olduğu bir məclisdə onlardan “Yalnız Allaha qulluğa, beş vaxt namaz qılmağa və ulul-əmrə itaət etməyə və kimsədən bir şey istəməmək” şərti ilə beyət etmələrini istədi. Ravinin ifadəsinə görə, “Bu beyətə qatılanlar Əsila kimsədən bir şey istəmədikləri kimi, döyüşdə birdən əllərindən qılıncları düşsə belə, onu yerdə olan kimsədən almaz, yerə əyilib alardılar.”¹⁰⁷

Ciyərparçası Fatimə, əl dəyirmanında un, quyudan su çəkməkdən əllərinin yarıldığını göstərərək, özünə ev işlərində köməklik göstərmək üçün hər bəşirlərindən köməkçi istədiyi zaman O, “Əhli süffə belə fəqir həyat sürərkən və Bədir şəhidlərinin yetimləri bərbad bir halda ikən sən bunu necə tələb edə bilərsən?”¹⁰⁸-buyurmuşdu.

2. Əshabi-Kiramın zöhd həyatı

Təsəvvüfin əsasını təşkil edən Allah Rəsulunun (s.ə.s) və əshabının zöhd həyatının əsasları, daha çox geyim-keçim, yemək-içmək, faydalanma yeri kimi dünya nemətlərinə d əgər verməmək, zikr və nafilə ibadətlərlə məşğul olmaq, ibadət və təfəkkür üçün tənha yerləri tərcih etmək, Allaha qarşı bir təsilimiyyət və təvəkkül içində olmaq şəklindəki ruhani və mənəvi fəllərlə tövhid mövzusunda sözlərdən ibarətdir. Təsəvvüfin əsası sayılan zöhd, təqva və ruhani həyat tərzinin ən mükəmməl forması Həz. Peyğəmbərin (s.ə.s) həyatında öz əksini tapmaqdadır. Belə ki, sufi kitablarında Əbu Nuaym İsfahaninin Hilyətül-övliya adlı əsəri ilə İbnul-Cəvzinin Sifətüs-səfvəsi və Şaraninin ət-Təbəqatül-kübrası səhabə içində zöhd yaşayışı ilə tanınan böyük səhabələrə və süffə əshabına yer verilmişdir.

a. Həz. Əbu Bəkr (r.ə)

Sünni təsəvvüf düşüncəsinə görə Həz. Əbu Bəkr zöhd və təqvasına görə səhabələrin öndə gələnlərindəndir. Əbu Bəkr Vasiti “Bu ümmətdən sufiyanə

¹⁰⁶ Tirmizi, Büyu 7; İbn Macə, Zöhd 10

¹⁰⁷ Müslim, Zəkat 35

¹⁰⁸ Əsri-səadət, II, 79. 20. İbn Macə, Zöhd, 4101

olaraq ilk sözlər Hz. Əbu Bəkr tərəfindən söylənmişdir”-buyuraraq onun bütün malını Allah Rəsuluna (s.ə.s) gətirdiyində: “Uşaqlarına və ailənə nə saxladın?” sualına: “Allahı və Rəsulunu” cavabını verməsi buna dəlildir.¹⁰⁹

Özünə ikram edilən bir sütün şübhəli və ya haram olduğunu öyrəndiyi zaman barmağını boğazına salmış və onu çıxararaq “əgər bu loxmalar canım çıxmadıqca çıxmıyacaq olsaydı, onu da gözə alardım.”- demişdi. Cömərdliyi təqvada, zənginliyi tam inanıda, şərəfi alçaq könüllülükdə tapdığını söyləyirdi. Salman Farisə: “Ey Salman, Allahın əmrlərini yerinə yetir. Gələcəkdə böyük fəthlər olacaq, sənənin payına nə düşəcək bilmərəm ancaq yeyib-içəcəyin üstünə geyəcəyindən çox olmasın”-deyə nəsihət edirdi.

b. Hz. Ömər (r.ə)

Hz. Peyğəmbər (s.ə.s) onun haqqında: “Hər ümmətin ilhama məzhər (muhaddəs) insanları vardır. Bu ümmətin mühəddəsi Ömərdir.”¹¹⁰ -buyuraraq təriflədiyi və: “Haqq Ömər dilindən danışır.”¹¹¹ hədisiylə ucaltdığı, həyatı boyunca Əsilə dünyaya qiymət verməyən Hz. Ömər (r.ə) xəlifə olduğu zaman belə üstündə on iki yamağı olan xirqə ilə xalqa imamlıq etmişdir. Bir gün yolda əlində ətlə Cabir b. Abdullahı görən Hz. Ömər: “Siz qonşu və əqrabanızı doyurmaq əvəzinə öz mədənenizi doyurmaq mı istəyirsiniz”-deyə danlamışdı.

İran kisrəsinin taxtı və qənimət malları Mədinəyə gətirildiyi zaman: “Dünyadakı gözəl nemətləri tükətdiniz, onlardan istifadə edərək lüks həyat yaşadıınız; burası üçün heç bir şey saxlamadıınız, artıq bugün xorlayıcı əzabla cəzalandırılacaqsınız.”(əl-Əhqaf, 46/20) ayəsini oxuyaraq ağlamışdı.

Xəlifə olduğu zamanlarda kürəyinə odun şələlərini yığaraq daşıyır və “Niyə bunu adamlarına daşıtmırsan?”-deyənlərə “Nəfsimi yoxlamaq və onu islah etmək istəyirəm”-cavabını verirdi. Onun bu sözləri təsəvvüf həyatı yaşamaq istəyənlərə nümunə olabiləcək bir hərəkətdir. Nəfsinin, mala və vəzifəyə güvənməsinə fürsət verməzdi.

c. Hz. Osman (r.ə)

Hz. Osman (r.ə) Qurana olan yüksək meyli, ağlaması, gecə ibadəti, həyası və səbrli səbəbiylə sufilərə nümunə olmuşdur. Harama baxan bir cavana: “Mən sənənin gözün-

¹⁰⁹ Bax: əl-Luma, 168-169

¹¹⁰ Buxari, Fəzail, 16

¹¹¹ Əbu Davud, İmarə 18; Tirmizi, Mənaqib 17

də zina etmək istədiyini görürəm” -deyərək bəsirətinin kəskinliyini və fərasətini hiss elətdirmişdi. Allah elçisinə ən çətin zamanlarında sərvəti ilə dəstək olmuşdu. Xüsusilə, “ceyşül-üsra” adı ilə məşhur olan Təbük müharibəsində ordunu mükəmməlləşdirmək üçün ticarət karvanını dəvələriylə birlikdə infaq edərək İslama xidmət adı ilə bütün malını orduya vermişdir. Mələklərin belə qısqanacağı yüksək həya duyğusuna sahib idi.

H. Osman: “Xeyri dörd şeydə tapdım: Nafilələrlə məhəbbəti-İlahiyyəyə yüksəlmək, Allahın əhkamını icrada səbir etmək, təqdiri-İlahiyyəyə riza göstərmək, nəzəri İlahidən həya etmək”-deyə bəhs edərdi.¹¹²

d. H. Əli (r.ə)

H. Əli (r.ə) H. Peyğəmbərin (s.ə.s) “Elm şəhərinin qapısı”¹¹³-deyə tanıtdığı bir insandı. Bu xüsusiyyətləri ilə Allah Rəsulunun (s.ə.s) əshabı içində incə mənalara, lətif işarətlərə, tövhid, mərifət və iman mövzusunda vəciz ibarələrə sahib idi.

Özündən imanın nə olduğunu soruşan birinə: “İman, səbr, yaqin, ədl və cihad təməllərinə dayanır.”-deyə cavab vermiş və arxasından səbri on məqam, yaqin, ədl və cihadı da on məqam üzrə ifadə etmişdir.”¹¹⁴ Bu rəvayətə görə təsəvvüfi məqamlardan ilk bəhs edən H. Əlidir deyilə bilər.

“İnsanların ayıb və qüsurlarından necə qurtulacağını”-soruşan birinə: “Ağlımı başqan, qorunmağı vəzir, nəsihəti sırğa, səbri komandır, təqvanı ruzi, Allah qorxusunu yoldaş, ölümü və bəlanı xatırlamağı dost” hesab etməklə günah və qüsurlardan yaxa qurtarmaq olar buyurmuşdur.

H. Əli, H. Ömər: “Dostumuz Allah Rəsuluna (s.ə.s) qovuşmaq istəyirsənsə yamaqlı köynək geyin, boş əməlini azalt, qarnını doyurmadan ye!”-deyə nəsihət etmişdir.

H. Əli namaz vaxtı gəldiyində tir-tir titrər, üzünün rəngi dəyişərdi. “Sənə nə olur ey Əmirəl-möminin”-deyildiyində: “Allahın göyə, yerə və dağlara ərz edib qəbul etmədikləri və insanın qəbul etdiyi əmanətin vaxtı gəldi. Qorxum bu əmanəti layiqincə yerinə yetirə bilməməmdir”-deyərdi.

Rəvayətə görə H. Əli dedi ki: “Xeyir dörd şeydə toplanmışdır. Susmaq, danışmaq, baxmaq və hərəkət etmək. Allahın adı keçməyən söhbət faydasızdır.

¹¹² Bax: *əl-Luma*, s. 178

¹¹³ Tirmizi, Mənaqib 20

¹¹⁴ *əl-Luma*, s. 180

Təfəkkürü olmayan bir susma unutkanlıq və fikir yayınmasıdır. İbrətlə olmayan baxış qəflət, Allaha qulluq üçün olmayan hərəkət boşdur. Allah danışması zikr, susması fikir, nəzəri ibrət, hərəkəti ibadət olan şəxsə rəhmət etsin. İnsanlar belələrinin əlindən salamatdadırlar.”

Əbu Nasr Sərrac, dörd böyük xəlifənin təsəvvüfi həyat içindəki yerləri mövzusunda bunları söyləməkdədir: “Dünyanı tamam tərk edərək, əlində olan hər şeyi Allah yolunda infaq edərək kasıblığı ilə seçilənlərin imamı Hz. Əbu Bəkrdir. Dünyanın yarısından keçib, yarısını ailə fərdləri və qohumlarının hüquqlarını yerinə gətirmək üçün onları bu sərvətlərdən ayıranların lideri Hz. Ömərdir. Dünyalıq malı Allah üçün xərcləyən və ya Allah üçün xərcləyib infaq edənlərin rəhbəri Hz. Osmandır. Könlündə bir dünya meyli hiss etməyən, istəmədiyi halda dünya özünə doğru gəldiyində rədd edərək ondan qaçanların sərvəri imam Hz. Əlidir.”¹¹⁵

Allah Rəsulu (s.ə.s) və xulafeyi-raşidinin həyatında zöhd, təqva, səbir, təvəkkül, cömərdlik olaraq gördüyümüz həyat tərzini səhabələrin də mənimsədiyi və onlar tərəfindən yaşandığını görürük.

Aişə anamız belə buyurdu: “Bir dəfə geyindiyim bir paltar çox xoşuma gəlmişdi. Bunu bilən Hz. Əbu Bəkr, “Bilmirsənmi ki, insan dünya malına heyran olduqca o duyğudan qurtuluncaya qədər Allah ona qəzəb edər”-dedi. Mən də o paltarı çıxarıb başqasına hədiyyə etdim”.

Səlim b. Abdullah belə hekayət etdi: “Evləndiyim vaxt atam toyuma çox insan dəvət etmişdi. Dövlətlilər arasında Əbu Əyyub əl-Ənsari də vardı. Evin divarlarını bəzəyən yaşıl pərdələri görən Əbu Əyyub: “Hər kəsin qadın sözünə aldanacağına inanırdım ancaq sizin inanacağınızı zənn etmirdim”- dedi.”

Abdullah b. Məsud gözəl və yüksək ev tikdirmişdi. Ammar b. Yasiri evinə qonaq çağırmışdı. Ammar evi görəndə : “Evin yüksək, əməlin böyük, ölümün yaxın”-deyərək ölümü xatırlatmış və nəsihət etmişdir. Hz. Peyğəmbər (s.ə.s) əshabi-süffəni sevər və onlarla hər vaxt görüşərdi. Hətta onlar ətrafına halqa olanda onlar durmadan durmaz, görüşdüündə onlar əllərini çəkmədikcə əlini çəkməzdi. Əshabına da onlara xidmət və hörmət etməyi tövsiyə edərdi. Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s) nəvəsi Hz. Həsən və əmisi oğlu Cəfərin oğlu Abdullah onlarla oturub durmaqdan xoşlanardı.

¹¹⁵ Bax: e.ə.ə., s. 182

Əshabi suffə

Əshabi-suffənin təsəvvüf həyatının ilk nüvəsini təşkil etdiyi, hətta sufi və təsəvvüf kəlmələrinin onlara aid olan suffə kökündən gəldiyi iddia edilmişdir. Onların əsasən mühacir və ənsarın fəqirlərindən ibarət olan və sayları 70 ilə 300 arasında dəyişən səhabələrdən meydana gəldiyi bildirilir. Ətraf qəbilələrdən müəllim istəniləndə Peyğəmbərimiz onların arasından seçib göndərirdi. Bu səbəbdən əshabi-suffə təkyənin və mədrəsənin də islam tarixində ilk nüvəsi sayılır.

Həzrət Peyğəmbər –səllallahu əleyhi və səlləm- əshabi-suffəni sevir və onlarla daim görüşürdü. Hətta onlar ətrafına toplaşib halqa şəklində oturarkən, onlar qalxmadan yerindən qalxmaz, salamlaşdığında onlar əlini çəkmədikcə əlini çəkməzdi. Əshabına da onlara hörmət edilməsini və xidmət göstərilməsini tövsiyə edərdi. Həzrət Peyğəmbərin nəvəsi Həzrət Həsən və əmisi oğlu Cəfərin oğlu Abdullah, onlarla oturub durmaqdan son dərəcə xoşhal olurdu.

Əbu Hürəyrə, Salman Farsi, Suhayb Rumi, Əbu Musa Əşəri və Əbu Zərr kimi şöhrətli səhabələrin hamısı əshabi-süffədəndir. Əbu Hürəyrənin onlar haqqında söylədiyi sözlərdən onların halları belə aydın olur: “Süffə ahabından yetmişini gördüm. Geydikləri paltar namaz qılarkən diz qapaqlarına çatmırdı. Buna görə də rükuya gedərkən övrət yerləri açılmasın deyə paltarlarının ətəyini çəkərlərdi”.

Əbu Musa Əşəri deyir ki: “Bizim qoxumuz qoyun sürüsünün qoxusunu xatırladırdı. Çünki yun paltarlar geyir və tərləyəndə qoyun kimi iylənirdik”.¹¹⁶

Səhabədən sonra təsəvvüf tarixində fərqli xüsusiyyətləri ilə tanınan və zöhd həyatının simvolları halına gələn və tabeundan olan Həsən Bəsri, Veysəl Qərani və Ömər b. Əbdüləzizdən qısa da olsa bəhs edəcəyik. Həsən Bəsri 21/642 -110/728-ci illər arasında yaşadı. Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s) xanımlarından Ümmü Sələmənin himayəsində Mədinədə yetişdiyi və Bəsrədə yaşadığı bildirilir. Hədis, fiqh, kəlam və təsəvvüf sahəsində ustad sayılan Həsən Bəsri gözəl bir xətib idi. Tanıyanların “həmişə gözü yaşlı və üzü kədərli”-deyə tərif etdikləri Həsən Bəsri dünya nemətlərinə qiymət verməyən və dünyadan üz çevirən bir zahiddi. Hüzün və kədər bünövrəsində təfəkkür vardır. Çünki təfəkkür insanı həm yaxşılığa, həm də yaxşılıq etməyə çağırır. Pis əməl etməkdən peşman olmaq onu işləməməyi təmin edər. Fani olan nə qədər çox olsa da əbədi olanla müqayisə olunmaz. Bu təsəvvüf düşüncəsi, Həbib Əcəmi (ö.115/733) Məhəmməd b.Vasi (ö.127/744) Malik b. Dinar (ö.131/748) Əyyub

¹¹⁶ əl-Luma, s. 184

Səhtiyani (ö.131/748) Fərhad Səbahi (ö.131/748) Əbdülvahid b. Zeyd (ö.177/793) kimi sufilər vasitəsilə davam etmişdir.¹¹⁷

Bu dövrün özünəməxsusluğu ilə seçilən digər siması Üveys əl-Qəranidir. Hz. Peyğəmbər (s.ə.s) ilə eyni əsrdə yaşadığı halda Onunla görüşmə şərəfinə nail olmadığı üçün səhabədən sayılmayan, fəqət Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s) qiyabi iltifatına məzhər olan Üveysə Hz. Peyğəmbərimiz (s.ə.s) tərəfindən bir əba hədiyyə edildiyi rəvayət edilir.¹¹⁸

Üveys təsəvvüf tarixində “Üveysilik” məşrəbinin simvolu olmuşdur. Üveysilik, zaman içində, “bir mürsidlə görüşmədən mənəvi yolla; rəya vasitəsiylə feyz almanın” adı olmuşdur. Necə ki, Üveys də şəxsən Hz. Peyğəmbər (s.ə.s) ilə görüşməmiş; ancaq qəlbi bağlılığıyla feyz almışdır.

Üveys əl-Qərani, fəqir, zahid, tənha gəzməyi, ibadət və riyazətə sevən bir şəxs olaraq təsvir edilir. İbn Sədin “Təbəqat”ında rəvayət edilən bir hədisi şərifdə “Tabiunun ən xeyrlisi” olaraq anladılan Üveysin həyatı, daha sonralar rəvayətə çevrilmişdir. Ancaq “üveysilik” məşrəbi ilə “xirqə” adəti davam etmişdir.

Tabiun nəsilinin zöhd və təqva yönündən fərqli bir siması Ömər b. Əbdüləzizdir. Ömər b. Əbdüləziz, xülfəyi-raşidinin beşincisi sayıldığı kimi, ikinci əsrin mücəddidi qəbul edilir. Hz. Peyğəmbər (s.ə.s) “Allah təala, hər əsrin başında bu ümmətin xətlərini düzəldən və dini yeniləyən birini göndərir.”¹¹⁹ buyurmuşdur. Əməvi sülaləsinin xilafətini səltənətə çevirən və dünyaya çox rəğbət edən xəlifələr arasında Ömər b. Əbdüləzizin zahidliyi, təqvası və ədalətli idarəsi, həqiqətən diqqət çəkən bir nöqtədir.¹²⁰

3. Hicri İkinci Əsrin Sonuna Qədər Zöhd Həyatı

Siyasi tarix yönündən Əməvilər dövründə başlayıb hicri II əsrin sonlarına qədər olan dönmə, ümumiyyətlə zöhdü yaşayışın dünyaya aldanan idarəçilərə qarşı etiraz olaraq ortaya çıxdığı dövrüdür. Bu dönmə, əsri-səadətdən sonra ruhani və mənəvi həyatın zöhd şəklindən təsəvvüfə dönüşüncəyə qədər olan hazırlıq, ya da ikinci zöhd dönəmidir. Bu dövəmdə yaşayan abid və zahidlər sonrakı təsəvvüfçülərin sələfləri sayırlar.

¹¹⁷ Həsən Bəsrî və tələbələri üçün bax: Əbdürrəhman əl-Bədəvi, *ət-Təsəvvüful-İslami minəl-bidayə*, s. 152-214

¹¹⁸ Həyatı üçün bax: İbn Səd, VI, 161-165; *Hilyətül-övliya*, II, 79-87; *Sifətus-səfvə*, III, 43-57; Əbdürrəhman əl-Bədəvi, e.ə.ə., 144-151; A. Yaşar Ocak, Veysel Karenî və Üveysilik, İstanbul 1981.

¹¹⁹ Əbu Davud, Məlahim I

¹²⁰ Bax: *Hilyətül-övliya*, IX, 272 və b.

Bu dövrdə yaşayan əsas zahid şəxslər, başda Əbu Həşim Sufi (ö.150/767) olmaq üzrə, Davud Tai (ö.161/777) Rəbiyətul-Ədəviyyə (ö.185/801) Fudayl b. İyad (ö.187/802) Şəqiq Bəlxı (ö.194/809) və Məruf Kərhi (ö.200/815) kimi zahidlərdir. Əbu Həşim, “sufi” adını ilk dəfə işlədən və həmçinin təkyəni də inşa edən şəxs olmuşdur.

Təsəvvüf və sufi kəlmələri, hicri ikinci əsrin yarısından sonra işlədilməyə başlanmışdır. İlk dəfə təsəvvüf tərifini də məhz Məruf Kərhi vermişdir. O, Rəbiyətul-Ədəviyyə kimi, Allah sevgisini zöhdün əsası halına gətirmişdir. Şəqiq Bəlhinin tələbəsi olmuşdur. Təsəvvüfin tərifini verərkən belə demişdir: “Həqiqətləri almaq, xalqın əlindəkindən ümid kəsməkdir”. Təqva haqda isə: “Təqva sahibi şəxslərin ölümü həyatdır. Elə dirilər var ki, ölü sayılırlar” demişdir.

Hicri ikinci əsrin sonuna qədər olan zahidlərin zöhd həyatı daha çox tək başına yaşam tərzı idi. O dövrün gözü yaşlı, bağı yanıq zahidləri, həyacan və hüznlərini şeirlə dilə gətirir, dostlarına nəsihət və tövsiyələr edərlər. Zöhdə təşviq edən ayə və hədislər təfsir və şərh edilərək xalqa anladılırdı. Bu dövrdə təsəvvüf terminalogiyası hələ meydana çıxmamışdı. Zöhd və təsəvvüf ədəbiyyatı nəsr şəklində söylənmiş nəsihət və hikmətli sözlərdən ibarət idi. Sistemli mənzum və mənsur əsərlərin yazılması daha sonrakı dövrlərə təsadüf edir. Təsəvvüfin təməlini meydana gətirən sevgi və eşqdən çox, hüzn və qorxu ön planda idi.

Bu əsrdə tanınan məşhur sufilər bunlardır:

Mədinədə, Səid b. Müsəyyəb (ö.90/709), Kufədə, Təvus b. Keyvan, Səid b. Cübeyr, Mənsur b. Ammar, Cabir b. Xəyyan və Rəbi b. Həysəm. İlk dəfə sufi ləqəbiylə anılanlar əsasən Kufədən çıxmışdır. Əbu Həşim Sufi (ö.150/767) Kufəlidir. Süfyan Servi, Əbu Həşim Sufi haqda belə demişdir: “Əbu Həşim olmasa rıyanın incə nöqtələri bilinməzdi.”

Bəsrədə, Həsən Bəsrindən sonra ən məşhur isimlər, onun tələbələri olan Malik b. Dinar, Əbdülvahid b. Zeyddir. Ancaq bu əsrlərdə Rəbiyətul -Ədəviyyə və Məruf Kərhi kimi, sevgini önə çıxaran bir anlayış da vardı. Rəbiyətul-Ədəviyyənin baxışı sevgiyə üstünlük verirdi. Allahı zatından dolayı sevərək dünyadan əl-əmək çəkmək və yalnız Onun cəmalını tamaşa etməyə könül verməkdir. Rəbiyətul-Ədəviyyə Həsən Bəsrindən sonrakı nəsiləndir. 185/801-ci ildə vəfat etmişdir.

Rəbiyə Allah sevgisinə əngəl olan hər şeyi Haqqa pərdə görürdü. Qulluğu da Allah sevgisi şərtinə bağlayırdı: “Allahım sənə cəhənnəmdən qorxaraq ibadət edirəmsə mənə cəhənnəm atəşində yandır. Əgər sənə cənnət ümüdiylə ibadət

edirəmsə cənnətini mənə haram qıl. Mənim sənə olan sevgi və ibadətim sənə sevilməyə və qulluğa layiq bir məbud oluşundandır.”

“Xorasan diyarı” olaraq anılan Mavəraünnəhr bölgəsinin hicri II əsrdən başlayaraq son dövrlərə qədər mühüm təsəvvüfi şəxsiyyətlərlə seçildiyi xüsusilə Anadolu'nun islamlaşması və türkləşməsi prosesində xidmət edən sufilərin bu bölgədən gəldiyi bilinir. Məhz buna görə də Xorasan təsəvvüfinin təsəvvüf tarixində mühüm yeri vardır. İbrahim b. Ədhəm (ö.161/777) Fudayl b. İyad (ö.187/802) Şəqiq Bəlxi (ö.194/809) bu bölgədən yetişən ilk zahidlərdir.

II- TƏSƏVVÜF DÖVRÜ

1- H. III-IV, M. IX-X Əsrlərdə Təsəvvüf

H. III-IV, M. IX-X əsrlər təsəvvüf tarixində yüz illər boyu onlarla bağlanmış böyük təsəvvüfçülərin yetişdiyi mühüm döndür. Bu əsrlərdə İslam siyasi, ictimai və elm tarixi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Abbasi dövlətinin inkişaf dövrü sayılan bu illər, Bağdad və ətrafının elm mərkəzi halına gəldiyi illərdir. Müxtəlif qövmələr və qəbilələrin bir-biriylə qaynayıb qarışdığı və müxtəlif mədəniyyətlərin qovuşduğu bir dövrdür. Batinilik və Qərmətilik kimi batil cərəyanlar, Maturudilik və Əşarilik kimi əhli sünnet kəlam məzhəbləriylə Hənəfiyyə, Malikiyyə, Şafiiyyə və Hənəbəliyyə kimi əməli məzhəblər və ardından fəlsəfi cərəyanlar məhz bu əsrlərin məhsuludur.

Bu əsrlər təsəvvüfin fiqh, kəlam və hədis kimi elmlərdən ayrılıb inkişaf etdiyi təkamül dövrüdür. İlk təsəvvüfi əsrlər bu dövrdə qələmə alındığı kimi, ilk təsəvvüf məfhumları da bu dövrdə formalaşmağa başlamışdır. Bu dövrün təsəvvüfçüləri insan ruhunu təhlil etməkdə; onda meydana gələn halları bəyan edərək məqamlardan bəhs etməkdə, qəlb təsfiyəsi və nəfs təzkiyəsi kimi mövzuları gündəmə gətirməkdədir. Fəna və bəqa məfhumları ilə bağlı fikir ilk dəfə bu əsrlərdə Həllac (ö.309/921) və Bəyazid (ö.262/875) kimi təsəvvüfçülər tərəfindən ortaya atılmışdır.

Rabiə ilə başlayaraq sevgi üstünlük təşkil edən təsəvvüfi düşüncə Məruf Kərhi ilə inkişaf etmiş, H. III və IV əsrlərdə təsəvvüfi tələqqilərin ağırlıqlı mövzusu halına gəlmişdir. I əsrdə Həsən Bəsri və tələbələri ilə təmsil edilən Bəsri məktəbinin hüzn və qorxuya söykənən təsəvvüf tələqqisi II əsrdə artıq yerini yavaş-yavaş eşq və məhəbbətə vermişdir. II əsrdə yetişmiş və əsrləriylə sonrakı dövrlərə

təsir etmiş Haris Muhasibinin də sevgi üzərinə əsər yazması və ya əsərlərində sevgiyə xüsusi bir yer verməsi, bu dönm təsəvvüfinün “sevgi damğası” daşdığını göstərir.

Hicri ilk iki əsrin zahid-sufiləri əsasən Bəsrə, Kufə və Xorasandan yetişdikləri halda III və IV əsrin təsəvvüfçüləri İslam məmləkətlərinin hər yerindən və fərqli təmayüllərdə yetişmişdirlər. Bəsrə, Kufə və Xorasan təsəvvüfi canlılığını davam etdirirkən, Misir, Nişabur, Şam və xüsusilə Bağdad bu əsrlərdə böyük təsəvvüfçülər yetişdirmişlər.

Bəsrədə Səhl b. Abdullah Tüstəri (ö.283/896) Kufədə İbn Səmmaq (ö.183/799) hicri üçüncü əsrin təsəvvüfçülərindən sayılarkən, Xorasanda Əhməd b. Hərb (ö.234/848) Xatəmi Əsamm (ö.237/851) Əhməd b. Xəzrəveyh (ö.240/854) Əbu Turab Nəxşəbi (ö.245/859) Əbu Abdullah Siczi (ö.III h. IX m. əsr) təvəkkül və fütüvvətə üstünlük verən Xorasan təsəvvüfinün təmsilçilərini təşkil edir. Xorasanda bu illərdə şöhrət tapan fütüvvət əsasən şücaət, mürüvvət, səxavət və kərəm mənaları daşımaqla birlikdə, isar, özünü xidmətə fəda, başqalarına əziyyət verməmək, yaxşılığı yaymaq, etirazı tərk etmək, məqam sevdasından vaz keçmək və nəfslə mübarizə kimi mənalar da qazanmışdır.

Bu əsrlərdə Xorasan və Məvəraünnəhr bölgəsində yetişən təsəvvüfçülərin öndə gələnlərindən biri Hakim Tirmizî adıyla məşhur olan Əbu Abdullah Məhəmməd b. Əlidir (ö.320/932). Hənəfi fiqhini və İslamın zahiri elmlərini öyrənən, hədis elmində xüsusi yeri olan Hakim Tirmizi, təsəvvüfdə xüsusilə “Vəlayət” mövzusunda yazdığı “*Xətmül-vəlayət*” adlı əsəriylə diqqət çəkmişdir. İbn Arabi də məhz onun əsərlərindən istifadə etmişdir.

2- H. III və IV Əsrlərdəki Təsəvvüf Məktəbləri

a. *Nişabur Məktəbi*, Fütüvvət və Mələmət

Hicri II əsrdə Xorasandan əlavə Nişaburda fütüvvət və mələmət xüsusiyyətləriylə tanınan mərkəz halına gəlmişdir. Bu məktəbin nümayəndələri arasında Bəyazid Bistami, Yəhya b. Muaz, Əbu Həfs Həddad və başqalarını göstərmək olar.

Bəyazid Bistami zikr halında ikən ağına hakimiyyəti itirir və təhlükəli sözlər danışdı.

Bəyazid təsəvvüf elminə “səkr” (mənəvi sərxoşluq) məfhumunu daxil etmişdir. Bu anlayış məhəbbət və eşq kəlmələrinin yanında əhəmiyyətli yer tutmuşdur.

Nişaburlu Yəhya b. Muaz, Bəyazidin müasiri və həmyerlisidir. O da fəna, vəcd və səkrdən bəhs edən və eşq sərxoşluğu ifadəsini işlətməmişdir. Onun məhəbbət anlayışı Allaha tƏsilimiyyətə dayanır. Yəhyaya görə həqiqi məhəbbət vüsalla artmayacaq və hicranla azalmayacaq. O Haqdan uzaqlaşmağa fəvt, xalqdan uzaqlaşmağa da mövt adını vermişdir. Fəvt mövtdən daha pisdır. Yəhya mənəvi sərxoşluğu əsas alsada zöhdün təməl prinsiplərinə çox diqqət edərdi. Zahidliyin az yatmaq, az yemək və tək qalmaqla tamamlanacağına inanırdı.

Bağdad ekolunun (məktəbinin) təmsilçisi Cüneyd Bağdadi isə, Nişaburlu Yəhya b. Muaz və Bəyazid kimi səkrə üstünlük verən müasirlərinin əksinə təmkinli olmağa üstünlük verirdi. Nişaburda yaşayan Əbu Həfs Həddad Əsilən Xorasanlıdır. O, təsəvvüf ədəbdən ibarətdir deyərək fütüvvət anlayışını mənimsəyirdi. Həccə gedərkən İraq və Hicaz sufiləriylə görüşən Həfs onlardan təsirlənmişdir. Fütüvvəti belə açıqlayırdı: “Fütüvvət insanlara insafla davranıb onlardan insaf gözləməməkdir”. Fütüvvətin həyatda tətbiq edilməsini Əbu Həfs ısrarla mƏsiləhət görmüşdür.

Təsəvvüfi ekollar bir-birindən daima təsirlənmişdirlər. Nişabur ekolu Bəsrə ekolundan müəyyən qədər təsirlənsə də daha çox Xorasan məktəbinin təsiri altında qalmışdır.

Hamdun Qəssar (ö.271/884) ilə Nişaburda ortaya çıxan məlamət anlayışı İraq və digər bölgələrdəki zöhd və təsəvvüf anlayışına reaksiya mahiyyətində idi. Məlamilik, nəfsi idarə etmək, qınamaq, ittiham etmək, ibadətləri az saymaq kimi anlaşılmalıdır. Məlamilər İraq təsəvvüfinün daha çox şəkil və zahiri şərtlərə əhəmiyyət verdiyi qənaətdəydilər.

Məlamilər daima mənfi xüsusiyyətlər üzərində durur, daima bu yönü irəli çəkirdilər. Buna görə onlar mənəvi sərxoşluqdan çox təmkin halına, təklidən çox xalq arasında yaşamağa əhəmiyyət verirdilər. Nişaburda meydana gələn bu düşüncənin ilk nümayəndələri Hamdun Qəssar və Əbu Osman Hiridir (ö.298/910). Daha sonra Məhfuz b. Mahmud Nişaburi (ö.303/915) Əbu Məhəmməd Murteş (ö.328/939) və Abdullah b. Münazildir (ö.329/940). Üçüncü təbəqədə Əbu Bəkr Nişaburi (ö.360/970) Əbu Hüseyn Əli b. Bundar (ö.350/961) Əbul Həsən Buşənci (ö.348/958) və başqaları vardır.¹²¹

¹²¹ Bax: Əfifi, *əl-Məlamətiyyə*, s. 44

Başlanğıcda məlamilik təsəvvüfə reaksiya olaraq doğsa da sonradan təsəvvüf sistemi içərisində yer alaraq bir təriqət halına gəlmişdir. Buna baxmayaraq tarix boyu məlamilər şübhəylə qarşılanmış, bəzən də təqib olunmuşdurlar.

b. Misir Məktəbi, Mərifət və Məhəbbət

Misirdə təsəvvüfin təməlləri Zunnun Misri (ö.245/859) tərəfindən atılmışdır. Zunnun, Mərifət və Məhəbbət mövzusunı sistemləşdirmişdir. Ona görə mərifət üç növdür. Birinci ümumi mənada möminlərin, ikinci kəlamcılardan və hikmət əhlinin, üçüncüsü də Allahı qəlbiylə tanıyan övliyanın mərifətidir. Üçüncü növ mərifət digərlərindən daha üstündür.

Bu cür mərifət ağıl və məntiq yoluyla deyil ilhamla qəlbə əmələ gəlir. Zunnunu mərifətlə əlaqəli gördüyü məhəbbət insanı Allah ilə təmasa meyl etdirəcək mahiyyətdədir. İnsan bu sevgi sayəsində özünün Haqqa qər qəldiyini hiss edir. Ancaq bu mərtəbəyə çatan şəxs bu siri başqalarına açmamalıdır.

Zunnun Mirsi, Misirli olsa da, Səhl b. Abdullah Tüstəri, Əbu Turab Nahşəbi, Əbu Abdullah Cəlla və başqa mütəsəvvüvçülər onun təsiri altında qalmışdılar.¹²²

c. Şam Məktəbi, Aclıq və Gecə İbadəti

Şam ekolu ümumiyyətlə aclığı və gecə ibadətini əsas alırdı. Bu ekolun nümayəndələri arasında Əbu Süleyman Darani və tələbələrindən Əhməd b. Əbil-Həvari ilə Əhməd b. Asim Antaki vardır. Əbu Abdullah b. Cəlla ilə Fəth Məvsili də Şam məktəbinin görkəmli nümayəndələrindəndir.

Süleyman Darəni təsəvvüf terminlərinə, “gecə ibadəti”də əlavə etmişdir. O, bu haqda gecə ibadətindən alınan ləzzət, əyləncə və oyunlardan alınan ləzzətdən çox olmalıdır deyirdi. Darəni gecə ibadət edənləri üç qrupa ayırır, düşünərək ibadət edən və ağlayanlar, düşünərək cəzbə halına qapılanlar, düşünərək ibadət edən və cəzbə halı olmayanlar.

O, Allahdan qorxanların ölümü əbədi həyata açılan qapı olaraq gördüklərini və diri olduqları halda çox ölənin insanın olduğunu əsərində bəyan etmişdir. Darəniyə görə, arifin bəsirət gözü açılınca dünyaya aid heç nə görməz. Qəlbə dünya arzusu yerləşincə orda axirət sevgisinə yer qalmaz.

Cüneydin dostluq etdiyi Əhməd b. Əbul-Həvariyyə “Reyhanətüşşam” ləqəbini vermişdir. Əhməd təsəvvüfi belə açıqlayırdı: “Allah Rəsulunu (s.ə.s)

¹²² Bax: Əfifi, *ət-Təsəvvüf*, s. 10

rəhbər almadan edilən ibadət ibadət deyildir. Kim dünya sevgisini qəlbinə yerləşdirərsə Allah sevgisini onun qəlbindən çıxardar.” Əbu Abdullah b. Cəllə valideyinləri tərəfindən Allah yoluna nəzir deyilmişdi. O, abid, zahid və müvəhhid terminlərini belə izah edirdi: “Təriflənməklə təriflənməyi eyni görən zahid, fərz ibadətlərini tam vaxtında icra edən abid, xeyir və şərin Allahdan olduğuna inanan da müvəhhiddir.”

d. Bağdad Məktəbi, Tövhid və Eşq

Bağdad əsrlər boyu İslam dövlətinin paytaxtı olmuşdur. Bu onun elm və mədəni yöndən inkişafını sürətləndirmişdir. Təsəvvüfün ən böyük nümayəndələri də burada yetişmişdir. İlk dəfə sufi ləqəbiylə anılan Əbu Həşim və ilk dəfə təsəvvüfə tərif verən Məruf Kərhi Bağdadlıdır. Bağdad ekolunda Bəsrə sufilərinin təsirləri görülür. Məruf sevginin Haqq vergisi olduğunu yəni əldə edilən mərtəbə yox, bir hal olduğunu ifadə etmişdir.

Hicri II əsrdə Bağdadda yetişən sufilərin ən məşhurlarından biri Mənsur b. Əmmardır (ö.225-840). Mötəzilənin, Quranın məxluq olması iddiasını odlu moizələr ilə tənqid etmişdir. Əhməd b. Hənbəllə bu mövzuda eyni fikirləri paylaşmışdır. Bağdaddakı başqa bir məşhur sufi Bışr b. Harisdir (ö.227-841). Hətta Xəlifə Məmun onun haqqında “bu bölgədə ondan başqa utanılacaq adam qalmadı” demişdir. Varlı ailənin övladı olsa da təsəvvüf yoluna girincə son dərəcə zahidanə həyat sürmüşdür.

Əsərlərindən bu gün də istifadə edilən Bağdadlı sufilərdən biri də Haris b. Əsəd Mühasibidir (ö.243-857). O, bir müridin başlanğıcdan sona qədər keçirəcəyi inkişaf mərhələlərini ən gözəl şəkildə qələmə almışdır. Daha sonra bu haqda əsər yazan müəlliflər onun fikirlərindən istifadə etmişdir.

Mühasibi özündən sonrakı təsəvvüfçülərə də təsir etmiş, əsərləri ilə təsəvvüf tariximizdə dərin izlər buraxmışdır. Otuzdan çox əsəri bu günə qədər gəlib çatmışdır. Onun təsəvvüf metodu, ruhi həyatın inkişafına təsir edən, səbəb və nəticələrini incələyən “təhlilçi” bir metoddur. Necə ki, onun “ibadətin əsası vəra, vəranın əsası təqva, təqvanın əsası nəfs mühasibəsi, mühasibənin əsası xafv və recadır” sözü bu mənada bir ölçüdür. Mühasibi təsəvvüf yolunda “nəfs mühasibəsi”ni əsas aldığı üçün bu adla məşhur olmuşdur.

Mühasibi ilə çağdaş və dost olan Cüneyd Bağdadinin dayısı və ustadı olan Səriy Səqəti, tövhid və təqva elmlərindən bəhs edən sufilərin öncüllərindəndir. Öncələri ticarətlə məşğul olan bu könül adamı, daha sonra ticarəti tərk edərək

özünü ibadət və zöhdə vermişdir. Onun təsəvvüfdəki ən önəmli xüsusiyyəti həqiqət və tövhiddən, hallar və məqamlardan¹²³ bəhs edən sufilərin birincilərindən olmasıdır. Quşeyri, Seriiyi elm və həqiqəti birləşdirən beş şəxsdən biri olaraq saymışdır.

Əbu Həməzə Bağdadi (ö.269-882) xüsusi mənada Bağdad təsəvvüfündə, ümumi olaraq təsəvvüfdə zikr səfası, cəmi himmət, məhəbbət, eşq, qürb və üns kimi məfhumlardan ilk bəhs edəndir. Əbul-Hüseyn Nuri (ö.295-907) tövhid mövzusunu tənzihi və əlaqə arası bir ifadə ilə bəhs edən bir sufidir. Cüneydin müasiri və dostu olmuşdur. Tövhid mövzusunda incə düşüncəsi səbəbiylə, bəzən ittihamlara da məruz qalmışdır. Nurinin fikirləri bununla yanaşı Həllac və bənzərləri üçün ön hazırlıq mahiyyəti daşıyır. Sufilərin səhv anlayışlara bu cür bəzi sözlərini dəyişdirən Əbu Nasir Sərrac, “əl-Lüma” adlı əsərində onun fikirlərinə xüsusi bir fəsil ayırmışdır.¹²⁴

Cüneyd Bağdadi (ö.297-909) təsəvvüf və təriqətlərdə “sər-halqa” qəbul edilən müstəsna sufilərdən biridir. Daha öncə təmas etdiyimiz Nişabur məktəbi mənsubu “səkr və mənəvi sərxoşluğu” öndə tutan Bəyazid Bistamiyə qarşılıq Cüneyd, “səhv və təkminin” təmsilçisi sayılır. Onun anlayışına görə insan ayıq halında nəfsinin içində nələr olduğunu bilir. Halbuki səkr halı artdığı zaman məsuliyyət bir növ azalır. Səkr, qulun qəlbinə gələn və aqlını başından alan bir hal ilə olur. Səhv isə səkrdən sonra gələn bir hal olub, insanın qəm verən şeyi ayırd etməsinə haq yolda qəm verəni seçməsinə imkan verən bir vəziyyətdir.

Cüneyd malik olduğu sistemli məntiq səbəbiylə təsəvvüfin əsaslarını yaymış və geniş bir təsirlə bunu illər boyu davam etdirmişdir. Cüneyd təsəvvüfi “Haqqın səni səndə öldürməsi və özü ilə diriltməsi” deyərək tərif edərkən insanın nəfsini öldürməsi və Haqqın iradəsi ilə hərəkət etməsi mənasını ifadə etməkdədir. Başqa bir tərifində Cüneyd “təsəvvüf insanlara uymamaq üçün qəlbi təmizlikdir”-deyir. Təbii əxlaq ilə yaşamaq, bəşəri sifətləri yox etmək, nəfsi davalardan çəkəndirmək, ruhani sifətləri mənimsəməkdir.

Cüneyd təsəvvüf terminlərindən tövhid mövzusunda söz söyləyən sufilərin öncüllərindəndir. “Tövhid qədim ilə hədisin arasını ayırmaqdır. Allahın əzəliyyət sifətində tək olduğunu, Onun felini işləyən heç bir şeyin mövcud olmadığını bilib iqrar etməkdir”.¹²⁵

¹²³ *Təzkirətül-övliya*, 330

¹²⁴ Bax: *əl-Lüma*, s. 492-495

¹²⁵ *Risalə*, 28

“Ən şərəfli və ən uca məclis tövhid meydanında düşünərək qurulan məclisdir”.¹²⁶ “Tövhid yəqindən ibarətdir. Tövhid bilgisi tövhidin vücuduna ziddir. Tövhidin vücudu bilgisindən fərqlidir”-deyərkən vəcd və cəm halında Allahdan başqa bir şey görməmək, sahv və fərq halında isə aləmi Allah saymamaq anlayışını ifadə etməkdədir. Cüneydin tövhid mövzusunda fikirləri Bəyazid və Hallacdan fərqlidir.

Bu dövrdə fəna və bəqa terminlərini ilk dəfə işlədən və bu mövzuda əsər yazan Əbu Səid Hərraz (ö.277-890) eyni zamanda batini elm mövzusunda ilk söz söyləyən şəxsdir. Ancaq batini elm mövzusunda dair “şəriətin zahirinə müxalif olan batini elmin hər növünün batil olduğunu” qeyd etmişdir. “Fəna, dünyanın fani olduğunu bilmək, bəqa, axirətin baqi olduğunu qavramaqdır” deyirdi.

Bu dövrün ən önəmli şəxsiyyətlərindən biri də Hüseyn b. Mənsur Həllacdır (ö.309-921). “Ənəl Haqq” (mən Haqqam) sözünü söylədiyi üçün zındıqlıqla ittiham olunan Həllac bəzi siyasi səbəblərin təsiri ilə edam olunan ilk sufilərdəndir. Duyğu və düşüncələrini bəzən şeir, bəzən də nəsr ilə ifadə etmiş və onun “Tavasın” adlı əsəri xüsusilə çox müzakirə edilmişdir. Həllacın sözlərində küfr qoxusu duyanlar olduğu kimi, onun fikirlərini coşqun bir ruh halının məhsulu və səkr, cəzbə məhsulu şathiyyət olduğunu söyləyənlər də vardır. Sufilər ümumiyyətlə Həllacın fikirlərini mənimsəmiş və təsəvvüf tarixi boyunca Həllac hər zaman müdafiə olunmuşdur. Mövlana onun edamını Haqq ilə arasındakı birlik sirini açıqlamasında görür və onu mədh edici sözlərlə tərifləyir.

3- H. V / M. XI Əsrdə Təsəvvüf

Bu əsr olduqca müxtəlif təsəvvüfçülərin yetişdiyi bir dönmədir. Hicri IV (X m.) əsrdə anadan olub, V əsrdə vəfat edən əsas sufilər bunlardır:

Əbu Əli Dəqqaq, Quşeyrinin qaynatası olmaqla yanaşı onun ustadı olub IV əsrdə anadan olaraq V əsrin başında Nişaburda vəfat edən sufilərdəndir (405/1014).

Bu əsrdə yaşayan sufilərin ən məşhurlarından biri də Əbu Abdurrəhman Süləmidir (ö.412/1021). Əsər və təfsir metodu Mühasibiyə bənzəyir. İlk sufi təbəqatını o yazmışdır. Öz sahəsində yazdığı ilk əsərlərdən biri də Quran təfsiridir. İsfəhani və Quşeyri kimi sufilərin yetişməsində əməyi olmuşdur.

Əbu Nuaym İsfəhani (ö.430/1038) mühəddis və sufi şəxsiyyəti altında Hz.

¹²⁶ *Risalə*, 47

Peyğəmbər (s.ə.s) və əshabından başlayaraq ən geniş zahid və sufi təbəqatını qələmə alan təsəvvüfçüdür. Quşeyrinin müəllimidir.

Bu dövrdə yetişən unudulmaz şəxsiyyətlərdən biri də Əbül-Qasım Abdulkərim Quşeyridir (ö.465/1072). “*ər-Risalə*” adıyla məşhur olan əsəri, təsəvvüf klassikləri arasında mühüm bir yerə sahibdir. Quşeyri ifrad və təfriddən uzaq, orta yol tutan təsəvvüf cəryanının təmsilçilərindəndir. “*Lətaifül-işərat*” adlı əsəri əsəri təfsirinin ilklərindəndir.

Quşeyrinin müasiri və dostu olan Xucviri “*Kəşfül-məhcub*” adlı farsca əsəri, bu dönəmə aid təsəvvüfi əsər nümunəsidir. Quşeyrinin və Cürəninin tələbəsi sayılan Əbu Ali Fərmədi (ö.477/1085) İmam Qəzalinin müridi olaraq mühüm bir şəxsiyyətə sahibdir.

Süləminin “*Təbəqatus-sufiyyəsi*”ni, onda olmayan bəzi şəxsləri də əlavə edərək farscaya tərcümə edən Ənsari (ö.481/1088) “*Mənazilüs-sairin*” adlı ərəbcə əsərində hal və məqamları təsnif etmişdir. Bu əsər hallar və məqamlar mövzusunda bu tərtib formasında yazılan ilk əsərlərdəndir. Daha sonra bu əsərə olduqca çox şərhlər yazılmışdır.¹²⁷

Bu illərin fərqli bir siması da, İmam Qəzalinin balaca qardaşı Əhməd Qəzali (ö.520/1126) dir. Əhməd Qəzali, İmam Qəzalinin mərifət, elm və şəri hökmlərlə əxlaqa əhəmiyyət verməsinin yanı sıra, eşq, vəcd və cəzbəyə əhəmiyyət verən bir təsəvvüfi düşüncəyə sahibdir.

H. V/M. XI əsr, daha əvvəlki əsrlərə görə təsəvvüfin şeirlə ifadə edilməyə başlandığı bir dönəmdir. Daha öncə hər cürə sənət qorxusundan uzaq olan təsəvvüf şeiri, bu əsrdən etibarən məcaz, kinayə, təşbih və istiarə kimi ədəbi sənətlərlə bəzənən əsərlərin meydana çıxmağa başladığı bir dönəmdir. Xüsusilə də İranda yetişən şairlərin çoxu şeirlərində təsəvvüfi simvollar və məzmunlara yer vermişlər. Sufilərin şeir və ədəbiyyata maraq göstərməsi olduqca təbiidir. Çünki təsəvvüf hər nə qədər bir qəlb və könül işi isə, şeir də o qədər duyğu və könül işidir. Könül və duyğu dünyasının tərcümanı isə şeirdir.

¹²⁷ Əlavə məlumat üçün bax: Damar Abdullah, “Menazilü’s-sairin şərhleri ve Âb-ı hayat”, U. Ü. Sosial Bil. Enst. Nəşr edilməmiş doktorantura işi, Bursa 2003.

III. TƏRİQƏT DÖVRÜ

1. Miladi XII və XIII Əsrdə Təriqətlər

XI əsrin əvvəllərində yaşayan Qəzali, təsəvvüf tariximizdə bir dönüm nöqtəsidir. Qəzalinin inkişaf etdirərək sistematik bir forma verdiyi əhli sünnət təsəvvüfi, Qəzalidən sonra müəssisə formasında fəaliyyət göstərməyə başladı. Bu səbəblə XII və daha sonrakı əsrlər təsəvvüfin təriqət formasında müəssisələşdiyi zamanlardır. Təriqətlərin meydana çıxdığı dövrlərdə yaşayan təsəvvüfi təfəkkürün ən əsas şəxsiyyətləri (İbn Arabi, İbn Fərid, İbn Səb) bu əsrlərdə yetişmişdirlər.

Bir tərəfdən Abbasi xilafətinin öz istiqrarını itirməsi, digər tərəfdən Xaçlıların və Monqolların xalqı təzyiqlərə məruz qoyması İslam dünyasını tarimar etmişdi. Bu illər Anadoluda Anadolu Səlcuqluları və bəylikləri, Misirdə Məmlüklərin, İraq və Suriyada yenə müxtəlif bəyliklərin hökm sürdüyü bir dönmədir. Siyasi hakimiyyətlərin itirildiyi bu illər ərzində, xalqın mənəviyyətə meyl etdiyi və onların ruhani himayəsində fərahladığı diqqəti cəlb edir. Xalqın və idarəçilərin XI əsrdə sufilərə göstərdikləri hörmət, bu əsrlərdə daha da artmışdır.

Səlcuq hökmdarları sufilərə səmimi bir hörmət göstərmiş, fəth etdikləri bölgələrdə onlar üçün təkyələr inşa edərək, vəqflər qurmuşlar.

Hicri VI-VII, Miladi XII-XIII əsrlər, təriqətlərin formalaşdığı bir dönmədir. Təkyəsi, zaviyəsi, şeyxi və müridi olan təriqətlər bu yüz illikdə qurulmuşdur. Bağdadda Əbdülqadir Geylani, Bəsrədə Əhməd Rifai, Türkiyədə Əhməd Yəsəvi bu dönmədə yetişən ilk təriqət qurucularıdır.

Əbdülqadir Geylaninin tam adı “Muhyiddin Əbu Məhəmməd b. Əbu Salih Zəngidost”dur. O, 470/1077-ci ildə Xəzərin güneyində Gilana bağlı Neyfdə anadan olub. 562/1166-cı ildə Bağdadda vəfat edib. Vətəninə ilk təhsilini aldıqdan sonra, 18 yaşında Bağdada gəldi. Bağdadda müxtəlif alimlərdən dini elmlərə yiyələndi. Nəhayət Əbül-Xeyr Məhəmməd b. Müslim Dəbbas vasitəsilə təsəvvüf yoluna girdi və təriqət hiqəsini geyindi. 521/1127-ci ildən etibarən Bağdadda irşad və nəsihət fəaliyyətlərinə başladı. Təsirli və gözəl nitqli vəəzləri sayəsində çox sevilən bir mürrşid oldu. Elm və dövlət xadimlərindən çox insan onun müridləri oldu. Onun təsəvvüfi tədris düşüncəsinə görə, mürid əvvəlcə riyazət və çilə dövrlərindən keçəcək, dünyadan əlini çəkəcək, sonra sülukunu tamamlayıb təkrar xalqın arasına dönəcəkdir.

Sonrakı nəsillər tərəfindən, başda İbn Arabi olmaq üzrə “qütb” və “insanı kamil” olaraq adlandırılan Əbdülqadir Geylaninin təriqəti, İslam dünyasının hər tərəfinə yayılmışdır. Onun vəz və irşadlarından meydana gələn “*əl-Gunyə*”, “*əl-Fəthür-Rəbbani*”, “*Fütühül-qeyb*” kimi əsərləri vardır.

Əbdülqadir Geylaninin müasiri olan təriqət pirlərindən biri də, Əhməd Rifai (ö.578/1183) dir. 500-cü və ya 512/1118 -ci ildə Bəsrədə anadan olan Rifai, dini elmləri öyrəndikdən sonra dayısı Şeyx Mənsurdan təriqət almış, vəfatından sonra da onun işini davam etdirmişdir. Vəfatına qədər bu xidməti davam etdirərək adına bir təriqət qurmuşdur.

Bu zamanlarda, Türküstan bölgəsindəki Sayram şəhərində anadan olan və Yəsidedə yaşayaraq ordakı insanları öz dilləriylə təriqət, təsəvvüf və İslama dəvət edən bir təsəvvüfçü də var idi. O, Anadolu və Balkan yarımadasına qədər ərazilərdə məşhur olan Əhməd Yəsəvidir. 562/1166-cı ildə vəfat edən Əhməd Yəsəvi, Türküstanın şimalında İslamiyyətin yayılmasını təsir göstərmişdir.

Əhməd Yəsəvi ilə eyni şeyxdən feyz alaraq, daha sonra qurulacaq Nəqşibəndi təriqətinin ilk təməl əsaslarını quran Əbdülxaliq Gucdüvani (ö.595/1199) Məvəraünnəhr və Buxara bölgəsində təsəvvüf və təriqət xidmətlərini davam etdirmişdir. Nəqşibəndiliyin “on bir əsasını” quran Gucdüvanidən Bahaəddin Nəqşibəndin “üveysi” yolu ilə feyz aldığı rəvayət edilir.

Daha sonrakı dövrlərə təsir edən Kübrəviyyə, Sührəverdiyyə, Əkbəriyyə, Şaziliyyə, Bədəviyyə və Məvləviyyə kimi təriqətlər XII və XIII əsrdə inkişaf etmişdir. Bunlardan Kübrəviyyə, Xarəzmli Şeyx Nəcməddin Kübra (ö.618/1221) tərəfindən qurulan təriqətlərdəndir. Nəcməddin Kübra, Monqollarla müharibə zamanı şəhid olmuşdur. Təriqəti və şöhrəti Türkistan bölgəsində məşhur olan bir şeyxdir.

Sührəverdiyyə təriqəti, “*Ədəbul-mürid*” əsərinin müəllifi Əbün-Nəcib Sührəvərdi (ö.563/1167) tərəfindən qurulmuş və yaşadığı dövrün “şeyxlər şeyxi” sayılan Əbu Hafs Ömər Sührəvərdi (ö.632/1234) tərəfindən inkişaf etdirilən və sistemləşdirilən bir təriqətdir. Əbu Hafs Sührəvərdi, uzun bir ömür yaşamış, müasiri Xəlifə Nasırın hörmətini qazanmışdır. Xəlifə tərəfindən Anadolu Səlcuqlu Sultanı Ələddin Keykubada elçi olaraq diplomatik bir vəzifə üçün göndərilmişdir. “*Avarifül-maarif*” adlı əsəri təsəvvüf klassikləri arasında öz yerini tapmaqla yanaşı, təkyə və zaviyələrdə təsəvvüfi ədəb və pratakolu ehtiva edən əsərlərdən biridir.

İbn Arabinin ən mühüm ustadları arasında yer alan Əbu Mədyən Şuayb əl-Məğribi (ö.590/1194) bu dövrün əsas şeyxlərindəndir. Əbdülqadir Geylani şərqin, o da qərbin şeyxi sayılmışdır.

Əkbəriyyə, Şeyxi Əkbər adıyla məşhur Muhyiddin b. əl-Arabiyyə (ö.638/1240) nisbət edilən bir təriqətdir. İbn Arabi, *“Füsusul-hikəm”* və *“əl-Fütuhātül-Məkkīyyə”* adlı əsəriylə təsəvvüf təfəkküründə mühim bir yeri olduğu kimi, həmçinin Əkbəriyyə təriqətinin də qurucusu sayılır. O, Əndülüsdə anadan olub, Misir, Şam, Anadolu kimi o vaxtın İslam ölkələrinin çoxunu gəzmişdir. İbn Arabi “vəhdəti-vücut” düşüncəsini sistemləşdirən sufi olaraq qəbul edilir. Onun yaşadığı illər vəhdəti-vücut düşüncəsinin İslam ölkələrinin hər tərəfində müxtəlif insanlar tərəfindən təmsil edildiyi illərdir. Afrikanın şimalında Əbdülhəqq b. Səb, Misirdə İbnül-Fərid əsərlərində bu düşüncəni təmsil edən təsəvvüfçülər olaraq diqqəti cəlb edir. Eyni illərdə Şimali Afrikada inkişaf edən və günümüzə qədər təsirini davam etdirən Şaziliyyə təriqətinin banisi isə Əbul-Həsən Əli b. Abdullah Şazilidir. 657/1258-ci ildə vəfat etdiyi zaman o, davamçısı olaraq yerinə Əbul-Abbas Əhməd Mürsini təyin etmişdir. Şazəliyyə Misir və Şimali Afrikada ən məşhur təriqətlərdən biridir.

Bədəviyyə təriqəti, 596/1200-ci ildə Fasda anadan olan, 675/1276-cı illərdə Misirdə vəfat edən Əhməd b. Əli Bədəviyyə nisbət edilir. Əhməd Rifai və Əbdülqadir Geylani kimi böyük təsəvvüfçülərin qəbirlərini ziyarət edən Əhməd Bədəvi, mənəvi kamala çatdıqdan sonra, Misirə gəlir və Tanta şəhərində yaşayır. Burada qırx ilə yaxın bir vaxt ərzində xalqın irşadı ilə məşğul olduqdan sonra vəfat edir və orada dəfn edilir. Əhmədiyyə və ya sutuhiyyə kimi adlarla zikr edilən bədəvilik, Misirdə şazəliyyədən sonra ən məşhur təriqət olma xüsusiyyətini hələ də özündə saxlayır.

Mövlana Cəlaləddin Rumi (ö.672/1273) yə nisbət edilən mövləvilik də bu illərdə yaranan təriqətdir. Mövlana, atası Bəhaəddin Vələd (ö.628/1231) və Bürhanəddin Tirmizi vasitəsilə aldığı Kübrəvilik, Şəmsi Təbrizidən aldığı vəcd və həyacan, İbn Arabinin təsiri ilə aldığı vəhdəti vücut düşüncələrindən yoğrulmuş təzə bir məktəb meydana gətirmişdir. Ömrünün çox hissəsini səyahətlərə sərf edən Şəms, 642/1244-cü ildə Konyaya gələrək Mövlana ilə tanış olmuş, bu görüş onun hayatını dəyişdirmişdir. Şeir, ədəbiyyat və səməyə əhəmiyyət verən mövləvilik, illər boyu Osmanlı ölkəsinində yaşayan intellektual insanların təriqəti olmuşdur. Onun ən məşhur əsəri *“Məsnəvi”*sidir.

Bu dövrün məşhur şeyxlərindən olan və 606/1209-cu ildə Şirazda vəfat edən Ruzbihan Bəqli XII əsrin ən çox əsər yazan təsəvvüfçülərindəndir. Onun “*Məşrəbul-ərvah*” adlı məqam, mənzil və məfhumlara dair əsəriylə, “*Şətəhatüs-sufiyyə*”si məşhurdur.

Nəcməddin Razi (ö.628/1230) də bu dövəndə əsərləriylə şöhrət tapan müəlliflərdəndir. “Nəcm Dayə” adı ilə məşhur olan Razinin “*Mirsadül-ibad*” adlı əsəri məşhurdur. Onun Konəvi və Mövlana ilə görüşdüyü rəvayət edilir.

Təsəvvüfin təfəkkür yönünü meydana gətirən “vəhdəti-vücut” inancının ərəb, fars və türk təsəvvüfçüləri və şairləri tərəfindən ən yaxşı sistemətik formada tərənnüm edildiyi illər yenə bu illərdir. Ömər Xəyyam, Əbül-Əla əl-Məərri, Fəridüddin Attar, Mövlana Cəlaləddin Rumi və Hafız bu dövrün eşq şairləridir.

XIII əsrə qədər Quran, sünnə, böyük sufilər və vəlilərin fikirləriylə eyni olan təsəvvüfi düşüncələr, bu əsrdən etibarən artıq yavaş-yavaş bəzi fəlsəfi məfhumlarla izah edilməyə başlandığı müşahidə edilir. Varlıq, Allah və insanın həqiqəti kimi mövzular bu illərdə mübahisə mənbəyinə çevrilmişdir.

Təsəvvüf bir hal elmi olmaqla yanaşı, bu dövəndə bəzi yazılı əsərlərin də təlim edildiyi bir elm halını almışdır. Bu dövəndə qələmə alınan İbn Arabinin “*Füsus*”u, Konəvinin ona yazdığı “*Füquq*”u, Fəxrəddin İrakinin “*Ləməat*”ı, İbnül-Fəridin (ö.632/1234) “*Divan*”ı təfəkkür yönü güclü olan, təsəvvüf düşüncəsini zəngin məfhumlarla şərh edən əsərlər olaraq diqqəti cəlb edir.

Təkyə və dərgahlar bu dövəndə artaraq, kəndlər və ən balaca yaşayış məntəqələrində belə izlərinə rastlanılır. Təriqət və şeyxlərin sistemli bir şəkildə fəaliyyətlərinin bu dövəndə başladığını söyləyə bilərik. Belə ki, dövrün xəlifəsi tərəfindən Şihabüddin Sührəvərdinin Bağdada “şeyxlər şeyxi” olaraq vəzifələndirilməsi və Fəxrəddin İraq inin Misirdə məmlük Sultanı tərəfindən “Misirin şeyxlər şeyxi” olaraq təyin edilməsi bunun sübutudur.¹²⁸

Dərgahlar, bir tədris yeri olaraq müridlərin əxlaqi cəhətdən yetişdirildiyi, mürşidlərin irşad üçün hazırlandığı məkanlardır. O zamanın şərtlərinə görə dərgahlardakı təlim və tədris xidmətləri, nəzəri və əməli olmaq üzrə iki cür öyrədilirdi. Nəzəri olan tədris daha çox mürşidlərin müridlərə verdiyi nəsihət, öyüd və xatırlatmalardan ibarət idi. Əməli tədris riyazət, etiqaf, nafilə oruc və namaz, qırx gün xəlvət və çilə yoluyla səma və zikrdən ibarət idi.

¹²⁸ Bax: Nefəhat Tercemesi, s. 673

Əvhəduddin Kirmani (ö.635/1237) və Sədrəddin Konəvi (ö.673/1274) bu dönəmin öndə gələn sufiləridir. Konəvi, İbn Arabinin tələbəsi və davamçısı olaraq onun fikir və düşüncələrini yaymış və “*Miftahül-qeyb*”, “*ən-Nusus*”, “*əl-Füquq*” və “*ən-Nəfəatül-İlahiyyə*” kimi əsərləri qələmə almışdır. Mövlana ilə dostluq edən Konəvinin, Müəyyəduddin Cündi və Əbdürrəzzaq Kaşani kimi tələbələri vardır.

Mövlananın müridlərindən olan Hüsəməddin Çələbi (ö.687/1288) bu dövrün məşhur təsəvvüfçülərindən olub, Mövlananın, “*Məsnəvi*”ni yazarkən ondan ilham aldığı bəxtiyar bir sufidir. Sultan Vələd, Mövlananın oğludur və Hüsəməddin Çələbinin vəfatından sonra atasının yerinə keçmişdir.

2. M XIV və XV Əsrlərdə Təriqətlər

XII və XIII əsrlərdə तरीقاتلər qurularaq təsəvvüfi əsərlərlə yanaşı həm ictimai həyatda, həm də dövlət nəzdində xüsusi bir yerə çatmışdı. Osmanlı dövlətinin qurulması və inkişafı dövrünə təsadüf edən təsəvvüf və तरीقاتلər, XIV-XV əsrlərdə ən parlaq mərhələdə idi. Bu əsrdə Anadoluda varlığını hiss etdirən əsnaf və sənət adamlarının meydana gətirdiyi təsəvvüfi qurumlardan biri də, Əxilik təşkilatı idi. Əxilər, silsilələrini Hz. Əli (r.ə) vasitəsilə Hz. Peyğəmbərə (s.ə.s) bağlayır və “fütüvvət əhli”- deyərək zikr edilirlər.

Əxilərin Anadoluya yayılmaları Abbasilərin son dövrlərinə təsadüf edir. Digərləri kimi fütüvvət ərbabı Əxilərin də Anadoluya gəlməsində Monqol istilasının böyük təsiri olmuşdur. Ancaq Əxilər bu köç vasitəsilə həm sahələrini genişləndirmiş, həm də qüvvətlənmişlər.

İbn Batutanın Səyahətnaməsində, Soltan olmadığı zaman şəhərin ahisinin hakim olub, padişah kimi hökm verdiyini və gəlib-gedənlərə ehsanlar verdiklərini zikr etməsi, əxilərin təsir və gücünün sübutudur. Əxilərdən başqa “darul-cihad” olaraq bilinən Anadoluya türkmən ataları və Orta Asiya, Xarəzm, Xorasan əhalisindən Yəsəvi dərvişləri də gəlmişdirlər. Babai xəlifələrindən olduğu rəvayət edilən Hacı Bektaş Vəli (XIV əsr) Xorasanlı bir türk olub, öz adıyla anılan तरीقات piridir.

Xalqa müsbət təsir edən sufilər, təsəvvüfə və təsəvvüfçülərə meyli olan hökmdarlara və dövlət işçilərinə də müsbət təsir bağışlayırdı. Osmanlı Dövlətinin ilk quruluşunda mədrəsənin yanında bir təkyənin təsis edilmiş olması və Dursun Fəqihlə (ö.726/1326) bərabər Şeyx Ədəbalinin (ö.726/1325) olması bu dövlətin qüdrətlənməsi üçün atılmış mühim bir addımdır. Şeyx Ədəbali, nüfuzlu bir əxi şeyxi olmaqla bərabər, eyni zamanda Osman Qazinin (680/1281-726/1326)

qaynatasıdır. Tarix kitabları onun əli açıq, yüksək qonaqpərvərliyi ilə məşhur olan bir şeyx olduğunu qeyd edir.

Hacı Bektaş Vəlinin, Osman Qazi ilə olan münasibəti haqqında tarixi Bektaş mənbənamələrindəki rəvayətlərin sonradan uydurulduğunun həqiqətə nə qədər uyğun olduğunu sübut etmək bir az çətin olsa da, Osman və Orxan Qazi dövründə sərhəd müharibələrində iştirak edən türkmənlərin böyük bir qisminin Hacı Bektaş müridlərindən olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlının quruluş illərində Şam bölgəsində yaşayan İbn Teymiyyə (ö.728/1328) İbn Arabi və tərəfdarlarına qarşı şiddətli bir qarşıdurma başlamışdır. Ancaq Osmanlı dönəmində, nədənsə Osmanlı ölkəsində İbn Teymiyyə düşüncəsinin çox təsiri olmamışdır.

XIV-XV əsrlərdə yaşayan Hacı Bektaş xəlifəsi Taptuq Əmrənin müridi olan Yunis Əmrə, təriqət piri olmaqla yanaşı, həyəcanlı bir təsəvvüfçü və kəlmələrə yüksək mənalara rahatlıqla tərənnüm etdirə bilən qüvvətli bir şair idi. Bu illər, Türkiyə bölgəsində Yəsəvilik və Həcəgan silsilələrindən feyz alaraq yeni bir təsəvvüfi hərəkatın banisi olan Şahı Nəqşibənd Məhəmməd Bəhaəddin Buxarinin (ö.791/1389) öz təsirini hiss etdirdiyi illərdir. Bursaya gəlib yerləşən Əmir Sultanın əqrabası Əmir Külalın xəlifəsi olan Şahı Nəqşibəndin qurduğu bu təriqət, xüsusilə Mövlana Xəlid Bağdadidən sonrakı dövə XIX əsr Osmanlı ölkəsində və İslam Dünyasının hər tərəfində təsirli olacaqdır. Nəqşibəndiliyin Osmanlı ölkəsinə ilk dəfə Fətəh dövründə Simavlı Molla Abdullah İlahi (ö.896/1491) tərəfindən gətirildiyi bilinir.

XIV və XV əsrlər Türkiyə və Məvəraünnəhir bölgəsində Nəqşibəndiliyin güclü təmsilçiləri arasında Məhəmməd Parsa (ö.822/1419) Ələddin Attar (ö.802/1399) və Übeydullah Əhrarı (ö.893/1488) görmək mümkündür. Xüsusilə də, Übeydullah Əhrar, Nəqşiliyin yayılmasında son dərəcə təsiri olan bir sufidir. Fətəh Soltan Məhməd Xanın böyük hörmət göstərdiyi Əhrar, təbəqat yazıçılarından “Nəfəhatül-üns”ün müəllifi Molla Cami (ö.898/1492) ilə “Rəşahət”in müəllifi Safiyyüddin Əlinin (ö.939/1532) şeyxidir. Safiyyüddin Əli xüsusilə “Rəşahət” adlı əsərini Nəqşibəndilik və Übeydullah Əhrar üçün yazmışdır.

XIV əsrin sonlarına doğru, Ankaranın fəthindən (761/1360) sonra Əxilərin Anadoludakı nüfuzu azalarkən, Əkbəriyyə, Mövləviyyə, Zeyniyyə təriqətləri sürətlə yayılmağa başlamışdır. Bunlardan Əkbəriyyə təriqəti, Osmanlı ölkəsinə Davud Qeysəri (ö.751/1350) tərəfindən gətirilmiş, lakin Şəmsəddin Molla Fənari (ö.834/1431) ilə inkişaf etdirilmişdir.

Zeyniyyə təriqəti isə Əbdüllətif Məqdisi (ö.856/1452) vasitəsiylə Osmanlı torpaqlarına gətirilmişdir.

Yıldırım Bəyazid dövrü sufilərindən bursalılar “Əmir Soltan” deyə bilinən və İmam Hüseynin övladı olan Şəmsəddin b. Əli əl-Hüseyni (833/1429) isə, Buxaralı olub, orada təhsil və təriqəd tərbiyəsi almışdır. Kübrəviyyə təriqətinin Nur-bəxşiyyə qolundan olan Şəmsəddin Buxari, daha sonra həccə gedərkən əvvəl Bağdada, sonra da Anadoluya gəlmiş və Bursada yaşamışdır. O, Bursada şöhrəti qısa müddət ərzində yayılınca Yıldırım Bəyazidin qızı Hunda Soltanı alaraq onun kürəkəni olmuş və II Muradın İstanbul mühasirəsində (825/1422) yüzlərcə müridiylə iştirak etmişdir. Temurləngin Anadolunu zəbt etməsiylə Əmir Buxarinin əsir alınaraq Teymurləngin hüzuruna göndərildiyi rəvayət edilir.

Yıldırım Bəyazid dövrü sufiləri arasında, Bursadakı məşhur Ulu Came nin ibadətə açılışında (802/1400) ilk xütbəni oxuduğu rəvayət edilən “Somuncu Baba” ləqəbiylə məşhur Hamidüddin Aksarayinin (ö.815/1412) müstəsna bir yeri vardır.

Bayramiyyə təriqətinin banisi Hacı Bayram Vəli (ö.833/1429) ilə xəlifələri Akşəmsəddin (ö.863/1459) Bıçaqçı Ömər Dədə (ö.880/1475) Akbiyık Məczub (ö.860/1455) Yazıcıoğlu Məhməd (ö.855/1451) və qardaşı Əhməd Bican (ö.858/1454) XV əsr təsəvvüfçülərinin məşhurlarındandırlar.

Xəlvətiyyə təriqətinin nümayəndələrindən Camal Xəlvəti (ö.899/1493) Yahya Şirvaninin xəlifəsi Ərzincanlı Pir Məhməd Bahaəddindən (ö.879/1474) xilavət almışdır. II Bəyazidin dövlətisi olaraq bir ara İstanbula gəlmiş, Qoca Mustafa Paşa dərgahında şeyxlik etmişdir.

Aydınlı Dədə Ömər Ruşəni isə Bursada dini elmləri təhsil edərək təsəvvüfə meyl etmiş, əvvəlcə Karamanda Ələddin Əliyə (866/1461) sonra da Şirvanda Yəhya Şirvaniyə intisab edərək onların xəlifəsi olmuşdur. Xəlvətiyyənin Ruşəniyyə cərəyanının banisi olan bu şəxs, 892/1486-cı ildə Təbrizdə vəfat etmişdir.

Osmanlı dönəmində təsəvvüfi-ışari təfsir müəlliflərinin ilklərindən olan Baba Nemətullah Naxcuvani (ö.902 /1496) bu dövəmdə yaşamış Naxcuvanlı bir Nəqşibəndi şeyxidir. Onun, “*əl-Fəvatihül-İlahiyyə*” adlı təfsiri mövcuddur.

3. M. XVI-XIX Əsrlərdə Təriqətlər

XVI əsr, Osmanlı yüksəlişinin zirvəyə çatdığı əsrdir. XVII əsr isə, bu yüksəlişin sona çatdığı illərdir. XVI əsrin sonuna qədər son dərəcə ahəngli çalı-

şan təkyə, mədrəsə və ordu üçlüsündə XVII əsrdən etibarən münaqişələr başladı. Təkyə-mədrəsə savaşı xüsusilə XVII əsrdə sürətləndi. Buna baxmayaraq bu dönmədə də yenə bəzi təsəvvüfçülər yetişmişlər.

Yavuzun Misirə səfəri zamanı qəbrini ziyarət etdiyi və daha sonra Şeyxulislam İbn Kəmalin fitvasıyla təsdiq etdiyi İbn Arabi və düşüncələrinin bu illərdən sonra Osmanlı ölkəsinə yayılma imkanı tapdığını görürük. İbn Təymiyə və tərəfdarlarının adlarının çox da tanınmadığı bir dövrdə, İbn Arabinin, Osmanlı ölkəsində xeyli təsiri olmuşdur.

Aydınlı Dədə Ömər Ruşəninin tələbəsi olan Diyar Bəkrli İbrahim Gülşəni (ö.940/1533) Xəlvətiyyənin Gülşəniyyə cərəyanının banisidir. Yenə bu illərdə Sofyalı Bali Əfəndi (ö.960/1553) ilə xəlifəsi Nurəddinzadə Muslihuddin Əfəndi (ö.981/1573) Xəlvətiyyənin öndə gələn simalarındandır.

Bu əsrdə Misir bölgəsində yetişən ən mühim iki sufidən biri Quşeyri risaləsinə şərh yazan Zəkəriyyə Ənsari (ö.926/1520) digəri İmam Şəranidir (ö.973/1565). İmam Şərani "*ət-Təbəqatül-kübra*" və İbn Arabinin fikirlərini nəzərdə tutaraq yazdığı əsərləriylə Misir təsəvvüfündə əhəmiyyətli bir yerə sahibdir. Xəlvətiyyənin Şabaniyyə cərəyanının banisi Kastamonulu Şeyx Şabanı Vəli (ö.976/1568) bu əsrin öndə gələn hörmətli və məşhur şeyxlərindən biridir.

XVI əsrin sonlarında Sivasdan İstanbula gələn Əhməd Şəmsəddin Sivasi (ö.1006/1597) ilə onun xəlifələri Əbdülməcrid (ö.1049/1639) və Əbdüləhəd Nuri (ö.1061/1651) Sivasilər adıyla zikr edilən bir Xəlvəti-sufi təriqəti qurmuşlar. Sivasilər XVI əsrdə Qazızadələr ilə bəzi mövzularda ixtilafa düşdükləri üçün münaqişə etmiş, təsəvvüf tariximizə bu hadisə Sivasilər ilə Qazızadələr mücadiləsi olaraq qeyd edilmişdir.

XVII əsrin məşhur təsəvvüfi simaları arasında yer tutan əsas təsəvvüfçülər, "*əl-Kəvakibüd-dürriyyə*" adlı sufi təbəqatının yazıçısı Misirli Əbdürrauf Munavi (ö.1031/1621) Nəqşibəndiliyin yeni bir forma olmasını təmin edən və Hindistanda həm İslamiyyətin, həm də Nəqşiliyin yayılmasında böyük xidməti olan, ikinci 1000 illiyin yeniləyicisi İmam Rəbbani (ö.1034/1624), Cəlvətiyyə təriqəti piri Əziz Mahmud Hüdai (ö.1038/1628), Qədiriliyi İstanbula gətirərək adına bir təkyə quran İsmail Rumi (ö.1041/1631), Xəlvətiyyənin Ramazaniyyə cərəyanının banisi Ramazan Məxfi (ö.1025/1616) və Məsnəvi şarihi Ankaralı İsmail Rusuhidir (ö.1041/1631).

Rusuhinin başqa əsərləri ilə bərabər "*Minhacül-füqərə*" adıyla Abdullah

Ənsarinin “*Mənazilüs-Sairin*”-nə yazdığı türkcə şərhin təsəvvüf tariximizdə ayrı bir əhəmiyyəti və yeri vardır.

Əziz Mahmud Hüdayi və təriqəti nəzarətində yetişmiş Sarı Abdullah Əfəndi, “*Məsnəvi*” şərhi və İbn Arabi tərzində qələmə aldığı əsərləri ilə fərqli bir şəxsiyyətə sahib olduğunu göstərmişdir.

XVII əsrin sonlarında vəfat edən Xəlvətiyyənin Şabaniyyə qoluyla Qarabaş Vəli ləqəbiylə məşhur Əli Ələddin Atvəl (ö.1090/1679) Xəlvətiyyənin, Atbazarlı Osman Fəzli İlahi (ö.1102/1690) isə Cəlvətiyyənin güclü təmsilçiləridir. Bolqarıstan-Şumnu lu olan Osman Fəzlinin ən əhəmiyyətli əsəri şagirdi Bursalı İsmail Haqqıdır (ö.1137/1725). Bursalı İsmail Haqqının yüzdən çox əsəri və geniş bir təsiri vardır. Xüsusilə “*Ruhul-bəyan*” adlı təfsiri, bu sahədə abidə əsərlər arasında yer tutacaq qədər mükəmməldir.

XVIII əsrin əvvəllərində Bursalı İsmail Haqqı ilə müasiri Xəlvəti nümayəndələrindən Üsküdar da Məhməd Nəsuhi Əfəndi (ö.1130/1718) Qaragümrükdə Nurəddin Cərrahi (ö.1133/1721) Ədirmədə Həsən Səzai (ö.1151/1738) və Malatyalı Niyazi Misri (ö.1150/1737) öz adlarına şöbə təsis etmişdirlər. Təsəvvüfi mövzularda əsərləri olan bu şeyxlərdən Niyazi Misri ilə Həsən Səzainin çap edilmiş divanları da vardır.

XVIII əsrdə yetişən bir mühüm sufi də Ərzurum Hasankaləli İbrahim Haqqıdır (ö.1186/1772). O, Siirtin Tillosunda şeyxi Fəqirullah Əfəndidən Qədiri və Nəqşi tədrisi görərək onun yeznəsi olmuşdur. Təsəvvüfi mövzularla yanaşı bir çox elm haqqında da bilgi sahibi olan İbrahim Haqqının ən əsas əsəri “*Mərifətnamə*”sidir.

Müstəqimzadədən sonra gələn XIX əsr Nəqşibəndi mənsublarının ən görkəmli nümayəndəsi Xalididir. XVIII əsrin sonu ilə XIX əsrin əvvəllərində yaşayan Xalid Bağdadi (ö.1242/1826) bu təriqətə yeni bir forma vermişdir. Hindistan Delhidə olan Abdullah Dehləvidən təriqət tərbiyəsi alan Xalid Bağdadi, yaxşı mədrəsə tədrisi görmüşdür. Bu baxımdan o, şəriət elmi yüksək olan bir alim idi.

XIX əsrdə İstanbulda Vəliyyüddinzadə Xifzi Əfəndi (ö.1253/1837) Bursada Hoca Hüsəməddin Əfəndi, (ö.1280/1863) yenə İstanbulda Yəhya Əfəndi dərğahında M. Nuri Şəmsəddin (ö.1280/1863), Çərşəmbədə Murad Molla dərğahında M. Murad Əfəndi (ö.1264/1848) və İstanbulda anadan olub Mədinədə vəfat edən Bursalı Hüsəməddin Əfəndnin xəlifəsi Vəhyi Mustafa (ö.1295/1878), Qarabağlı Həmzə Nigari (ö.1304/1887) Gümüşxanalı Əhməd Ziyaəddin (ö.1313/1895) və Haqqarili

Şeyx Taha (ö.1269/1853) irşad xidmətləri və əsərləri ilə Osmanlı torpaqlarında xidmət edən Nəqşi-Xalidi şeyxləridir.

XIX əsrin ən böyük müəllif sufilərindən biri də, şübhəsiz ki, Bursalı M. Tahir Bəyin “Haceyi-irfanım, vəliyyi-nemətim”- deyə zikr etdiyi Haririzadə M. Kəmaləddin Əfəndidir (ö.1299/1882). Onun “*Tibyanü vəsailil-həqaiq*” adlı təriqətlərdən bəhs edən ensiklopediya formasındakı əsəri, ixtisas sahəsində mühüm bir boşluğu doldurmuşdur. Haririzadənin çox gənc yaşda vəfat etməsinə baxmayaraq qırxa yaxın əsəri vardır.

İPƏKYOLU NƏŞRİYYATI

DÖRDÜNCÜ FƏSİL

AZƏRBAYCANDA TƏSƏVVÜF

İPƏKYOLU NƏŞRİYYATI

İPƏKYOLU NƏŞRİYYATI

AZƏRBAYCANDA TƏSƏVVÜF¹²⁹

A. İLK DÖVR (TƏSƏVVÜF MƏRHƏLƏSİ)

Azərbaycan İslamın ilk dövrlərində (18-22/639-643-cü illər) müsəlmanlar tərəfindən fəth edilmiş, İslamiyyət bu ərəzidə yaşayanlar tərəfindən zaman keçdikcə din olaraq qəbul edilmişdir¹³⁰. Şübhəsiz bu ərəzidə yaşayan xalqın müsəlman olmasında ən böyük təsir İslamın gətirdiyi ağıla və məntiqə əsaslanan inanc əsasları, sosial ədalət sistemi, təmiz və düzgün həyat anlayışıdır. Azərbaycana gələn Səhabə və Tabiin fəthlərinin İslamı ən gözəl şəkildə yaşayışlarıyla təmsil etmələri və burada yaşayan insanlara şəfqət və mərhəmətlə yanaşmaları da öz təsirini göstərmişdir¹³¹. Deyə bilərik ki, bu bölgədə təsəvvüfün toxumları hələ bu ilk fəthlət əsnasında əkilmişdir. Təsəvvüf tarixinin önəmli şəxsiyyətlərindən biri olan və sufilərin xüsusi hörmət bəslədikləri Veysəl Qarani tarixi mənbələrdə qeyd olunduğuna

^{129*} Bu paragrafdakı məlumatlar Dr. Mehmet Rıhtım tərəfdən qələmə alınmışdır.

¹³⁰ Azərbaycanın fəthi haqqında bax. Bələzuru, *Futuh el-Buldan*, (tərc. M.Fayda), s. 483-490; Əhməd b. Asam əl-Kufi, *Kitabu'l-Futuh*, (hz. Z. Bünyadov); Kitabçı Zekəriya, *Azərbaycan və Xarəzmdə İslamiyyət*, Yeddi Kubbe yay.

¹³¹ Azərbaycan xalqına verilən əmnamələr və bağlanan müqavilələr bunu açıq şəkildə göstərməkdədir. Xüsusilə Müsəlman idarəsinin digər dinlərlə birlikdə əhli kitab olmayan Məcusiliyi tanıyıb atəşgahlara toxunulmazlıq verməsi böyük bir tolerantlıq nümunəsidir. (Bax. Kitabçı Z. *Azərbaycan-Xarəzm və Türk boyları arasında İslamiyyət*)

görə bu səfərlərlə birlikdə Azərbaycana gəlmiş və burada vəfat etmişdir¹³². Həqiqətən də Azərbaycanın Ağdaş rayonunun Xınalıq kəndində yaxınlığında Veysəl Qaraniyə aid olduğu bildirilən və xalq arasında “Veys baba” deyə bilinən bir qəbir mövcuddur¹³³. Veysəl Qaraninin bu torpaqlara gəlməyi və Azərbaycan xalqı tərəfindən əsrlərdən bəri o qəbrə göstərilən hörmət, onun Azərbaycan torpaqlarında vəfat etmə ehtimalını daha da qüvvətləndirməkdədir¹³⁴.

Bu ölkənin hər yerində rastlanan, əsrlər keçdiyi halda adı-şanı unudulsa da yaddaşlarda qalan və böyük hörmətə layiq olan minlərlə “pir” qəbri və məqamı da Azərbaycanda İslamın inkişafında sufilərin mövqeyini göstərən ən böyük dəlillərdir. Bu, ədəbi mətnlərdə də müşahidə olunur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Burla Xatunun Salur Qazana söylədiyi:

Quru quru çaylara su saldım

Qara donlu dərvişlərə nəzir verdim

misralarında olduğu kimi ən qədim Azərbaycan ədəbi mətnlərində sufilərdən bəhs olunduğu görülür.

Azərbaycanın Şimal bölgələrində və Qafqazda İslam dininin yayılmasında iştirak edən ilk müridlərdən biri də; Əbu Müslim adıyla bilinən şəxsiyyətdir. Onun ilk İslam ordusu ilə bölgəyə gəldiyi və ya Hicri II-III əsrlərdə bölgəyə gələn Şeyx Yusuf adlı bir müridin oğlu olduğu haqqında məlumatlar vardır¹³⁵. Azərbaycanın Dağıstanla sərhəddində yerləşən Quba rayonunun Xınalıq kəndindəki VII və ya VIII əsrlərdə inşa edildiği bildirilən böyük məscid Şeyx Əbu Müslimin adınadır¹³⁶.

¹³² Əhməd b. Hənbəl, *Kitabü'z-Zöhd*, 2. cild, s. 480. 2024 nömrəli hədis; *Hilyetu'l-Evliya*, c.X; Ocak A.Y. *Veysel Karani və üveysilik*, s.83; Əs'ad əl-Xatib, *Sufilər və Aksiyon*, s. 24; Feridüddin Attar, *Tezkiretül-Evli ya'da Veysəl Qaranini ilk sufi olaraq tərif etmiş və təsəvvüf tarixini onunla başlatmışdır. Bilindiği kimi təsəvvüfdə bir şeyx ilə cismən görüşmədən, mənəvi olaraq feyz alma hadisəsini ifadə edən Üveysilik də onun adı ilə bağlıdır.*

¹³³ Əhməd b. Hənbəlin, *Kitab'ü-Zöhd'də* Abdullah b. Salimdən rəvayəti bu şəkildədir. «Ömər b. Xat-tab zamanında Azərbaycanda savaşıq. Üveys də yanıımızdaydı. Dönüş əsnasında xastələndi və öldü. Buna görə yolda bir yerdə dayandığ və gördük ki, orada hazır bir qəbir və bir də kəfən var. Onu kəfənlədikdən sonra namazını qıldığ və oraya dəfn etdik. Bir müddət getdikdən sonra bir-birimizə, «kaş ki, qəbrini bildirən bir işara qoysaydıq dedik», geri dönüb dəfnetdiyimiz yərə gəldiyimizdə qəbrini tapa bilmədik.» (2024 nömrəli xəbər)

¹³⁴ İslam aləmində Veysəl Qaraniyə aid edilən bir çox qəbir vardır. Ancaq yuxarıda verdiyimiz rəvayətə əsasən qəbrin Azərbaycanda olması qüvvətlidir.

¹³⁵ Barlas Cafer, *Kafkasya Özgürlük Mücadelesi*, İnsan, İst. 1999, s. 28.

¹³⁶ Xınalıq kəndində yerləşən yeddi məsciddən altısının yanında və məscidin içindən girilən türbə qəbirlər vardır. İslam dünyasında bir çox nümunələri olan şeyx qəbri ilə yan-yanı tekke və

Bu bölgənin insanları arasında şeyx olaraq tanınan, lakin həyatı və şəxsiyyəti haqqında çox məlumat olmayan Əbu Müslimin, Qafqazda ilk olaraq İslam dinini yaymağa çalışan və bu işdə də müvəffəq olan bir sufi olması ehtimal olunur.

Tasavvuf tarixinə dair mənbələrə nəzər saldıığımızda Azərbaycan təsəvvüf hərəkatlarının III/X əsrdən başladığı görülür. Təsəvvüf tarixçiləri tərəfindən təsəvvüfi dövr deyərək adlandırılan bu dövrdə adına kitaplarda rast gəldiyimiz bir çox azərbaycanlı sufi vardır. Azərbaycanda yaşadığı məlum olan ilk sufilerin bəziləri bunlardır:

Əbu Hüseyn Dündarı-Şirazi; mənəviyyatı zəngin, insanlara təsir edə bilən bir xarakterə sahib olduğu anlaşılan bu sufi gözəl natiq, xətib, alim və ədib bir insan idi. Mənbələrdə İbn Xəfif ilə önəmli məsələləri birlikdə müzakirə etdikləri, Şiblinin də ona etimad göstərdiyi nəql edilmişdir. 353/964-cü illərdə Şirazdan 60 fərsəx uzaqda olan Arqanda vəfat etmişdir.

Hüseyn b. Yəzdinyar; X əsirdə yaşamış Cənubi Azərbaycanda olan sufidir. Atasının adı Əli, babasının adı Yəzdinyar olub bu sufi Urmiyalıdır. Bir çox elmdə bilgi sahibi olub, özünə məxsus təsəvvüf anlayışı olmuşur. Dövründəki bir çox sufini tənqid etmiş, özü də bir sıra sufilər tərəfindən tənqid və rədd edilmişdir. İmam Şərani onun həya haqqındakı görüşlərini uzun-uzadı nəql etmişdir.

Əbu Həsən; zamanının böyük şeyxlərindən Əbu Abdullah Rüzbari və İbn Xəfifin müasiri olan bu sufi Urmiyada yaşamışdır, qəbrinin də Urmiyada olması mənbələrdə bildirilir.

Əbu Züra; Ərdəbildə adına ilk rast gəlinən sufidir. (ö.415/1024) Əsil adı Əbdülvəhhab b. Məhəmməd Əyyubdur. Alim və Zəhid şəxs olub, çox yaşayan Əbu Züra bir çox səfərlər etmişdir. Şeyx Abdullah Xəfifə yol yoldaşlığı etməsi də məlumdur.

Əbu Abbas; təxminən IV/XI əsrin əvvəllərində vəfat edən digər azərbaycanlı sufi Bərdəlidir. Tam adı Əhməd b. Məhəmməd b. Harun əl-Bərdəyi əs-Sufidir. Ə. Cami digər müəlliflərə istinadən onun bir neçə ifasından bəhs etmişdir.

Əbu Səid Abdal Bakuvi; IV/X-XI əsirlərdə Azərbaycanda yaşamışdır. Bu sufinin Bakıda yaşayıb, vəfat etdiyi bəzi mənbələrdə qeyd olunur¹³⁷. Bakıdakı

məscidləri xatırladan bu memarlıq tərzində bu yerlərin eyni zamanda bir tekke olduğunu deməyə əsas verir.

¹³⁷ Bakıxanov A. A., *Gülüstan-İrəm*, Bakı: Elm, 1970.

qəbrinin yeri dəqiq müəyyən edilməmiş olsa da ehtimallara görə, “xəlifə damı” deyilən yerdədir. Həmin yer “Təzə pir” məscidinin yanında olmalıdır. Osmanlı sultanı III Muradın, Əbu Səidin məqbərəsi və vəqifləri ilə əlaqədar fərmanları da mövcuddur.

Əli b. Məhəmməd b. Abdullah Bakuvi və Hüseyn Şirvani; bu əsrdə yaşamış azərbaycanlı iki qardaş sufi vardır: Şirvaniyi-Kəbir “Böyük Şirvanlı” və Şirvaniyi-Səğir “Kiçik Şirvanlı”. Onlar böyük sufi Əbu Səid Əbulxeyrin davamçıları, Azərbaycan mənbələrində Baba Kuhi kimi tanınan Əli b. Məhəmməd b. Abdullah Bakuvi (ö.442/1050-51) və qardaşı Hüseyn Şirvanidir (ö.467/1074)¹³⁸. Əbu Səidin Azərbaycanda bir çox müridi və təkyəsi olduğu məlumdur¹³⁹. Bu təqdirdə İslam dünyasında ilk təkyələrin qurulduğu yerlərdən biri Azərbaycandır. Məhz bu təkyələrdən biri və ən görkəmlisi Bakıdan 127 km. uzaqlıqda olan Pir Hüseyn Xanəgahıdır. Qismən xaraba halda günümüzə qədər gəlib çatan bu böyük xanəgah o dövrdə sufizmin Azərbaycanda nə qədər geniş yayılma imkanı tapdığını göstərdiyi kimi, İbn Bakuyənin qardaşı Şeyx Hüseynin bu sahədə böyük nüfuza sahib olduğunu da təsdiqləyir. Əbu Səidin davamçıları Ordubadda da yaşamış və xanəgahları olmuşdur.

Əbu Abbas Əhməd, Cənubi Azərbaycanda Sührəverdidən olan bu sufi haqqında Ə. Caminin əsərində bəhs olunur.

İbn Bakuyənin müasirlərindən Ahi Fərəc Zəncani də Zəncanda yaşamış və 457/1065 -də orada vəfat etmişdir. Əbu Abbas Nihavəndinin mürididir.

Ahi Fərəcdən dərs alan sufilərdən biri Şeyx Əbunnəcib Sührəverdinin müşşidi Qazı Vəcihüddin Sührəverdidir. (vef. 422 və ya 452).¹⁴⁰ Ahi Fərəcin davamçılarından iki nəfər də vardır ki, bunlar eyni zamanda bu bölgədəki fütüvvət hərəkatının da təmsilçiləridir. Bunlar Naxçıvanlı Xacə Muhəmməd Xoşnam və Balə Xəlildir. Xacə Xoşnamın Azərbaycanda təsəvvüfin yayılmasında önəmli təsiri olduğu bildirilir. Qəbri Təbrizdən 28 km aralıda yerləşən Xacə Xoşnam kəndindədir. Hicri V əsrin sonlarında vəfat etmişdir.¹⁴¹ Balə Xəlil Mərəndi də Təbriz yaxınlığındakı Sofiyan qəsəbəsindəndir. Azərbaycanın qədim şeyxlərindən

¹³⁸ Mehraliyev E., *Babakuhi Bakuvi və pir Hüseyn Şirvani*, Bakı 2002, s. 78

¹³⁹ Nemət M., *Azərbaycanda pirlər*, Bakı 1992, s. 102

¹⁴⁰ Xocazadə A.H., *Ziyaret-i Evliya*, İst, 1320, s. 44; Lemezət, 248.

¹⁴¹ Tərbiyət M., *Daneşməndani-Azərbaycan*, Bakı: Azərbaycan, Dövlət Nəşriyyatı, 1987, 371.

biridir¹⁴². “Balə” sözü “Əxi” nin müradıdır. Balə Xəlil üstadı Əxi Fərəcdən sonra Ahilərin o dövrdəki şeyxi olmuşdur. Təbrizdə 433-34 illərdə meydana gələn zəlzələdən sonra Əmir Ahsudan tərəfindən şəhərin və binaların təmirinə nəzarət vəzifəsi verilmişdir.

Əbu Bəkr Şami xalq arasında Baba Sultan piri deyə bilinən Dəvəçi rayonunun Uğah kəndindəndir. Üzərinə Fərruxzad b. Axitan tərəfindən 599/1197-98 də bir türbə inşa edildiyinə görə şeyx, hicri altıncı əsrdən öncə yaşamış olmalıdır.¹⁴³ Azərbaycanlı sufilər arasında məşhur qadınlar da olmuşdur. Bunlardan bildiyimiz Nəfəhatın qeyd etdiyi Bərdəli Fatimədir. Şəhiyyələr söyləyən arifə bir xanım olduğu bildirilir. Ərdəbildə yaşamışdır.¹⁴⁴

B. AZƏRBAYCAN TƏSƏVVÜF TARİXİNDƏ TƏRİQƏTLƏR DÖVRÜ

VI/XII əsr təriqətlər dövrünün başlanğıcıdır. Bu dövrdə ilk olaraq qurulan təriqətlər arasında Azərbaycanlı sufilərin əsasını qoyduqları təriqətlər daha aparıcı mövqedədir. Belə ki, Azərbaycan bu dövrdən etibarən təriqətlər mərkəzi halına gəlmişdi. Bir təsəvvüf hərəkatı olan Ahiliyin Anadolu qolu, təriqətlərdən Sührəverdiklik, Hürufilik, Zahidilik, Səfəvilik, Xəlvətlik və Xəlvətiliyin qolları Rövşənlik və Gülşənlik təriqətləri burada doğulmuş və buradan da bütün İslam aləminə yayılmışdır. Yenə Yəsəvilik, Nəqşbəndilik kimi təriqətlər də Azərbaycanda geniş yayılmışdır. Bu təriqətlər araşdırıldığı zaman görülməli ki, İslam dünyasında yayılmış təriqətlərin və sufi cərəyanlarının bir neçəsi Azərbaycan mənşəlidir.

1. Əxilik: Abbasi xilafəti dövründə qurulan İran, Orta Asiya və Anadoluda yayılan bu təşkilat Xəlifə Nasir tərəfindən dəstəklənmiş və İslam ölkələrində geniş yayılmasına çalışılmışdır. Pozulan ictimai nizamı yenidən tənzimləmək istəyən Xəlifə bu düşüncəsini gerçəkləşdirmək üçün Şəhabəddin Sührəverdiyə “*Kitabül-fütuvvət*” adlı bir əsər də yazdırmış və bu barədə ətraf ölkələrə elçilər göndərmişdir. Anadolu Səlcuqlarının bu məsələyə müsbət münasibətinə görə burada Əxililik təşkilatlanmağa başlamışdır. Belə ki, həmin dövrdə Anadoludakı ahiləri təşkilatlandıran “Ahi Evrən” adı ilə məşhur olan azərbaycanlı Şeyx Nəsrəddin Mahmuddur. Əxi Evrən 567/1171-ci ildə Azərbaycanın Xoy şəhərində anadan olmuşdur. Uşaqlığı və ilk təhsil dövrü öz ölkəsində keçmişdir. Sonra

¹⁴² E.a.e. 42.

¹⁴³ Nemət, Pirlər, s.21.

¹⁴⁴ A.g.e. 851.

Xorasana gedərək Fəxrəddin Razinin təhsil həlqəsinə qatılmış və ondan feyz almışdır. Fəxrəddin Razinin kəlam alimi olması, Şeyx Nəsrəddin Mahmudun da şəri elmləri öyrəndiyini söyləməyə əsas verir. İlk təsəvvüfi tərbiyəsini Xorasan və Məvəraünnəhrdə yəsəvilik dərvişlərindən aldı. Əsilində adını yad etdiyimiz yerlərdə Yəsəvilik təriqəti geniş yayılmışdı. Daha sonra həcc səfəri üçün ölkəsindən ayrılan Ahi Evrənin bu səyahət zamanı Şeyx Əvhədəddin Kirmani ilə tanış olub ona mürid olması məlumdur. Əxi Evrən şeyxi Əhvədəddin Kirmaninin qızı Fatimə ilə evlənib onun kürəkəni də olmuşdur. O Abbasi xəlifəsi Nasirlidinillah tərəfindən Kirmani ilə birlikdə Anadoluya göndərilmişdir.

Anadoluya gələn Əxi Evrən ilk öncə Kayseridə yerləşmiş və burada bir dabbəqılıq emalatxanası qurmuşdur. O şeyxi ilə birlikdə Anadolunun şəhər, qəsəbə və kəndlərini dolaşaraq Əxilik anlayışının yayılması və təşkilatlanmasına rəhbərlik etmişdir. Bu zaman şərqdən-qərbə bütün Türk aləmi Monqol təhlükəsi ilə qarşı-qarşıya qalmışdır. Onun təşviqləri ilə ahilər və xalq, kütlələr halında Anadoluya axan monqollara qarşı qəhrəmancasına mücadilə etdilər. Anadolunun bu qarışıqlıq zamanında Anadolu Səlcuqi dövlətinə qarşı meydana gələn bir hadisə bəhanəsi ilə Əxi Evrən iftiraya məruz qaldı və tutulub həbs edildi. Beş il həbsdə qalandan sonra həbs müddəti sona yetdi və bundan sonra o, Dənizliyə getdi. Bir müddət sonra Sədrəddin Konyəvinin istəyinə əsasən digər üləma ilə birlikdə Konyaya qayıtdı. Konyada bir müddət yaşadıqdan sonra Mövləvilərlə aralarında meydana gələn anlaşılmazlığa görə Konyadan çıxıb Qırşəhərə getdi. Əxi Evrən doxsan üç yaşında ikən onun nüfuzundan və sevənlərinin çoxluğundan qorxan və monqolların təzyiqinə müqavimət göstərə bilməyən Qırşəhər əmiri Nurəddin Caca tərəfindən 660/1262 –ci ildə Qırşəhərdə şəhid edildi.

Əxi Evrənə görə, Ahiliyə girənlərin bir sənətə sahib olması vacibdir. Çünki Əxi halal qaZancla yaşamağı öhdəlik olaraq götürmüşdür. Halal qaZancın yolu insanın öz əməyi ilə dolana biləcəyi bir sənətə sahib olmasından başlayır. Belə ki, zəngin olan başqasına daha çox xidmət edə bilər. Əxi olan eyni zamanda cihad idealına da sahib olmalıdır. Çünki cihad Quranda fərz qılınmışdır. Ona sual verib nəsihət istəyənlərə “Ey əxi (qardaşım) ! Alış-veriş elmini bilməyən, haram loxmadan xilas ola bilməz. Haram loxma yeyən isə ibadətlərinin savabını tapa bilməz. Zəhmətləri həmişə boşa gedər. Sonunda böyük əzaba düşər olar və peşman olar”-deyirdi. Əxi Evrən ayrıca getdiyi yerlərdə Əsnafi bir yerə toplayıb təşkilatlandırır. Beləliklə o, Anadolu şəhərlərində əxi təşkilatlarının qurucusu

oldu. Bu təşkilatın xocası (müəllimi) və bütün Anadolu ahilərinin şeyxi qəbul edildi.¹⁴⁵

Əxi Evrən təsəvvüf fəlsəfəsi və ədəbiyyatı sahəsində əsərlər də tələf etmişdir.

Tələbələri Əxi Evrənin yolunu davam etdirdilər. Eyni zamanda Əxi Evrənin xanımı Fatimə bacının yetişdirdiyi bacılar da əldə etdikləri Əxilik mədəniyyətini, bacıdan-bacıya nəql etdilər. Söyüd civarında Bizans hüduunda inkişaf etməyə başlayan, Osmanlı bəyliyinə tabe olan və bir qismi ucqarlara yerləşdirilən ahilər özlərinin təkyə və zaviyələrini qurdular. Bir ahi şeyxi olan Şeyx Ədəbali qızını Osman bəyə verərək, aralarında qohumluq əlaqəsi yaratdı.

Əxilik XI-XV əsrlərdə Azərbaycanda da mövcud olmuşdur.¹⁴⁶ Əxi Əbulfərəc Zəncani (ö.1062-1065), Sadəddin Əbulqasim Təbrizi (ö.1181) ilə Əxi Məhəmməd və Əxi Yusifin adlarının önündəki “əxi” kəlməsi onların bu təşkilata bağlı sufi olduqlarını göstərir.

2. Sührəverdilik: Qurucusu Əbu Həfs Ömər Şəhabəddin Sührəverdidir. Şeyx Əbdülqahir Sührəverdinin qardaşı oğludur. 539/1144-cü ildə Azərbaycanın cənubunda, Zəncana bağlı Sührəverddə doğulmuş, 632/1234-cü ildə məhərrəm (sentyabr) ayında vəfat etmişdir. Əmisi oğlu böyük alim Əbünnəcib Əbdülqahir elm öyrənməsi üçün onu Bağdada aparmışdır. Burada bir çox dini elmləri öyrənən Şəhabəddin Sührəverdi təsəvvüf elmlərini də əmisindən öyrənmişdir. Əbu Həfs Sührəverdi fəqih, fəzil, sufi, vəra sahibi, zahid, arif, həqiqət elmində zamanın şeyxi idi. Çox ibadət edirdi. Əlinə keçən malı-ülkü kasıb və möhtaclara paylayırdı. Mənbələr onun Bağdaddakı bütün təkyələrin irşadda ən yetkin mürşidi sayıldığını qeyd edirlər. Şəhabəddin Sührəverdiyyəyə “Şeyxül-şüyux”, “Şeyxul-İslam”, “Şeyxul-İraq” epitetlərinin verildiyini nəzərə alsaq, onun öz dövründəki təsiri aydınlaşar. Onun sözlərinin təsiri ilə günahkarlar dərhal tövbə edirdi. Şəhabəddin Sührəverdi bir çox tələbə yetişdirdi. Sultanlar yanında da böyük etibar olan Sührəverdinin sahib olduğu mövqe və hörmətə başqa kimsə nail olmadı. Abbasi Xəlifəsi tərəfindən qonşu İslam dövlətləri ilə münasibətləri gücləndirmək və ya sülhü qorumaq məqsədi ilə ona səfir vəzifəsi də verilmişdi.¹⁴⁷

¹⁴⁵ Köprülü F., *Türk edebiyatında ilk müsavvüflər*, Ank. DİB, 1984, s. 415

¹⁴⁶ Nemət M., *Epigrafiq abidələr//Azərbaycan tarixi*, c. III, Bakı: Elm, 1999, s. 134-145

¹⁴⁷ Sührəverdi Ebu Həfs Şihabuddin Ömer, *Tasavvuf esasları Avarifu'l-Maarif tercemesi*, haz. H. K. Yılmaz və İ. Gündüz, İst. 1998, s. 688

Sührəverdi ərəb dilində təsəvvüf və təriqətin əsaslarını açıqlayan əsərlər yazmışdır. Əsərləri bu böyük dövrün ilk ədəbi təsəvvüfi məhsullarından sayılır. Bunlardan ən tanınmışı “Əvarifül-Məarif”dir.

3. ZahidiyyəÇox da məşhur olmayan təriqətlərdən biridir. Piri, Əbûs-Safvət İbrahim əz-Zahid b. Ruşən b. Əmir Babil b. Şeyx Bidari (və ya Baydar) əs-Sincanidir. İbrahim Zahid 615/1218 də Azərbaycanda Lənkəran rayonunun Siyavərud kəndində dünyaya gəlmişdir. Ona qədər nəsilində babalarının yeddisi şeyx olmuşdur.¹⁴⁸

Uşaqlıq illərindən etibarən elm təhsilinə başlamış, Zahir elimlərin hər növünü öyrəndikdən sonra batini elimləri də öyrənmək və kamil bir mürşid olmaq arzusuyla səyahətə çıxaraq bir çox ölkə və şəhərləri gəzməmişdir. Buralarda qarşılaşdığı şeyxlərin söhbətlərində iştirak etmiş, hər birindən bacardığı qədər istifadə etmişdir. Şiraza gedib Şeyx Sədi Şirazinin yanında qalaraq təsəvvüfi sahədə irəliləmişdir. Bundan sonra Sədi Şirazinin tövsiyəsi ilə məmləkətinə gəlmiş, Tüstər kəndində Şeyx Seyyid Cəmaləddinin tələbəsi olmuşdur. Burada mücahədə və riyazətə başlamış, qırx gündən çox “erbain” çıxararaq seyri sülukunu tamamlamışdır.¹⁴⁹

İnsanlar arasında Zahid ismi ilə məşhur olmuşdur. Seyr-i sülukunu tamamladıqdan sonra şeyxinin əmri ilə yola çıxaraq Lənkəranın bugünkü adıyla “Şıxkəran” kəndinə gəlmişdir. Burada inşa etdirdiyi xanəqahında uzun müddət yaşayaraq bir çox mürid yetişdirmiş və burada vəfat etmişdir. Vəfat tarixi ilə əlaqəli rəvayətlər müxtəlifdir.

Şeyx Zahidin biri İranda Gilan əyalətinə bağlı Lahican şəhərində, digəri isə Azərbaycanda Lənkəran şəhərinin “Şıxkəran” kəndində iki qəbri vardır. Bunlardan hansının Şeyx Zahidə aid olduğu mübahisəlidir.¹⁵⁰ Bunların birinin qəbri, digərinin məqamı və ya təkyəsi olduğu ehtimalını ağla gətirdiyi kimi, biri Lənkəranda, digəri Lahıcanda yaşamış iki Şeyx Zahidin olması da ehtimal olunur.

Şeyxin yolu onun adı ilə Zahidiyyə olaraq adlandırılmışdır. Bunun səbəblərindən ən önəmlisi şeyxin zikir şəklində meydana gətirdiyi yenilikdir. Zikri Əsma-i Seba,

¹⁴⁸ Hulvi Cemalettin, *Lemezət-ı Hulviyyə ez Lemeat-ı Ulviyyə*, Haz. Mehmet Serkan Tayşi, MÜİF, İstanbul, 1993, s. 322.

¹⁴⁹ Ali Âli, *Tuhfatu'l Mücahidin Behçetü'z Zahidin*, Nuru Osmaniye Ktp. no:2293, 489a-490b.

¹⁵⁰ Ahmed Musavi, “Medfen-i şeyh Zahid Gilani Kuca est”, *Huner-i Merdum* sayı 145, s.82-86, Tehran 1353.

yəni Allahın yeddi ismi “Lə iləhə illallah, Allah, Hu, Haqq, Hay, Qəyyum, Qahhar” isimləri ilə zikr etmə üsulu ilk olaraq onun tərəfindən təsbit edilmişdir.¹⁵¹ Xəlvətiyyə və Safəviyyə təriqəti Şeyx Zahiddən sonra ortaya çıxmağa başlamışdır.

İbrahim Zahidin yolunu davam etdirən bir çox önəmli xəlifəsi və dərvişi vardı. Əxi Məhəmməd, Səfiyyəddin Ərdəbili, Şirvanlı Şeyx Ahi Yusif Şirvani, Abdurrahman Şirvani və Gəncəli Pir Hikmət bunların qabaqcıllarındandır. Bunlardan Əxi Yusif, Təbrizdə fəaliyyət göstərmiş və orada 708/1308–309 da vəfat etmişdir. Əxi ləqəbi ticarətlə məşğul ikən Əxiliyə mənsub olmasından irəli gəlir. Hikmət Şamaxıdan olub Gəncə və Bərdə də yetişmiş, sonra Təbrizə getmiş, təhsilini tamamladıqdan sonra məmləkətinə dönərək ticarətlə məşğul olmuşdur. Bir dəfə ticarət məqsədiylə məxsədiylə Lənkəran tərəflərinə getdiyəndə, Şeyx Zahid ilə tanış olaraq onun müridi olmuşdur. Gəncədə bir məscid və təkyə inşa etdirərək ömrünün sonuna qədər orada yaşamış və Zahidiliyi bu bölgədə yaymışdır. 736/1335–36 da Gəncədə vəfat etmişdir.¹⁵²

Şeyxin önəmli xəlifəsi Əbul-Füyüzat Əxi Kərimüddin Məhəmməd əl-Xəlvəti (v.780/1378-79) Şirvanda dünyaya gəlmişdir. Xəlvəti adını alan ilk şeyx budur. O da Əxiliyə mənsub olduğu üçün “Əxi” olaraq anılmışdır. Alim bir kimsə olub, gördüyü bir rəyə səbəbiylə Şeyx Zahidin yanına gələrək uzun müddət orada qalmış və mənəvi tərbiyyəsini tamamlamışdır. Şeyxi tərəfindən Xarəzmə göndərilmiş, burada uzun müddət irşad fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur. Daha sonra Azərbaycana gəlmiş, ömrünün sonuna qədər Heride qalmışdır.¹⁵³ Əxi Məhəmməd, Şeyx Zahidin buradakı dərğahında yetişmiş, irşad vəzifəsini aldıqdan sonra öncə Herata sonra da Heriye yerləşərək buralarda fəaliyyət göstərmişdir. Xəlvətiliyi öncə Xorasan tərəflərində sonra da Azərbaycanda yaymışdır. Xorasan Xəlvətiliyi Şeyx Əxi Məhəmmədə əsalanır.

Şeyx Əxi Məhəmməd 780/1378–79 da, yüz yaşlarında vəfat etmişdir. Şeyxin yetişdirdiyi xəlifələrin ən önəmliləri: Məhəmməd əl-Qarsi, Osman Şirvani, Qutbəddin Təbrizi və Xəlvətiyyənin Piri Ömər əl-Xəlvətidir.¹⁵⁴

4. Safəviyyə: Təriqətin qurucusu Əbul-fəth, Səfiyyəddin İshaq b. Cəbrayıl Ərdəbilidir. Səfiyyəddin 650/1252 ilində Ərdəbilin Kəlxoran kəndində dünyaya gəlmişdir. İmam Musa Kazım nəsilindən və dolayısıyla Hz. Əli soyundan olduğu

¹⁵¹ Mehmet Kemalettin, *Tibyan-u Vesaili'l-Hakayik fi Beyan-i Selasilit-Taraik*, SK Yazma Bağışlar, nr. 2306-2309, İbrahim Ef. 431, c.II, vr. 70-72.

¹⁵² Hulvi, Lemezət, 334, İ.Has 771/1370 de vəfat etdiyini deyər.

¹⁵³ Heri Güney Azərbaycan'da Tebrizin Kuzey doğusunda Gilan'a bağlı bir beldedir.

¹⁵⁴ Lemezət, sh. 335-338.

rəvayət edilir.

Səfiyyəddin elm təhsili və kamil bir mürşid tapmaq üçün ŞirəZa gedir. Ancaq orada görmək istədiyi Şeyx Nəcibuddin Buzgus (678/1279) vəfat etdiyi üçün ŞirəZa Şeyx Rükəddin Bəyzavi və Əmir Abdullah kimi təsəvvüf böyüklərinin söhbətlərində iştirak etmişdir. Əmir Abdullah və Zahirəddin Buzgusun tövsiyələrinə görə İbrahim Zahid Gilaninin yanına gələrək dərslər halqasına daxil olur.

Səfiyyəddinin mürşidi ilə yaxınlığı şeyx Zahidin qızı Bibi Fatimə ilə evləndikdən sonra daha da möhkəmləndi. Şeyxi tərəfindən öncə Marağa tərəflərinə göndərildi. Burada qarşılaşdığı Kalenderi-Batini təriqət mənsubları ilə söhbət edərək onların etiqadlarını düzəltdi.¹⁵⁵ Səfiyyəddin şeyxinin vəfatına qədər onun yanında iyirmi beş il qaldı. Şeyx Zahid vəfat etdikdən sonra onun maddi mənəvi varisi olmuşdur.

Zahid Gilaninin vəfatı üzərinə Səfiyyəddin, məmləkəti Ərdəbilə yerləşdi. Az vaxt ərzində ətrafına geniş bir mürid kütləsi toplamağa və burada bir çox mürid yetişdirməyə müvəffəq oldu.¹⁵⁶ Azərbaycan, Xorasan, İraq və Anadoluda məşhur oldu. Elxanilər dövlətinin saray əyanlarının hörmətini qazanmağa müvəffəq oldu. Elxani hökəmdarlarından Olcaytu Xüdəbəndə və Əbu Said Bahadır Xan, Elxani bəylərindən Əmir Çoban, vəzir və tarixçi Rəşiduddin onun müridləri arasındaydı. Tarixi qaynaqlarda onun haqqında; “Sünni, arifi billah möhtərəm bir şeyx idi”- yazılır.¹⁵⁷ Saffətüs-Səfada “ey Piri Türk” deyərək xitab edildiyinə görə¹⁵⁸ şeyxin Əsilən Azərbaycan türkü olduğu anlaşılar.

Şeyx Səfiyyəddin həm Farsca həm də Giləkce şeirlər yazmışdır. Ona aid olduğu bilinən *Qara Məcmua* adlı türkcə bir əsər vardır.

Səfiyyəddin səksən beş yaşlarında 735/1334 ildə Ərdəbildə vəfat etmiş, orada olan Zaviyəsinə dəfn edilmişdir.¹⁵⁹ Şah İsmayıl Xətəinin və bir çox şeyxin qəbrinin də olduğu Türbəsi və təkyəsi Şah Təhmasib və Abbas Zamanında genişləndirilərək möhtəşəm bir külliyyə və sənət abidəsi halına gətirilmiş, bu günə qədər də muzey

¹⁵⁵ *Lemezət*, 327

¹⁵⁶ İ.A. Safeviyyə Mad., X/53; Allouche Adel Osmanlı Safevi ilişkileri/kökenleri ve gelişimi İst. 2001; Bursevi İsmail Hakkı, *Silsile-i Celvetiyye*, İst. 1291, 66.

¹⁵⁷ *Lemezət*, 328.

¹⁵⁸ İbn Bezzar Erdebili, *Safvetü's-Safa*, İran, 1373.

¹⁵⁹ *Lemezət*, 328

və ziyarətgah olaraq fəaliyyət göstərməkdədir. Şeyx Səfi vəfat etdikdən sonar onun yerinə oğlu *Sədrəddin şeyx* oldu. Şeyx Sədrəddin, Səfiyyəddinin xanımı Bibi Fatmadan 704/1305 ilində anadan olmuşdur. Atası vəfat etdiyi vaxt otuz yaşlarında olan Sədrəddin, onun yerinə şeyx olmuş və onun Zamanında təriqətin şöhrəti, nüfuzu və müridlərinin çoxluğu qonşu dövlət əyanlarının belə diqqətini çekəcək dərəcədə artmışdır. Altmış ilə yaxın şeyxlik etdikdən sonra 794/1392 ilində vəfat etdi.

Ərdəbil sufilərinin ən önəmli şəxsiyyətlərindən biri şair Şah Qasım Ənvərdir. (Sərab, 1356-Hərcürd, 1434). Şeirləri yanşı xüsusiylə Xorasan bölgəsindəki fəaliyyətləri diqqəti cəlb edir. Ömrünün sonlarında Hərcürddə bir bağda yerləşən bu böyük sufi, mötəbər tarixi mənbələrə görə 837- ci ildə orada vəfat etmiş və ona Xorasanlı Əmir Seyyid Nasir Hüseyni ilə Əmiri Kəbir Əlişir tərəfindən türbə və imarət inşa etdirilmişdir.

Duygularını və təsəvvüfi hallarını sadə bir ifadə ilə anladan Qasım Ənvərin gözəllərində açıq şəkildə Mövlanə Cəlaləddin Ruminin təsiri görsənir. İnanclarını təmsil və hekayələrlə anladan məsnəviləri də sadə bir dillə yazılmışdır. Məsnəvilərində on iki imamın və böyük sufilərin adlarına tez-tez yer vermiş, ayə və hədislərdən sitatlar gətirmişdir. Bir çox nüsxədən ibarət Külliyyatı Səid Nəfsi tərəfindən nəşr edilmişdir. (Tehran 1337 hş./1958).

Şeyx Sədrəddinin müridlərindən biri də Azərbaycanlı məşhur musiqi nəzəriyyəçisi Abdülqadir Mərağidir. Məraği (1350-1435) Ərdəbilə gedərək şeyx Sədrəddinə tələbə olmuş və şeyxin hüsurunda xüsusi bir tərzdə tərtib etdiyi keramik qablara müəyyən miqdar və nisbətlərdə su dolduraraq müəyyən musiqilər ifa etmişdir.¹⁶⁰

Sədrəddinin vəfatından sonra yerinə oğlu Xacə Əli şeyx oldu.¹⁶¹ Xacə Əli babasının və atasının nüfuz və şöhrətindən də istifadə edərək öz dövründə böyük bir etibar qazandı. Səfəvi təriqəti onun Zamanında zirvə nöqtəsinə çatmışdır. Teymur (1370-1405) tərəfindən Ərdəbil kəndləriylə birlikdə bu Zata verilmiş və bu ərazilər bütün vergilərdən azad edilərək adətən müstəqillik əldə etmişdir.¹⁶²

Teymur Anadolu Səfərindən (804/1401-1402) gətirdiyi təxminən 30000

¹⁶⁰ Ehad Arpad, Küçük Türk-İslam Ansiklopedisi 1. fasikül, s. 25, MEB yay. 1974, ist.

¹⁶¹ Hinz Walter, IV. Yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi, Şeyh Cüneyd ve Uzun Hasan, Terc. T. Bıyıkoglu TTK . 1948, 8. Ayrıca bk. Safeviler Mad., X/53; Bursevî, Silsile, 67.

¹⁶² Hinz, a.g.e., göst. yer; İ.A. Safeviler Br Mad., X/53.

olduğu söylənilən türk əsirləri Xacə Əlinin şəfaəti ilə sərbəst edildincə hamısı onun müridi oldular. Bunların bir qismi Ərdəbilə yerləşdi, digər bir qismi də Anadoluya dönərək Xacə Əli və Ərdəbil Səfəviləri lehinə təbliğat aparmağa başladılar.¹⁶³

Səfəvi təriqəti mənsublarının çoxu əsasən türk idi. Şeyx Əlinin hayatlarını qurtardıqları Anadolu Türkmənlərindən olan sadıq müridlərinin fəaliyyət və təbliğatlarının nəticəsində Səfəvilərin şöhrəti getdikcə artaraq Bursada yerləşən Osmanlı padişahlarına qədər gedib çatdı. Osmanlı sultanları hər il «çerağ akçesi» adlı qiymətli hədiyyələri onlara göndərirdilər.¹⁶⁴

Şeyx Xacə Əli 833/1429-cu ildə Qüdsdə vəfat etmiş və orada da dəfn olunmuşdur. Məzarı bu gün “Seyyid Əli Əcəmi” olaraq tanınır.

Xacə Əlinin yerinə Şeyx Şah adı ilə tanınmış oğlu İbrahim keçdi. İbrahim də ataları kimi böyük hörmət və etibar qazanaraq Azərbaycan, İran və Türkiyədə yayılan təriqətin daha da genişlənməsinə nail oldu.¹⁶⁵

Şeyx İbrahimin (851/1447)-ci ildə vəfat etməsindən sonra Cəfər bir müddət şeyxlik etdi. Ərdəbil təkyəsinin son sünni şeyxi Cəfər olmuşdur. Ancaq bir müddət sonra İbrahimin oğlu Cüneyd (864/1460) şeyxliyi ələ keçirdi.¹⁶⁶

Səfəvi ailəsindən Səfiyyəddin, Sədrəddin, Xacə Əli, İbrahim və Cəfər Sünni idilər.¹⁶⁷ Şeyx Cüneyddən etibarən Səfiyyə təriqəti təsəvvüfi həyatdan uzaqlaşaraq siyasi xarakter daşıyan təşkilata çevrilmişdir.

Şeyx Ələddin Əli əl-Ərdəbili qara patlar geyinib, qaraya bürünərdi. Şeyx Heydər isə qızılı tac qoyardı. Sonra dərvişlər iki fırqəyə ayrılmış; bir qismi qızılı libas geyinmiş, digərləri isə qara libasa bürünmüşdür. Buna nisbətə də onlara qızılbaş və qarabaş deyilmişdir. Sonralar isə sünni olanlara “Qarabaş”, Heydərə tabe olanlara isə “Qızılbaş” deyilmişdir.¹⁶⁸

Səfəviyyə təriqətinin Ərdəbildən sonra ən geniş yayıldığı yer Anadolu olmuşdur. Anadoludakı ilk Səfəvi xəlifələrindən biri Əbdürrəhman Ərzincanidir. Ərdəbildə şeyx Səfiyyəddinin yanında təsəvvüfi tərbiyə alan Əbdürrəhman

¹⁶³ İ.A. Safeviler Mad., göst. yer.

¹⁶⁴ İ.A. Safeviler Mad., göst. yer.

¹⁶⁵ İ.A. Cüneyd Mad, III/242.

¹⁶⁶ Bursəvi *Silsilə*, 80; Vassaf Hüseyn, *Səfinəyi-Evliyayı-Əbrar fi Şərhi-Əsmari-Əsrar*, SK, Əlyazmalar, Nr. 2305-2309, H-254; İ.A. Cüneyd Mad., IX/242.

¹⁶⁷ Bursəvi, *Silsilə*, 66; Tibyan, II/222; İ.A. Kızılbaş Mad. IV/ 789

¹⁶⁸ *Ləməzât*, 327

Anadoluya qayıdaraq Amasya, Tokat, Kastamonu və Çankırı tərəflərdə irşadla məşğul olmuşdur. Daha sonra Teymurləngin bu əraziləri işğal etməsi səbəbi ilə Malatya tərəflərə gedərək fəaliyyətini orada davam etdirmişdir. Mənəvi təsiri Antep, Hısnı-Mənsur (Adıyaman), Maraş, Bəsnə və Darəndə tərəflərə geniş yayılmışdır.¹⁶⁹ 1400-cü ilin başlarında Darəndə yaxınlarında Balaban kəndində vəfat etmişdir. Qəbri də buradadır.¹⁷⁰

Səfəvilərin Anadoludakı ən böyük təmsilçisi isə Şeyx İbrahimin xəlifəsi Qeysərili Həmidəddin Vəli (**Somuncu baba**) dir. Bu şeyx tərəfindən təriqət əvvəlcə Bursada, sonra Ağsaray və Darəndə tərəflərdə yayılmışdır. Onun müridlərindən **Hacı Bayram Vəli** (1353-1430) tərəfindən Anqarada Bayramiyyə təriqəti qurulmuşdur. Hacı Bayram Vəlinin müridi Şəhabəddin Sührəverdi nƏsilindən gələn məşhur sufi Ağşəmsəddin (v. 1459) tərəfindən qurulan Şəmsiyyə təriqəti də Anadoluda yayılmışdır. **Ağşəmsəddin** Fatehlə birlikdə İstanbul fəthində iştirak etmiş, mənəvi gücü ilə fəthin gerçəkləşməsinə təsir göstərmişdir. Bayramiyyənin qolları olan Mələmiyyə və Cəlvətiyyənin də Osmanlı cəmiyyətinə böyük təsiri olmuşdur.¹⁷¹

Səfəviyyə təriqəti XV əsrdə Cüneyd ilə fərqli şəkildə dəyişdirilərək başda İran olmaqla Orta Şərq və Anadolunun siyasi quruluşuna və inanc dünyasına dərinlən təsir etmişdir. Bu dövrdə Səfəvi mürşidlər təsəvvüfi həyat və anlayışı tərk edərək təriqəti dini-siyasi təşkilata çevirmişlər.

Səfəvilərin Şirvandakı fəaliyyətləri bu bölgədə Xəlvətilərin hakimiyyəti səbəbi ilə 1501-ci ilə qədər uğursuz olmuşdu. Ərdəbilə ən yaxın məsafə olmasına baxmayaraq Şirvan burada meydana çıxan Seyyid Yəhya Bakuvə müridlərinin Əhli-sünnə inancına möhkəm bağlılığı sayəsində təxminən yüz il Səfəvilərin təsirinə girməmişdir.¹⁷² Ancaq 1501-ci ildə Səfəvilərin Şirvanı zəbt etməsindən sonra Səfəvi müridlə dövlətin dəstəyi ilə burada rahat şəkildə fəaliyyət göstərmişlər. Şeyx Heydər və Cüneydin buradakı qəbirləri ziyarətgaha çevrilmiş, xüsusilə cənub və şimalşərqi bölgələr Səfəvi mürşidlərinin geniş fəaliyyət göstərdikləri yerlər halına gəlmişdir. Azərbaycanın Quba-Qusar bölgəsində Səfəvi şeyx və müridlərinə aid qəbirlər mövcuddur. Qusarın Həzrə kəndində Şeyx Cüneydin türbəsi, Qubanın

¹⁶⁹ Akgündüz-Öztürk-Baş, Darəndə Tarixi, İst. 2002, s.788-789

¹⁷⁰ Mecdi Mehmet Efendi, əş-Şaqayiqin-Numaniyyə və Zeyilləri Hədiqətuş-Şəqayiq (nşr.A.Özcan), Çağrı, İst. 1989, s.78

¹⁷¹ Eraydın Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, MÜİF Vakfı, İst.1997, s.408-430

¹⁷² Köprülü M. Fuad, F. Babinger, Anadoluda İslamiyyət, İnsan, İst.1996.

Pirvahid kəndində isə Səfəvi şeyxlərindən Pirvahid və oğullarının qəbirləri vardır. Həmin kənddə Səfəvi qəbirləri ilə yanaşı Xəlvəti şeyxlərinin də qəbirləri vardır. Əsilində bu hal sufilərin bir-birilərinə qarşı nə qədər yaxın və tolerantlı olduğunu göstərmək nöqtəyi-nəzərindən çox mühümdür.

5. Xəlvətilik: XIV əsirdə Azərbaycanda meydana çıxan ən tanınmış təriqət şübhəsiz ki, Xəlvətilik təriqəti olmuşdur. Xəlvətilik, Səfəvilik kimi Azərbaycanda başlamış və bu coğrafiyaya məxsus olan mənəvi mühütdən qidalanmışdır. Xəlvətilik daha çox Şimalı Azərbaycan və Şirvan bölgəsində yayılmış bir təsəvvüf məktəbidir.

Bu gün Azərbaycanın böyük bir hissəsi olan Şirvan, tarix boyunca təsəvvüfi baxımdan əsas rolu oynamışdır. Abdullah Bakuvi kimi ilk sufilər ilə bərabər Pir Hüseyn kimi ən qədim təkyələrin burada bu ərazidə olması bunu bir daha sübut etməkdədir.

Əbhəriyyə şeyxlərindən olan Seyyid Cəmaləddinin Araz çayını keçib Lənkərana yaxın Pensərdə təkyəsini quraraq Sührəverdi-Əbhəri məktəbinin Şirvana girməsinə, təsəvvüfin burada daha da geniş yayılaraq yeni məktəblərin və təkyələrin qurulmasına səbəb olmuşdur. Şeyx Cəmaləddin, Zahidiyyənin piri İbrahim Zahid Gilaniyi burada yetişdirdi və daha sonra şimala (təqribən 50 km) bir təkyə qurması üçün göndərdi. Lənkəran şəhəri yaxınlığında Şihakeran kəndində təkyəsini açan şeyx Zahidin burada yetişdirdiyi şeyxlərdən biri də Əhi Məhəmməd Şirvanidir.

Əhi Məhəmmədin Əsilən Şirvanlı olması və ondan sonra da Pir Ömər Halvətinin şeyx olaraq Şirvanda fəaliyyət göstərməsi Xəlvətiliyin bu bölgədə yayılmasına və Şirvanın ən tanınmış təsəvvüf mərkəzinə çevrilməsinə səbəb oldu.

Pir Ömər Şirvanın harasında doğulduğu məlum deyildir. Lakin Şamaxı və Lahıç arasında olan Avahıl kəndində vəfat etdiyinə və Lahıcı ləqəbinə görə onun burada doğulduğunu söyləyirlər. Onun Herata əmisinin yanına gedərək burada təsəvvüfi tərbiyə aldığı da məlumdur. Sonra Azərbaycanın Təbriz və Xoy kimi müxtəlif yerlərində fəaliyyət göstərmişdir. Daha sonra isə Şirvana qayıdaraq Avahılda məskunlaşdı. Hətta bəzən insanlardan uzaqlaşib bir ağac koğuşunda tənhalığa (xəlvətə) çəkildiyi də məlumdur.¹⁷³ Bu hadisə də elə onun yolunun

¹⁷³ Lahıç yaxınında Bakkalda şeyxin xəlvətə girdiyi ağacı xatırladan, içərisi balaca bir otaq formasında bir ağac vardır.

adının Xəlvətilik olmasına səbəb olmuşdur. Pir Ömər elə burda da Xəlvətiliyi qurmuş oldu.

Şeyxin xəlvət mövzusunda göstərmiş olduğu dəqiqlik və təkid Xəlvətilik təriqətində xəlvətin ən əsas xüsurlardan biri hətta başlanğıcı olmasına gətirib çıxartmışdır. Elə buna görə də təriqətin adı Xəlvətilik olmuşdur.

Pir Ömər bir neçə xəlifə və mürid yetişdirmişdir. Xəlifələrində Seyfəddin, Əbu Yezid Purani, Zahirəddin Xəlvəti və Şeyx Əhi Mirəm (Əmrəm) tanınmaqdadır.

Xəlvəti silsiləsində Əhi Mirəmdən sonra gələn şeyx, Hacı İzzəddin Türkməni əfəndidir. 828/1424-25-ci ildə vəfat edən şeyxin qəbri Şamaxıdakı Mir Əli qapısı yaxınlığındadır.¹⁷⁴

Şeyx İzzəddinin xəlifələrindən Şeyx Ömər, Şamaxıda doğulmuş və Şirvanşahlar ailəsindən olan bir sufidir. Sultaniyyədə Şafii müftilərinə məşruta olaraq təyin olunan Əmir Sunkur Mədrəsəsində Şeyxu'l-müdərrisin olmuş, fəqih, abid, Zahid və elm adamı kimi tanınmışdır. Seyr-i sülukunu qurtardıqdan sonra da Təbrizdə uzun zaman şeyxlik etmiş və 831/1427-28-ci ildə də orada vəfat etmişdir.

Şeyx İzzəddinin xəlifəsi İbrahimi-Qubadi, İmamı-Azamın qızının nəsilindəndir. Seyr-i sülukunu qurtarıb icazət aldıqdan sonra Şirvan və Lahcana getmişdir. Atasının diyarı və Doğulduğu yer olan Lahcanda ata evini zaviyə və məscidə çevirərək, orada irşad işi ilə məşğul olmuşdur. 850/1446-47-ci ildə həccə getmiş və qayıdarkən yolda Misirdə vəfat etmişdir.¹⁷⁵

Şeyx İzzəddinin xəlifəsi və səccadənişini Şeyx Sadrəddin, Şamaxıya yaxın olan Hiyav kəndində anadan olmuşdur. Bir müddət sonra da seyri-sülukunu qurtararaq Hiyav və ətrafında mürşitliyə başlayır. Şeyx İzzəddinin hörmətini qazanır. Şeyx İzzəddinin etimad və sevgisinə görə oğlu Məhəmməd Takıyyüddini (Pirzadə deyə məşhur) tərbiyə üçün Sadrəddinə vermişdi. Sadrəddinin ən yaxşı tələbələrindən olan Pirzadə sonradan şeyxin kürəkəni olmuşdur. Sadrəddin balaca qızını isə Seyyid Yəhyaya vermişdir.

Şeyx Sadrəddin Xəlvətiliyin Şirvanda yayılmasına xidmət elədiyi kimə İlyas vasitəsi ilə Anadolu ərazisində də ayılmasını təmin etmişdir. O malik olduğu

¹⁷⁴ Lamii Çelebi, Tercüme-i Nefəhattü'l-Üns (haz. S.Uludağ-M.Kara) Marifet, İst.1995, 698, Ləməzət, 372

¹⁷⁵ Ləməzət, 373-74

mənəvi böyüklük ilə Şirvan qazısına dərs verdiyi kimi Xəlvətiliyin ikinci piri və ən böyük mürşidi Seyyid Yəhya Şirvaniyi də yetişdirmişdir.

Seyyid Yəhya XIV əsrin axırlarında Şimali Azərbaycanda mövcud olan Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtı olan Şamaxıda doğulmuşdur. Tam adı əs-Seyyid Cəmaləddin Yəhya bin əs-Seyyid Bahaəddin əş-Şirvani əş-Şamaxı əl-Bakuvidir. Atası Musa Kazım nƏsilindəndir. Şeirlərində “Seyyid” ləqəbini istifadə etmiş, əsərlərinin axırında adını “Yəhya əl Hüseyni” kimi yazaraq özünün Seyyid olduğunu qeyd etmişdir. Atası “Bahaəddin” Şirvanşahlar dövlətinin Naqibul Əşrafı olmuşdur.

Seyyid Yəhya əsərlərini türk dili ilə bərabər Fars və ərəb dillərində də yazması onun bu dilləri çox yaxşı bildiyini və yaxşı bir təhsil aldığını göstərməkdədir. Əsərlərinə baxdığımız zaman onun islami elimlərə xüsusən də təfsir, hədis və kəlam elmində dərin biliklərə sahib olduğunu görürük. Bu eyni zamanda bu ərəzidə yaxşı təhsil ocaqlarının, yəni mədrəsələrin olduğundan da xəbər verməkdədir.

Seyyid Yəhya böyük Xəlvəti mürşidi olan şeyx Sədrəddin ilə hələ gənc yaşlarında ikən tanış olur. Bu tanışlıqda ən mühüm rolu daha sonraları bacanağı olan Pirzadə Təqiyyuddin oynamışdır. Gördüyü bir yuxunun təsiri ilə şeyx Sədrəddin Hiyəviyə gedər və yuxusunda Hz. Peyğəmbərin işarət etdiyi şəxsin o olduğunu başa düşərək şeyxə bağlanıb müridi olur.

Seyyid Yəhya seyri-sülukunu onun yanında başa çatdırır. Bu sıralarda şeyxi Sədrəddin vəfat edir. Buna görə də Seyyid Yəhya Şamaxıdan Bakıya köçmüş, burada isə həyatının axırına kimi, yəni qırx ildən artıq yaşamış və burada Xəlvətiliyi yaymışdır. Şamaxıdan Bakıya köçməsinin səbəbi isə Sədrəddinin vəfatından sonra şeyxlik məsələsində PirZadə ilə aralarında çıxan problem olmuşdur. Baxmayaraq ki, Sədrəddin ölmədən müridlərini toplayaraq Seyyid Yəhyanı yerinə təyin etdiyini və ona itaət etmələrini istəmişdisə də lakin vəfatından sonra səccadəyə Pirzadə keçmişdi. Elə buna görə də Seyyid Yəhya Şamaxıdan Bakıya köçmüşdü.

Bu dövürdə Xəlilullah Xan Şirvan hakimi idi. Yəhya Bakıya gəlincə burada Xəlilullah Xanın köməyi ilə Xəlvətiliyin ilk hanəgahını sarayda açır. Qaynaqlarda Xəlilullah Xanın ona böyük hörmət göstərdiyini xəbər verməkdədir.¹⁷⁶

Xəlilullah xan ilə aralarındakı münasibətlə əlaqədar olaraq da “Kəşful-Kulub” adlı əsərini Xəlilullah Xana həsr etmişdir.

¹⁷⁶ Taşköprülü-zadə, İsamüddin Ebu'l-Hayr Ahmed, *əş-Şəqaiqun-Numaniyyə fi Ulemai'd- dövlətil-Osmaniyyə*, Beyrut, 1975., 270; Lamii, 575

Seyyid Yəhyanın təsəvvüfə başladığı gündən həyatının sonuna qədər bütün ömrünü zöhd və mücahədə içində keçirtiyinin şahidi oluruq. O, isti yay günlərində susuz və ərzaqsız yerlərə gedər, oralarda günlərcə qalar və ibadətlə məşğul olardı. Xəlvətə girmək, təkbaşına bir yerdə qalmaq və ibadət etmək onun deyisməz adətlərindən idi.

Seyyid Yəhya həyatının axırına yaxın dünyadan tamamilən əl çəkmişdi. Hətta on beş gündə bir iftar edəcək şəkildə yemə içməyi olduğca az bir səviyyəyə endirmişdi.

Seyyid Yəhya 868/1466-cı ildə Bakıda vəfat etmişdir. Seyyid Yəhyanın tanınmış xəlifələrindən bəziləri bunlardır: Pir Bahaəddin Ərzincani, Dədə Ömər Ruşəni, Həbib Karamani, Pır Şükrullah, Alaəddin Rumi, Ziyaəddin Yusuf Müsküri və Seyyid Əhməd Sünnətidir.

Xəlvəti təriqəti özündən sonra xəlifələri vasitəsi ilə Anadolu, İran, Azərbaycan, Afrika və Balkanlarda çox geniş bir şəkildə yayılmışdır.

Göründüyü kimi xəlifələrinin tanınmışları Osmanlı və Bəyliklər Anadolusundan gələn şəxslərdir. Onların bir çoxu şeyxlərinin tövsiyəsi ilə təzədən Anadoluya qayıtmış və orada Xəlvətiliyi yaymışlardır. Bu şeyxlər ilə onların davamçılarının yetişdirdiyi müridlər ordusu Xəlvətiliyi Türk-İslam dünyasının ən böyük təriqətlərindən birinə çevirmişdir. Zamanla qırıxdan artıq şöbə və qola ayrılan Xəlvətilik ən çox müntəsibi və təkyəsi olan təsəvvüf məktəbi olaraq Türk insanının özəlliyi ilə yoğrulmuş, Osmanlı cəmiyyətinin ictimai həyatını düzənləyərək, dövlət və millət bütönlüyü içərisində sabitlik şəraitində yaşamasına kömək etmişdir.

Seyyid Yəhya müəllifi olduğu iyirmidən artıq əsərlərində Xəlvətiliğin prinsipləri və fəlsəfəsini əks etdirmişdir. Onun müridlərinə günlük olaraq oxumaları üçün “Virdü Səttar” adlı əsəri ərəb dili sahəsində zamanında yazılmış əsərlərin ən yaxşısı idi.

Fars dilində yazdığı əsərlərinin böyük bir hissəsi nəzm formasında olmuşdur. Məsnəvi, qəsidə və qəzəl tərzində ədəbi dögərləri olan şeirlər yazmışdır. Seyyid Yəhyanın seirlərində sadəcə təsəvvüfi mövzular ələ alınmışdır.

Onun türk dilində yazdığı yeganə əsər “Şifa əl-Əsrar” əsəridir. Bu əsər onun ən böyük əsəridir. Əsərin dili çox sadəliyi ilə seçilməklə yanaşı həm Anadolu, həm də Azərbaycan türkcəsinin xüsusiyyətlərini daşımaqla daha çox danışq dilində

yazılmışdır. Əsərdə təsəvvüf yolunda olanlar üçün mütləq elm əhli olmalarını tez-tez deməkdədir. Həqiqi şeyx ilə yalançı şeyxlərin xüsusiyyətləri başa salınar və eyni zamanda hər hansı bir şeyxə tabe olmadan təsəvvüfdə irəli getməyin imkansız olduğunu deməkdədir. İbadətlərdəki gizli olan mənanı, zikrin növləri və hikmətləri, şeyxin və müridin xüsusiyyətləri haqqında məlumat verilir. Əsərdə Quran ayələrindən, hədislərdən və bir çox sufinin sözlərindən istifadə edilmişdir.

Seyyidin öz xəlifələrində və daha sonralar Xəlvətiyyə şeyxlərində olan ən əsas xüsusiyyət hardasa hamısının elm adamları olub alim olmaları ilə seçilmələri olmuşdur. Bu da Seyyid Yəhyanın elm əhli üzərindəki təsirini göstərməkdədir. Beləliklə Seyyid öz müridlərini elmdə yetişdirmiş, təkyəsini mədrəsəyə çevirmiş və bir çox əsər yazmışdır.

Elmin qaynağı olaraq sezgiyi qəbul edən sufilərlə bərabər ağıl da qəbul edən kəlamçıların görüşlərinə də böyük yer verməsi onun Qəzali və Sührəverdi məktəbinə mənsub, şəriət əsaslarına bağlı sufilərdən olduğunu göstərməkdədir. Onun təsəvvüf anlayışı şəriət-təriqət-mərifət-həqiqət yolları üzərində qurulmuşdur. İslam dininin prinsiplərindən namaz, oruc, zəkat və həc kimi ibadətlərin həyata keçirilməsi xüsusunda göstərdiyi diqqətlə bərabər ibadətlərin sadəcə şəkil olaraq tətbiq olunmasına qarşı olub onun daxili mənalara ilə birlikdə ələ alınmasını zahir-batin tarazlığını necə qurduğu cəhətindən də çox əhəmiyyətli bir cəhətdir.

6. Yəsəvilik və Nəqşibəndilik: Nəqşibəndi təriqətinin öncüsü sayılan Türkünün piri Əhməd Yəsəvinin qurduğu Yəsəvilik təriqətinin müridləri arasında azərbaycanlı sufilər də vardır. XII əsrdə ümum Türk dünyasında geniş yayılma imkanı tapan bu təriqətin müridləri Azərbaycanda da olmuşdur. Yəsəvilinin ilk dəfə Əfşar Baba tərəfindən gətirildiyi məlumdur. Anadoluya gedərək Bursa şəhərində yaşamış olan Əhməd Yəsəvinin xəlifələrindən Geyikli Baba azərbaycanlıdır.

Nəqşibəndilik təriqətinin təmsilçiləri Azərbaycanda XV əsrdə görünməyə başlamışdır. Bunlardan tanınmış şəxsiyyətlər: Nemətullah Naxçıvani, Hacı Nəcməddin Bərqəf, Əbu Səib b. Sünnullah, Əziz Mahmud Urməvi.

Xacə Məhəmməd Parsanın tələbələrindən olan Nemətullah Naxçıvani (920/1514) Nəqşibəndilik təriqətinin Azərbaycandakı il təmsilçilərindən olmuş, məşhur bir müfəssirdir. Naxçıvanda anadan olan Mövlana Nemətullah b. Mahmud şeyx Əlvən, Zamanın tanınmış alimlərindən dərs alıb, Zəhiri elmləri tamamladıqdan sonra təsəvvüfə bağlanmışdır. Bu sahədə də mükəmməl bilik aldıqdan sonra 904/1498 -ci ildə Naxçıvandan ayrılmış, İslam aləminin bir

çox önəmli mərkəzlərini gəzmiş, bir müddət Təbrizdə qalaraq, Ömər Rövşəni ilə görüşmüşdür. Daha sonra Anadoluya getmiş Akşəhərdə yerləşmişdir. Taşköprülüzadənin “Şəqayiqi-nümaniiyyə” adlı məşhur əsərində onun haqqında “ülumu-rəbbaniyyədə mütəbəhhir əsrari-İlahiyyə dəryalarına qərq olmuş, İlahi elmlərdə dərinləşmiş, İlahi sirlər dənizinə dalmış” -dediyi N. Naxçıvani təfsir elmində təsəvvüfi təfsirlər arasında mühüm bir yerə sahib olan “əl-Fəvatihul-İlahiyyə və Məfatihul-Qeybiyyə” adlı əsərin müəllifidir. O, bu təfsiri daha öncə yazılmış təfsirlərə müraciət etmədən öz biliyi əsasında yazması ilə məşhur olmuşdur. N. Naxçıvaninin bu təfsiri diqqəti o qədər cəlb etmişdi ki, XIX əsrdə İstanbul üləması aralarında pul toplayaraq, bu kitabı nəşr etdirmişdir. N. Naxçıvani Qazi BeyZavinin “Ənvarüt-tənzil” adlı təfsirinə və M. Şəbüstərinin “Gülşəni-raz” adlı əsərinə şərhlər yazmışdır. “Hədiqətul-ixvan” adında təsəvvüfi bir əsəri də olan N. Naxçıvani 920/1497-ci ildə Akşəhərdə vəfat etmişdir.

Xacə Məhəmməd Parsanın Azərbaycanlı müridlərindən biri də Hacı Nəcməddin Bərqbəfdərdir. Təbrizdə yaşamış və 912/1506-cı ildə orada vəfat etmişdir. M. Tərbiyətin bildirdiyinə görə, qəbri Keçil qəbristanlığında Şeyx Şəmsəddin Məhəmməd Təbərinin məzarının yanındadır.

Nəqşibəndilik təriqətinə mənsub Azərbaycanlı sufilərdən biri də Əbu Səid b. Sünullahdır. 920/1514-ci ildə Təbrizdə anadan olmuş, 980/1572-ci ildə İstanbulda vəfat etmişdir. Şeyx Vəfa məscidinin bağçasında dəfn olunmuşdur.

Əziz Mahmud Urməvi XVII əsrin əvvəllərində Qərbi Azərbaycanda, Urmiyada yaşamış və daha sonra Diyarbəkrə köçüb yerləşmiş bir Nəqşibəndi ailəsinin məşhur şeyxidir. Atası Seyid Əhməd də Nəqşi şeyxi idi. Onlar Səfəvi usuli-idarəsinin təzyiqinə görə gəlib Diyarbəkrə yerləşmişdilər. Yaxşı bir elm təhsili almış olan Əziz Mahmudun təsiri Şərqi Anadoluda geniş yayılmış, Ərzurum, İrəvan, Urfa, Təbriz və Mosul ətrafında minlərlə müridi olmuşdur. Sultan IV Murad tərəfindən Bağdad səfəri Zamanı şeyxin o ətrafdakı təsirinin genişliyindən qorxaraq onu qətlə yetirmişlər. Bu nəqşibəndi şeyxlərindən üçüncü nəsil olan İbrahim Çələbi şeyxin vəfatından sonra onun yerinə keçmişdir. Əziz Mahmudun xəlifələrindən Fazil Uzun Həsən də Urmiyalı olmuşdur. O, İstanbula gedərək, burada Süleymaniyyə mədrəsəsində tədrislə məşğul olmuş, 1085/1674-cü ildə vəfat etmişdir.

Azərbaycanda təsəvvüf cərəyanları XVI əsrdən sonra istər dini və siyasi təzyiqlər nəticəsində, istərsə də meydana güclü təmsilçilərin çıxmadığı üçün zəifləmişdir. Məmurlar və mollaların təzyiqləri səbəbi ilə bir çox təriqət mənsubu

köç edərək, Hindistan, Anadolu, Misir, Türkünstan kimi ölkələrə getmişdilər. Həqiqi təsəvvüf əhlinin olmadığı dövrlərdə özünə sufi bəzəyi verən bir qisim tənbel, işsiz dilənçilər və batini inanclara mənsub sufi qrupları xalq arasında dolaşaraq təsəvvüf haqqında yanlış təsəvvür yaratmışlar. Təbii ki, bu dövrdə müstəsna şəxsiyyətlər də yox deyildir.

Azərbaycanda Nəqşibəndiliyin ikinci mərhələsi sayılan XIX əsr eyni zamanda Azərbaycanın təsəvvüf tarixində yeni bir dövrür. Bu dövrdə Mövlana Xalid Bağdadinin xəlifəsi Kürdəmirli İsmail Şirvani və Abdullah Məkkinin xəlifəsi Dağıstanlı (Qutqaşenli) Yəhya Əfəndi ilə onların yetişdirdiyi bir çox Nəqşibəndi müridinin fəaliyyətləri Şimali Azərbaycandan başlayaraq bütün Qafqazda və Anadoluda böyük bir təsəvvüfi və siyasi hərəkata təkan vermişdir.

Bu dövrü başlanan ilk şəxsiyyət 1783-cü ildə Azərbaycanın mərkəzində yer alan Şirvan xanlığına bağlı Kürdəmirdə dünyaya gələn Şeyx İsmail Siracəddin Şirvanidir.¹⁷⁷ İlk təhsilini Şamaxıda Məhəmməd Nuri əfəndi adlı alimdən almışdır. İsmail Şirvani 1215/1800-cü ildə Ərzincana gedərək dövrün məşhur alimlərindən olan Evliyazadə Əbdürrəhman Əfəndidən dərslər alır. Daha sonra Tokada və oradan da Bağdada gedərək elm alır.

İsmail Şirvani 1805-ci ildə Burdura gedərək orada bir il fiqh dərsləri alır. Bundan sonra öz məmləkəti olan Şirvana qayıdaraq orada yeddi il elm öyrədir. İsmail Şirvani 1813-cü ildə həccə gedir. Məkkə, Mədinə və Qüdsü ziyarət etdikdən sonra İstanbula gedir.

İsmail Şirvani elm öyrənmək üçün bu səfər və səyahətlərindən sonra özünü mənəvi sahədə yetişdirəcək bir müridi-kamil axtararaq bağlanmaq istəyir. Belə bir mürid tapmaq arzusu ilə Hindistana getməyi və o dövrün məşhur vəlilərindən Abdullah əd-Dəhləviyə tələbə olmağa qərar verir. Bir neçə ay İstanbulda qalan İsmail Şirvani Hindistana getmək üçün yola düşür və Bəsrəyə qədər gəlir. Bu uzun səfər əsnasında aldığı mənəvi bir işarət ilə Bəsrədən geri qayıdaraq Bağdada Mövlana Xalidin yanına gəlir. Bununla da 1813-cü ildə Mövlana Xalidin müridi olan İsmail Şirvani 1817-ci ildə Şirvanda irşad etmək üçün müridindən yazılı icazənamə alaraq Kürdəmirə gəlir və rus işğalçılarının təzyiqi ilə Azərbaycandan çıxarılana qədər buradakı təkyəsində fəaliyyət göstərir. Bu dövrdə Nəqşibəndilik İsmail Kürdəmiri və onun müridləri tərəfindən başda Azərbaycan olmaqla Qafqaz

¹⁷⁷ Nadir Şah(v.1747) dan sonra Azərbaycanda siyasi bərabərlik parçalanaraq məhəlli xanlıqlar yaranmışdır. Bunlardan biri də Şirvan xanlığıdır.

bölgəsinə təsir edən və rusların “müridizm” adlandırdığı cərəyanın meydana çıxmasına səbəb olmuşdur.¹⁷⁸ İmam Şamilin şəxsində simvollaşan bu cərəyan rus işğalçılarının bölgədəki fəaliyyətinə mane olmuşdur. İsmail Şirvani 1826-cı ildə buradan hicrət edərək öncə Axıskada yerləşərəkdi. Bir müddət sonra Axıskanın da ruslar tərəfindən işğal olunması səbəbi ilə Anadoluya gedərək Osmanlı dövlətinin himayəsinə sığınmışdır. 9 il Sivasda qaldıqdan sonra 1841-ci ildə Amasyada yerləşmiş və vəfatına qədər burada fəaliyyət göstərmişdir. İsmail Şirvaninin Azərbaycan və Dağıstanda yetişdirdiyi bir çox mühüm xəlifəsi vardır. Bunlardan Mir Həmzə Nigari, Molla Xas Məhəmməd Şirvani, Məhəmməd Yarağı, Almalılı Mahmud əfəndi, Külüllü H.Əhməd Əfəndi, Cəmaləddin Qazqumuki qabaqcıl şəxsiyyətlərdir.¹⁷⁹

Təriqəti Dağıstanda ilk yayan şeyxlər Xas Məhəmməd Şirvani və Məhəmməd Yarağı olmuşdur. Daha sonra Qazqumuki və müridləri ilə Qafqazda geniş bir kütləyə sahib olmuşdur. Nəqşibəndiliyin Dağıstanda yayılmasında Molla Məhəmməd Yarağının Yaraqkəndindəki mədrəsəsinin böyük rolu olmuşdur. Bütün Qafqazda hörmət qazanmış bu elm mühitinin təriqəti qəbul etməsi onun bölgədə yayılmasını asanlaşdırmış, xüsusilə də intellektual təbəqə tərəfindən sürətlə mənimsənmişdir. Nəqşibəndilik Qafqaz xalqlarının ruslara qarşı mücadilədə möhtac olduqları mənəvi enerjini və siyasi birliyi təmin etmişdir. Bu mücadiləyə rəhbərlik edən Qazi Məhəmməd və İmam Şamil kimi şəxsiyyətlər azadlıq uğrunda mübarizələrini təsəvvüfin gücündən istifadə edərək rusların yüksək hərbi güc və texnologiyasına qarşı uzun müddət müvəffəqiyyətlə davam etdirmişlər.¹⁸⁰ Şimali Qafqazdakı bəzi qəbilələrin İslam dinini qəbul etməsi, xüsusilə çərkəzlərin və abxazların müsəlmanlaşması bu dövrdəki alim Nəqşibəndi müridlərin fəaliyyəti nəticəsində olmuşdur.¹⁸¹ İsmail Şirvaninin Azərbaycanda fəaliyyət göstərən davamçılarından bəziləri bunlardır: Külüllü Hacı Əhməd Əfəndi, Kürdəmirli Hacı Mahmud Baba, Almalı Mahmud Əfəndi, Şeyx Əhməd Əfəndi Talalı, Hacı Əhməd Qiyasi Əfəndi, Şəkili Şeyx Nurullah Əfəndi.

Qarabağ bölgəsindəki fəaliyyətləri ilə diqqət çəkən İsmail Şirvaninin xəlifəsi Mir Həmzə Nigari 1805-ci ildə Qarabağ xanlığına vağlı Bərgüşad mahalının

¹⁷⁸ Chantal Lemerrier-Quelquajay, “Şimali Qafqazda Təriqətlər”, *İslam Dünyasında Təriqətlər*, trc. Osman Türer, s.75.

¹⁷⁹ M. Mehmed Celil(Rıhtım)-F.Halilli, Bakû, 2003.

¹⁸⁰ A.g.e.

¹⁸¹ Chantal Lemerrier-Quelquajay, “Şimali Qafqazda Təriqətlər”, s.76.

Cicimli kəndində dünyaya gəlmişdir. İlk təhsilini Şəkiddə almış, buradan hicrət edərək Sivasa İsmail Əfəndinin yanına gəlmişdir. Burada elmi və təsəvvüfi təhsilini tamamlayaraq Qarabağa qayıtmış, Ruslara qarşı üsyan hazırlarkən açığa çıxmış və yaxalanmamaq üçün qaçaraq İrandan Ərzuruma getmişdir. Şeyxi İsmail Şirvanidən sonra Amasya və ətraf bölgələrdə irşad vəzifəsinə davam etmişdir. Nigari həmçinin şərq Anadolu, Azərbaycanın Qarabağ və şimal qərb bölgələrində bir çox mürid yetişdirərək buralara öz təsirini göstərmişdir. Xüsusilə Azərbaycanın Qazax bölgəsi, Aslanbəyli kəndindəki xəlifəsi Hacı Mahmud əfəndinin səyləri nəticəsində Borçalı, Qarabağ və Qazax bölgəsindən minlərlə müridi olmuşdur. Bunların bir çoxu köç edərək Amasya və ətrafında məskunlaşmışlar. Eyni zamanda divan şairi olan Həməzə Əfəndinin aşiqanə coşğun şeirlərinin yer aldığı türkcə və farsca divanları vardır. Sovet rejiminin təzyiqlərinə baxmayaraq Nigarinin bölgədəki nüfuzu davam etmişdir.

Nigarinin Nəqşibəndiliyi özünəxas xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bu kimi bəzi özəlliklərinə görə bölgədəki mollalar və mədrəsə əhli tərəfindən xoş qarşılanmamışdır. Dərsəadətə yazılan bir şikayət məktubuna görə Harputa sürgün edilmişdir. 1886-cı ildə orada vəfat etmiş və vəsiyyətinə əsasən cənəzəsi Amasyaya aparılaraq orada dəfn olunmuşdur.¹⁸² Xəlifəsi Hacı Mahmud Əfəndinin səyləri nəticəsində Azərbaycandakı müridlərdən toplanan yardımlarla qəbrinin üstünə türbə, yanında da məscid (Şirvanlı məscidi) tikilmişdir.

Xalid Bağdadinin Şimali Qafqazda fəaliyyət göstərən digər xəlifəsi Məhəmməd əl-Mehdi Dağıstani olmuşdur.¹⁸³

Bu dövrdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən digər bir Nəqşi şeyxi Abdullah Məkkinin xəlifəsi Qutqaşenli Şeyx Yəhya Dağıstanidir. Son Qəbələ əmiri Hacı Nəsrullah Sultanın oğlu və tanınmış yazıçı İsmail bəy Qutqaşinlının böyük qardaşı olan Yəhya Əfəndi İsmail Şirvanidən dərs almış sonra Məkkədə Abdullah Məkkidən icazət alaraq Azərbaycana gəlmişdir. Bu bölgədəki fəaliyyətləri nəticəsində o da İsmail Əfəndi kimi təzyiqlərə məruz qalmışdır. Osmanlı dövlətinin dəvəti ilə əvvəlcə Çoruma, sonra da İstanbula gedərək bir müddət buralarda yaşamış və fəaliyyət göstərmişdir.

Daha sonra Məkkəyə köçərək vəfatına qədər burada yaşamışdır.¹⁸⁴ *Məqsədut-*

¹⁸² Fəhreddin Akabali, Hümey-ı Arş, s. 370-394

¹⁸³ Fatsa Mehmet, Təsəvvüfdə Məkki qolu, İst. 2000. s.73.

¹⁸⁴ Yəhya Dağıstaninin Məqsədut-Talibin adlı əlyazmasında yer alan mövzulardan.

Talibin və Hüsnü-Xulq adlı iki əsəri vardır.

Nəqşibəndiliyin Məkki qolu Anadoluda Yəhya Dağıstaninin xəlifəsi Mustafa Çorumi vasitəsi ilə Darəndəli Xülusi Əfəndiyə çatmış və onun Darəndədə Somuncu Baba dərğahındakı fəaliyyətləri ilə bu günümüə çatmışdır.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulduğu dövrdə ateizmin rəsmi ideologiya halına gəlməsi bütün dini fəaliyyətlərin yasaqlanmasına gətirib çıxarmışdır. 1930-cu illərdə həyata keçirilən repressiyalarda otuz mindən çox Azərbaycanlı din xadimi və ziyalı məhv edilmişdir. Bunlar arasında Nəqşibəndiliyə mənsub olanlar mühüm yer tuturdu.

7. Hürufilik: Hərflərin texniki tərəfləri ilə bağlı görüşləri inkişaf etdirməklə hürufiliyi bir fəlsəfi-dini fikir sistemi olaraq quran şəxs azərbaycanlı Şəhabəddin Fəzlullah Astarabadidir. (1339-40/1394). Fəzlullah çox gənc yaşda İlahiyyat ilə maraqlanmağa başlamış, on səkkiz yaşında olarkən təsəvvüfə yönələrək həccə getmişdir. Qayıdanda Xarəzmə gəlmiş və bir müddət burada qaldıqdan sonra Təbrizə getmişdir. Burada ətrafına topladığı insanlarla etdiyi dini söhbətlər sayəsində böyük ehtiram qazanmışdır. 1386-cı ildə öz təlimini Təbrizdə elan etmiş, daha sonra İsfahanda bu fikri sistemi yaymağa başlamışdır. Uzun müddət bir mağarada inzivaya çəkildikdən sonra Fəzlullah özünü “Mehdi” olduğunu irəli sürmüşdür. Ətrafındakı yeddi inanılmış xəlifəsi və daha sonra çox saylı müridləri ilə yeni inancın təbliğinə başlamışdır. Qısa müddətdə müxtəlif ictimai təbəqələrdən olan insanlar bu yeni axının ətrafında toplanmağa başlamışlar.

Yeni sistemin yayılması hakim ətrafda narahatlıq yaradır. Əmir Teymurun oğlu Miranşahın əmri ilə Fəzlullah həbs edilmiş, 1394-cü ildə Naxçıvanda Əlinco qalasında öldürülmüşdür.

Hürufi nümayəndələrindən Əhməd Lorun 1427-ci ildə Şahruxa qarşı bir sui-qəsd cəhdindən sonra müridlərindən bir qismi yaxalanıb edam olunmuş, 1467-ci ildə isə Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşaha qarşı Fəzlullahın qızının rəhbərliyi ilə başlayan bir qiyam amansızlıqla yatırılmış və üsyanın rəhbəri beş yüzə qədər tərəfdarla edam edilmişdir. Bu hadisələrə görə hürufiliyə bağlı insanlar dağılsalar da görüş və inanclarını tamamilə itirmədilər.¹⁸⁵

Anadoluda Mir Şərif və xüsusilə böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsimi tərəfindən yayılmışdır. İmadəddin Nəsimi XV əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən

¹⁸⁵ Gölpınarlı A., *Hürufilik metnleri kataloqu*, Ank.: TTK, 1989, s. 160

nüfuzlu şairidir. O eyni zamanda bu dövrdə Azərbaycan, İran, İraq və Anadoluda yayılan hürufilik təriqətinin də qüdrətli şairidir. İmadəddin Nəsimi hürufiliyin gülünc tərəflərini almamış, vəcdli və həyəcanlı şeirləri ilə hürufiliyin yayılışında təsiri olmuşdur.¹⁸⁶

Azərbaycan təsəvvüf məktəbləri kimi qeyd etdiyimiz bu təriqətlərin xaricində bir çox müstəqil sufilər də vardır. Bunlar müəyyən bir təriqətə bağlılığı bilinməyən sufilərdir. Nizami Gəncəvi, Mahmud Şəbüstəri, Şəms Təbrizi bunlardandır. Azərbaycanda bundan başqa bir çox təriqət təmsilçiləri də olmuşdur. Məsələn, Qələndərilik, Bektaşilik, Mövləvilik, Nemətullahilik, Qadirilik, Məlamilik və daha başqaları. XVI əsrdə Azərbaycanda olmuş Övliya Çələbi bu ərazidə bir çox sufi və təkyə haqqında məlumat vermişdir. Şeyx İbrahim Şirvani, Mərəzədəki Diri Baba, Şeyx Rıza Sultan, Əfşar Baba ziyarəti.¹⁸⁷ M. Tərbiyət də “Danışməndani-Azərbaycan” adlı əsərində 100-ə qədər sufi haqqında məlumat vermişdir.¹⁸⁸

C. AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA TƏSƏVVÜF

Təsəvvüf ədəbiyyatına aid əsərləri dörd bölməyə ayırmaq mümkündür:

- a. Təsəvvüf nəşvəsi içində yazılmış təkyə şeirləri: İlahilər, nəfəsilər, nitqlər, dövriyyələr;
- b. Təsəvvüfi təriqətlərin əsasları və “ədəb ərkan” ından bəhs edən tədris əsərləri;
- c. Övliya təzkirələr, təbaqat və mənəqib kitabları;
- d. Təsəvvüf terminləri açıqlayan əsərlər.¹⁸⁹

Təsəvvüf cərəyanı İraqdan İrana, oradan Xorasan, Türkünstan, Azərbaycana yayılmış, İranda xüsusilə, ədəbiyyatda çox təsirli olmuşdur. Hakim Sənai, Fəridəddin Əttar kimi sufi şairlərdən başlayaraq, Molla Cami kimi klassik dövr fars ədəbiyyatını son böyük şairinə qədər bir çox şairlər təsəvvüfün təsirində qalmış, onu bəsiləyib böyütmüşlər.

Azərbaycan şərq İslam mədəniyyətinə elm, fəlsəfə, ədəbiyyat, sənət və daha

¹⁸⁶ Banarlı N. S., *Rəsmli türk ədəbiyyatı tarixi*, c. I-II., İst. 1998

¹⁸⁷ Evliya Ç., *Səyahətnamə*, c. I-X, İst.: Üçdal, 1985

¹⁸⁸ Tərbiyət M., *Danışməndani-Azərbaycan*, Bakı: Azərbaycan, Dövlət Nəşriyyatı, 1987, s. 434

¹⁸⁹ Bax: Levent A. S., *Türk ədəbiyyatı tarixi*.

bir çox sahələrdə dəyərli töhfələr vermişdir. Bunlardan biri də heç şübhəsiz, təsəvvüf ədəbiyyatı sahəsində olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatında Babakuhi Şirvani, Nizami Gəncəvi, Mahmud Şəbüstəri, İmadəddin Nəsimi, Qasimi Ənvar, Dədə Ömər Rövşəni, İbrahim Gülşəni, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Əbülqasım Nəbati, Həməzə Nigari kimi sufi şairlər təsəvvüf ədəbiyyatı sahəsində ölməz əsərlər yaratmışlar.

Azərbaycan sufiləri arasında ilk dəfə divan yazan sufi Babakuhi Bakuvidir (ö.1051). Onun ərəb dilində ədəbi əsərləri ilə bərabər ona aid edilən bir divan da vardır. Təsəvvüf mövzulu şeirlərin toplandığı bu divan fars dilində yazılmış 259 qəzəldən ibarətdir. Divanın adı da “Babakuhi” kimi verilmişdir.

Azərbaycan təsəvvüf ədəbiyyatının nəzm sahəsində bir çox görkəmli şəxsiyyət yetişmişdir. Bunlardan biri XII əsrin dahi şairi və mütəfəkkir sufisi Nizami Gəncəvidir (1141-1209). Nizami şeyx olub, Əxi Fərəc Zəncaninin mürididir. Ömrünün axırlarında guşənişinlik rəsmi qəbul edərək batini saflaşdırma ilə məşğul olmuşdur. Onun “Xəmsə” adlı məşhur beş mənzum əsərindən başqa 20 000 beytlik divanı vardır. Əsərlərində çoxlu sufi fikir və rəmzləri işlətməmişdir.

Mahmud Şəbüstəri (ö.1320) Şəbüstərdə anadan olmuş və orada 37 yaşında vəfat etmişdir. Onun bir neçə əsəri vardır. Bunların içərisində ən məşhuru “Gülşəni-raz” adlı əsəridir. Fars dilinin semantik imkanlarını ustalıqla nümayiş etdirən bu əsər Əmir Hüseynin suallarına cavab olaraq yazılmışdır. Əsərdəki hissilik və məcazilik, ənənəvi şərq ədəbiyyatının əsas xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq metaforik-aleqorik bir lüğət təqdim edir. M. Şəbüstəri varlıq məsələləri, təsəvvüf iyerarxiyası, eşq, qadın, mənlik, ruh, metafizik aləm və s.-ə dair mövzuları məcazi dillə yazır. “Gülşəni-raz” çox bəyənilmiş və əsrlərlə oxunmuşdur. Onun 40-a yaxın şeiri vardır.

Azərbaycan ədəbiyyatının Azəri türkcəsi ilə yazan ilk nümayəndələrindən İzzəddin Həsənoğlu da tanınmış sufi şeyxidir.

Daha öncə məlumat verdikimiz kimi İmadəddin Nəsiminin şeirləri başdan sona təsəvvüfanədir. O, təkyə ədəbiyyatının Azərbaycan türkcəsi ilə yazılmış ən gözəl nümunələrini ədəbiyyatımıza qazandırmışdır.

Haqqında başqa yerlərdə məlumat verdikimiz divanları əsirlərlə zövqlə oxunan Dədə Ömər Rövşəni və İbrahim Gülşəni, Seyid Yəhyanı ədəbi və təsəvvüfi sahədəki ən mühüm davamçılarıdır.

OXU MƏTNİ

Seyid Yəhya Bakuvî'dən:

“Mənəviyyatlarını yüksəltmək üçün abidlərin dəstəmaz almadan öncə beş şeydən təmizlənmələri gərəkdir” hökmünə istinadən:

- *Birinci, qəlbin hiylə, aldalma, qürur, həsəd, qəzəb və ədavətdən təmizlənməsi vacibdir. Quranda deyilir: “Və paltarını təmizlə” (Müddəsir, 4), Buradakı təmizlik qəlbin təmizliyidir.*

- *İkincisi, dilin malayəni, qeybət, yalan, boş söz, iftira və yalan şəhadətdən təmizlənməsidir. Quranda deyilir: “Bir-birinizdən qeybət etməyin” (Hucurat, 12).*

- *Üçüncüsü, mədəni haram və şübhəli şeylərdən təmizləməkdir. Quranda deyilir: “Ey iman edənlər! Sizə verdiyim nemətlərin halal və təmiz olanlarından yeyin” (Bəqərə, 172).*

- *Dördüncüsü, bədəni haram paltardan təmizləməkdir. Quranda deyilir: “Lakin təqva paltarı yoxdurmu? Məhz o hamısından daha xeyirlidir” (Əraf, 26).*

- *Beşincisi, zahiri təmizlikdir. Quranda deyilir: “Ey iman edənlər! Namaza qalxacağınız vaxt üzünüzü yuyun” (Maidə, 6).*

“Təharəti Əli kimi qılsan, könlünü qürur, həsəd və inkarçılıqdan təmizlesən, dilini qeybət və böhtandan, bədənini haram loxmadan və paltarını haramdan pak etsən, ondan sonra zahiri təharətə layiq olarsan.”

“Qüslə gəlinə, (mürid gərək) əvvəlcə şəriətin şərtinə uyğun dəstəmaz ala, ondan sonra qüsl qıla, o yerdən gedib ayrı yerdə ayaqlarını yuya, ondan sonra paltarını geyə - şəriətdə qüsl tam olaraq budur. Amma mərifət əhli olanlar deyirlər ki, dörd əzanı dörd cür su ilə yumayanadək Əsilində qüsl tamam olmaz. Üzünü həya suyu ilə, dilini üzrxahlıq “əstəğfürullah” suyu ilə, nəfsini xidmət suyu və qəlbini də nədəmət suyu ilə yu. Ta ki, dostluq və həm-söhbətlik üçün təmiz və saleh olasan.

Namaz; “Gündüzün iki tərəfində (yəni səhər, günorta, axşamüstü) və gecənin gündüza yaxın saatlarında (gecə) namazı tamamilə doğru qıl. Şübhəsiz ki, (beş vaxt namaz kimi) yaxşı əməllər, kiçik günahları yuyur” (Hud, 114)

“Şəriət namazı vaxtlara bağlıdır gün ərzində və gecə vaxtı beş vaxt

olaraq qılınır. Adətə görə, bu namaz özünü gözə soxmadan məsciddə camaatla qılınmalıdır. İmama uyğun şəkildə qıbləyə dönməli, duyğuları tərk etməli, beləcə namazı icra etməli... Təriqət namazının zamanı sonsuzdur - ömür boyu davam edir. Onun məscidi qəlbdir. Camaata gəlincə, iç aləmin dili ilə tövhid "Ləiləhə illəllah" adlarını oxumağa davam edən batini qüvvələrdir, imamı isə qəlbə olan şövqdür. Qıbləsi Həzrət-əhədiyyət və samədaniyyət camalıdır. Əsil həqiqi qəlb bu namazı qıla biləndir. Belə olan qəlb və ruh namazla məşğuldur. Qəlb nə ölür, nə də yatır. Yuxu və ayıq olarkən belə o vəzifəsinə davam edir, qəlb namazı onun həyatı ilə olur. Orada nə səs, nə qıyam, nə oturmaq var".

Namazın şərtləri:

“- Niyyət; zahir əhlinə görə, bir iş başlamaqdır. Çünki niyyətsiz olan heç bir əməl qəbul edilmir. Çünki niyyət Əsildir, əməl isə təferrüatdır. Fəqr əhlinə görə isə, niyyət üzünə dostun üzünə çevirmək, camalüllaha yönəlmək və vƏsil hasil olanadək öz başını bütün bəşəri müamilələrdən boşaltmaqdır.

- Sətri övrət; zahir əhlinə görə, bədənini namaz və insanların gözü üçün təmiz paltarla örtməkdir. Fəqrlərə görə isə, başını Haqq-təalanm tövfiq örtüyü ilə örtməli (yəni ondan kömək gözləməli), ta ki təbii varlıq işlərindən aşkara çıxmasın və görənlər günahkar olmasın, itaətdə batil hasil olmasın.

- Vaxt; zahir əhlinə görə, namaz vaxtını axtarmaq deməkdir. Ta ki namaz vaxtında qılınsın və sakit olmasın. Fəqrlərə görə isə, vaxt Haqqın camal təcəllilərini yenə Haqqın mərhəməti ilə axtarmaq deməkdir. O zamana qədər ki, o təcəlli sənə bütün varlıqlardan səadət gətirsin və gerçək vaxti sənə hasil etsin.

- Məkan; zahir əhlinə görə, heç bir natəmizliyin zahir olmadığı təmiz bir yerdir. Elə bir yer ki, orada namaz qılmaq, oturmaq və ibadətdə olmaq doğru olsun. Füqərə əhlinə görə isə, təmiz məkan, təmizliyi axtarmaq, öz başını Haqqdan bilmək, Haqqı görməyi gözləmək və bundan başqa zehmindən heç bir şeyi keçirməməkdir. Belə ki, onda təmiz məkan hasil olmuş olsun və həqiqi namaz belə bir yerdə doğru olsun. Bu namazın qıbləsi dostun üzünə olur.

- Qıblə; zahir əhlinə görə, üzünə Məkkəyə doğru çevirmək və birinci cərgəni seçməkdir. Fəqirlərə görə, qıbləyə qarşı dönmə xəlqdən Haqq üçün olmalıdır ki, namaz könül rahatlığı ilə qəbul olunsun.

- Qıyam; zahir əhlinə görə, ayaqüstə durmağa deyilir. Fəqirlərə görə isə, bu, Haqqda qeyb olmaqdır ki, heç bir riyə və qeyri-səmimiyyət (özünü nümayiş

etdirmə) onun zəhnindən keçməsin, o, übudıyyəyə (hər fən: qulluq) dəğru yönəlsin və düşüncəsi Haqq ilə məşğul olsun.

- *Təkbirətül-ehram* (başlangıç təkbiri); zahir əhlinə görə, “Allahu əkbər” deməkdir. Allahın “əlif”indən Əkbərin “ra”sına qədər hazır əlmaq, danışmaq, yemək və su içməkdən kəsilməkdir. Bunlardan məqsəd namazın düzgün olmasıdır. Fəqirlərə görə, *təkbirətül-ehram* vaxtında dünyadan və onun içindəkilərdən (üz çevirərək) “Allahü əkbər” deməkdir. Belə ki, dünyanın və onun içindəkilərin dalınca düşmədikcə və haqdan başqasından ayrılmadıqca *təkbirətül-ehram* həqiqəti hasil olmaz.

- *Qiraət*; bəzi zahir əhlinə görə, “*Fatihə*”-“*Həmd*” surəsidir ki, namaz “*Fatihə*”siz doğru deyildir. Fəqirlərə görə isə, Həbib müşahidə halında zikr etmək, mükaşəfədə, sənada (Allaha dua etmək) olmaq, muayinədə ucaltmaqdır. Beləliklə, *Fatihətül-kitabı* qavramış olasan və onun özəlliklərinə yiyələnəsən.

- *Rüku*; zahir əhlinə görə, namazda əyilməyə və o halda durmağa deyilir. Fəqirlərə görə isə *rüku* təvazönün Onun üçün olması deməkdir. Çünki sən təvazön Haqq üçün olmalıdır. *Rükuda* heç bir şey ağına gəlməməlidir ki, *rükunun* həqiqətini və təvazönü qavramış olasan.

- *Səcdə*; zahir əhlinə görə, başını yerə qoymaq və orada durmaqdır. Fəqirlərə görə isə, *səcdə* onda *səcdə* ediləndən başqa bir şeyin qalmamasıdır. Öz mənliliyindən elə ayrılmalısən ki, dostdan başqa heç bir şey qalmasın. Beləliklə, *süçudun* həqiqətini qavrayasan və “*Səcdə et və yaxınlaş*”ın mənasını anlayan və rahatlıq tapan biri olasan.

- *Salavat*; zahir əhlinə görə, Rəsulüllaha (s.a.s), onun övladına dua etməkdir. Fəqr əhlinə görə isə, Rəsulullahın hörmətinin ucalığını qavramaqdır. Hezrəti-risalə (s.a.s.) bağışlanmış olan o təzim və hörməti qavramış oldun mu, hörmət və qürbət genişliyində oturub, bir ləzzət tapmış olursan.

- *Salam və niyyət*; zahir əhlinə görə namazdan çıxmaq və girməkdir. Fəqr və batın əhlinə görə isə, dünya və içindəkilərdən, axirət və içindəkilərdən salim olmaqdır. Dünyadan çıxmaq, maddi həvəs və bağlılıqlardan və onda olan şeylərdən azad olmaq deməkdir. Axirət və içindəkilərdən və onda olanlardan çıxmaq isə orada yer alan təamları yeməkdən, qəsrlərdə yaşamaqdan, cənnət, huri, şərab, süd, bal, müxtəlif meyvələr istəyindən kənara çıxmaq və nefti (yoxluq) məqamından çıxıb, isbat (varlıq) məqamına vasil olub, onda yerləşmək deməkdir. Şahlıq camalının aynası olan könlü qəflət tozlarından təmizləmək və fuadı bütün maddi bağlılıqlardan qurtarmaqdır ki, *salam genişliyində yerləşəsən.*” (Dr. Mehmet Rıhtım, Seyid Yəhya Bakıvi və Xəlvətlik, Bakı 2005, s. 144-146)

İPƏKYOLU NƏŞRİYYATI

BEŞİNCİ FƏSİL

TƏSƏVVÜF QURUMLARI

İPƏKYOLU NƏŞRİYYATI

İPƏKYOLU NƏŞRİYYATI

TƏSƏVVÜF QURUMLARI

Təsəvvüf bir elm olmaqla yanaşı insanın mənəvi təlim və tərbiyəsilə də məşğul olduğu üçün, həm fərdi, həm də ictimai həyatımızda dərin izlər buraxan müəssisələr inşa etmişdir. Təsəvvüfin inşa edib inkişaf etdirdiyi müəssisələr iki qrupa ayrılır:

- A. Təsəvvüfin tədris edildiyi qurumlar: Təriqətlər,
- B. Təsəvvüfi ictimai qurumlar: Təkyələr,

A. TƏRİQƏTLƏR

Təsəvvüfin, zöhd və təsəvvüf dövründən sonra तरीqət dövrünü yaşadığı və XI əsrdən sonra bəzi तरीqətlərin İslam ölkələrinin müxtəlif yerlərində inşa edildiyi haqqında daha əvvəllər bəhs etmişdik. Lüğətdə “gediləcək yol, təqib ediləcək forma, hal və vəziyyət” kimi mənalar ifadə edən “təriq” və “təriqət” məfhumı, insanların mənəvi qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün inşa edilən mənəvi bir yol deməkdir. Təriqət, əvvəllər axirəti əldə etmək, dünyadan uzaqlaşmaq, ruhi qüvvələri tərbiyə etmək, nəfs və təbiətə aid gücləri kontrol etmək üçün təqib edilən yol mənasına gəlirdi. Daha sonra isə तरीqətlər, bir təkyə və zaviyə ətrafında “şeyx” adı verilən mənəvi bir rəhbərin nəzarətində, ruhunu tərbiyə etdirən insanların tabe

olduqları əxlaqi, ictimai müəssisə olaraq formalaşdı. Təriqətlərin qayəsi, insan ruhunu tərbiyə etmək, insanları dünyanın mənfi xüsusiyyətlərindən xilas edərək daxili aləmə yönləndirmək, Əsil həqiqətə çatdırmaqdır.

Ümumi olaraq təriqətlər üç qrupda incələnir: Əxyar, əbrar və şutdar.

a. Əxyar təriqi: Əməl və ibadətə düşkün insanların tutduğu yoldur. Bu yolun təqibçiləri ümumiyyətlə Haqqa nafilə ibadətlərlə yaxınlaşacaqlarına ümüd edirlər.

b. Əbrar təriqi: Təsfiyə və mücahidə təriqi olub, xalqa və Haqqa qarşı sadıq olanların yoludur. Könül saflığını əldə etmək üçün mücahidəni əsas hesab edirlər.

c. Şutdar təriqi: Eşq və məhəbbət əhlinin yoludur. Bu yola eşq, vəcd və coşqu ilə girərlər. Eşq ilə ülfəti olmayanlar bu təriqə girə bilməz.

İslamın ilk dövrlərində, təsəvvüf elmi də digər elmlər (təfsir, hədis, fiqh və s.) kimi müstəqil bir elm olmayaraq Quran və Hədisin içində idi. İslamın qısa bir müddət ərzində geniş bir əraziyə yayılması, bu dinə iman gətirdiyi halda keçmiş səhv düşüncələrdən xilas ola bilməməsi, müxtəlif fəlsəfi düşüncələrin münaqişə mənbəyinə çevrilməsi kimi səbəblər fikirləri və ruhu daraldan insanları bu düşüncələrdən xilas olmaq üçün zahidanə bir həyat tərzini yaşamağa sövq etdi. Məhz bu dövrlərdə xalq, sağlam əqidəsini mühafizə edən bəzi İslam böyüklərinin ətrafında toplanmağa başladı və nəticədə bu insanlar təriqət adıyla yad edilməyə başlandı.

Bu mənada ilk təşkilatlı təriqətlər, Əbdülqadir Geylani (ö.261/1166) və Əhməd Rifainin (ö.575/1179) tərəfindən yaradılmışdır.

Təriqətin məzhəbdən fərqi, təriqətin təsəvvüfi, məzhəbin isə fiqhi və etiqadi olmasıdır. Təriqət mənsubları ayrıca bir məzhəbə də mənsubdurlar. Belə ki, sünni təriqətlər, sünni məzhəblərə bağlıdır.

Təriqətlərin meydana çıxmağı və inkişaf etməsi, mənəvi və ictimai olmaq üzrə iki əsas amildən ibarətdir. Bu amillərdən mənəvi olanı, İslam dininin təməlidir. Quran və sünnənin tərkib hissəsi olan; əshab və digər zahidlərin həyatlarında görünən zöhdü, ruhi və mənəvi təşəbbüsdür. İctimai amil isə, təsəvvüf və ruhi həyat tərzinin insanlara təsir etməsi və mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər bir insan təbəqəsinin bu həyat tərzinə meyl etməyə başlamasıdır.

Hə. Peyğəmbərə (s.ə.s) kəsintisiz bir silsilə ilə bağlı olan bir şeyxə tabe olan insana, şeyxi “mənəvi-himmət” verir. Şeyxə tabe olan şəxsə, cəmaat olmağın mənəvi və psixoloji təsiri öz reaksiyasını göstərir. “*Mömin möminin aynasıdır*” hədisi şərifi əsasən, təriqət üzvlərinin gözəl xüsusiyyətləri bir-birinə təsir edərək mənəvi bir hal meydana gəlir.

Təriqət və təkyə tədrisində, mənəvi təsiri artırmaq məqsədilə, şeyx və ixvandan meydana gələn təriqət topluluğu, ailə fərdləri kimi qiymətləndirilir. Şeyx, müridlərinin atası məqamındadır. Müridlər də, özlərini mənəvi atanın övladı olan qardaşlar olaraq görürlər. Əsilində bu düşüncə, ümumi mənada İslam üçün mənə ifadə edir. Belə ki, Hə. Peyğəmbər (s.ə.s): “*Mən sizə atanız məsafəsindəyəm və sizə öyrədirəm*”¹⁹⁰ -deyə ifadə etdiyi kimi, Hə. Peyğəmbərin (s.ə.s) xanımları üçün Quranda: “**Onlar, möminlərin analarıdır.**” (əl-Əhzab, 33/6) -buyurulur. Yenə İslam ümmətinin bütün fərdləri, Quranın ifadəsiylə bir-birinin qardaşıdır.¹⁹¹

I. SEYR VƏ SÜLUK ÜSULLARINA GÖRƏ TƏRİQƏTLƏR

İnsan, Allahın camal və cəlal sifətlərinin təcəllisi olaraq yaratdığı “zübdəyi-aləm” bir varlıqdır. Camal təcəllisinin əsəri ruh, cəlal təcəllisinin əsəri də nəfsdir. Nəfs və ruh, insanın vücut mülkündə hökmranlıq sevdasında olan iki ayrı soltan kimidir.

Təriqətlərin məqsədi, insan bədənində ruhun hakimiyyətini təmin etmək, nəfsi ona əsir etməkdir. Bu səbəblə təriqətlər, məqsədinə çatmaq üçün bəzi əsaslardan istifadə edir. Bu əsas və əsasların fərqliliyinə görə təriqətlər ikiye bölünür: 1. Ruhani təriqətlər 2. Nəfsani təriqətlər.

I. Ruhani Təriqətlər

Ruhani təriqətlərə mənsub olan şəxs: “**Onun yaradılışını tamamlayıb ona ruh üfürdüyüm zaman, anında ona səcdə edin.**” (əl-Hicr, 15/29; Sad, 38/72) ayəsindəki “mənfu ruh” un üzərində olan kəsafətin ortadan qalxması üçün qəlbin təsfiyəsi ilə məşğul olur. Bunun yolu da nafilə ibadətlər, zikir, təsilimiyyət, rabitə kimi mənəvi qidalarla ruhu bəsiləməkdir.

Ruhani təriqətlərdə “çilə” yoxdur. Onun yerinə ruhun saflaşdırılıb “ələst

¹⁹⁰ Əbu Davud, Təharə, 4

¹⁹¹ əl-Hucurat, 49/1

bəzmi”ndəki qaydaya bağlı qalmaq üçün lazım olan çalışmaları yerinə yetirilir və bu yolla nəfs, ruhun əmrinə tabe olmuş olur.

Ruhani təriqətlərdə zikr “xafi” dir, təriqət silsiləsi də ümumiyyətlə Hz. Əbubəkr (r.ə) vasitəsilə Hz. Peyğəmbərə (s.ə.s) çatır. Bu gün bu xüsusiyyətləri özündə cəm etdirən təriqətlərin başında Nəqşibəndiyyə gəlir. Bu yolda salıq, qəlb, ruh, sir, xafi, əxfə, lətaifi nəfs, lətaifül-küll, nəfy və isbat, mürakibə kimi mərtəbələrə keçərək sülukunu tamamlayır.

2. Nəfsani Təriqətlər

Nəfsani təriqətlər, nəfsin aldadıcı və müvəqqəti arzuları ilə mücahidə və mücadiləni əsas olaraq ələ alır.

Nəfsani təriqətlərdə nəfs üçün yeddi pərdə əsas alındığından, bunların hər biri “əsməi hüsnadan əsməi səbə” nın biriylə tərbiyə olunaraq o isimlərin mənasına uyğun hərəkətlərə öyrəşdirilir.¹⁹²

II. TƏRİQƏTLƏRİN İCTİMAİ FUNKSIYALARI

Təriqətlər, fərdi təlim və tərbiyə tədrisi verən qurum olmaqla yanaşı, cəmiyyət həyatında da bəzi xidmətləri öz üzərinə götürmüşdür. Xüsusilə dini həyatın xalq tərəfindən yaşanması və təbliğ edilməsi, çox zaman təriqətlər tərəfindən həyata keçirilmişdir.

İslamın yaşanması, yaşadılması və təbliğ xidməti üçün üç mühüm müəssisə vəzifələnmişdir: Ordu mücahidləri, təriqət mənsubları və elmi siniflər. Mücahidlərlə təriqət mənsubları xüsusilə bu xidmətləri öz aralarında paylaşmışlar. Bəzən mücahidlər öndən gedərək ölkə torpaqlarını İslamla şərəfləndirmiş, arxasından gələn dərvişlər, könül adamları isə mücahidlərin İslamla tanışdığını bölgələrin insanların qəlblərini İslamlaşdırmışdılar. Bəzən də təriqət mənsubu olan könül adamları öndən gedərək qəlbləri İslamla tanışdirmiş, arxadan gələn ordu və mücahidlər o torpaqların İslam torpaqlarına qatılmasında fəaliyyət göstərmişdirlər. Elm sinifi isə həm ordu mənsublarının, həm də təkyə ərəbəsinin tədrisində, xalqa ədalətin göstərilməsində mühüm rol oynamışdır. Bu günkü ifadə ilə şifahi tədris, təkyə və təriqət mənsublarının, yazılı tədris isə mədrəsə və elm sinfinin işi olmuşdur.

---

¹⁹² Bax: Nəfsin mərtəbələri bölümü.

Təriqətlərin ictimai xidmət və fəaliyyətlərini maddələr halında belə xülasə etmək mümkündür:

1. İslam mücahidləri tərəfindən fəth edilən bölgələrin İslamlaşması və o bölgədə yaşayan xalqların könüllərini İslamla şərəfləndirmək.

2. İslamın müsəlman olmayan diyarlara yayılması.

3. Təriqət mənsubları, işğala məruz qalan İslam məmləkətlərində müdafiə cəbhəsi yaradaraq o bölgəni işğalçılara qarşı müdafiə etmək.

4. Fəthlər zamanı dərvişlər cihadda iştirak etmişdirlər. Səlcuq və Osmanlı dönəmində bunun nümunələri çox görülmüşdür.

5. İslam mücahidlərinin çatmadığı uzaq ölkələrə İslamın yayılmasını təmin etmişdirlər. Belə ki, Hindistan və bəzi ölkələrdə İslamın yayılması Kübrəvi, Çiştî və Nəqşibənd dərvişləri vasitəsilə, Afrika ortalarında İslamiyyətin yayılması Ticianiyyə və Qadiriyyə dərvişləri vasitəsilə, Sibir və rus tatarlarının islamlaşması isə Yəsəvi dərvişləri sayəsində olmuşdur.

6. Təriqət mənsubları qəbilələr arasında münafişə və müharibələrə son qoyulmasında xalqa köməklik etmiş, bölünmə və parçalanmanın qabağını alacaq xidmətlər göstərmişlər. Belə ki, XIX əsrdə Cəzayirdə, तरीqətlərin fəaliyyətləri nəticəsində qəbilələr arasındakı münafişələrə son qoyulmuşdur.

III. ƏSAS BÖYÜK TƏRİQƏTLƏR

Təriqətlər incələyərkən onların zikr şəkili (xəfi və cəhri, qiyami və qüudi) inanc və düşüncə sistemləri (haqq-batıl, əhli-sünnə, əhli-bidət) nəzərə alınaraq tədqiq edilmişdir. Təriqətlərin şöbələriylə bərabər sayını tam olaraq ifadə etmək olduqca çətindir. Çünki ümumiyyətlə ya qurucusunun adı ilə, ya da ehtiva etdiyi bəzi prinsipləriylə zikr edilən तरीqətlər çox zaman eyni, ya da bənzər adlar daşımaqdadır. İslam Ensiklopediyasının Təriqət maddəsində verilən məlumatlara görə, təqribən 400-ə yaxın तरीqətin varlığından bəhs edilir. Ancaq तरीqətlərin on iki təsnifi məşhurdur. Biz də bu əhəmiyyətə sadıq qalaraq İslam dünyasında ən məşhur on iki तरीqətin qurucuları və xüsusiyyətləri ilə tanış olacağıq. Bu तरीqətlər: Qadiriyyə, Yəsəviyyə, Rifaiyyə, Sührəverdiyyə, Şaziliyyə, Mövləviyyə, Bədəviyyə, Xəlvətiyyə, Nəqşibəndiyyə, Bayramiyyə, Dəsuqiyyə və Çiştiiyyədir.

1. QADIRIYYƏ

Əbdülqadir Geylani (ö.562/1166) tərəfindən qurulmuşdur. Əbdülqadir Geylani, Xəzər dənizinin şimali qərbində Gilana bağlı Neyf kəndindəndir. Nəsilinin Hz. Əli (r.a)yə dayandığı rəvayət edilir. Təhsilini dövrün elm və irfan mərkəzi olan Bağdadda almışdı. Hədis, fıqh və ədəbiyyat kimi elmlərin arxasınca Əbul-Xeyr Məhəmməd b. Müslim əd-Dəbbas (ö.525/1131) vasitəsilə təsəvvüf yoluna girdi və şeyxinin yeznəsi oldu. Bir müddət təfsir, hədis, fıqh və qiraət elmlərindən dərs dedi. Ancaq daha sonra mədrəsədəki tədris vəzifəsindən ayrılaraq inzivaya çəkildi. Rəvayətə görə, iyirmi beş ilə qədər Bağdad və Kərh xarabalıqlarında riyazət və inziva həyatı yaşadı. Nəhayət Əbu Səid Mübarək tərəfindən ona şeyxlik xirqəsi geyindirildi və xalqın arasına qarışaraq irşad xidmətinə başladı.

Əbdülqadir Geylani, əvvəllər Şafii məzhəbinə, daha sonra isə uyğun gördüyü Hənəbəli məzhəbinə keçdi və bu məzhəbin müdafiəçisi oldu. Onun, Hənəbəli məzhəbinə keçməsi, İbn Teymiyyə kimi təsəvvüfin əleyhinə olan bir alimin belə Əbdülqadir Geylani haqqında gözəl sözlər söyləməsinə imkan yaratmışdır. İbn Teymiyyə də Hənəbəli olduğu üçün, Əbdülqadir Geylaninin Cüneyd və Haris Muhasibi kimi şəri hökmlərə həssasiyyətlə bağlı olduğunu ifadə edir.

Möizə və xütbələri ilə diqqəti cəlb edən Əbdülqadir Geylaninin əlliyyə yaxın əsəri mövcuddur. Bunlardan “*əl-Gunyə*”, “*əl-Fəthür-Rəbbani*” və “*Fütühül-qeyb*” ən məşhurlarındandır. Türk dilinə də tərcümə edilmişdir.

Əbdülqadir Geylaninin adı ilə zikr edilən Qadiriyyə və bəzən də Geylaniyyə deyə bilinən təriqət, İslam dünyasının ən məşhur təriqətlərindən biri olmuş və İndoneziyadan tutmuş Sibirə qədər yayılmışdır. Qadirilik təriqətini Anadoluya ilk dəfə gətirən H. Bayram Vəlinin yeznəsi Əşrəfoğlu Rumidir (ö.874/1470). “*Müzəkkin-nüfus*” adlı əsəri və şərhləriylə Anadoluda təsəvvüfçülər tərəfindən çox sevilən Əşrəfoğlu, təriqətdə “Piri sani”-deyə zikr edilir. Təriqətin Şimali Afrika və Əndülüs tərəflərinə Əbdülqadir Geylaninin oğulları tərəfindən aparıldığı və buralarda Cəlaliyyə adıyla tanındığı bildirilir.

Qadiriyyə təriqətinə daxil olmaq istəyən, digər təriqətlərdə olduğu kimi müridlə şeyxin əl-ələ tutuşaraq şeyxin müridə tövbə və istiğfar etdirməsiylə həyata keçirilir. Təriqətə girən şəxsin günlük vəzifəsi ümumiyyətlə həmdələ, səlatü-səlam, dua ilə tövhid və ləfzeyi-cəlal zikrindən ibarətdir.

Təriqətdə riyazətin xüsusi bir yeri vardır. Bu yolun davamçıları Əbdülqadir Geylaninin tərif və tövsiyə etdiyi formada “ərbəin” (qırx) çıxardır. Qadiriyyə

təriqəti, silsilə etibariylə Hz. Əliyə (r.a) söykənən bir təriqət olduğu üçün zikri cəhridir. Təriqətin ibadət forması da “dövrən” tərzindədir.

Qadiriyyənin Əşrəfiyyə, Rumiyyə, Xalisiyyə, Qəribiyyə, Hilaliyyə, Yafiiyyə, Əsədiyyə və Əkbəriyyə kimi qolları vardır. Təriqətin ümumi əsasları və şöbələri haqqında Haririzadənin “*Tibyanü vəsailil-həqayiq*” adlı əsərində geniş məlumat verilir.

2. YƏSƏVİYYƏ

Türk təsəvvüfçüsü Əhməd Yəsəvi (ö.562/1166) tərəfindən yaradılmışdır. Əhməd Yəsəvi, Yusif Həmədaninin (ö.525/1130) xəlifələrindən olub, həyatı haqqındakı məlumatlar ümumiyyətlə mənqibə şəklindədir

Əhməd Yəsəvi, Çimkənt-Sayramda doğulmuş, Buxarada elm təhsili və təriqət təlimiylə məşğul olmuş, şeyxinin vəfatından sonra da Yəsi (Türkistan) şəhərinə gedərək ömrünün axırına qədər orda irşad xidmətini davam etdirmişdir.

Orta Asiya türkləri arasında İslamiyyətin və təsəvvüf düşüncəsinin inkişaf etməsində böyük xidməti olan Yəsəvinin bizə qədər gəlib çatan ən mühüm əsəri Türkcə nəsihət şəklində, hikmət adı verilən şeirlərindən tərtib olunmuş “*Divani-hikmət*” adlı əsəridir. Şeyxi Yusif Həmədani kimi Hənəfi olan Əhməd Yəsəvinin, təriqət ilə şəriətin anladılması mövzusunda böyük xidmətləri olmuşdur. O, Xəlifələrini və müridlərini Anadolu və Balkanlara göndərərək, türklərin Rum diyarında məskən salmalarını təmin etmiş, İslamiyyətin o zonalarda yayılmasına köməklik göstərmişdir.

Əhməd Yəsəvinin türklər arasında ən məşhur xəlifəsi Süleyman Hakim Atadır. İlk xəlifəsi isə Mənsur Atadır. Yəsəvilik, əvvəlcə Daşkənd və Seyhun bölgəsiylə Xarəzm və Məvarəünnəhr bölgəsində, daha sonra da Qafqaz, Anadolu və Balkanlarda yayılmışdır.

Bu təriqətin silsilə baxımından Nəqşibəndi təriqəti ilə əlaqələri vardır. Çünki həm Yəsəvi, həm də daha sonra Nəqşibəndiyyə təriqətinin yaranmasına səbəb olan Əbdülxəliq Gücdüvani, Yusif Həmədaninin xəlifəsidir. Bundan əlavə Nəqşibəndiyyə təriqətinin qurucusu Məhəmməd Bahaüddin Buxarinin (ö.791/1389) şeyhləri arasında bir Yəsəvi şeyxi də vardır.

Yəsəviyyə, mücahidə və riyazət ağırlıqlı, cəhri (açıq) zikri əsas olaraq qəbul

edən bir təriqətdir. Yəsəvilik, təriqət mənsublarının “Hay və Hu” sƏsiləri ilə zikr edərkən mişar səsinə oxşayan sƏsilər çıxartması, bu təriqətin zikrinə “zikri-cəhri” adı verilməsinə səbəb olmuşdur.

Təriqətdə xəlvətin xüsusi bir yeri və əhəmiyyəti vardır. Yəsəvi təriqətində müriddə axtarılan şərtlərin arasında zəka, şeyxinin xidmətində diribaş, doğru sözlü olmaq kimi şərtlər axtarılmaktadır. Yəsəvi təriqətinin iz və təsirləri bu gün hələ də Orta Asiya Türk Dövlətlərində davam etməkdədir. Yəsəvi və Yəsəvilik mövzusunda ən geniş araşdırma Prof. Dr. Fuad Köprülünün “*Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*” adlı əsəridir.

3. RİFAİYYƏ

Rifaiyyə təriqəti Əhməd Rifai (ö.578/1182) tərəfindən qurulmuşdur. Əhməd Rifai, seyid nƏsilindəndir. Təsəvvüfə dayısı Mənsur Bataihi vasitəsilə daxil olmuşdur. Ancaq onun Əsil müşidi Əli əl-Vasiti əl-Qürəşidir. Şafii məzhəbində fəqih olan Əhməd Rifai dayısının vəfatından sonra onun dərgahında bu yolda davam etmişdir. Qəbri bu gün səhra vəziyyətində olan Vasit şəhərindədir. Onun, “*Hikəmi-rifaiyyə*”, “*əl-Bürhanül-müəyyəd*”, “*əl-Məcalisüs-səniyyə*” və “*Halətü ahlil-həqiqə məallah*” kimi əsərlərinin çox hissəsi türk dilinə tərcümə edilmişdir.

Əhməd Rifainin bəzən Bətaihiyyə, bəzən Əhmədiyyə, daha çox isə Rifaiyyə deyə zikr edilən təriqəti, Qadirilik və Yəsəvilikdən sonra qurulan ilk təriqət hesab edilir. Rifaiyyə təriqəti, Əhməd Rifaidən sonra ümumiyyətlə Yaxın Şərq, Anadolul və Balkanlarda yayılmışdır. Riyazət və mücahidə ağırlıqlı olan təriqətdə biri, digəri olmaq üzrə əxlaqın gözəlləşdirilməsi və mükəmməlləşdirilməsi üçün qırx gün müddətinə icra edilən iki növ xəlvət mövcuddur. Bu xəlvətdə təriqət mənsubu oruc tutacaq, iftarı, sahurı müşidin tərif etdiyi şəkildə yerinə yetirəcəkdir. Muharrəmiyyədə salikin bütün ibadət, riyazət və davranışları, rəya və meydana çıxacaq hər şeylə şeyxinin nəzarətində olurdu. Bu xəlvət, Məhərrəm ayının yeddi günündə icra edilirdi.

Rifai təriqətinə mənsub olan insanlar, qara rəngli sarıq sarar, səccadə üstündə oturur, ibadət və zikr mərasimlərində dəf və bendir çalarlar. Zikr və ibadət zamanında Rifailər, “bürhan” adını verdikləri şiş vurmaq, atəşə girmək və şüşə çeynəmək kimi fəvqəladə hallar izhar edirlər. Rifaiyyə təriqətinin Səyyadiyyə, Qəyyaliyyə, Nuriyyə, İzziyyə, Fənariyyə və Bürhaniyyə kimi qolları vardır.

4. SÜHRƏVERDİYYƏ

Əbu Hafsın (ö.632/1234) qurduğu təriqətdir. Əbu Hafs Ömər Sührəverdi, İranın İraqı Əcəm bölgəsindəki Zəncana bağlı Sührəverd qəsəbəsindəndir. Ancaq həyatını Bağdadda keçirmişdir. O, Bağdadda başda əmisi Əbün-Nəcib olmaq üzrə dövrün alimlərindən təfsir, hədis və Şafii fiqhini öyrəndi. Əmisindən seyrusüluk gördü. Əbdülqadir Geylani ilə də görüşən Sührəverdi, dövrünün Abbasi Xəlifəsi ən-Nasirlidinilləhın də hörmətini qazandı. Nasir, xilafəti zamanında Əxi təşkilatlarıyla birlikdə digər diplomatik vəzifələri də Sührəverdiyə verərək onu, Anadoluya və Mavəraünnəhr bölgəsinə göndərdi. Ömər Sührəverdinin “*Avarifül-məarif*”i və təfsirə dair də əsərləri mövcuddur.

Təriqətlərin qurulub inkişaf etdiyi dövəmdə yaşayan Sührəverdi, müasiri Əbdülqadir Geylani kimi təriqət pirləriylə, İbn Arabi və İbnül-Fərid kimi təsəvvüf insanlarıyla görüşmüşdür. O sağlığında ikən Bağdadda “şeyxuş-şüyux” məqamını əldə etdiyi üçün, dövrün ən etibarlı şeyxlərindən idi. Bağdaddaki bütün təriqət və təkyələrə idarə edilməsi ona həvalə edilmişdi. “Bustan və Gülüstan” adlı əsərləriylə məşhur olan Şeyx Sədi Şirazi onun məşhur müridlərindən idi.

Sührəverdiyə təriqəti, təriqətin banisi həyatda ikən İraq, Suriya və İranda, vəfatından sonra da Türkiəstan, Hindistan və Anadoluda yayıldı. Sührəverdi təriqətinin Hindistan və Pakistan tərəfində yayılmasını təmin edənlər, xəlifə Bəhaəddin Zəkəriyyə Mültani (ö.661/1262); İran bölgəsində, Nəcibuddin Əli b. Buzgüş əş-Şirazi (ö.678/1279) və Kəmaləddin İsfahani (ö.635/1237); Suriyada İzzəddin b. Abdüssəlamdır (ö.680/1281).

Sührəverdi təriqətinin Anadoluda ən məşhur olan qolları arasında Zeyniyyə xüsusi yer tutur. Zeyniyyə, Zeynəddin Xafinin qurduğu bir Sührəverdi təriqətinin qoludur.

5. ÇİŞTİYYƏ

Muinəddin Həsən Çiştə (ö.633/1236) tərəfindən qurulmuşdur. Muinəddin Çiştə, Sicistanda anadan olmuşdur. Muinəddin, Buxara və Səmərqənd mədrəsələrində təhsil aldıqdan sonra Bəlx, Bağdad kimi şəhərlərə səyahət etdi. O şəhərlərdə dövrün tanınmış şeyxləri Əbdülqadir Geylani, Əbün-Nəcib Sührəverdi və Nəcməddin Kübra ilə görüşmüşdür. Bir müddət “*Kəşful-məhcub*”un müəllifi Xucvirinin türbəsinə inziva həyatı yaşamışdır. Əbu İshaq Şamiyə intisab etdikdən sonra

onun yaşadığı Çişt kəndində məskunlaşdı. Uzun illər Çişt kəndində yaşadığından sonra Əcmərdə vəfat etdi (ö.633/1236).

Çiştiiyyə Hindistan bölgəsinin ilk və ən məşhur təriqətidir. Hindistan və Pakistana bölgəsinin İslamlaşmasında olduğu kimi, orda yaşayan müsəlmanların mənəvi həyatında mühüm bir yeri vardır. Çiştiiyyə təriqəti, cəhri və xafi zikr, muraqəbə, çilə və səma kimi xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirir. Çiştiiyyənin yazılı qaynaqları söhbətlər, məktubat, təsəvvüfi əsərlər, mənaqibnamələrdən meydana gəlir.

Çiştilər, xüsusi mal və mülkün insanın Allahdan uzaqlaşmağına səbəbiyyət meydana gətirəcəyini düşünərək, insana cazibədar gələ biləcək maddi şeylərə rəğbət etməzlərdi. Bu baxımdan irşadda üç şeyə diqqət edirlər: “Dəniz kimi comərd, günəş kimi şirin, torpaq kimi alçaq könüllü olmaq”.

Çiştii təkyələri qonaqpərvərlikdə və gəlib-gedənə xidmət etməkdə çox məşhur idilər.

Çiştiiyyə Anadolu, Afrika və Avropa ölkələrinə yayılmadığı halda, Malaziya və İndoneziyaya qədər yayılmışdır.

6. ŞAZİLİYYƏ

Bu təriqət, Əbul-Həsən Şazili tərəfindən qurulmuşdur. Əbul-Həsən Əli b. Abdullah əş-Şazili 593/1196-cı ildə Afrikada Tunusun Cəbəli Zəfran bölgəsində Şazilə adı verilən yerdə anadan olmuşdur.

Seyyid nƏsilindən olan alimin, elmə xüsusi bir marağı olmuşdur. Hətta elmə və elmi əsərlərə olan marağına görə gözlərinin kor olduğu rəvayət edilir. Əbdüssalam b. Məşiş adında bir şeyxdən təsəvvüf və təriqət tərbiyəsi almışdır. O, 657/1258-ci ildə həccə gedərkən Misirin Hümeyşirə adıyla tanınan yerində vəfat etmiş və orada dəfn edilmişdir. Dövrün Məmluk Sultanı onun qəbrinin üstünə qübbə tikdirmişdir.

Şaziliyyə təriqəti, silsilə etibarilə Cüneydi olmaqla yanaşı, ruhani təlim və tərbiyəyə əhəmiyyət verən bir təriqətdir. Belə ki, Şeyx Əbül-Həsən əş-Şazili müridlərinə Allah üçün fani varlıqdan uzaq durmağı, hər saat, hər yer və hər şərt-də zikri tövsiyə edər, riyazət və xəlvətdə, ibadət və cəm şəklində zikrə çox rəğbət göstərməzlərdi. Təriqət mənsublarına öz həyatlarında da təriqətin ruhunu və vəzifələrini yerinə yetirmələri xatırladılırdı.

Şaziliyyə təriqətinin ən məşhur olduğu bölgələr Cəzayir, Tunus, Fəs, Misir və bəzi Afrika ölkələridir. Bu təriqət, Türkiyəyə Osmanlı dövlətinin son zamanlarında Şeyx Zafir tərəfindən gətirilmişdir. Belə ki, Əbdülhəmid Xanın bu şəxsə bağlı olduğu rəvayət olunur. Son zamanlarda Şazili təriqətinə malik olanlar Avropada da böyük bir nüfuz qazanmışdılar. Bu gün Misirdə ən çox yayılan təriqət, Şaziliyyə təriqətidir.

7. BEKTAŞİYYƏ

Bu təriqət, Hacı Bektaş Vəli (ö.669/1271) tərəfindən qurulmuşdur. Hacı Bektaş, Xorasan ərənlərindəndir. Özü haqqında, Babai, ya da Yəsəvi dərvişi olduğu rəvayət edilir. Hacı Bektaş Vəli, Anadoluda Nevşəhərin yaxınlığında məskən salmışdır. Qəbri ordadır.

Ərəb dilində yazdığı “*Məqalət*” adlı əsəri onun sünni bir düşüncəyə sahib olduğunu ortaya qoymaqladır. Yeniçəri ocağının təşkil olunmasında Hacı Bektaş Vəlinin ruhaniyyəti və Bektaşiliyin mühüm bir yeri vardır. Bu baxımdan Bektaşilik, Yeniçəri təşkilatının təriqəti kimi anlaşılmış və bu təşkilatın fəaliyyətinin dayandırıldığı vaxt ərzində (1826) Bektaş təkyələri də bağlanmışdır.

Bektaş təriqətinin mərkəz təkyəsi Hacı Bektaşdadır. Ən məşhur olduğu yerlər isə Albaniya və Makedoniya başda olmaq üzrə Balkan yarımadasıdır.

8. MÖVLƏVİYYƏ

Bu təriqət, Mövlana Cəlaləddin Rumi (ö.672/1273) tərəfindən qurulmuşdur. Mövlana 604/1207-ci ildə Belh şəhərində anadan olub. Atası, “Sultanül-üləma” ləqəbiylə məşhur olan Bahaəddin Vələd (ö.628/1231) ilə bərabər 610/1213-cü ildə Belhdən hicrət edərək Bağdad yolu ilə əvvəlcə Hicaza, Sonra Karamana, ardından isə Konya şəhərinə gedərək orda məskunlaşdılar. Mövlananın ilk müəllimi onun öz atasıdır. Atasının vəfatından (638/1240) sonra onun xəlifələrindən Bürhanəddin Mühəqqiq Tirmizidən dərş aldı.

Mövlana mədrəsədə müdərris və möizə oxuyan ikən 642/1244-cü ildə Konyada qarşılaşdığı Şəmsi Təbrizi vasitəsilə qəlbindəki İlahi eşq atəşi alovlanmışdı. Atasının göstərdiyi köməklik nəticəsində Kübrəviyyə təriqətinə mənsub olan Mövlana, Şəms ilə eşq və cəzbə meyl etməyə başlamışdı. Mövlana Şəmsdən son-

ra Səlahəddin Zərqüb ilə dost və yoldaş oldu. O, “*Məsnəvi*” adlı dahi əsərini qələmə almağına səbəb olan insanın Hüsəməddin Çələbi olduğunu söyləmişdir.

Mövlənin “*Məsnəvi*”dən başqa “*Fihî mə-fih*”, “*Divanı-Kəbir*” kimi əsərləri mövcuddur. Bu əsərlər, İslam dünyasında ən çox oxunan əsərlərdəndir.

Mövləvilik, Mövlənin sonradan onun nəsilindən gələn və “Çələbi” ünvanı verilən şeyxlər tərəfindən davam etdirilmişdir. Xüsusilə “qələm əfəndisi” ləqəbi verilən dövlət məmurları, təhsilli və sənətdən anlayan insanlar, Mövləvi təriqətinə maraq göstərmişdirlər. Mövləvilik qurulub inkişaf etdiyi bu zamana qədər ən məşhur təriqətlərdən biri olma xüsusiyyətini özündə cəmləşdirir. Konyadan sonra başda İstanbul olmaq üzrə Şam, Hələb, Qahirə, Bursa, Balkan yarımadası və Kırım kimi Osmanlı ölkəsinin mühüm mərkəzlərində Mövləvi dərgahları və mənsuqları hər dövrdə olmuşdurlar. Osmanlı padişahları da Mövləvilikə maraq göstərmişdirlər. Mövləvilik mərkəzi Konyadakı Mövləni asitanəsidir. Təriqətin məşhur olduğu yerlərdə mövləvixanalar vardır. Mövləvixanalar, digər təriqətlərin təkyə və zaviyələrindən daha böyük olurdu. Bunun səbəbi təriqətdəki səma formasındakı ibadətləri üçün böyük məkanlara ehtiyac hiss etmələri idi. Mövləvi dərgahları, *Məsnəvi* oxunan, zikir və səma edilən tədris mərkəzlərinin olduğu qədər, musiqi və hüsnixətt kimi gözəl sənətlərin də məşq edildiyi yerlərdir.

Mövləvilik təriqəti məxsus ən əhəmiyyətli iki ibadət növü səma və çilədir. Səma, dayanmadan dönərək yerinə yetirilən Mövləvi ibadətidir. Mövləvi təriqətində dini ayin və səma ifa edilərkən ney və qüdüm kimi musiqi alətlərindən istifadə edilir. Mövləni, “*Məsnəvi*” əsərinin ilk on səkkiz beytində insani-kamildən kinayə olaraq bəhs etdiyi “ney” Mövləvilikdə xüsusi bir yerə və əhəmiyyətə malikdir.

Mövləvilikdə çilə 1001 gündən ibarətdir. Çilənin çıxarıldığı Mövləvi dərgahlarına asitanə adı verilirdi. Çilə ərafəsində xidmət edənlərə “çiləkeş”, çiləsinə tamamlayanlara “çilə çıxarmış”, çiləni tamamlamadan yarıda qoyanlara “çilə küskünü” deyilirdi. Çiləsinə tamamlayan dərviş “Dədə” ünvanını əldə edirdi.

Mövləvilik digər təriqətlərdən fərqli olaraq şöbəsi olmayan bir təriqətdir. Təriqətdə sadəcə “Vələd” və “Şəms” deyərək bilinən iki qol vardır ki, bu da tamamilə məşrəb fərqliliklərini ifadə edir. Şəms qolu eşq və cəzbə ilə doludur. Vələd qolu Mövlənin oğluna bağlıdır və daha zahidənə bir formaya malikdir.

9. BƏDƏVİYYƏ

Əhməd Bədəvi (ö.675/1276) tərəfindən qurulan təriqətin adıdır. Bədəvi, Fasda anadan olmuşdur. O, bir müddət zahiri elmlərin təhsili ilə məşğul oldu. Quranı əzbərlədi. O, “Qiraəti-səba”-nı öyrəndi. Fiqh elminə yiyələndi. Daha sonra təsəvvüf yoluna maraq göstərərək Əbdülqadir Geylani və Əhməd ər-Rifainin qəbirlərini ziyarət etdi. Mürşidi Bədrəddin Həsən Məğribidir. O, şeyxinə intisab etdikdən sonra həyatını Tantada keçirmişdir. Qəbri də ordadır. Ona, Məmlük padişahlarından Məlik Baybarsın böyük hörmət göstərdiyi haqqında məlumatlar vardır.

Bədəvilik və Bədəvilərin, xüsusilə Misirin dini həyatında mühüm rolu və təsiri vardır. Bədəvi dərviş və mənsublarının xaçlı savaqlarında iştirak etmələri xalqın onlara qarşı diqqət və maraqlarını artırmışdır. Bədəviyyə təriqəti, Misirdə Şaziliyyədən sonra ən çox yayılmış təriqətdir. Bu təriqətin, Misirdən kənarda çox da tanınma imkanı olmamışdır. İstanbuldakı Bədəvi təkyələrinin sayı bir neçə dənədən çox deyildir. Bədəvilinin Misir mədəniyyətindəki yeri, bəzən Bektaşiliyin Anadolu mədəniyyətindəki yerinə oxşadılmışdır. Bədəvilik, silsilə etibarilə Hz. Əliyə dayanan bir təriqət olduğu, Bədəvinin də nuri Məhəmməddən bəhs edən ilk təriqət piri hesab edildiyi üçün, bu təriqət Ələvi bir xüsusiyyətə malikdir.

Bədəvilikdə qəlbi zikr əsas olmaqla yanaşı, zamanla cəhri zikr də əhəmiyyət kəsb etmiş, oturaraq (qüudi) və ya ayaqda (qiyami) icra edilmişdir. Bədəvi ayini zamanı dərvişlərin həyəcanı artınca, bir-birlərinə sarılaraq zikrə bu şəkildə davam etmələrinə “Bədəvi topu” deyilmişdir.

Bədəviyyənin ən məşhur şöbələri, Səlamıyyə, Fərqaniyyə, İnbaiyyə, Münaviyyə, Sütuhiyyə və Bəyyumiyyədir.

10. DƏSUQİYYƏ

Bu təriqət Burhanəddin İbrahim b. Əbil-Məcd Dəsuqi (ö.676/1277) tərəfindən qurulmuşdur. Həyatının böyük bir qismini Misirin cənubundakı Dəsuq qəsəbəsində keçirdiyi üçün “Dəsuqi”-deyə bilinir. O, İlk dini elmləri Dəsuqda tamamladı. Quranı əzbərlədi. Şafii fiqhinin təhsili ilə məşğul oldu.

Atası vasitəsilə Rifaiyyə, Nəcməddin İsfəhani vasitəsilə Sührəverdiyyə təriqətinə süluk etdi. Şaziliyyə təriqətindən də icazət aldı. Atasının vəfatına qədər təxminən iyirmi ilə yaxın xəlvətxanasında inziva həyatı yaşadı. Uzun illər hər dilə

və irqə mənsub olan insanlara irşad etdi. İbrahim Dəsuqi, şəriətə olduqca möhkəm bağlanan bir şeyx olmaqla bərabər eyni zamanda gözəl şəxsiyyətə də malik idi.

Onun təriqəti Misir, Sudan və Şimali Afrikaya qədər yayılmışdır. Yaxın Şərq, Anadolu və Balkan yarımadasında Dəsuqi təriqətinin izinə rast gəlmək mümkün deyildir. Üsul, ədəb və ərkan baxımından Rifaiyyə, Sührəverdiyyə və Şaziliyyə təriqətləri ilə bənzərliyi vardır. Dəsuqiyyəni Bədəviyyənin şöbəsi olaraq qəbul edənlər də olmuşdur.

Dəsuqiyyə təriqəti, cəhri-zikr və riyazətə əhəmiyyət verir. Şəriətə bağlı olmaq və Allah dostlarının gözəl əxlaqını mənimsəmək, təriqətin başlıca əsaslarından hesab edilir. Təriqətdə əvvəllər səmaya çox da əhəmiyyət verilmədiyi halda, daha sonralar səma və qiyam zikri əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Zikr əsnasında dərvişlər “Ya Daim” ləfzini tez-tez təkrar edirlər. Dəsuqilər ümumiyyətlə yaşıl paltar geyinirlər.

Dəsuqiyyə təriqətinin Şərnubiyyə, Aşuriyyə, Taziyyə və Süyutiyyə kimi qolları vardır. Bu təriqət, Misirdə Şaziliyyə və Bədəviyyədən sonra ən çox yayılan təriqətdir.

11. NƏQŞİBƏNDİYYƏ

Bu təriqət Məhəmməd Bəhaüddin Nəqşibənd Buxari (ö.791/1389) tərəfindən qurulmuşdur. “Şahı-Nəqşibənd” adıyla şöhrət qazanmışdır. O, uşaqlıq illərini təsəvvüf mühitində keçirdi. Atası “Xacəgan” yolunun böyüklərindən Xacə Məhəmməd Baba Səmməsinin (ö.740/1339) müridi idi. Səmməsi onun təhsilini xəlifəsi Əmir Külalə həvalə etmişdir. Bu baxımdan Bəhaəddinin söhbət və irşad şeyxi Əmir Külal, üveysi müşidi isə Əbdülxaliq Gucdüvanidir (ö.595/1199). Gucdüvaninin, Bəhaəddin Nəqşibənddən daha əvvəl ölməsinə baxmayaraq, aralarında məşrəb bənzərliyi səbəbiylə, üveysi bir yaxınlıq olmuşdur. Əbdülxaliq Gucdüvani də, Şahı Nəqşibənd də, xafi zikri cəhri zikrə tərcih etmişdirlər. Nəqşibəndiliyin on bir əsası Əbdülxaliq Gucdüvani tərəfindən tənzim edilmişdir. Bu əsaslar aşağıdakı kimidir:

1- Vüqufi-zaman: Hər an və hər halın hesabını vermək. Huzurda keçirdiyi anlara və hallara şükr etmək, ömrünün qəflətlə keçirdiyi zamanlarından tövbə etmək. Salik zamanın qiymətini dərk etməli, alıb verdiyi hər nəfəsə diqqət etməli, nəfəs alarkən də, verərkən də oyaq olmalıdır.

2- *Vüqufi-ədəd*: Zikr zamanı sayı riayət etmək; fikri yayınmaqdan qorumaq. Zikr-də sayı diqqət əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, Əsil kəmiyyətə deyil keyfiyyətə diqqət etmək. Zikr zamanı sayı az olsa belə, zikr edilən zata, Allaha qarşı qəlbin hüsuruna sahib olmaqdır.

3- *Vüqufi-qəlb*: İki cür olur: a) Zikr edən şəxsin hər an Allahı bilməsi, qəlbə Allahdan başqa heç bir şeyə yer verməməsi. b) Zikr edən şəxsin zikr əsnasında qəlbinə yönəlməsi. Belə ki, hər yerdə hazır olan Allaha, necə ki, Kəbəyə dönərək əl açılsa, zikr zamanı da qəlbə yönəlmək və ona agah olmaq, oraya Haqqın təcəllilərinin dolmasını təmin etmək.

4- *Huş dər-dəm*: Alınan hər nəfəsdə hüsuru qorumaq, Allahdan qafil olaraq tək bir nəfəs belə almamaq. Çünki nəfəsləri qəflətsiz almaq, qəlbi hüsur ilə doldurar. Nəqşibəndilikdə tərəqqinin təməli nəfəs üzrədir. Nəfəs alıb verərkən və iki nəfəs arasında da qəflətdən uzaq olmaq, Allahın “Hayy” isminin təcəllisi sayılır. Nəfəsini qoruyan insan, keçmiş və gələcək qorxulardan xilas olaraq “İbnül-vaxt” olur.

5- *Nəzər bər-qədəm*: Hər baxışda ayaq ucuna baxmaqdır. Yerişən zaman sağa və sola baxan insanın diqqəti dağılır, qəlbini boş şeylər məşğul edər. Yerişən zaman ayaq uclarına baxan şəxs, həm harama baxmaqdan, həm də boş şeylərlə məşğul olmaqdan qurtulur. Çünki qəlbin pərdələnməsi, ümumiyyətlə ətraf mühitdən və lazımsız şeylərlə maraqlanmaqdan yaranır. Göz, qəlbin casusudur. Gözün gördükləri qəlbi məşğul edir. Ayağa baxmaqda təvazu vardır, ədəb vardır, həddini bilmək vardır. Rəsulullahın (s. ə. s) sünnəsinə tabe olmaq vardır.

6- *Səfər dər-vətən*: Xalqdan Haqqa səfər etmək. Salikin pis əxlaq və bəşəri sifətlərdən uzaqlaşib gözəl əxlaq və mələki sifətlərə; Əsili vətəninə səfər etməsidir. Mürşid axtaran insanın şeyx tapmaq üçün etdiyi səfər buna daxildir.

7- *Xəlvət dər-əncümən*: Cəlvətdə xəlvət, camaat içində ancaq yalnız; xalq içində Haqq ilə bərabər- deyər tərif edilən bu əsas, “Əl karda, könül Yarda”-deməkdir. Bədən və surət xalq ilə məşğul olarkən, qəlbin Haqq ilə məşğul olmasıdır. Bunu həyata keçirmək üçün insanın zikrə tam mənasıyla davam etməsi lazımdır ki, insan camaat içində belə Haqqın zikrindən başqa bir şeyi hiss etməsin.

8- *Yad-kərd*: Dilin qəlb ilə bərabər zikr etməsidir. Mürəqibə mərtəbəsinə çatan salikin tövhid zikrini dil ilə etməsi deməkdir, qəlb maddi ünsürlərlə nə qədər çox məşğul olarsa bir o qədər tez paslanır. Zikr dil ilə edildiyi zaman əvvəlcə dilin, sonra qəlbin paşı silinmiş olar. Salik, bu şəkildə mürəqibə halından müşahidə mərtəbəsinə yüksəlir. Mürəqibə dərəcəsi zamanı gözlər yumulur, dil damağa yapışdırılır və nəfəs tutularaq qəlb ilə tövhid kəlməsi söylənilir.

9-Baz-geşt: Zikr zamanı ağla gələn pis və ya yaxşı hər şeyin qovulması deməkdir. Xüsusilə nəfəs tutularaq həyata keçirilən “nəfy-isbat” zikrində, nəfəs buraxıldıqdan sonra: “İlahi əntə məqsudi və rizaqə mətlubi (Allahım mənim müradım Sənsən, Sənin rizandır, başqa bir şey deyil)” “-deməkdir.

10-Nigah-daşt: Mühafizə deməkdir. Haqqın təcəlligahı olan qəlb evini, Allahın zatına yaraşmayan şeylərdən, lazımsız xatirələrdən qorumaqdır. Bir başqa ifadə ilə insandakı xəyal gücünün öz-özünü dəf etməsidir. Bunun nə qədər çətin bir iş olduğunu söyləməyə ehtiyac belə yoxdur.

11- Yad-daşt: Dil ilə ifadə etmədən Allaha dönüş halını mühafizə etməkdir. Zikrdə mübaligə edərək hüsur halına çatmaq və şühud məqamına yüksəlməkdir.

Şahı Nəqşibəndin təriqətində ən əsas mövzu, söhbət və rabitə idi. “Bizim yolu-muz söhbətdir”- deyərək ifadə etdiyi söhbət, “şeyxin qiyabında şeyxlə bərabər olmaq” şəklində xülasə ediləcək rabitə, bu yolun digər təriqətlərdən daha çox əhəmiyyət verdiyi xüsusiyyətlərdir. Nəqşibəndiyyə təriqəti, qurucusu Şahı Nəqşibənd zamanında şöhrət tapmış; Türküstan, Anadolu və Hindistana qədər yayılaraq ən məşhur təriqət olma xüsusiyyətini əldə etmişdir. Şahı Nəqşibəndin xəlifələri; Məhəmməd Parsa (ö.822/1419) və Ələddin Attar (ö.802/1400) bu təriqətin Məvarəünnəhr bölgəsində yayılmasını təmin etdi. Übeydullah Əhrar zamanında təriqətin şöhrəti Anadolu və İstanbula qədər gəlib çatdı. Anadoluya Nəqşibəndiyyə təriqətini ilk olaraq gətirən şeyx Simavlı Molla Abdullah İlahidir (ö.896/1491).

İmam Rəbbani (ö.1034/1624) ilə bu təriqət, Hind diyarında yayılma imkanı tapdı. Bu təriqət, Abdullah Dəhləvi və onun xəlifəsi Mövlana Xəlid Bağdadi (ö.1242/1826) sayəsində XIX əsrdə İslam dünyasının ən çox yayılan təriqəti oldu. Xüsusilə yeniçəri təşkilatının ortadan qaldırılması və Bektəşi təkyələrinin bağlanması ərəfəsində, Bektəşi dərğahlarına Nəqşi-Xalidi şeyxlərin təyin edilməsi, dövlət işçiləri ilə sultanların bu təriqətə maraq göstərməsi, Xəlidiliyin əhəmiyyətini artırdı. Hətta XIX əsrdən sonra Nəqşiliyin İraq, Suriya, Anadolu və Balkan yarımadasının, Xəlidilik forması aldığını söyləyə bilərik.

Xəlidiliyin, bu qədər maraq toplanmasının səbəbi, təriqət şeyxlərinin ümumiyyətlə mədrəsə təlim və tədrisi görmələri, şəriətə möhkəm bir şəkildə bağlı olmaları idi. Təkyələrin bağlandığı illərdə İstanbulda olan təkyələrin böyük bir qisminin Nəqşi-Xalidi olması da buna sübutdur.

Nəqşibəndilikdə təriqət ayininə “*Xətm-i Xacəgan*” deyilir.

12. XƏLVƏTİYYƏ

Əbu Abdullah Siracəddin Ömər b. Əkmələddin Xəlvəti (ö.800/1397) tərəfindən qurulmuşdur. Ömər Xəlvətinin şeyxi əmisi Kərimüddin Xəlvətidir. Təriqətin piri Ömər Xəlvəti, xəlvətə böyük əhəmiyyət verdiyi üçün bu yola “Xəlvətiyyə” adı verilmişdir. Hətta Ömər Xəlvətinin qırx dəfə ərbəin (qırx) çıxardığı rəvayət edilir. Bu तरीqətin Qafqaz və Anadoluda yayılmasına öncüllük edən şəxs, “Piri sanî” ləqəbinin sahibi Seyyid Yəhya Şirvanidir (ö.868/1464).

Xəlvətiyyə तरीqətinin İranda yaranmasına baxmayaraq, Osmanlı dönəmində İstanbul, Anadolu, Qafqaz və Balkanların çox yayılan तरीqəti olmuşdur. Xəlvətiyyə तरीqətinin otuzdan çox şöbəsi vardır. Təriqətin bu şöbələri: Aydınlı Dədə Ömər Ruşəni (ö.892/-1487) tərəfindən qurulan Ruşəniyyə, “Cəməli-Xəlvəti” olaraq bilinən və Məhəmməd b. Hamidüddin Cəməli (ö.899/1494) tərəfindən qurulan Cəməliyyə, “İgidbaşı” ləqəbi ilə yad edilən Əhməd Şəmsəddin (ö.910/1504) tərəfindən qurulan Əhmədiyyə və Əhməd Şəmsəddin Sivası (ö.1006/1597) tərəfindən qurulan Şəmsiyyə- deyə dörd əsas yerə ayrılır.

Bu gün Misirdə Dəmirdaşıyyə, Guneymiyyə, Hərəviyyə, Simnaniyyə, Əlvaniyyə və Şubraviyyə kimi qolları mövcuddur. Avropa və Amerikada bəzi Xəlvəti qollarının, xüsusilə də Cərrahiliyin fəaliyyətləri davam etməkdədir.

13. BAYRAMİYYƏ

Hacı Bayram Vəli (ö.833/1429) tərəfindən qurulan Bayramiyyə तरीqəti, ümumiyyətlə Xəlvətiyyə ilə Nəqşibəndiyyə तरीqətlərinin prinsiplərini özündə cəmləşdirən bir तरीqət olaraq qəbul edilir. Hacı Bayram Vəlinin şeyxi Hamidüddin Aksarayinin həm Səfəvi ailəsi vasitəsilə Xəlvətiyyə, həm də Şamdakı şeyxi Şadidi Rumi vasitəsilə Nəqşi təlim və tərbiyəsi gördüyü qeyd edilir. Daha qurucularının sağlığında Bayramiyyə तरीqətinin əsasları tərtib edilmiş, Ankara, Bursa və Ədirnə şəhərlərinin ətrafında yayılmışdır.

Bayramiyyə तरीqəti də, Xəlvətiyyə तरीqətində olduğu kimi cəhri üsulla əsma zikrini mənimsəyən bir तरीqətdir. Ancaq Bayramiyyənin Mələmiyyə qolunda “kənül gözləmə”- deyə bilinən bir xafi zikr forması vardır.

Bayramiyyə, “cəzbə, məhəbbət və siri-İlahi” şəklində üç təməl əsasa sahibdir. Hacı Bayram Vəlidən sonra तरीqətin ən böyük şeyxi sayılan Ağşəmsəddinin əsərləri, तरीqətin təməl əsaslarının qorunmasında böyük bir xidmət göstərmişdir. Çün-

ki Bayramı Vəlinin bir neçə mənzuməsi xaricində hər hansı bir əsəri günümüze qədər gəlib çatmamışdır.

Ağşəmsəddin və İbrahim Tənnurinin, İbn Arabinin fikirlərini müdafiə edən əsərləri Bayramiyyənin yolunu göstərir. Bayramiyyənin bir başqa xüsusiyyəti də bir türk tərəfindən Anadolu torpaqlarında qurulan ilk təriqət olmasıdır. Yayıldığı ərazilər də ümumiyyətlə Anadolu və Balkan yarımadasındakı Türk əraziləridir.

Bayramiyyə təriqətinin Ağşəmsəddin tərəfindən qurulan Şəmsiyyə, Dədə Ömər Sikkini tərəfindən təmsil edilən Mələmiyyə və Ağbığ vasitəsilə Əziz Mahmud Hüdaiyyə nisbət edilən Cəlvətiyyə adlı üç qolu vardır. Əsil Bayramilik, Şəmsiyyə və onun qolu Himmətiyyə olaraq davam etmişdir. Ankaradakı mərkəz təkyədən başqa İstanbul, Bursa, Ədirnə və Balkan yarımadasında da Bayrami təkyələri saylarının az olmasına baxmayaraq vardır.

Mələmiyyə bir məşrəbin adı olmasıyla bərabər, Dədə Ömər Sikkini ilə bərabər bir təriqətin də adı olmuşdur. Bayrami mələmiləri, Osmanlılar zamanında da ən çox təqibə məruz qalan təriqət mənsubları olaraq diqqət çəkməkdədir.

Cəlvətiyyə təriqəti hər nə qədər Bayramiyyənin bir şöbəsi isə də, zamanla müstəqil bir təriqət halına gəlmişdir. Cəlvətiyyənin qurucusu Əziz Mahmud Hüdaiyyə (ö.1038/1628). Osmanlı zamanında yetişən ən nüfuzlu şeyxlərdən biri olan Əziz Mahmud Hüdaiyyə, yaxşı bir mədrəsə təhsilinə və müdərrişlik dərəcəsinə çatdıqdan sonra təriqətə girmişdir. Otuza yaxın əsəri və yüz minlərə çatan müridi olan Hüdaiyyənin təriqəti, sağlığında və vəfatından sonra İstanbul, Bursa və Balkan yarımadasında yayılmışdır. “Tövhid zikri və mücahidə” əsasına istinad edən təriqət, elm və dövlət məmurlarının da marağını cəlb etmişdir. Bursalı İsmail Haqqı (ö.1137/1725) kimi çox əsər yazan təsəvvüf müəllifləri, bu təriqətdən yetişmişdir. Təriqətin Həqqiyyə, Fənaiyyə, Səlamıyyə və Həşimiyyə adlı qolları, İstanbulda isə otuza qədər təkyəsi var idi.

Bunlardan başqa Mədyəniyyə, Kübrəviyyə və Sadiyyə adıyla zikr edilən müstəqil təriqətlər də mövcuddur. Bu təriqətlərdən Mədyəniyyə, Əbu Medyən Şueyb (ö.590/1193) tərəfindən qurulan bir təriqətdir. Afrikanın şimalında “Şeyxul-məğrib” ləqəbiylə məşhur olan Əbu Medyən, Şərqi şeyxi “Şeyxul-məşriq” ləqəbiylə bilinən Əbdülqadir Geylaninin müasiridir. O, Şaziliyyə təriqətinin qurulmasına və inkişaf etməsinə böyük təsir göstərmişdir.

Kübrəviyyə təriqətinin qurucusu olaraq qəbul edilən Türkiyə şeyxlərinin dahiələrindən Nəcməddin Kübra (ö.618/1221) Monqollarla müharibə zamanı şəhid

olmuşdur. Bu təriqət, Anadoludan çox, Orta Asiya, İran və Rusiyada yayılmışdır. Bu gün Özbəkistanda hələ də təmsilçilərinin olduğu haqda məlumatlar vardır.

Sadiyyə təriqəti də, Sadəddin Cibavi (ö.700/1300) tərəfindən qurulmuşdur. Suriya bölgəsində yaranıb inkişaf edən bu təriqət, daha sonra Anadolu və İstanbulla da gəlmişdir. Sadiyyə təriqətinin başqa bir adı da “Cibaviyyə”dir.

B- TƏKYƏ VƏ ZAVİYƏLƏR

Təsəvvüf, təriqət formasında təşkilatlanmağa başladığı zaman əvvəlcə “ribat”, daha sonra da “təkyə” və “xangah” adıyla zikr edilən müəssisələr inşa etməyə başladı. “Ribat” sərhəd zonalarında qala və hasar formasında, yarısı hərbi, yarısı təsəvvüfi bir müəssisədir. Ribat kəlməsi, X və XI əsrlərdən etibarən “xangah” və “təkyə” mənasında ifadə edilməyə başlanmışdır. Bu illər, İslam dünyasında mədrəsələrin də inşa edildiyi illərdir. Təsəvvüf və mədəniyyət tariximizdə “ribat” kəlməsindən başqa təkyə, xangah, dərgah, asitanə və zaviyə məfhumlarından da istifadə edilmişdir. Bu kəlmələrin ifadə etdiyi mənalar bir-birinə çox yaxındır. Hətta eyni mənalarıda ifadə edir.

a. Təkyə: Ərəb dilində bir kəlmədir. Dayanmaq, dayanılacaq yer deməkdir. Cami və məsciddən kənarda təriqətlərin zikr, ayin və söhbətləri üçün istifadə etdikləri binalar mənasındadır.

b. Xangah: Fars dilində təkyə mənası verən “hanəgah” kəlməsindən ərəb dilinə keçmişdir. Xangahların böyüklərinə təkyə, balacalarına da zaviyə deyilirdi. Təkyə və zaviyələrin ehtiyacları təbə olduqları Xangahlar tərəfindən təmin edilirdi. Bu səbəblə Xangahın şeyxi təriqətin ən böyük üzvü hesab edilirdi.

c. Dərgah: Farsca “qapı ağzı” mənasındadır. Təriqət mənsubu şeyxlərlə dərvişlərin iqamətgahı olan təkyələrdir. Dərgahi-Mövlana kimi... Hörmətini artırmaq üçün bəzən dərgah sözünün sonuna “şərif” kəlməsi əlavə edilir və “dərgahi-şərif”- deyə adlandırılırdı.

d. Asitanə: Farsca “asitanə” qapı ağzı və dərgah deməkdir. Böyük və mərkəz sayılan təkyələrə bu ad verilirdi. Əlavə olaraq səltənət mərkəzi mənasına da gəlir.

e. Zaviyə: Təkyənin balaca olanına verilən addır. Şəhər və qəsəbələrdən uzaqda yerləşən təkyələr üçün də istifadə edilən bir addır. Zaviyə şeyxlərinə “zaviyədar”, zaviyə dərvişlərinə də “zaviyənişin” deyilir.

I-TƏKYƏLƏRİN İCTİMAİ XİDMƏTLƏRİ

İslam cəmiyyətində xalqın təlim və tərbiyəsiylə məşğul olan və təşkilat forması alan təkyələr, came, məscid və mədrəsələrlə yanaşı xalqa ictimai baxımdan çox xidmətlər etmişdir. Təkyələrin bu ictimai funksiyalarını maddələr halında belə sıralamaq olar:

1. Təkyələr; came, məscid və mədrəsələr kimi ibadət məkanlarıdır.
2. Oxuma, yazma və dini elmlərin tədris edildiyi, təriqət mənsublarının yazdığı əsərlərin (xüsusilə; *Quşeyri Risaləsi, Avarif, Məsnəvi, Məktubati-Rəbbani, əl-Fütuhətül-Məkkyyə*) oxudulduğu “*məktəb*” xidmətini icra edən bir qurumdur.
3. Alim və şeyxlərin bəzən toplanaraq dini və elmi sahələrdə görüşlərini bəyan etdikləri bir qurumdur.
4. Səyyah, qonaq və həcc ziyarətinə gedən yolçuların qaldığı, “karvansaray” funksiyasını icra edən bir qurumdur.
5. Xəstələrin, şikəst insanların, imkansızların ehtiyac hiss etdiklərində gəldiyi və ehtiyaclarının qarşılandığı bir müəssisədir.
6. Kəsib və yoxsul insanların qarınlarını doyuran, gəlib-gedənə aş verərək xidmət edən bir quruluşdur.
7. Təkyələr, o zamanın alimləri tərəfindən yazılan əsərlərin qorunaraq saxlanıldığı kitabxana fəaliyyətini icra edirdi.
8. Təkyə mənsubları, xeyriyyə işlərini əbədləşdirmək üçün çox zəngin “vəqflər” inşa etmişdirlər. İstanbul və Türkiyənin böyük bir bölümünün vəqf ərazisi və xüsusilə də təkyə vəqfi olması bu təkyələrin ictimai xidmətlərinin bir sübutudur.
9. Oxçuluq, güləş kimi Peyğəmbərimizin (s.ə.s) də xoşladığı və tövsiyə etdiyi idmanların yerinə yetirildiyi təkyələrin olduğu da bilinməkdədir.

II. TƏKYƏLƏRDƏ TƏDRİS

Təkyələrdə həyata keçirilən tədris sistemi dörd yerə ayrılır: Şifahi, yazılı, praktiki və hal.

1. Şifahi Tədris: Təkyələrdə ümumiyyətlə şeyxlərin söhbət və irşad fəaliyyətləri şifahi olaraq tədris edilirdi. Mürşidlər, müridlərinə və xalqa müxtəlif

vaxtlarda tövsiyə mahiyyətində söhbət edərtilər. Bu nəsihətlərin mövzusu, dini həyata, ibadətə və əxlaqa dair fikirlərdən ibarətdir. Təriqətdə xüsusi olaraq yol qət etmiş saliklərin söhbətləri xalqdan fərqli olurdu. Onlara təsəvvüfin incəlikləri və lətafətliyi haqqında danışılırdı. Şeyxlər, fərdi xətalari insanlari üzüinə demək əvəzinə onlara, ümumi olaraq xətalardan uzaqlaşmaq haqqında nəsihətlər edərtilər. Sadə bir tərzdə, ailə üzvlərinin söhbəti kimi keçən söhbətlər insanlara daha çox təsir göstərirdi.

2. Yazılı Tədris: Təkyələrin tədris sistemində bu funksiyanın böyük və xüsusi bir yeri vardır. Təriqət pirlərinin fikir və düşüncələrini yazılı olaraq ifadə etməsi və bu əsərlərdən təkyələrdə istifadə edilməsi buna sübutdur. Təriqət dövründə, təsəvvüfdə təriqət piri olan şeyxlərin çoxu mənzum və mənsur əsərlər yazmış və bu əsərlər təkyə kitabxanalarında hər zaman oxunan qaynaqlar arasında öz yerini tutmuşdur. Yazıcıoğlu Məhmədin “*Mühəmmədiyyə*”si, Əşrəfoğlu Ruminin “*Müzəkkin-nüfus*”u, Yunisin şeirləri türk dilinin danışıldığı bölgələrdə təkyələrin yazılı tədrisdə istifadə etdikləri əsərlərdəndir. Yazılı tədrisin başqa bir növü də, təriqət şeyxləri və təkyə mənsuqlarının irşad və təbliğ məqsədilə qələmə aldıkları əsərlərdir. Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s) qonşu dövlət başçılara yazdığı dəvət məktubları ilə başlayan bu ənənə, Həsən Bəsrinin Ömər b. Əbdüləzizə yazdığı məktublarla təsəvvüfi bir forma almış, daha sonra da bu ənənə təkyə mənsuqları tərəfindən davam etdirilmişdir. İmam Rəbbaninin (ö.1034/1624) “Məktubat” adlı əsəriylə müasiri Əziz Mahmud Hüdəyinin (ö.1038/1628) sultanlara və dövlət məmurlarına yazdıqları məktublar buna nümunədir.

3. Praktiki Tədris: Təkyələrdə həyata keçirilən ayin, zikr və səma bu tədris növünə nümunədir. Bu cür zikr məclisləri, qəlb təsfiyəsi və könlün yumşalaraq İlahi ismarıqları alacaq səviyyəni əldə etməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

4. Hal Tədrisi : Bu tədris növü, Qur’anda da Hz. Peyğəmbər (s.ə.s) in iman edən insanlara “üsveyi-həsənə” olması şəklində ifadə edilən və müasir tədris sistemində “nümunəvi olmaqla tədris etmək”- deyə bəhs edilən tədris növünün canlı nümunəsidir. Belə ki, Allah Rəsulu (s.ə.s) mənəvi şəxsiyyəti ilə ətraf mühitdəki insanlara ruhani bir həyat tərzini yaşadırdı. Səhabələr, onun məclislərində onunla bərabər olarkən əldə etdikləri eşq, vəcd və həyəcanlarını sonrakı nəsillərə məhz hal yoluyla nəql etmiş və mənəvi həyat belə bir silsilə ilə zamanımıza qədər gəlib çatmışdır. Təkyələrdə əxlaq təlim və tərbiyəsi zamanı şeyx mürid və salikə bunu et və ya etmə- deyə təlimat verməzdi. Əksinə, şeyx ədəb və əxlaqla müridlərinə nümunə olurdu.

İPƏKYOLU NƏŞRİYYATI

İPƏKYOLU NƏŞRİYYATI

İPƏKYOLU NƏŞRİYYATI

İPƏKYOLU NƏŞRİYYATI

ALTINCI FƏSİL

TƏSƏVVÜF MƏFHUMLARI

İPƏKYOLU NƏŞRİYYATI

İPƏKYOLU NƏŞRİYYATI

TƏSƏVVÜF MƏFHUMLARI

Hər elm və sənətin özünə məxsus terminləri və məfhumları vardır. Hər elmin mənsuqları, işlətdikləri məfhum və terminlərin köməyi ilə izah etmək istədikləri mövzuları oxuyucu və dinləyicilərin daha rahat başa düşmələri üçün məfhumları sadələşdirirlər. Bütün elm və sənət sahələrində olan terminlər, təsəvvüf elmində də vardır. Digər İslami elmlərdə olduğu kimi, təsəvvüfdə işlədilən məfhumlar da ümumiyyətlə Quran və sünnədən alınmışdır.

TƏSƏVVÜF MƏFHUMLARININ MƏNBƏLƏRİ

Hicri II əsrdən etibarən təkmilləşərək yayılan və yerləşən təsəvvüf məfhumları üçün ilk qaynaq “*əl-Luma*”, “*ət-Təərrüf*”, “*Qutül-qülüb*”, “*Quşeyri Risaləsi*”, “*Kəşfül-məhcub*”, “*Ehyau-ulumiddin*”, “*Avərifül-məarif*”, “*Füsüsül-hikəm*” və “*əl-Fütühatül-Məkkiyyə*” kimi klassik əsərlərin cəlb edici fəsiləridir. Bunlardan başqa:

- a. Abdullah Ənsarinin (ö.481/1088) “*Mənazilus-sairin*”i,
- b. Rüzbihan Bəqlinin (ö.606/1209) “*Məşrəbül-ərvah*”ı,
- c. Əbdürrəzzaq Qəşaninin (ö.730/1330) “*İstilahatüs-sufiyyə*”si,
- d. Seyyid Şərif Cürəcaninin (ö.816/1413) “*Tərifat*”ı,
- e. İsmail Ankaravinin (ö.1042/1632) “*Minhacül-füqərə*”si,

f. Sarı Abdullah Əfəndinin (ö.1071/1661) “*Səməratul-fuad*”ı bu mövzuda yazılan ən mühüm əsərlərdəndir.

Klassik təsəvvüf kitablarında məqam, hal, mənzil və vaxt kimi qruplara ayrılaraq sinifləndirilən bu terminləri, biz daha çox xronoloji yəndən və əlaqəli olduqları vəziyyətlərə görə sinifləndirərək izah etməyə çalışacağıq. Bu sinifləndirməyə keçmədən əvvəl, təsəvvüf qaynaqlarında sıx rastlanılan və sinifləndirilərək işlədilən “məqam, hal və vaxt” məfhumlarını açıqlamaq istəyirik.

Məqam: Qulun təkrar edə-edə qazandığı və vərdiş halını aldığı ədəb və əxlaqdır. Məqam deyə ifadə edilən ədəb və əxlaq; istək, axtarış, çətinliklərə tab gətirərək və çalışaraq əldə edilir. Məqam çalışaraq əldə edildiyi üçün kəsbi, haqqını vərərək və hökmlərini həyata keçirərək əldə edildiyi üçün isə qalıcıdır. Bir məqamın qazanılması, Allah təalanın o şəxsi o məqama yüksəltməsi deməkdir. Ümumiyyətlə məqamların ilki tövbə, sonuncusu da riza olaraq ifadə edilir.

Hal: Qulun qəsdı və təşəbbüsü olmadan qəlblərə gələn sevinc və hüzn, rahatlıq və sıxıntı kimi məfhumlardır. Hallar, Allahın lütf və ehsanıdır, yəni vəhbidir. Buna görə də məqam kimi qalıcı və daimi deyildir. Məqam, cəhd və çalışmaqla əldə edildiyindən, məqam sahibləri məqamında təmkin əhlidir. Hal sahibləri isə hallarında yüksələ bilməkdədirlər. Hal yaxınlaşdığı zaman qulun onu uzaqlaşdırmağa, gəlmədiyi vaxt da gətirməyə iqtidarı yoxdur.

Halın keçici olduğu ümumiyyətlə qəbul edilən bir görüş olmaqla yanaşı, davamlı olduğunu müdafiə edənlər də vardır. Belə ki, Haris Muhasibi bu görüşü mənimsəyən alimlərdəndir. Cüneyd isə halın ildırım kimi sürətlə gəlib getdiyini ifadə edənlərdəndir.

Suhrəverdi hal ilə məqamı; biri digərinin başlanğıcı olaraq ifadə edir və halın zamanla məqama keçdiyini irəli sürür. Belə ki, insanda zamanla ortaya çıxan “muhasibə” halının, bəzən nəfsə qarşı gəlmək surətilə nəfsin məğlub olacağını və nəticədə muhasibə halının şəxsədə də məqam halına döndüyünü ifadə edir.

Vaxt: Keçmiş və gələcək vaxt ərəfəsində sufinin yaşadığı həyat tərzidir. Kö-nül dünya ilə məşğul olduqca vaxt da dünyalaşır. Sufi, əbədi olan Allah ilə məşğul olduqca vaxt da sufi üçün əbədi olur. Bir sözlə insana qalib gələn hal, insanın vaxtıdır. Sufilər “vaxt”larını “İbnül-vaxt” olaraq ifadə edirlər. Bunun mənası, sufinin zamana uyğun olan işləri üstün tutub o əməli işləməsidir. Sufi, başına hər hansı bir bəla və ya müsibət gəlsə ona səbr edərək o zamanı gözəl dögərləndirir.

Təsəvvüf məfhumlarını belə xarakterizə etmək mümkündür:

A. Təxəllüq məfhumları:

I. İbadət və əxlaqa dair olanlar

II. Seyri-süluka (tədrisə) aid olanlar

B. Təhəqqüq məfhumları:

I. Qəlbi və vicdani olanlar

II. Mərifət və bilgiyə dair olanlar

A. TƏXƏLLÜQ MƏFHUMLARI

I. İBADƏT VƏ ƏXLAQA AİD OLAN MƏFHUMLAR

1. İbadət : “Abd” kökündən gələn bu kəlmə, təsəvvüfdə Allah rızasına aid hər cür hərəkət və davranışı özündə əks etdirir. **“Mən insanları və cinləri, Məni tanıyıb ibadət etsinlər deyə yaratdım”**(əz-Zariyat, 51/56) ayəsi buna dəlildir.

2. Təqva: Təqvanın kəlmə mənası hər hansı bir “təhlükədən qorunmaq” deməkdir. Quranda təqva üç mənada işlədilmişdir.

a. Qorxu mənasında: **“Yalnız Məndən qorxun!”**(əl-Bəqərə, 2/41)

b. Taət və ibadət mənasında: **“Ey inananlar! Allahdan necə qorxmaq lazımdırsa elə qorxun və ancaq müsəlman olaraq can verin.”**(Ali-İmran, 3/102)

c. Qəlbi günahlardan təmizləmək mənasında: **“Hər kim, Allaha və Peyğəmbərinə (s.ə.s) itaət edər, Allahdan qorxar, Onun əzabından qorunarsa, məhz onlar muradlarına çatacaqlar.”**(ən-Nur, 24/52)

Təsəvvüfi mənada təqva, son ayədə ifadə edildiyi kimi qəlbi günahlardan təmizləmək mənasında işlədilir. Həqiqət əhlinə görə təqva, insanın Allaha ibadətlə İlahi cəzalardan xilas olması və qorunmasıdır. İbadətdə təqvadan məqsəd; günahları tərk etmək və qorunmaqdır. Müsəlmanlar üçün quru-quru ibadət və zahidlik heç bir mənfəət verməz. Elm ilə qorxu və ya təqva bir-birinə bağlıdır. Qurani-Kərimdə belə buyurulmuşdur: **“Qullar arasında Allahdan sadəcə**

alimlər qorxar”(Fatir, 35/28). Bir başqa ifadəyə görə təqva: “Səni Allahdan uzaqlaşdıracaq şeylərdən uzaqlaşmandır.”

3. Vəra: Əl çəkmək, uzaq durmaq deməkdir. Haram və qadağan olan şeylərə meyl etməmək üçün, şübhəli şeylərdən qorunmaqdır. Bir başqa ifadəylə, ağızdan qəlbə girən və çıxanın, Allah və Rəsulunun (s.ə.s) sevdiyi şeylər olmasına diqqət etməkdir.

Vəra, zöhdün başlanğıcı sayılır. Çünki vəra şübhəni; zöhd ehtiyacdən artığını tərk etməkdir. Dinən haram olma qorxusu olan şeyləri tərk edib, şübhələrdən uzaqlaşmaq, insanı nəfs muhasibəsinə hazırlayır. Vəradan, Quranı-Kərimin ayələrində bəhs edilmir. Ancaq hədislərdə məsdər, feil və mübtəda olaraq çox yerdə keçir. Hədislərdə bu məfhum ümumiyyətlə haram və şübhəli şeylərdən qorunmaq mənasında işlədilmişdir: “Vəra əhli olsan, insanların ən abidi olarsan”¹⁹³, “Vəradan daha asan və sağlam bir yol görmədim”¹⁹⁴, “Dininizin Əsili vəradır”¹⁹⁵ kimi hədislərdə vəradan bəhs edilir. “Halal da bilinir, haram da. Bu ikisinin arasında şübhəli olan şeylər vardır. Bu şübhəli olanlar Allah təalanın qoruğudur. Çünki qoruq ətrafında qoyun otaranların sürüləri bu qoruğa girə bilər.”¹⁹⁶ hədisi şübhəli olan şeylərdən qorunmağı tələb edir. Sufilər bu hədisi nəzərə alaraq şübhəli olan şeylərdən başqa, halal və mübah olan şeylərdən də lazımsız yerə istifadə etməkdən uzaq durmuşdurlar. Vəra, “dünyadan üz çevirmək” mənasına gələn “zöhdün” ilk pilləkənləri və təqvanın ilk addımıdır. Şübhəli olanlardan uzaq durmaq və mübah olanlarla çox məşğul olmamaq vəranın səbəblərindəndir.

Vəranın dörd dərəcəsi vardır:

- a. Vərayi-adul: Fətva əhlinin dinin hökmlərinə riayət etməsi- deyə bilinən vəra.
- b. Vərayi-süləha: Haram ehtimalı olan şeylərdən qorunmaq.
- c. Vərayi-müttəqiyan: Halal olan şeylərdə şübhədən uzaqlaşmaqdır.
- d. Vərayi-siddiqiyan: Dünya nemətlərindən ibadət etməyə qüvvəti olacaq qədər istifadə etməkdir.

¹⁹³ Bax: İbn Macə, Zöhd, 24

¹⁹⁴ Buxari, Büyu, 3

¹⁹⁵ Bax: əl-Mücəmmül-müfəhrəs, VII, 194; İbnül-Əsir, ən-Nihəyə fi gəribil-hədis, Qahirə 1965, V, 174-175

¹⁹⁶ Müslim, Müsəqat, 107-108

Vəranın ən yüksək dərəcəsi zöhd məfhumuyla da ifadə edilir. Sufilər, Peyğəmbərimizin (s.ə.s) *“Günah, könlümüzə iz buraxan və qəlbi daraldan şeydir”*¹⁹⁷, *“Müftilər fitva versə də, sən könlünlə danış.”*¹⁹⁸, *“Qəlbində şübhə oyadan şeydən uzaq dur, şübhə oyatmayana bax!”*¹⁹⁹ kimi hədisləri əsas tutaraq vəranın çox həssas olduğunu bildirmişdirlər. Belə ki, təsəvvüfçülərdən önlərinə gələn yeməklərin halal, haram və ya şübhəli olduğunu hiss edənlər vardır. Nümunə olaraq, Haris Muhasibi, bir şeyə əlini uzatdığı zaman, o şey şübhəli bir şey isə, dərhal orta barmağında bir damar o anda atmağa başlayırdı. O da bu şeydən əlini uzaqlaşdırırdı. Bısr Xafi də, şübhəli yeməklərin olduğu bir mərasimdə əlini süfrəyə uzada bilməzdi. Bəzi sufilər də, qəlblərində şübhə meydana gətirəcək şeylərdən uzaq durar və bunu vəra olaraq adlandırırdı. Belə ki, İbn Sirin, *“Mənim üçün vəradan daha asan bir şey yoxdur. Bir şey qəlbimə şübhə salsə dərhal onu tərək edərəm.”*-deyə söyləgərdi.

4. Tövbə: Günahdan uzaqlaşib Haqqa yönəlməkdir. Ümumiyyətlə təsəvvüfi məqamların ilki hesab edilir. Peyğəmbərimiz (s.ə.s) *“tövbə”* ni nədamət (peşmançılıq) olaraq tərif etmişdir.²⁰⁰ Qəbahətdən qəbahət olduğu üçün peşmanlıq hissi keçirib ondan uzaqlaşmaq tövbədir. Bir başqa ifadəyə görə tövbə: *“Möminin pis işlərdən, İslamın ruhuna zidd davranışlardan uzaqlaşması, səmimiyyətlə gözəl işlər görməsidir.”*

Quranda möminlərin nicat səbəbi sayılan²⁰¹ və dönüşü olmayan nasuh tövbəsinə²⁰² təşviq edən və öncə istiğfarı, ardından tövbəni əmr edən ayələr vardır: **“Həm istiğfar edin; bağışlamasını diləyin, sonra Ona tövbə edin ki, sizi müəyyən bir zamana; yəni ölümə qədər gözəl bir şəkildə yaşatsın və axirətdə hər fəzilət sahibinə mükafatını versin.”**(Hud, 113)

Quranda qeyd olunan *“Təvvab”* (tövbələri qəbul edən) Qaffar və Qafur (bağışlayan) kimi əsmayi-hüsnə və peyğəmbərlərin tövbə ilə əlaqəli nəqilləri, tövbənin əhəmiyyətini göstərir. Peyğəmbər (s.ə.s) bir rəvayətdə yetmiş, bir başqa rəvayətdə isə yüz dəfə istiğfar etdiyini bildirməkdədir.²⁰³

¹⁹⁷ Müslim, Birr, 14

¹⁹⁸ Darimi, Büyu, 2

¹⁹⁹ Buxari, Büyu, 3

²⁰⁰ İbn Macə, Zöhd, 30; İbn Hənbəl, Müsnəd, VI, 264

²⁰¹ ən-Nur, 24/31

²⁰² ət-Təhrim, 66/8

²⁰³ Bax: Buxari, Dəavat, 3; Tirmizi, Dəavat, 38; İbn Hənbəl, Müsnəd, 1, 38

Qəzaliyə görə tövbənin həyata keçməsi üçün qul, günahlarını özüylə sevgili arasında bir pərdə olaraq görməlidir. Bu şüura çatan hər kəsin qəlbi, sevgilisini itirmək təhlükəsinə görə narahatçılıq hiss edər ki, bu da peşmançılıqdır. Bu baxımdan təsəvvüfdə tövbənin sağlam ola bilməsi üçün keçmiş, indiki və gələcəyə aid bu üç əsasın olması şərtidir:

- a. Edilən günahlara peşmanlıq (keçmiş) .
- b. Günahlardan uzaqlaşmaq (indiki) .
- c. Bir daha günaha dönməməyə qərar vermək (gələcək) .

Tövbə, sadəcə günahları tərk etmək deyil, keçmişdəki günahlar üçün də peşmançılıq hissi keçirməkdir. Çünki işlənən günahlar qəlb aynasını qaraldır. Belə ki, **“Onların işlədikləri işlər qəlblərinin üzərində pas atmışdır.”**(əl-Mutəffifin, 83/14) ayəsi ilə, *“Qul bir günah işlədiyi zaman, qəlbinə qara bir ləkə çəkilər. Tərk edib tövbə etdiyində qəlb təmizlənir, parlayır”*²⁰⁴ hədisi bunu ifadə etməkdədir.

Təsəvvüfdə tövbə, bir titrəmə, oyanma, cəzbə və Haqq sahibinə yönəlməkdir. Buna görə təbəqat kitablarında ilk sufilərin zöhd və təsəvvüf yoluna girişlərinə vasitə olan tövbənin müxtəlif səbəbləri geniş bir şəkildə izah edilir.

Səhl b. Abdullah Tüstəri tövbəni “günahı unutmamağıdır.”- deyər tərif edərkən, Cüneyd isə “günahını unutmamağıdır” şəklində tərif etmişdir. Bir-biri ilə ziddiyətli kimi görünən bu təriflərdən hər biri ayrı-ayrı mənaları ifadə edir. Günahı unutmayıb hər zaman tövbəsinə bağlı qalmaq avamın işi, günah düşüncəsi ilə məşğuliyyəti belə Haqq ilə məşğuliyyətə pərdə sayaraq Onu düşünüb günahı düşünməmək xavassın işidir.

Tövbə, bəzi təsəvvüfçülərə görə Qurandan götürülərək üç dərəcədə incələnməmişdir: Tövbə, inabə, əvbə.

Tövbə: Allahın əzabından qorxaraq günahı tərk etməkdir. Birinci mərtəbədir. **“Ey iman edənlər. Allaha, dönüşü olmayan bir tövbə ilə tövbə edin!”**(ət-Təhrim, 66/8)

İnabə: Zəhirdə tövbə ilə düzəlməyə başlayan nəfs ilə birlikdə, sirin də salaha dönməsidir. İnabə, qulun Haqqın iradəsinə tabe olaraq Haqq ilə olması, faniyə bağlanmadan şövq ilə Allaha yönəlməsidir.

Allahın savab və mükafatına bel bağlayaraq Ona yönəlməsidir. Tövbənin orta

²⁰⁴ Müslim, İman, 231; Tirmizi, Təfsir sūre 83; İbn Macə, Zöhd, 29

nöqtəsidir. Belə ki ayədə: **“Əzab gəlib çatmadan Rəbbinizə dönün (inabə).”**(əz-Zumər, 39/5423) -deyə buyurulur.

Əvbə: Haqqın rızasını qazanmaq və sadəcə Ona yönəlməkdir. Tövbənin ən irəli dərəcəsidir. Qur’anda Davud, Süleyman və Eyyubun (ə.s) tövbə etmə formasını əvvab kəlməsilə ifadə edən²⁰⁵ ayələr, buna işarətdir. “Bağışlanma tələbi” demək olan “istiğfar” dil ilə Allahdan məğfirət diləməkdir. Tövbə isə bir qəlb işidir.

5. Zikr: Unutmamaq, xatırlamaq, zehndə tutmaq, yad etmək, anmaq deməkdir. Qurani-Kərimdə “zikr” kəlməsinin bənzərləriylə bərabər 256 yerdə adı çəkilmişdir. Quranda ümumiyyətlə lüğəti mənalarına uyğun şəkildə Allahı anmaq, Onu daim xatırlayıb heç unutmamaq mənalarında işlədildiyi kimi, namaz²⁰⁶ və Quran²⁰⁷ kimi mənalarda da işlədilmişdir. Üç ayədə²⁰⁸ “zikri kəsir” əmri vardır. Bir ayədə “möminlərin ayaq üstə, oturaraq və yanları üstünə yatmışkən Allahı zikr etdiyi”²⁰⁹ göstərilmişdir. Bir ayədə **“İçindən yalvararaq və qorxaraq, aşkar olmayan xəfif bir sƏsilə Rəbbini ananlardan ol, qafillərdən olma!”**(əl-Əraf, 7/205) -deyə ifadə edilən zikrin, qəflətin ziddi olduğu **“unutduğunda dərhal Rəbbini an”**(əl-Kəhf, 19/24) ayəsilə təyid edilməkdədir. Bir ayədə “dünya malı və övladların, insanı Allahın zikrindən uzaqlaşdırmaması” əmr edilərkən²¹⁰, bir başqa ayədə “ticarət və alverin özlərinə Allahın zikrindən uzaqlaşdırmadığı şəxslər” “rical” (Allah adamı) kimi göstərilmişdir.²¹¹ Bir yandan qəlblərin və könüllərin ancaq Allahı zikr etməklə həzz alacağı bildirilərkən,²¹² digər tərəfdən “Haqqın zikrindən üz çevirənin acınacaqlı bir həyat təzi keçirəcəyi”²¹³ qeyd olunmuşdur. Münafiqlərdən bəhs edən ayədə, onların Allahı çox az zikr etdikləri²¹⁴ göstərilmişdir.

Zikrin fəziləti hədislərdə də təriflənmişdir. Belə ki, Hz. Peyğəmbər (s.ə.s)

²⁰⁵ Səd, 38/17, 19 və 44

²⁰⁶ əl-Ənkəbut, 29/45; el-Cumua, 62/9

²⁰⁷ əl-Hicr, 15/9

²⁰⁸ Ali-İmran, 3/41; əl-Əhzab, 33/41-42; əl-Cumua, 62/10

²⁰⁹ Ali-İmran, 3/191

²¹⁰ əl-Munafiqun, 63/9

²¹¹ ən-Nur, 24/37

²¹² ər-Rəd, 13/28

²¹³ Taha, 20/124

²¹⁴ ən-Nisa, 4/142

bir hədisdə “Rəbbini zikr edənlə etməyəni diri ilə ölüyə” bənzədir.²¹⁵ Başqa hədislərdə: “Qulum Məni zikr etdiyi zaman Məni necə zənn edirsə, Mən eləyəm və onunla birlikdəyəm...”²¹⁶, “Sizə əməllərinizin ən xeyirlisini xəbər verim?: Allahı zikr etmək”²¹⁷, “Bir topluluq oturub Allahı zikr edərsə, mələklər onları əhatə edər, rəhmət onları əhatə edər...”²¹⁸ -deyə buyrulur.

Təsəvvüf ərbabı, ayə və hədislərin işığında zikri təriqətlərin formalarından bəhs etmişdirlər. Ancaq zikrin gizli və ya aşkar edilməsi xüsusunda fərqli görüş və fikir ortaya çıxarmışdılar. Çünki zikri əmr edən ayələr ümumiyyətlə iki cürdür: Bir qrup ayə, bir başa və mütləq mənada zikri əmr edərkən, digər ayələr **“Səhər və axşam Rəbbinin adını zikr et.”**(əl-Muzzəmmil, 73/8; əl-İnsan, 76/25) ayəsində olduğu kimi Allahın adının xatırlanmasını əmr etməkdədir. Hər zaman zikr etməyi əmr edən ayələr, sanki Allahı heç unutmamağı və yaddan çıxarmamağı əmr edərkən; aşkar şəkildə (cəhri və ya cəli olaraq) zikri əmr edən ayələr daha çox zehni və qəlbi olaraq bu mənəvi mərtəbəni əldə etməyənlərin, dil ilə Allahın adını anmalarını, Quran oxumalarını və təsbeh kimi zikrin köməkçi ünsürləriylə məşğul olmalarını məsiləhət bilir.

Təriqətlər, tarixi seyr içində fərdi və toplu zikrə böyük əhəmiyyət verərək, bu zikrləri icra etmək baxımından müxtəlif metodlar meydana çıxarmışlar. Toplu zikrə ümumiyyətlə səma, ayin, hadr kimi isimlər verildiyindən, onu daha sonrakı seyrüsüluk məfhumları arasında izah edəcəyik. Fərdi zikr növlərinin də təriqətlərə görə dilin, qəlbin, xafinin, əxfanın, sirin zikri kimi adlandırılmışdır. Bəzən, “xafi və ya cəhri zikrin daha fəzilətli olduğu” mövzusunda mübahisə edilmiş, ümumiyyətlə birinin digərindən daha fəzilətli olmağından daha çox, şəxslərə və içində olan mənəvi hala görə təsirinin fərqli olacağı qəbul edilmişdir. Təriqətlərdə xafi zikr, ümumiyyətlə Hz. Əbu Bəkr vasitəsilə gələn Siddiqi məşrəblərinin, cəhri zikr də Hz. Əli vasitəsilə gələn Heydəri məşrəblərinin yolu olmuşdur. Zikrin də tövhid, ləfzeyi-cəlal və əsma kimi növləri vardır.

6. Mürəqibə: Lüğəti mənası etibarilə müşahidə etmək, nəzarət etmək, bir şeyi davamlı olaraq düşünmək, izləmək kimi mənalar ifadə edir. Bu məfhumdan, Quranda müxtəlif formalarda bəhs edilir: **“Allah təala hər şeyi görüb nəzarət edəndir”**(əl-Əhzab, 33/52), **“Şübhəsiz Allah hamınıza nəzarət etməkdədir.”**(ən-Nisa, 41/1)

²¹⁵ Buxari, Dəavat, 67

²¹⁶ Müslim, Zikr, 6

²¹⁷ Tirmizi, Dəavat, 6

²¹⁸ Müslim, Zikr, 8

Bir təsəvvüf məfhumu olan müraqibə, qulun könlündəki və daxili dünyasındakı duyğu və düşüncələrindən Allah təalanın xəbərdar olduğunu bilməsi və bu səbəblə qəlbini Allahın zikrindən uzaqlaşdıracaq mənfi düşüncələrdən təmizləməsidir. Cibril hədisində *“ehsan”* olaraq ifadə edilən: *“Allahı görürcəsinə qulluq etmək, ya da Allahın bizi gördüyü düşüncəsilə ibadət etmək”* anlayışı, müraqibə məfhumuna işarət edir.

Qul, hər nəfəs alıb-vərəkən və bütün hərəkət və davranışlarında Allahın onu müşahidə edəcəyini bilir. Buna görə müraqibəsini Haqqa yönəldir. Allah təala tərəfindən müraqibədə isə qul, hər bir düşüncə, hərəkət, söz və davranış əsnasında Haqqın nəzarətində olduğunu hiss edir və Onun nəzarətindən Əsila uzaqda qala bilməyəcəyini başa düşür.

Qəlbin müraqibə ilə nəzarət altına alınması, o qəlbin mənfi düşüncələrlə və pisliklərlə olan meylini azaldır. Qurandakı: **“Hər nəfsin qazandığını görüb müşahidə edənə şərik qoşmaq olarmı?”** (ər-Rəd, 13/22) ayəsi bu cür müraqibənin təmin edəcəyi faydaya işarət edir. Böyük təsəvvüf alimlərindən Əbül-Abbəs Cəfər, müraqibəyə bu mənada: “Haqq Təalanın sənə nəzər etməkdə olduğunu düşünərək qəlbinə gələn hər cür mənfi düşüncədən qorunmaqdır” tərifi verir.

Müraqibə mövzusunda söz söyləyən ilk təsəvvüfçülərdən biri də, Əbu Məhəmməd Cəriridir. Təsəvvüfi iki təməl üzərinə bina edilmiş olaraq görən bu sufi, bu iki təməldən birinin müraqibə olduğunu anladaraq belə deyir: “Təsəvvüfin iki təməlindən biri müraqibədir. Digəri də, şəriəti yerinə yetirməkdir. Nəfs, Allahı müraqibə sayəsində qorunur, şəriəti iqamə sayəsində də zahir və batin mənəvi olaraq təmir olur.”

7. İtminan: İtminan kəlməsinin lüğət mənası, sıxıntıdan sonra rahatlığa çatmaq, qarışıqlıqdan sonra düzəlmək şəklində ifadə edilə bilər. Quranda isim və feil olaraq on üç yerdə keçən bu məfhum, qəlb və könlün bir şeyə güvənib etibar etməsi və bu etibarla hüzurə çatması deməkdir. Bu cür mənə ifadə edən itminan məfhumunun qəlbi, vicdani məfhumlar arasında mütaliə edilməsi lazımdır. Ancaq biz hədislərdə onun bədəni və zahiri rahatlıq olaraq işlədilməsini və ibadətlərin tamamlayıcı ünsürlərindən olmasını göz önünə alaraq, ibadətlər arasında saydıq. Hədislərdə rükudan qalxdıqdan sonra səcdəyə getmədən, ayaqda bir müddət gözləgərək edilən tədili-ərkanın hərəkəti də itminandır.

Quranda qeyd olunan **“Onlar, (inanənlər) qəlbləri Allahı xatırlamaqla hüzurə qovuşmuşdur. Diqqət edin, qəblər ancaq Allahı xatırlamaqla itminanə çatar”** (ər-Rəd, 13/28) ayəsilə, **“Ey itminana, hüzur və rahatlığa çatmış nəfs,**

sən Ondan, o da səndən razı olaraq Rəbbinə dön!”(əl-Fəcr, 89/27) ayələri, qəlb və nəfsin itminan xüsusiyyətindən bəhs etməklə, kədər və qəmdən qurtularaq rahatlığa çatdığını, sıxıntıdan sonra hüzuru tapdığını ifadə etməkdədir.

Yaxşılıq tərifləyən hədislərdə nəfs və qəlbın itminana çatdığını, yəni tərəddütsüz və şübhəsiz qəbul etdiyi şeyin “birr” olduğu ifadə edilmişdir.²¹⁹

Zikr, iman, yaxşılıq və doğruluq kimi kəlmələrlə birlikdə işlədilən və varlığı onların varlığına bağlı görünən “itminan hissi”, qəlbə hər cür vəsvəsə, şübhə və qorxunun yox olduğu, təsir edici və dərin bir hüsur halı deməkdir. Belə ki, Peyğəmbərimiz (s.ə.s) doğruluq və yalanı tərif edərkən də itminan məfhumundan istifadə etmişdir.

*“Doğruluq bir itminan və hüsur xalidir. Yalan və yalançılıq isə bir şübhə və sıxıntı halıdır.”*²²⁰ Bu gün müasir texnologiyanın icad etdiyi yalan dəzgahları, yalan danışan şəxslərin sıxıntılı, gərgin və təsirli halını araşdıraraq, onların həqiqətdə ixtilaf ediklərini ortaya çıxartmaqdadır. Doğru danışanın təmkin və hüsur halı əlbəttə digərinin vəziyyətindən fərqli olacaqdır.

İman və inkarda da vəziyyət eynidir. İman və zikr halında insan bədən və zehnin tam bir rahatlıq və hüsur halında olduğu üçün, bu halda olanlara “mütməinnə” məqamına çatanlar deyilir. İnkarda və küfürdə inad edən bədbəxtlərin isə sıxıntılı davam etdiyindən, itminan halını tapması mümkün deyildir.

Təsəvvüf əsərlərində, itminanı ilk açıqlayan Əbu Nəsr Sərracın “əl-Lüma”sıdır. Əbu Nəsr Sərrac itminanı belə izah etmişdir: “İtminan qəlbə heç bir şübhəyə yer vermədən Allaha yönəlməkdir. İnsan nəfsi, ruzu vərən uca varlığı dərk edib tanıyınca itminana çatar. İtminan, qəlbə ağılına qalib, imanı güclü, elmə dərinlik sahibi, zehni duru, özü sağlam şəxslərin halıdır”.

Təsəvvüfçülərdən bir qismi, qəlblərin Allahın əzəməti və fəzlini görünce fərahlandığını, onun hər şeyə kafi olduğunu dərk edincə də hüsurə çatdığını və bu halın itminan adını aldığını açıqlayırlar.

Təsəvvüfçülər ümumiyyətlə “itminanı” üç dərəcədə incələyirlər: Avamın, xavassın və əxassül-xavassın itminanı.

a. Avamın itminanı: Zikr nəticəsində rahatlığa çatar və itminanı hiss edərək bu

²¹⁹ Darimi, Büyu 2; İbn Hənbəl, Müsnəd, IV, 194

²²⁰ Tirmizi, Qiyamə 60; İbn Hənbəl, Müsnəd, I, 200

hisdən həzz alar. Bəlanın uzaqlaşması, ruzunun bollaşması şəklindəki dualarının Allah qatında qəbul olması, onları rahatladır. Belə ki, Qurani-Kərimdə keçən “nəfsi-mütməinnə”, Allahdan başqa bəlanı uzaqlaşdıracaq, ruzuya mane olacaq heç kimin olmadığına inanan nəfsin sifətidir.

b. Xavassın itminanı: Qəlblərin qədərə riza, bəlaya səbr, ixlas, təqva və hüzur çatmaq surətilə sakitləşməsi, **“Allah səbir edənlərlə bərabərdir”**(əl-Bəqərə, 21/153) ayəsi ilə nəfslərin hüzur tapmasıdır. Bu cür itminan, itaətə, ibadətə bağlıdır. İtaət və ibadətlərdə meydana gələ biləcək bir qüsür itminanı azaldır.

c. Əxassül-xavassın itminanı: Bunların itminanı itminandan doymaqdır. Allaha olan hörmət və təzimlərinə görə hüsur və itminan üzrə qalmaq yerinə, bunlar, Allaha vüslət etməyi və Haqqın vücud dənizində üzməyi üstün tuturlar. Artıq onların hər şeyi Allah ilə bərabər olduğu üçün heç bir sıxıntıları olmaz.

8. Sidq: Doğruluq, həqiqət və qəlb təmizliyi kimi mənaları ifadə edir. Quranda bənzərləri ilə bərabər 155 yerdə keçən bu söz, kəlam alimlərinin nübuvvət sifəti saydığı bir xüsusiyyətdir. Bu sifətin peyğəmbər olmayan sahibləri, peyğəmbərlərdən sonrakı məqamdadırlar. Belə ki, **“Kim Allaha və Rəsuluna itaət edərsə onlar, Allahın nemət verdiyi peyğəmbərlər, siddiqlər (sidq əhli insanlar) şəhidlər və salehlərlə bərabərdir.”**(ən-Nisa, 4/69)

Sidq söz, feil və davranışlardakı nizamlılıq, daxilə və xaricə bir-birinə uyğunluğu deməkdir. Qurani-Kərimdə söz və davranışlarında “sidq” halına çatan insanlar müxtəlif vəsilələrlə öyülmüşdür²²¹ və sidq əhli olan insanlarla bərabər olmaq təqva çatdıran bir səbəb olaraq görülmüşdür. Belə ki, **“Ey iman edənlər, Allahın əmirlərinə qarşı gəlməkdən çəkinin və doğrularla (sadiqlərlə) bərabər olun!”**(ət-Tövbə, 9/121) Hz. Peyğəmbər (s.ə.s) də hədisi şəriflərində “Sidq insanı birrə, “birr” də cənnətə aparar.”²²²-deyə buyurur. Allah təala : “Allaha verdikləri sözlərində sidiqlə duran necə rical (igidlər) vardır.”(əl-Əhzab, 33/23) -deyə ayəsində sidq əhlini öymüşdür. Ayədə keçən sidqin Ələst-bəzmində Rəbbimizə verdikimiz sözə sadıq qalaraq “sidq üzrə olmaq” mənasına da gəldiyi ifadə edilmişdir. Bu təqdirdə sidq, Allaha o zaman verilən sözü qorumaqdır. Qəzalinin ifadə etdiyinə görə sidq, həm dildə, həm niyyət və iradədə, həm də əzim və əməldə olmalıdır. Bunlardan niyyət və iradədəki sidqın adı ixlasdır.

9. İxlas: Təmiz və qarışıqsız etmək, seçmək, səmimiyyət, könüldən bağlılıq

²²¹ Bax: əl-Əhzab, 33/35; əl-Maidə, 5/119

²²² Müslim, Birr, 105

deməkdir. İbadət və davranışları yalnız Allaha məxsuz edib, başqa düşüncələrdən təmizləməkdir. İxlas tövhid inancının bünövrəsi olduğundan, Allahın birliyini ən gözəl və tam bir şəkildə ifadə edən surəyə “İxlas” adı verilmişdir.

İxlas, riyanın ziddi olub, qəlbi onun təmizliyini pozan düşüncələrdən uzaqlaşdırmaqdır. İxlas, sahibini ixlasa aparar. Bu səbəbdən Allah təala: **“Özlərinə, dini yalnız Allaha xas edərək, Ona ibadət etmələri əmr olundu.”**(əl-Bəyyinə, 98/9) -deyə buyurmaqdadır. İxlas, əməli salihin təməl şərti olduğundan, Allahu-Təala: **“Hər kim Rəbbinə qovuşmağı arzu edərsə, faydalı bir iş görsün və Rəbbinə etdiyi ibadətə kimsəni ortaq etməsin.”**(əl-Kəhf, 18/110) -deyə buyuraraq ibadətlərdə riya qapısının bağlanmasını istəmişdir.

Səhl b. Abdullah Tüstərinin “insanlara ən ağır gələn əməl”-deyə bildirdiyi ixlasın çətinliyinin səbəbi, nəfsə aid bir pay daşımamasıdır. Cüneyd Bağdadi deyir ki: “İxlas, qul ilə Allah arasında bir sirdir. Mələk onu bilməz ki, səvab yazsın. Şeytan ona yaxın dura bilməz ki, fəsad etsin. Həva və həvəs onun fərqiə varmaz ki, ona meyl etdirsin.”²²³

İlk təsəvvüfçülərdən sayılan Haris b. Əsəd Muhasibi, riya və ixlas mövzusunun *“ər-Riayə li-hüquqilləh”* adlı əsərində açıq bir şəkildə izah etmişdir. Bəlkə də, bu əsər, riya və ixlas mövzusunda yazılan ən qədim və ən əhatəli əsərdir.

10. Səbir: Dərd, sıxıntı və bəlalara qarşı dözmək deməkdir. Digər bir tərifi görə isə nəfsə zövq vərən şeylərdən uzaqlaşmaq deməkdir. Səbir kökündən törəmiş fellər Quranda 103 yerdə qeyd olunmuşdur. Hz. Peyğəmbər (s.ə.s) səbri dinin yarısı olaraq dəğərləndirmişdir. Səbir təsəvvüfdə bir məqam olduğu kimi, əxlaqi bir termindir. Səbir iki yerdə olur;

- a. Qulun iradəsi daxilində olan feillərdə,
- b. Qulun iradəsi xaricində olan bəla və müsibətlər zamanı.

Qulun iradəsi daxilində olan fellər də, əmrlərə tabe olmaq və qadağnlardan uzaqlaşmaqla iki hissəyə bölünür. Qul əmr edilən ibadətlərə qarşı səbrə möhtacdır. Çünki nəfs qulluq etməkdən xoşlanmaz, daim başçı olmaq istəgər. Günahlardan çəkinmə mövzusunda da səbrə ehtiyac vardır. Çünki aludə olduğu günahları tərk etmək nəfsə ağır gəlir. Allahdan gələn bəla iki cür olur;

- a. Bir başa Allah tərəfindən gələn və şəxsin dəf etməyə gücünün çatmadığı

²²³ Quşeyri, İ, 445

əziyyət və bəlalar. Bir yaxınının ölməsi, malının tələf olması, xəstəlik və şikəstlik və s. kimi bu cür müsibətlər ümumiyyətlə ya qulu kamilləşdirmək, ya da günahlara kəffarə olması üçündür.

b. İnsanlar vasitəsi ilə gələn və şəxsin aradan qaldırmağa gücü çatmayan əziyyət və bəlalar. İnsanların əleyhinə dedi-qoduları, iftira və haqq kimi bəlalar.

Quranda səbir sahibi şəxslər təqdir olunmuş, onlara daha böyük mükafatlar veriləcəyi,²²⁴ səbirlərinə görə iki qat mükafatlandırılacaqları,²²⁵ hətta bir ayədə saysız-hesabsız bir qarşılıq görəcəkləri²²⁶ xəbər verilmişdir. Səbri əmr edən bəzi ayələrdə Allahın səbir edənlərlə bərabər olduğu ifadə edilmişdir.²²⁷

Səbir insana xas olan bir sifətdir. Heyvan və mələklərdə səbir olmaz.

Qadağan olan şeylərdən çəkinmək üçün səbir fərz, məkruhlara qarşı inadkarlıq üçün nafilə, təhlükəli əziyyətlərə, mal, can və namusa təcavüzə qarşı haramdır. Şəriətin çirkin saydığı bəzi davranışlarla insana edilmək istənən əziyyətlərə, zillətə səbir məkruh sayılmışdır.

Bu aləmdə insan ya sağlamlıq ya da zənginlik kimi gözəl şeylərlə, eyni zamanda musibət və fəqirlik kimi xoşa gəlməz hallarla qarşılaşır. Hər iki halda səbir lazımdır. Çünki Allah təala **“Mallarınız da, övladlarınız da sizin üçün bir imtahan vəsiləsidir”**(əl-Ənfəl, 8/28) -deyə buyuraraq xoşa gələn şeylərə də səbir lazım olduğunu bildirir. Nəmətlərə səbir, onlara güvənib bel bağlamamaqdır.

Xoşagəlməz şeylərlə imtahan olunduğumuzu və bu imtahana səbir etməmizin zərurətini aşağıdakı ayə ifadə etməkdədir: **“And olsun ki, sizi bir az qorxu, bir az aclıq, bir az da mallardan, canlardan və məhsullardan qısaltmaqla imtahan edəcəyik. Səbir edənləri müjdələ.”**(əl-Bəqərə, 2/155)

Səbir, dini duyğularla şəhvani duyğuların toqquşmasından ibarətdir. Bu baxımdan şəhvət duyğularına qalib gəlmək üçün dini duyğulara sarılmaq və şəhvani duyğuları əzmək lazımdır.

11. Təvəkkül: Lügətdə işini gördürmək üçün birini vəkil təyin etmək, işini birinə həvalə etmək, qəlbin də vəkilə etibar edilməsi deməkdir. Könlündə Allahdan başqa fail olmadığı inancı daşıyan qulun Allaha etibar edib dayanmasıdır. Belə ki:

²²⁴ ən-Nəhl, 16/96

²²⁵ əl-Qəsəs, 28/54

²²⁶ əz-Zuxruf, 43/10

²²⁷ əl-Bəqərə, 2/153; əl-Ənfəl, 8/46

“İnanırsanız yalnız Allaha təvəkkül edin.”(əl-Maidə, 5/18), **“İnananlar Allaha təvəkkül etsinlər.”**(İbrahim, 14/12), **“Kim Allaha təvəkkül edərsə Allah ona yetər.”**(ət-Talaq, 65/3)

Ümumi olaraq təvəkkül, hərəkətlərini təbii-İlahi qanunlara tabe etdikdən sonra Allaha bel bağlayıb etibar etməkdir. Quranda 47 yerdə keçən təvəkkül məfhumunun üsulunu bu ayədən öyrənirik: **“Hər hansı bir iş mövzusunda əvvəl insanlara danış, istişarədən sonra qərar verib əzm edincə Allaha təvəkkül et!”**(Ali-İmran, 3/1569)

Həz. Peyğəmbərin (s.ə.s) hədislərinin birində: *“Siz Allaha həqiqi mənada təvəkkül etmiş olsaydınız, Allah quşları ruziləndirdiyi kimi sizləri də ruziləndirərdi. Belə ki, quşlar səhər vaxtı yuvalarından ac çıxarlar, axşama doğru yuvalarına tox olaraq dönərlər”*²²⁸-deyir.

Təvəkkül, ilk zahid-sufilərdən etibarən təsəvvüf çevrələrində müxtəlif şəkillərdə başa düşülmüşdür. Xəstəliyin müalicəsini təvəkkülə zidd sayanlar olduğu kimi, ruzi üçün əsbaba təvəssülü də tədbir sayaraq isqəti-tədbir edənlər çıxmışdır. Ancaq “isqəti-tədbir” çox zərif bir nöqtədir. Sufilər ümumilikdə bu düşüncəni tədbirə etibar etməyi tərk mənasında başa düşmüşlər. Xorasan sufilərinin böyüklərindən İbrahim Ədhəm, Şəqiq Bəlxi və Əbu Həfs Həddad, təvəkkül əhli sufilərindən sayılmışlar. Qəzali təvəkkülü elm, hal və feil olaraq üç tərzdə izah edir. Təvəkkülün elm tərzini qəlb ilə təsdiq və dil ilə söyləmək; hal tərzini təsilimiyyət və təvəkkül, feil də təbii şərtlərin lazım olduğu icraatdır. Belə ki, Mövlana bunu öz beytində belə izah edir:

Gəl təvəkkül et, çalışmaq üzrə həp,

Əvvəl toxum ək, sonra qıl Haqdan tələb.

Təvəkkül bir qəlb işi və etibar duyğusu olması ilə yanaşı üç dərəcədə gerçəkləşir:

- a. Qul, öz vəkilinə qarşı necə etimad edərsə Allaha da elə etibar etmək,
- b. Qulun anasından başqasını tanımayan uşaq kimi, sadəcə Allaha yönəlməsi,
- c. Qulun özünü qəssal önündə meyit, külək önündə yarpaq kimi Allaha təsilim etməsi.

²²⁸ İbn Macə, Zöhd, 14

Təvəkkülü təvəkkül, tƏsilim və təfviz deyə üç növə ayıranlar da vardır. Təvəkkül, Allahın vədinə etibar etmək; tƏsilim, Onun bilgisiylə yetinmək; Allahın özünü bildiyini düşünüb tƏsilim olmaq; təfviz də Haqqın hökmünə razı olmaqdır.

12. Şükür: Şükür, neməti verəni düşünüb nemətini dil ilə söyləməsi və etiraf ilə bu ehsanından ötrü Ona həmd etmək və o nemətdən Onun göstərdiyi istiqamətdə istifadə etməkdir. Şükür, dil, qəlb və bədənle olur. Dillə şükür, nemət sahibini etiraf ilə həmd; qəlb ilə şükür, neməti verənin Allah olduğunu bilmək; bədən ilə şükür, bədəni Allahın qadağan etdiklərindən qorunmaq və buyurduqlarına tabe etməkdən ibarətdir.

Allah təala, **“Bizdən nemətlərinə şükr edib, nankorluq etməməmizi”**²²⁹ istəməkdə və şükr etdiyimiz zaman nemətini artıracağını xəbər verməkdədir²³⁰. Ancaq bununla birlikdə həqiqi mənada şükür edənlərin az olduğunu bildirməkdədir²³¹. Allah Rəsulunun (s.ə.s) gecə sabahlara qədər qiyamda namazla məşğul olması və özünə *“Niyə bu qədər özünü zərər verirsiniz?”*-sualına *“Şükr edən bir qul olma-yımmı?”*²³² -şəklindəki cavabı da bunu açıq bir şəkildə təsdiq edir.

Qəzali, şükrü xalqdan birisinə padişahın at hədiyyə etməsi misalını verərək belə ifadə edir: “Belə şanslı bir insanın üç səbəblə sevinməsi mümkündür:

- a. Ata sahib olduğu üçün,
- b. Padşah, özünü xatırladığı üçün,
- c. Bu at ilə sultana xidmət etmək üçün.

Allahın verdiyi neməti, yenə Allahın göstərdiyi yolda və Ona yaxınlaşmağa vəsilə olaraq işlətmək daha vacib olduğundan, ən doğrusu üçüncü bənddir. Həmd ilə şükür ayrı-ayrı məfhumlardır. Həmd, sevgi ilə birlikdə, təzim və sayqı göstərərək gözəlliklə öyməkdir; şükürdən daha ümumi bir mənə ifadə edir; Çünki şükür, nemət qarşılığı olur. Həmd isə belə deyildir. Ayrıca hər nemətin şükrü öz cinsindən olur. Malın şükrü mal olaraq, elmin şükrü elmlə, sağlığın şükrü xəstələri axtarır yoxlamaqla olur. Allahın sayılmayacaq qədər çox olan²³³ nemətlərindən elm və gözəl əxlaq, həm dünyada, həm axirətdə faydalı olanları olduğu kimi; şəhətlərin

²²⁹ Əl-Bəqərə, 2/152

²³⁰ Bax: İbrahim, 14/7

²³¹ Səba, 34/13

²³² Buxari, Təhəccüd, 6

²³³ İbrahim, 14/34

arxasınca getmək kimi dünyada qazancılı, axirətdə zərərli olanları; şəhvlərə sinə gərmək kimi dünyada çətin, ancaq axirətdə qazancılı olanları vardır. “Cəhalət və pis xasiyyət” isə dünyada da, axirətdə də sevimli olmayan şeylərdir. İnsanları şükür etməkdən uzaqlaşdıran səbəblərin başında da cəhalət və qəflət gəlir.

13. Riza: Rahatlıq, bəyənmək, icazə və boyun əymək deməkdir. İlahi hökm qarşısında qulun etirazsız boyun əyməsidir. Riza, təsəvvüf məqamlarının ən üstünü olaraq qəbul edilmişdir. İki tərəfi vardır:

- a. Qulun Allahdan razı olması,
- b. Allahın quldan razı olması.

“Allah onlardan, onlar da Allahdan razı olmuşdular.”(əl-Bəyyinə, 96/8) ayəsində, öncə Allahın quldan razı olduğu ifadə edilərkən, **“Ey itminana çatmış nəfs, dön Rəbbinə; sən Ondən, O səndən razı olaraq”**(əl-Fəcr, 89/27-28) ayəsində də öncə qulun Allahdan rızası mövzu bəhisdir. Əbu Nəsr Sərrac, Əbu Süleyman Daranidən nəql etdiyi bu sözlə mövzunu belə izah edir: **“Allah təalanı razı edən və ya qəzəbləndirən qulların əməlləri deyildir. Əksinə, Allah təala bir qövümdən razı olur və onları razı olacağı əməllərdə istifadə edir. Bir qöv-mə də qəzəb edər, onlardan da qəzəbləndiyi kimsələrin işlərində istifadə edər. Yəni rızanın başı da, sonu da Allahdır .”**²³⁴

Ruveym b. Əhməd Bağdadi, *“Riza, özüinə təmas edən bələlərdən ötrü adamın həzz duymasıdır”*-deyir. Belə ki, Füzulinin:

*Ya Rəbb, bələyi eşq ilə qıl aşına məni;
Bir dəm bələyi eşqdən qılma cüda məni!
beyti ilə Yunus Əmrənin:
Xoşdur mənə səndən gələn,
Ya qönçə gül, yaxud tikan;
Ya xilat ü, yaxud kəfən,
Lütfün də xoş, qəhrin də xoş.*

beyti bunu ifadə etməkdədir. Əbu Bəkr Şibli həbsdə olduğu vaxt ziyarətinə gələn dostlarına “Siz kimsiniz?”-deyə soruşub: “Biz sənin yoldaşların və dostları-nıq”-dediklərində onun onları daşa basması və qaçdıqlarını görəncə də: “Ay sizi

²³⁴ əl-Luma, s, 80-8

yalançılar. Dost olduğunuzu söyləyirsiniz, amma atdığım daşlara dözmürsüz?”²³⁵ - deyə cavab verməsi buna sübutdur.

Riza ilə sevgi arasında bir əlaqənin olduğu bilinməkdədir. Çünki sevənin sevdinin etdiklərindən xoşu gələr və razı olar. Sevən sevdliyindən gələn acını hiss etməz. Belə ki, Yusifə (a.s) baxan və onun güzəlliyi qarşısında çaşıb qalan Misir qadınları, əllərinin kəsildiklərini belə hiss etməmişlər.

Sevən, ağrı hiss etdiyi halda, sevgisi səbəbiylə bu ağrıya dözüb riza göstərə bilər. Haqq sevgisiylə dolu könül, qəzayı-İlahi qarşısında sarsılmamalıdır.

İnsanı rizaya vərmiş etdirib hazırlayan iki yol vardır:

a. Dünyalıq istifadəmiz üçün; məsələn müalicə olmaq üçün dərmanın acılığına, əməliyyatın çətinliyinə necə dözüürsə, özümüzü qəzaya və rizaya da elə vərmiş etdirə bilərik.

b. Sevgilinin rızasını alıb könlünü xoş etmək üçün, onun istədiyi çətinliklərə ist əgərək sinə gəlmək.

Riza hər mövzuda qədərin axışına təsilim olmaq, hər halı gözəl və xoş qarşılayıb Allahın qəzasını başqasına şikayət etməkdən əl çəkməkdir.

İraq və Xorasan təsəvvüfçüləri, rızanın halmı, yoxsa məqammı olduğu mövzusunda mübahisə etmişlər. Xorasanlılar, rızanın təvəkkülün sonu və məqam olduğunu, qulun özünün qayəsi ilə bu məqamı qazandığını ifadə edirlər.

14. Fəqirlik: Fəqirlik, ehtiyac hiss olunan bir şeyin olmaması deməkdir. Təsəvvüfdə qulun özündə bir varlıq görməməsi, hər şeyi Allaha bağlaması, şəxsinin, əməlinin, halının və məqamının Allahın lütfü olduğunu qəbul etməsidir. Hər şeyin həqiqi sahibi Allahdır. Buna görə də bütün məxluqlar ona möhtacdır. Belə ki, ayədə Allah təala: **“Ey insanlar! Siz Allaha qarşı fəqirsiniz (möhtacsız), Allah isə varlı (heç nəyə möhtac olmayan) və tərifə layiqdir”**(Fatir, 35/15) deyir. Başqa ayədə **“Allah varlıdır, siz kasıbsınız (fəqirsiniz).”**(Muhəmməd, 47/38) -deməklə də Allah təalanın hər şeyin sahibi olduğunu bildirməkdədir.

Fəqirlik, ümumiyyətlə təsəvvüf və zöhd terminlərinə yaxın mənalarda işlədilir. Fəqir də “dərviş” deməkdir. Bu mənada fəqirliyi iki cür anlamaq lazımdır:

a. Surət fəqirliyi: Maddi mənada fəqirlik (kasıblıq)

b. Mənəvi fəqirlik: Bəşəri sifətlərdən ayrılıb (fani sifət) özünü bir şeyə malik

²³⁵ e.ə.ə., s. 7

görməməkdir. O zaman insanlar, hesabsız mal və mülkə sahib olsalar da onlara könül bağlamazlar. O mal və mülkün həqiqi sahibini düşünüb özlərini fəqir sayarlar. Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s): “Fəqirlik mənim iftixarımdır”²³⁶, “Allahım məni fəqir yaşat, fəqir öldür, fəqirlərlə həşr et!”²³⁷-sözü də bu mənadadır.

Mənəvi fəqirlik mala sahib olmamaq deyil, mala qul olmamaqdır. Bu da iffətə və namusluluğa zərər verməyən fəqirlikdir.

*“Fəqirlik, az qala insanı küfrə düşürəcəkdir”*²³⁸, *“Fəqirlik iki cahanda üz qarasıdır”*²³⁹ hədisləri ilk mənadakı fəqirlikdir. Ehtiyac hiss olunan şeyə malik olmamaq və bunun da insanın könlünü bir atəş kimi yandırmasıdır.

Qəzali, Ehyadakı fəqir, zöhd, istiqna, qənaət və hırs (tamahkarlıq) terminləri arasında əlaqə qurub, bunları bir-birinin dərəcələri sayaraq fərqliliyi beş dərəcədə izah edir:

a. Zöhd: Möhtac olduğu mal özünə verilsə də bundan xoşlanmayan, özünü məşğul edəcək düşüncəsilə mal çoxaltmaqdan uzaqlaşan şəxsin halı.

b. Riza: Mala həvəs etmədiyi kimi, əlinə keçməsilə sevinməyən, keçməməsilə də peşman olmayanın halı.

c. Qənaət: Özünə malın varlığı, yoxluğundan daha xoş olan, ancaq mala rəğbət bəsiləyib onun dalınca qaçmayanın halı.

d. Ehtiras (tamahkarlıq): Ehtiyac hiss etdiyi sərvətin ardından qaçmaması acizliyindən ötrü olan, yoxsa mala rəğbət və sevgi atəşi, içindən əksik olmayanın halı.

e. İzdihar: Əldə olmayan mala möhtac olma halı: Çörəyi olmayanın ac, paltarı olmayanın çılpaq olması kimi.

Qəzali bunun davamı olaraq deyir ki, “Bunlardan başqa istiqna deyilən daha bir hal da vardır ki, o da malın varlığı və yoxluğu gözündə bərabər olanların halıdır”.

Həqiqi fəqirlik, öz nəfsi üçün deyil, Allah üçün olmalıdır. Buna görə də fəqirlik,

²³⁶ Kəşfül-xəfa, I, 87 (1835)

²³⁷ Tirmizi, Zöhd 37

²³⁸ Hilyətül-övliya, II, 53, VII, 253

²³⁹ Kəşfül-xəfa, I, 87 (1837)

nəfsin bütün arzularını, hırs və tamahkarlığı atmaq, içində Allah düşüncəsindən başqa heç nə saxlamamaqdır. Bütün ruhunu Allah sevgisinə bürüyüb, Allahdan başqa heç bir şeyə meyl və məhəbbəti qalmayınca, insan fəqirlik dərəcəsinə çatmış olur. Belə bir fəqirlik, mal sahibi olmağa mane deyil. Hətta deyilə bilər ki, səbr və riza ilə bərabər olmayan fəqirlik nöqsanlıdır. Belə bir fəqirliyin heç bir fəziləti yoxdur. İbn Atanın: “Sərvətinin haqqını verərək şükr edən zəngin, səbr edən fəqirdən yaxşıdır” dediyinə baxarsaq, səbr etməyən kasıbın vəziyyəti heç də ürək açan deyil.

Deyləminin rəvayət etdiyi bir hədisdə Hz. Peyğəmbər (s.ə.s): “*Çətinliklə qazandığını sadəqə vəərə bilən fəqir, ən fəzilətli şəxsdir*” -deyərək belə insanları qiymətləndirmişdir.

15. Zöhd: Allahdan başqa hər şeyi könüldən çıxarmaq; dəgər verməmək; nə varlığa sevinmək, nə də yoxluğa kədərlənməkdir. Allah ilə qani, Allah ilə əziz olmaqdır.

Təsəvvüfin ortaya çıxması ilə əlaqəli fəsildə, zöhdün, təsəvvüfin ilk şəkli olduğu və Quranda bir yerdə “zahid”²⁴⁰ məfhumundan istifadə olunduğu bildirilmiş və hədislərdəki zöhd mövzusu açıqlanmışdır. Buna görə burada sadəcə əxlaqi-təsəvvüfi bir məfhumdan bəhs edəcəyik.

Süfyan Səvri: “Zöhd əbə geymək və quru çörək yeməkdən ziyadə, arzuları tərək etməkdən ibarətdir”-deyir. Füzeyl b. İyad da: “Həqiqi zöhdün Allahın hökmünə rəam olmaqdan ibarət olduğunu, çox yemək, çox yuxu və boşboğazlığın qəlbi öldürəcəyindən” bəhs etməkdədir. Zöhd, Allah ilə bərabər olmağa mane olan hər şeydən uzaq durmaqdır.

Tərki-dünya, tərki-üqba, tərki-həsti, tərki-tərək. Mükəlləf olduğu ibadətdən daha da çox qulluq edənlərə abid deyildiyi kimi, dünyanın ziynət və bəzəyinə fikir vərəməyənlərə də zahid deyilir.

İnsanın arzuları sərhədsizdir. İnsan arzularına çataraq məmnun olduğu zaman, yeni arzular meydana çıxar. Belə ki, şair:

Ümüd cahandan da böyük, zövq isə məhdud;

Hər saniyəsi ömrün, əməl-əfza, ələm-əfzud.

beyti ilə əməlin əhəmiyyətindən bəhs edir. Zöhd isə arzuları tərək etmək, əməllərə sarılmaqdır.

²⁴⁰ Yusif, 12/20

İbrahim b. Ədhəm, “zöhd, haramı tərk xususunda fərz, şübhəli və halallarda fəzilətdir”-deyə buyurmuşdur. Bu tərifə görə zöhdü üç dərəcədə açıqlaya bilərik:

- a. Fərz olan zöhd, böyük-küçük bütün günahlardan çəkinməkdir,
- b. Şübhəliyə yaxınlaşmamaq, halaldan füzulini tərk etməkdir,
- c. Allahı təfəkkür etməyə mane olan şeyləri tərk etməkdir.

Əsilində zöhd, həzz və ləzzət verən şeyləri bütövlükdə tərk etmək deyil, onlara olan məhəbbətini azaltaraq və onlardan uzaqlaşaraq bu sevgisini qəlbinə soxmamaqdır. Nemət ardınca qaçmaq zöhd deyildir. Zöhd, ardınca qaçıb əsiri olmadan gələn sərvət və zənginliyi Allahın rəhmət və neməti olduğunu bilmək və ələmlərə ruzi verən Allaha lazım gələn şəkildə şükr etməkdir.

16. Qənaət: Qənaət əldə olanla keçinərək, Allahın verdiyinə səbir edib razı olmaqdır. Bir başqa ifadə ilə, çalışaraq bütün əməyini sərf etdikdən sonra, əldə edilənə razı olmaqdır. Allah, hər kəsin ruzisini bir yolla verir. Sənin ruzin nə isə, ancaq onu əldə edə bilərsən. Bu gün, nəyə sahib oldunsa ona şükür etməlisən. Zənginliyə sevinib, kasıblığa üzülmək qənaət deyildir.

Qənaət məfhumu, zöhd kimi Quranda ləfz olaraq deyil, məna olaraq vardır. Belə ki: “Kişi və qadın, hər kim inanaraq yaxşı bir iş görərsə, ona xoş bir həyat bəxş edirik.”(ən-Nəhl, 16/97) ayəsindəki “xoş həyat” (həyatən tayyibə) məfhumu bir çox müfəssir tərəfindən qənaət olaraq açıqlanmışdır.

Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s) “Müsəlman olub özünə yetəcək bir ruzi ilə dolanan şəxs nə xoşbəxtidir!”²⁴¹, “Qənaət bitməz mal, tükənməz bir xəzinədir.”²⁴² hədisləriylə, “Allahım, Məhəmməd ailəsinin ruzisini kifayət edəcək qədər et!”²⁴³ duası, qənaət məfhumunu izah etməkdədir. Məhəmməd b. Xəfif belə deyir: “Qənaət əldən çıxanın arxasınca baxmamaq, var olanla dolanmaqdır.”

17. İstiqamət: İstiqamət, düzgün və doğru hərəkət etmək, bir şeyin tam haqqını verərək yerinə yetirmək deməkdir. Qurandakı: “Elə isə əmr olunduğun kimi (istiqamət üzrə) dosdoğru ol, sən və sənə tabe olanlar həddi aşmayın. Çünki O, etdiklərinizi görməkdədir.”(Hud, 11/112) ayəsindən alınan istiqamət məfhumu, tuğyanın; yəni həddi aşmanın ziddidir. Bu ayədən bəhs edən Allah Rəsulu (s.ə.s):

²⁴¹ İbn Macə, Zöhd 4; Tirmizi, Zöhd 35

²⁴² Kənzül-ümməl, III, 780

²⁴³ Buxari, Rıqaq 17

“Hud surəsi məni qocaltdı.”²⁴⁴-deyə buyurmuşdur. Buna görə də istiqamət, ancaq Allah Rəsulu (s.ə.s) tərəfindən lazımı şəkildə yaşanan bir məqamdır. Belə ki, O: “Doğru olmağa çalışın; layiqli şəkildə doğru olmağa gücünüz yetməz.”²⁴⁵-deyə buyurub.

İstiqamət, təsəvvüfdə ümumiyyətlə kəramət ilə birlikdə işlənən və “quldan istənilən kəramət deyil, istiqamət olduğu” bildirilən bir məfhumdur. Belə ki, Əbu Əli Cüzcani demişdir ki: “İstiqamət sahibi ol, kəramət sahibi olmağa çalışma. Çünki kəraməti istəyən nəfsin, istiqaməti istəyən isə Rəbbindir.” İbn Ata: “İstiqamət qəlbi Allaha təxsis etməklə olur” deyir. Quşeyri, istiqamət kəramətin davamlılığını gərəkdirir; çünki istiqamət üzrə olanlara Allahın rəhmət nemətinin davamlı olacağı bu ayədə xəbər verilmişdir: **“Əgər istiqamət üzrə olarlarsa, Biz onları rəhmət suyumuzla sulayırıq.”**(əl-Cin, 72/161)

II. SEYR VƏ SÜLÜK MƏFHUMLARI

1. Seyr və Süluk: Lüğətdə “seyr” gəzmək, “sülûk” də yürümək və getmək mənasındadır. Təsəvvüf istilahında isə seyr, cəhalətdən elmə, pis və çirkin xasiyyətlərdən gözəl əxlaqa doğru hərəkət deməkdir. Süluk da, təsəvvüf yoluna girmiş adama Haqqa yaxınlaşmağa kömək edən əxlaqi hazırlıqdır. Bir başqa ifadə ilə seyr və süluk, təsəvvüf və təriqətə girən kimsənin mənəvi məqamlarını tamamlayıncaya qədər keçirdiyi məsafəyə verilən addır. Seyrin əvvəli süluk, sonu isə vusuldur.

Seyr və süluk bir-birinin ayrılmaz parçaları sayılır. Təsəvvüf yolunda “seyr” üçün sülukün vacibliyi, namaz üçün dəstamazın vacibliyi kimi hesab edilmişdir. Belə ki, dəstamazı olmayanın namazı yox deməkdirsə, sülukü olmayanın da seyri yox sayılır.

2. Şeyx-Mürşid: Şeyx, lüğətdə simasında yaşlılıq əlaməti üzə çıxan; yəni ən az əlli yaşı olan kimsə deməkdir. Cəmi şüyux və məşayix şəkilində gəlir.²⁴⁶ Təsəvvüf istilahında “teriqət piri, mürşid və üstad” mənasındadır.

Təkyə və təriqət şeyxi, mədrəsədəki müdərrisə bənzəyir, lakin vəzifəsi baxımından fərqlənir. Çünki müdərris dərs təqrir edər, şeyx isə özünə nisbət edən

²⁴⁴ Tirmizi, Təfsir Surə, 56

²⁴⁵ İbn Macə, Təharə 4

²⁴⁶ Bax: Âsım, *Kâmûs Tercemesi*, I, 547

salıklərə istedad və qabiliyyətlərinə görə mənəvi yüksəlişə çatdırmaq üçün rəhbərlik və öndərlik edər, faydalı və zərərli olanı göstərir, onların qəlblərinə şəriət bilgisini və Allah sevgisini yerləşdirməyə çalışır. Müdərrisin etdiyi iş nəzəri və şifahi, şeyxinki isə əməli və tətbiqidir.

Şeyx, müridlərinin bütün xüsusiyyətlərini və qabiliyyətlərini əsas götürərək, hər kəsə ayrı-ayrı yol göstərir. Şeyx müridin daxilindəki sərtliyi tədricən yox etməyə çalışır. Müridin təsilimiyyəti təmdirsə, tez zamanda yol alar, yetişər və “qəlb səhifəsinə” çatar. Şeyx-mürid münasibəti, ata övlad münasibəti kimidir. Çünki peyğəmbərlər, ümmətlərinə “ata” münasibətində olduğu kimi; peyğəmbərlərin vəkilləri və varisləri yerindəki şeyxlər də müridlərinə qarşı “ata” kimidirlər. Buna görə də təriqətlərdə, şeyx əvəzinə “dədə”, “baba” və “ata” terminlərindən də istifadə edirlər.

Şeyx kitab və sünnəni yaxşı bilən bir alim olmalıdır. Fəqət hər alim şeyx ola bilməz. Şeyx olan kimsənin kəmal sifətləri ilə əhatə olması, dünya və məqam sevgisindən keçmiş, az yemək, az yatmaq, az danışmaq və xəlvət kimi, riyazət və mücahidə, namaz, oruc və zikir kimi nafilə ibadətlərlə nəfsini təmizləmiş, Allah və Rəsulunun əxlaqla əxlaqlanmış bir kimsə olması gərəkdir. Şeyx, digər tərəfdən də Hz. Peyğəmbərə (s.ə.s) uzanan zəncirvari bir silsiləyə sahib olmalıdır.

Tərbiyə, yetişmiş şəxsiyyətlərin, insanların əskik və zəif tərəfləri üzərində etdiyi təmsili təsirin adıdır. Şeyxin bütün feil və davranışları bir-biri ilə ahəngli olmalıdır. Əgər belə deyilsə, verəcəyi dərsin heç bir təsiri olmaz. Mürşid və ya mürşidi kamil, təsəvvüfdə ümumiliklə şeyx ilə bir mənada işlədilmişdir. Mürşid həkimə bənzəyir. Həkim necə yanına gələn xəstəni xəstəliyinə, bədəninin gücünə və dözümlüyyətinə görə müayinə edərsə, mürşid də yanına gələn kimsələri, eyni şəkildə müayinə edir. Düşmənlə döyüşən əsgərin mövqeyi komandir tərəfindən çəkildiyi kimi, nəfs düşməniylə vuruşan müridin mücadilə yolu da mürşid tərəfindən təyin edilir.

Şeyx və mürşidlər, özlərinə müraciət edən müridləri, “məşrəb”lərinə görə “səyahət, söhbət və xəlvət” yollarından biri ilə irşad edirlər. Hər şeyx eyni zamanda bir mürşiddir. Haqqa çatmaq və Haqqın rızasına çatmaq, elm və kitab oxumaqla deyil, bir mürşidi-kamilə əl və könül verməklə olur.

3. Mürid və Salik: Mürid, lüğətdə “iradə edən, iradə sahibi”-deməkdir. İstilahda isə “iradəsini Haqqın və şeyxinin iradəsinə təsilim etmiş kimsə”-deməkdir. Hətta Əziz Mahmud Hüdai, müridi “gerçəkdə iradəsi olmayandır. Belə ki, hər

müridin muradı vardır; həqiqi müridin muradı da Allahdır ”- deyə bildirmişdir. Müridin qarşılığı olaraq bəzən ərəbcə “fağır”, farsca “dərviş” kəlmələri də işlədilir.

Müridin yolunda gedəcəyi bir şeyx və üstada ehtiyacı vardır. Çünki dünyada şeytanın gizli və açıq çox yolu vardır. Mürşidi olmayan müridi, şeytan öz yolundan azdıra bilər.

Mürşidinə təsilim olan kimsəyə mürid deyildiyi kimi, bu yolda məsafə qət edən müridə də “salik” deyilir. Təriqət və təsəvvüfdə süluk, elm ilə deyil hal ilədir. Təsəvvüfdə müridin mürşidsiz süluku mümkün görülməmişdir. Çünki insan nəfsi, ibadətlərini görərək özünü göstərmə meylinə çox yönəlir. İnsanın bu zəif tərəfi də ancaq bir mürşid vasitəsilə yox edilə bilər.

4. Beyət və İntisab: Lüğətdə beyət satmaq, satış icraatı deməkdir. Təsəvvüfdə müridliyə namizədin şeyxə və onun verəcəyi əmrlərə bağlı qalacağına söz verməsi deməkdir. İntisab, mübayəə, əhd, inabə, əl tutma və iqrar kimi terminlər də bu mənada işlənir. Təsəvvüfi anlayışda beyətin təməli Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s) İslama girmək istəyənlərdən, cihad və hicrət kimi mühüm fəaliyyətlərə qatılacaq səhabilərdən biət almasıdır. Quranda Hüdəybiyədə beyət edən səhabilərin Allah Rəsuluna (s.ə.s) olan beyətləri Allaha edilmiş beyət kimi tərif edilmişdir.²⁴⁷

Aralarında kiçik fərqlər olmaqla yanaşı bütün təriqətlərdə beyət etmənin qayəsi və ediliş şəkli demək olar ki, eynidir. Təriqətə girmək istəyən şəxs öncə öz məşrəbinə uyğun bir mürşid axtarar, qəlbinə yatan bir mürşid tapan kimi ona baş çəkər və istixarə edir. Şeyx də ona müraciət edən namizədin təriqətə girməyə əhil olub olmadığını araşdırar. Müsbət nəticə alındıqdan sonra beyət və intisab gerçəkləşər. Beyət əsnasında talib qüsullu bir şəkildə şeyxin hüzurunda diz çökər. Diz-dizə oturan şeyx və mürid namizədlə əl-ələ tutarlar. Şeyx talibə əvvəlcə bütün keçmiş günahlardan tövbə və istiğfar etməsini təlqin edir. Sonra üzərində olan Allah və qul haqlarını ödəməsini söyləyir. Mürid şeyxi dinlər və bunlara riayət edəcəyinə dair Allaha dına söz verər və Allahı Rəbb, Hz. Muhəmmədi (s.ə.s) peyğəmbər, Qurani rəhbər və şeyxini mürşid sayacağını ifadə edərək şeyxin ixvanı arasına qatılar və söhbətlərə davam edir. Beyət və əqd əsnasında bəzi təriqətlərdə xirqə, bəzilərinə isə sikkə geyindirilir. Beyət tam olaraq təsilimiyyət və bağlılıq ifadə etdiyindən onu pozmanın məsuliyyəti və vəbalı böyükdür. Beyət mürşidin qəlbindən müridin qəlbinə feyz cərəyanını təmin edir.

²⁴⁷ əl-Fəth, 48/10

Qadınların intisab və beyəti şeyxlə əl-ələ tutmadan, sözlü və ya yazılı olaraq edilir.

5. Səma və Ayin: Səma qulağa gələn sƏsiləri almaq, eşitmək və dinləmək mənasındadır. Şeir və İlahi dinləmək və bu dinləmə əsnasında vəcdə gələrək qeyri-adi hərəkətlər etməkdir.

Ayin isə adət, üsul və mərasim mənasına gəlib, təsəvvüfdə icrayi-zikrullah deməkdir. Cəm halda edilən təriqət zikrləri bu adla anılır. İcra etmə şəkillərinə görə hər təriqət ayininə ayrı bir ad verilmişdir. Mövləvi ayininə səma, Qadirlərinkinə dövrən, Rūfai və Sadilərinkinə zikri-qiyam, Xəlvətilərinkinə dərbə-əsmə, Nəqşilərinkinə xətmə-xacəgan, Yəsəvilərinkinə zikri-ərrə, Cəlvətilərinkinə nisfi-qiyam, Şazilərinkinə hadra deyilir.

İlk dövr sufiləri məclislərində Qurandan sonra gözəl sƏsilərdən Allah və Rəsulullah (s.ə.s) sevgisini xatırladan mənzum və ya mənsur parçalar dinləgərdilər. Nəgmə ilə oxunan bu parçalar məclisdəkilərə təsir edər, vəcd halının ortaya çıxmasına səbəb olurdu. Vəcd ilə meydana gələn sayha və nəre kimi hayqırışlarla bəzi ritmik hərəkətlərin edilməsi səmanı mübahisəli bir mövzu halına gətirmişdir. İmam Qəzali bu mövzuda orta yolu tutmağa çalışmışdır. “Ehya” adlı əsərində bu mövzuya geniş yer ayıraraq səmanın lehinə və əleyhindəki görüşləri müzakirə edib xülasə olaraq bu hökmə varmışdır. “Səma əgər bəhimi (heyvani və şəhəvi) arzuları oyandırarsa yasaq, bədii duyğuları hərəkətə gətirərsə mübah və halaldır.” İlk səma məclislərinin ilk sufilərindən Səriyy Səqati, Zünnun Misri və Cüneyd Bağdadi tərəfindən qurulduğu göstərilir. Cüneydə görə zikr “Ələst-bəzmi” ni, “qalü-bəla” aləmini xatırlamaq, səma da bu xitabı eşitmək və ya onu eşitmək üçün istifadə olunan vasitədir. Cüneyd və Zünnun Misri səmanı, yəni İlahi dinləməyi üç dərəcəyə ayırırlar. Avamm, zahid və xavassın səması. İlahi gözəlliklərdən xəbəri olmayan avama səma haram, riyazət və mücahidə əhli olan zahidlərə mübah, qəlblərin ihyası üçün ariflərin etdiyi səma isə müstəhsəndir. Əbu Nəsr Sərrac da belə bir üçlü təsnifatla üçüncü qrupda yer alan ariflərin səma anında Haqqın minlərlə təəllisinə məzhər olduqlarını bildirir. Mövlana Cəlaləddin Rumi: “Səmanın aşıqlərin qidası olduğunu, səma edən kimsənin səma anında mədəsini boş tutmasını, zira neyin içi boş və saf olduğu üçün açıqca inlədiyini” söyləyir.²⁴⁸

Səma nəfslə deyil, Allah üçün və Allah ilə olan ruhla icra edilir. Nəfslə zikr edib səma edənlər həqiqi zakirlər deyil. Əbdülqadir Geylani səmanın qəlb və ruhla ediləcəyini söyləyir. Sührəverdi isə səmanı diri bir qəlb, ölü bir nəfs ilə dinləmək

²⁴⁸ Risale-i Sipehsalar, 95

gərəkliyini, qəlbi ölü, nəfsi diri olanın səmasının caiz olmadığını bildirir. Səma və ayində zakir Məzkurda fani olmalıdır. Məhz Məzkurda fani olan zakir mənəvi zövqü dadar.

Səma məclisi üçün arif bir mürsidin əmin və ixlaslı bir zakirbaşının olması lazımdır. Zakirbaşı zikri idarə edərkən mürsid feyz və mənəvi həzzi əks edir.

Təsəvvüf klassikləri olaraq bilinən əsərlərin demək olar ki, hamısında səma üçün ayrı bir fəsil açılmış və səmanın hökmü üzərində münaqişə edilmişdir.

6. Söhbət: Söhbət, bərabər olmaq, dost olmaq mənasına gəlir. Peyğəmbər, mürsid, müəllimlə bərabər olmaq “söhbət” kəlməsiylə ifadə edilmişdir. İmanla Hz. Peyğəmbəri (s.ə.s) görən, onunla bərabər olan və bu imanla ölən kimsələrə verilən səhabə adı “söhbət” kökündəndir. Hz. Peyğəmbər (s.ə.s) əshabını söhbətlə yetişdirmişdir. Söhbətdə həm sözlü tədris, həm də davranış tədrisi vardır. Qurandakı: **“And olsun ki, Allah Rəsulu (s.ə.s) nda sizlər, Allahı və axirət gününü istəyənlər və Allahı çoxlu xatırlayanlar üçün gözəl bir nümunə (üsveyi-həsənə) vardır.”**(əl-Əhzab, 33/23) ayəsi də bunu xatırladır.

Bəşəri tədrisdə ən təsirli yol, nümunə olaraq edilən tədrisdir. *“Mömin möminin aynasıdır.”*²⁴⁹ hədisində ifadə edildiyi kimi, insanın gözəl xasiyyətli olması, əxlaqlı insanlarla bərabər olmasındandır. Qur’anda: **“Ey iman edənlər, Allahdan qorxun; sadıq və saleh kimsələrlə bərabər olun!”**(ət-Tövbə, 9/19) ayəsi, insanların yaxşılarla birlikdə olmasını əmr edərkən, (əl-Ənam, 6/68) ayəsi də, nəfsinə qarşı zalım və insana mənəvi çirkərlər bulaşdıracaq kimsələrlə çox yaxınlıq etməməyi əmr etməkdədir. İnsan, mübarizə aparmadan, riya, nifaq, qürur, həsəd, şöhrət sevdası, hakimiyyət arzusu kimi qəlbi qaraldacaq xislətlərdən qurtara bilməz.

Mövzuya Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s) *“Yaxşı insanlarla oturub-duran şəxsi müşu satan şəxslə dostluq edən, pis insanlarla oturub duran şəxsi də dəmirçi dükanında olana bənzədən”*²⁵⁰ hədisləri işığında təsəvvüfçülər söhbəti dörd dərəcədə mütaliə edirlər:

1. Şeyx və mürsid ilə söhbət, mürid üçün dərman kimidir.
2. İxvan ilə söhbət, vücudu bəsiləyən qida kimidir.
3. Fasiq və günahkarlarla söhbət, mikrob kimidir.

²⁴⁹ Əbu Davud, Ədəb, 49

²⁵⁰ Buxari, Zəbahi 31, Büyu 38; Müslim, Birr 146, Ədəb 16; İbn Hənbəl, Müsnəd, IV, 404, 405, 408

4. Kafir, mülhid və İslamı qəbul etdikdən sonra üz döndərənlərlə söhbət zəhər kimidir.

İnsan sosial bir varlıq olduğuna görə, fiziki ətrafdan da, sosial ətrafdan da təsirlənir. Bu gün, Kirlian fotoqrafçılığı sayəsində, hər kəsin ətrafında bir neçə aura işıqları olduğu kəşf edilmişdir. Bu işıqlar, insanın ətrafında bir təsir çevrəsi meydana gətirir. Qorxmuş və üzüntülü insanların yanında olanlar, o şəxsin bu halından təsirləndikləri kimi, sevinc və nəşə içində olanlar da ətrafındakıları təsirləndirirlər. Bu yöndən söhbət bir duygu alışverişidir. Belə ki, Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s) söhbətində hiss etdiyi həyacanı digər vaxtlarda hiss etmədiyini söyləyən Xanzalanın²⁵¹ vəziyyəti buna misaldır.

Mürşidlər Hz. Peyğəmbər (s.ə.s) in mənəvi varisləri olduğundan, onların xalqı irşadda söhbət üslubundan istifadə etmələri təbiidir. Ancaq söhbətlərdə diqqət ediləcək xüsüs, xasiyyət və fitrətlərin bir-birinə uyğun olmasıdır. Söhbət, söhbət xarici vaxtlarda insanda meydana gələn qəflət kimi pis xüsusiyyətləri təmizləyir və insanı ibadətlərdən həzz alacaq səviyyəyə çatdırır.

OXU MƏTNİ

«Həzrət Əbu Bəkr (r.a) bir gün Hanzala (r.a) ilə rastlaşdı. Onun vəziyyətini soruşdu. Hanzala (r.a) böyük bir həyacan və əndişə içində:

- Hanzala münafiq oldu, ey Siddiq!,-dedi.

Həzrət Əbu Bəkr:

- Sübhanallah! Bu necə sözdür?,-dedi.

Hanzala (r.a) sözlərinə belə davam etdi:

- Biz həzrət Peyğəmbərin söhbətində olarkən, O bizə cənnət və cəhənnəmi xatırladır, hətta, onları gözlə görürmüş kimi bir hala bürünürük. Rəsulullahın - səllallahu əleyhi və səlləm- hüzurundan çıxıb ailəmiz və dünyəvi işlərimizlə məşğul olmağa başlayanda isə eşitdiklərimizin çoxunu unuduruq (Onun söhbətindəki feyz və ruhaniyyətimizi qeyb edirik), dedi.

Həzrət Əbu Bəkr (r.a):

- Vallah, buna oxşar hallar bizdə də olur,-dedi.

²⁵¹ Bax: Müslim, Tövbə 12; Tirmizi, Qiyamə 19; İbn Hənbəl, IV, 346

Bundan sonra ikimiz də Rəsulullahın -səllallahu əleyhi və səlləm- yanına getdik və vəziyyəti ona danışdıq. Həzrət Peyğəmbər -səllallahu əleyhi və səlləm-:

- Canım qüdrət əlində olan Allaha and içirəm ki, mənim yanımdakı halınızı davamlı qoruyub, daimi zikr halında ola bilsəydiniz, yataqda yatarkən də, yollarda yeriyərkən də mələklər sizinlə söhbət edərdi. (Üç dəfə təkrar edərək): - Ey Hanzala! Bəzən elə, bəzən də belə olur!,-buyurdu». (Müslim, «Tövbə», 12)

7. Mücahidə və Riyazət: Mücahidə insanın nəfsinin arzularına, mənfi istəklərinə və şeytanın əsgərlərinə qarşı gəlib savaşmasıdır. Bu savaşın silahı ibadət, zikr, təsbeh və duadır. Riyazət, nəfsin və bədənin istəklərini kəsərək onu, ən aşağı səviyyəyə endirmək və ona çətin gələn şeyləri etdirmək və az yeməklə mədəni boş buraxaraq nəfsi təzkiyə etməkdir.

Mücahidəyə, “nəfs ilə cihad” və ya “cihadi əkbər” də deyilir. Nəfs ilə cihad, düşmənlə cihaddan daha çətinidir. Çünki görünməyən düşmənin şərindən qorunmaq, görünən düşmənin şərindən qorunmaq qədər asan deyildir. Buna görə Hz. Peyğəmbər (s.ə.s) nəfs mücahidəsini “böyük cihad” olaraq adlandırmışdır.²⁵² Allah təalanın : “Bizim uğrumuzda mücahidə edənləri yollarımıza çatdırarıq”(əl-Ənkəbut, 29/69) ayəsi bir baxıma bu mənəvi cihaddan bəhs etməkdədir.

Belə ki, Əbu Əli Dəqqaq “Xaricini mücahidə ilə bəzəyənin daxilini Allah müşahidə ilə gözəlləşdirər” kəlamını bu ayə ilə əlaqələndirərək, başlanğıcda mücahidə sahibi olmayan insanın, bu yolda işıq ucu belə görməyəcəyini bəyan etmişdir.

Mücahidə və riyazət bir-birinə yaxın mənalar ifadə edən iki termindir. Mücahidə nəfsi yaxşılığa məcbur etmək, riyazət də nəfsi bu işə alışdırmağa çalışmaqdır. İşin başı mücahidə, davamı riyazət, sonu da müşahidədir. Müşahidə nəfsin istədiklərini yox edib, daima onun arzu etdiyinin tərsini etməkdir. Nəfsin iki sifəti var:

- a. Həva və həvəsilərinə dalmaq
- b. İbadət və itaətlərdən istifadə etmək

Nəfs, həva və həvəsilərin arxasınca qaçmaq istəyəncə “təqva” ilə düzəlir, ibadət və itaətlərdə tənbellik göstərincə istədiyinin tərsi etdirilir.

²⁵² Bax: Kəşfül-xəfa, II, 424 (1362)

Riyazət Əsilində çətin bir işdir. Canını dişinə sıxmaqdır. Ancaq təbib; yəni mənəvi həkim sayılan şeyx, mütəxəssis olub, yolun incəliklərini bilirsə, məcburiyyətlər asanlaşır.

Mürid, başlanğıcda tam ixlas sahibi olmaya bilər. İnsanlıq halı olaraq özündə mövcud olan bir neçə zəif xüsusiyyətləri müxtəlif metodlarla islah edilir. Riyazətdə təcridlik əsasdır. Riyazət qaydaları birdən tətbiq edilsə və daha sonra edilməsi lazım olanlar əvvəlcədən etdirilsə, müridin nizamı pozula bilər. Nəfs təzkiyəsinə qovuşmaq üçün edilən mücahidə və riyazətin, ümumiyyətlə qəbul edilən görüşə görə, üç əsası vardır: Aclıq və az yemək, az yatmaq, az danışmaq. Bunlara bəzən xəlvət və ya üzlət deyilən çilə və ərbain də əlavə edilməkdədir.

a. Aclıq və az yemək: İnsan nəfsini azdıran şeylərin başında yemə-içmədə həddi tanımamaq gəlir. Yemək və içməkdən başqa nemət bilməyənin elmi az, sıxıntısı çox olur. Çünki yemək-içməyə məhkum olanlar bitki, şəhvetin əmrində olanlar heyvan, elm və irfan əmrində olanlar isə insan məsələsində görünür. Bu səbəbdən insanın məqsədi, bəşəri duyğuları hərəkətə gətirən yemə və içmə ardınca qaçmaq deyil, ülvə duyğulara köməkçi olacaq qədər yeməkdir. Belə ki, Quranda: “Yeyin, için, israf etməyin. Çünki Allah israf edənləri sevməz.” (əl-Əraf, 7/31) - deyə buyrulur. Kafirlərin yeməyə daha çox aludə olmaları heyvanlara bənzədilir: “Kafirlər, dünyada zövq dalınca qaçarlar və heyvanlar kimi yeyib içərlər.” (Mühəmməd, 47/12) Bu səbəbdən təsəvvüfçülər, yeməyin insanın özünü gəzdirəcək qədər olmasını, insanın gəzdirmək məcburiyyətində qalacağı bir dərəcəyə çatmamasını şərt qoşarlar. Azgınlığın və üsyanın ümumiyyətlə toxluqdan qaynaqlandığını, Firon və Qarunun üsyanının toxluq səbəbiylə olduğunu bildirirlər.

Həz. Peyğəmbər (s.ə.s) və əshabının aclıq və oruca olan yüksək meyli, təsəvvüf və təriqət əhlinin bu mövzuda dəlili olmuşdur. Belə ki, Peyğəmbərimiz (s.ə.s): “İnsan oğlu qarnından daha pis bir qab doldurmamışdır. İnsana belini düzəldəcək bir neçə loxma yetər.”²⁵³-deyə buyurmuşdur.

b. Az yatmaq: Quranda gecə isti yatağından qalxıb Rəbblərinə qorxu və ümidlə dua edənlərlə,²⁵⁴ səhər vaxtlarında yatmayıb istiğfar ilə məşgul olanlar²⁵⁵ və gecənin çox az vaxtında yatıb səhər tezdən istiğfar edənlər təriflənməkdə, uzun

²⁵³ Tirmizi, Zöhd 48

²⁵⁴ Bax: əs-Səcdə, 32/16

²⁵⁵ Ali-İmrân, 3/17

gecələrdə təsbeh,²⁵⁶ və gecə təhəccüd namazı əmr edilməkdədir.²⁵⁷ Ancaq burdakı gecə namazı, Hz. Peyğəmbər (s.ə.s) haqqında vacib, ümməti haqqında müəkkəd sünnədir.

Az yatmaq, Allaha dönüşün ifadəsidir. Çünki yuxu, orqanları təmbəlləşdirir. Az yatmaq qəlbi aydınladır, nurlandırır. Az yatmaq, aclıq və az yemək nəticəsində əldə edilir. Çünki tox qarın, yuxunu artırır. Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s) gəlmiş və keçmiş bütün günahlarının bağışlandığı²⁵⁸ Quran diliylə xəbər verilmiş olmasına baxmayaraq, gecə az yatıb, qalan zamanı ibadətlə keçirməsi və bunu şükr edən bir qul olaraq etdiyini ifadə etməsi düşündürücüdür. Təsəvvüfçülər, yemək və yatmağın zərurət miqdarı olması sayəsində qeyb sirlərinin açıla biləcəyini bildirməkdədirlər. Belə ki, abidlərin vəsiflə sayılarkən: “Ölməyəcək qədər yemək, taqət verəcək qədər yatmaq, zərurət olmadıqca danışmamaq”-deyə ifadə edilməkdədir.

İrfan əhli, az yemək və az içməklə bədəndəki faydasız şeyləri atır; az yatmaqla, həm bədənə, həm ruhuna rahatlıq verir. Təbii ki, bunda ölçü, vücudun dincəlməsinə yetəcək bir miqdarda istirahət etməkdir. Yoxsa vücuda əziyyət olacaq bir yuxusuzluq deyil.

c. Az danışmaq: Danışmaq insanın tərəzisi; çoxu ziyan azı da dəyanət ifadəsidir. Az danışmaq eyib olmadığı kimi, belələrinin hörməti də çox olur. Çox danışmaq isə utandırıcı və üz qızardıcıdır. Dilini qoruyan pisliklərdən qurtulur. Lazımsız yerə danışmaq şəxsin eyblərini üzə çıxarar, mənliyini alçaltdır. Dilini qoruyub qəlbini danışdıranın, günahları az, qəlbi də rahat olur. Bu mövzuda bir sıra ayə və hədislər mövcuddur. Belə ki, ayələrdə; “Mən Rəhman olan Allaha söz verdim. Bu gün heç bir şəxslə qətiyyən heç nə danışmayacağam.”(Məryəm, 19/26) -deyə buyrulduğu kimi, hədislərdə də “Susan qurtulmuşdur...”²⁵⁹, “İki dodağı ilə iki ayağı arasındakına zəmanət verənə cənnəti təmin edirəm”²⁶⁰-deyə buyrulur. Tirmizinin rəvayətinə görə Üqbə b. Amr, Rəsuli Əkrəmə qurtuluşun çarəsini soruşduğu zaman bu cavabı almışdı: “Dilini qoru evin geniş olsun, günah və xətalarına ağla!”²⁶¹

²⁵⁶ əl-İnsan, 76/26

²⁵⁷ əl-İsra, 17/79

²⁵⁸ əl-Fəth, 48/1

²⁵⁹ Tirmizi, Qiyamə 50

²⁶⁰ Buxari, Hüdud 19

²⁶¹ Buxari, Hüdud 19

Allah insana iki qulaq, bir ağız verdiyinə görə, insanın iki dəfə dinləyib bir dəfə söyləməsi əsasdır. Quranın ilk əmri “oxu” olduğuna görə, danışmaq deyil, elmə sarılmaq lazımdır. Mövlana “Məsnəvi”sində “dinlə” deyə başlayır, çünki insanın danışmaqdan çox dinləməyə ehtiyacı var.

8. Xəlvətə çəkilmək: Xəlvət, lüğətdə yalnız qalmaq, sevgili ilə baş-baş qalmaq deməkdir. Təsəvvüf terminologiyasında, təriqətə girən bir müridin müəyyən bir zamandan sonra şeyxinin əmrilə insanlardan uzaqlaşaraq, təkyələrin çiləxana deyilən xüsusi bir yerində inziva həyatı yaşaması, özünü Haqqa verməsidir. Xəlvətin qayəsi qəlbəki başqa şeyləri çıxarmaqdır. Haqqın saysız nemətlərini düşünüb, özündən getməkdir.

Xəlvətlə üzlət eyni mənalı kəlmələrdir. Ancaq üzlət daha ümumi, xəlvət isə daha dar mənalıdır. Üzlətdə müddəti və səbəbi müəyyən olmayan bir tənhalıq və xalqdan uzaqlaşmaq vardır. Xəlvətdəki yalnızlıq isə müddətlidir. Bir başqa ifadə ilə üzlət, maddi varlıq olaraq insanlar arasından uzaqlaşmaqdır.

Çilə farsca “çihil” (qırx) kəlməsindən alınmış, ərəbcə “ərbəin” mənası olan və “xəlvət” mənasında işlədilən təsəvvüfi bir termindir.

İnsandakı pis vərdişlərin mənbəyi sayılan nəfsin tərbiyə və təzkiyə edilməsi mövzusunda müraciət olunan riyazət və cəhd yollarından biri də “çilə” və “ərbəin” deyilən xəlvət üsuludur. Xəlvət təriqətdə müridin müəyyən bir zamandan sonra şeyxin nəzarətində tənha, qaranlıq bir yerə çəkilərək az yemək, az yatmaq surətilə davamlı ibadətlə məşğul olmasıdır. Təriqətlərə görə bunun müddəti 3, 40, və ya 1001 gündür. Ən uyğun müddət 40 gündür.

Xəlvət və çilənin qırx gün olmasının, təsəvvüfçülərə görə Qur'an və Sünnədən bir çox istinad nöqtələri vardır. Belə ki, Xucviri “Kəşfül-məhcub” adlı əsərində bu qırx günlük müddətin Musa (ə.s) ilə əlaqəli bu ayətə istinad etdiyini söyləyir: “Musa ilə otuz gecə (məna ibadət etməsi üçün) sözləşdik və bu otuz gecəyə o əlavə olaraq on gecə də əlavə etdi.” (əl-Əraf, 7/142) Sührəverdi isə bu ayətdən başqa bu hədisi də çilə üçün dəlil olaraq götürür: “Qırx gün Allah üçün iklasla əməl edən kimsənin qəlbindən dilinə doğru hikmət bulaqları axar.”²⁶² Təsəvvüfçülərdən bəziləri çilə və xəlvət ilə Peyğəmbərimizin (s.ə.s), peyğəmbərliyinə təsadüf edən günlərdə Hira-Nur dağındakı həyatı arasında bir əlaqə qurmağa çalışmışdılar. Çilə və xəlvət ilə etikaf arasında da müəyyən bənzərliklər vardır. Xəlvət və çilə, riyazət və mücahidə ilə sıx əlaqəli olduğuna görə çiləsini səyahətlə tamamlayan və ömrünü çilə ilə keçirən təsəvvüfçülər az deyildir.

²⁶² Bax: Kəşfül-xəfa, II, 224 (2361)

Təsəvvüfi mənbələrdə də xəlvət və çiləyə ilk dövrlərdən etibarən yer verilmiş, Qəzali və digər təsəvvüfçülər, üzlət və xəlvətin fayda və zərərləri mövzusunı böyük dəqiqliklə təsbit etməyə çalışmışlar. Qəzali, xəlvət və üzlət sayəsində şəxsin dilə dair bəlalardan uzaqlaşacağını, qəlbın riya kimi mənəvi xəstəliklərdən uzaqlaşacağını və Allaha yaxınlığın ortaya çıxacağını göstərmişdir.

Təriqətlərin təşəkkülündən sonrakı dövrdə qələmə alınan Sührəverdinin “Avarifül-məarif” adlı əsərində xəlvət və çiləyə geniş yer verilmiş, onların şərtləri və ədəbləri təsbit edilmişdir.

Sührəverdidən sonra müxtəlif təriqət şeyxlərinin yazdıqları əsərlərdə çilə və xəlvətə dair verilən məlumatlar, ümumiyyətlə bu əsərdən alınmadır. Sadəcə fərqli təriqətlərin dəyişik bəzi tətbiqatları zamanla ortaya çıxmışdır. Məsələn Mövləvilər çiləni “riza” kəlməsinin əbcəd hesabı ilə uyğun gələn sayını əsas alaraq 1001 gün olaraq qəbul etmişlər. Çilə bütün təriqətlərdə şeyxin nəzarəti ilə və müəyyən şərtlərə əməl etməklə icra edilir. Şərtlərin yerinə yetirilməməsi halında çilə pozulmuş olur. Buna “çilə qırmaq” deyilir. Çilə qıranlara da “çilə qırğını” deyilir. Şeyxin ömrilə çiləyə girən və icazəsiz təkyədən ayrılmadan 1001 günlük müddəti tamamlayanlara “çilə çıxardı”-deyir və “dədə” ünvanı verirdilər. Çilə əsasında mürid şeyxi tərəfindən çox imtahanlardan keçərək nəfsi tərbiyə etməyə çalışır. Çilə ilə eyni mənalı olan xəlvətin başqa mənası da “xəlvət dər əncümən” dir.

9. Cəlvət və ya Xəlvət Dər-Əncümən: Cəlvət, lüğətdə bir kimsənin vətəninə və ailəsindən uzaq düşməsi; qılınc və ayna kimi şeylərin pasının silinməsi, parlaşdırılması; bir şeyin ortaya çıxması, zahir olması mənasındadır. Təsəvvüf is-tilahında isə “xalqdan uzaqlaşaraq tənhada Həqq ilə baş-başa qalmaq”-demək olan xəlvətin ziddidir. Cəlvət, qulun İlahi sifətlərlə və gözəl xasiyyətlərlə bəzənərək xəlvətdən çıxıb xalqın arasına qarışması deməkdir. Xəlvət və cəlvətin təsəvvüf mənasında işlədilməsi, İbn Arabidən sonradır. Ondan əvvəlki qaynaqlarda “xəlvət” mənasına az rast gəlinirsə də, cəlvət mənasına çox rast gəlmək mümkündür.

Xəlvət və cəlvət, təsəvvüfi bir məqam olaraq Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s) həyatından alınmışdır. Belə ki, Onun Hira mağarasındakı, peyğəmbərlikdən əvvəlki həyatı xəlvət, nübüvvətlə başlayan və xalqın içində keçən ondan sonrakı həyatı, cəlvətdir. Bu mənasıyla bütün peyğəmbərlərin, böyük vəlilərin həyatında xəlvət və cəlvəti görmək mümkündür. Ancaq məşrəb yönündən bəzilərinə xəlvət, bəzilərinə cəlvət halı üstündür. Bu məşrəb fərqliliyi səbəbiylə bu iki mənə, iki ayrı təriqətin (Xəlvətiyyə və Cəlvətiyyə) adı olmuşdur. Başqa bir ifadəyə görə cəlvət,

qəlbdən pisliliklərin silinməsi, könül aynasının parladılması və İlahi nurun qəlbi təmizləməsidir. Bu hala çatmaq üçün, xəlvət həyatı yaşayaraq insanın pisliliklərdən təmizlənməsi və qəlbini, nəfsinin əsiri olmaqdan qurtarmaq lazımdır. Nəfsin pislilikləri yox olaraq yaxşı xasiyyət və sifətlərlə bəzəyəncə, onun xalqın arasına qarışması lazımdır.

“Salah olmadan islah olmaz.” Xəlvət salah üçündür. Salah gerçəkləşincə başqalarının islah yolu açılır. Bu da gizli durmaqla deyil, xalqa qarışmaq və hal yansıması yoluyla gerçəkləşir. Cəlvət sözü, Nəqşibəndilərdə “Xəlvət dər-əncümən” olaraq ifadə edilmişdir: “Xalq içində, ancaq tək başına” və ya “Əl işdə könül Yarda”-deməkdir. Bu məqama çatanlar, iç dünyalarındakı fırtınaları sakitləşdirmiş, nəfsini mütməin etmiş kimsələr olduqlarından, xalq ilə məşğuliyyətləri, dünya işləriylə maraqlanmaları, onların Həqq ilə olan bağlarını qoparmaz. Könülləri bir iç işıqlandırması kimi daima Rəblərindən gələn bir nurla parıldayar; qəbləri belə bir kamala çatdıran ixlas əhli kimsələrin sözləri, feillərinin tərənnümü və aynasıdır. Dillərindən tökülən, qəblərindən doğan hikmət bulağının damlaları, ya da selidir. Onlar, danışdıqları zaman hikmət söyləyərlər. Belələrinin xəlvəti, cəlvətə tərcih etməsi düzgün olmaz. Amma, nəfs canavarına sahib ola bilməyən və onun zərərinin başqalarına keçməsinə qarşı dura bilməyəndə də tövsiyə ediləcək olan, hər halda cəlvət deyil, xəlvətdir; nəfsi həbs etməkdir.

10. Arif: Arif, fikirləşərək, işin sonunu düşünərək və təcrübə ilə bilgi sahibi olan deməkdir. Alim, mütləq elm və bilgi sahibidir. Arif, mərifət əhlidir, mərifət isə təqva və doğru yol nəticəsində hasil olan bir bilgidir. “Arif” kəlməsi yerinə bəzən “agah” kəlməsi də işlədilir. Arif hər yerdə Haqqın min-bir təcəllisini müşahidə edə bilən bir şəxsdir. Belə ki, Mimsad Dinəvəri, “Arifə görə kainat bir güzgüdən ibarətdir. Ona baxdığında Haqqın təcəllisini müşahidə edər”- demişdir.

Mərifət əhli olan arif də, kəşflərində xətaya düşə bilər, çünki o da insandır. Günahsız olan ancaq peyğəmbərlərdir. Arif və sufilərin kəşflərindəki xətası müctəhidlərin ictihadındakı xətaya düşməsi qədər təbiidir.

Əbu Türab Nəxşəbi, arifi, “heç bir şeydən təsirlənib pozulmayan, hər şeyin özündən saflıq qazanan adam”-kimi göstərmişdir. Əbu Bəkr Kəttaniyə görə arif: “Haqqın əmirlərinə uyğun əməllər edib, hal və hərəkətlərində İlahi əmr və qadağalara Əsila müxalifət etməyən, daima Allahı zikr edən şəxsdir.”

Arifin ən önəmli sifəti istiqamətdir. Belə ki, Məhəmməd b. Fəzl, “Arifin hər

şeydən əvvəl, varlığı bütün gözəllikləri tamamlayan, yoxluğu da hər cür əksiklik və günahın səbəbi olan istiqamətə çatması gərəkdir.”-deyir.²⁶³

11. Vəli-Vəlayət: Vəli, lüğətdə düşmənin ziddidir. Allaha dost və ya Allah üçün dost olan adam deməkdir. Təsəvvüf termini olaraq:

a. “Feil” vəznində və ismi-məful mənasında “Allahın qoruduğu kimsədir.” Belə ki, Qur’anda: “O bütün salih qullara vəlilik edir (istiqamətləndirir.)”(əl-Əraf, 7/196) -deyə buyrulur.

b. Yenə “feil” qəlibində ismi-fail mənasında “Allaha itaət və ibadət işini öhdəsinə alan adam”-deməkdir. “Allah iman məsuliyyəti daşıyanların vəlisidir.”(əl-Bəqərə, 2/257)

Vəlayət vəlinin sifətidir. İki cür vəlayət vardır: Vəlayəti-ammə, vəlayəti-xassa.

a. Vəlayəti-ammə: Şəriətin fərz və vacib dərəcəsidəki əmrlərini yerinə yetirmək üçün çalışmaq və cəhd göstərmək hallarına deyilir. Bunu etmək hər mükəlləf mömin üçün zəruri bir işdir. Bu səbəbdən cəhd edib çalışan möminlər bunun əhatəsinə girir.

b. Vəlayəti-xassa: Fərz və vacib əməllərdə önə getməklə birlikdə, Quranın zikr və təfəkkür mövzusunda əmrlərinə sarılaraq, ayaq üstə, oturaraq və yanları üzərində yatdıqlarında belə zikr və fikir aydınlığına çatmış, bütün ibadətlərində “ehsan” deyilən Allahı görürmüşcəsinə qulluq şüuruna çatmış adamların halıdır.

Salik, dində kəmalın zirvəsinə çatmağa can atan kimsədir. Təsəvvüfdə bunun müxtəlif yolları vardır. “Vəlayətullah” adlı əsərində İmam Şövqani, vəlayətə açılan yolun şərtlərini belə sıralamaqdadır:

a. Sağlam bir inanc və təsilimiyyət,

b. Fərzləri yerinə yetirib qadağalardan çəkinmək. Əmr və qadağalar, zahiri və batini olmak üzrə iki cürdür. Zahiri əmrlər, namaz, oruc, həcc, zəkat və bənzərləri; zahiri qadağalar, içki, qumar, zina; batini fərz və əmrlər isə ixlas, sidq, əmanət, tövbə və səbir; batini və mənəvi qadağalar, riya, suizən, qiybət, kimi şeylərdir.²⁶⁴

c. Fərzləri yerinə yetirib, sonra nafilələrə davam etmək, qulu Haqqa yaxınlaşdırır. Belə ki, bir qüdsi hədisdə: “Qulum Mənə nafilələrlə yaxınlaşır, hətta

²⁶³ əl-Luma, s. 37

²⁶⁴ Şövqani, *Vəlayətullah vət-tariq ileyha*, (nəşr, İbrahim Hilal) Qahirə ts., s. 350-405

Mən onun görən gözü, tutan əli, eşidən qulağı, yeriyan ayağı olaram.”²⁶⁵-deyə buyrulmuşdur. Nafilələr; namaz, oruc, həcc, zəkat, zikr, səlatü-səlam və təsbeh kimi ibadətlərdir. Nafilə olan ibadətin eynisi fərzlərdə də olmalıdır, əgər belə olmazsa bidət olur.

Vəli Allah ilə məşğul olan, Onu arzu edib, Ona çatmağa çalışandır. Hədisi-şərifdə ifadə olunan kimi “üzlərini görmək insana Allahı xatırladan” kimsələrdəndir.²⁶⁶

B. TƏHƏQQÜQƏ DAİR MƏFHUMLAR

Təsəvvüfin təhəqqüq miqdarının, təsəvvüfdə seyrü-süluk nəticəsində əldə edilən hal olduğunu və bu halla əldə edilən bilgilərin təcrübi bilgilər hesab edildiyini daha öncə qeyd etmişdik. Təhəqqüq miqdarında əldə edilən bilgilər və duyğular, ümumiyyətlə vəhbidir. Təbii ki, bütün təsəvvüfi məqamların əvvəli bir müddət sonra vəhbi olur; yəni Allahdan vergi verilir. Bu mənəvi hallar da, ümumiyyətlə ya qəlbi, ya vicdani duyğulardan, ya da mərifət və bilgidən ibarət olur. Bu baxımdan biz təhəqqüq məfhumlarını qəlbi və vicdani olanlar, elm və mərifətə dair olanlar olmaq üzrə iki bölməyə ayırdıq. İndi bu təsnifə görə, klassik təsəvvüf kitablarımızda ümumiyyətlə “əhval” cümləsindən olaraq dəğərləndirilən bu xüsusiyyətlərin əsaslarını izah etməyə çalışacağıq:

I- QƏLBİ VƏ VİCDANİ OLANLAR

1. Vəcd və İstiğraq: Eşq və iştiaq sərxoşluğu ilə özündən getmək, yüksək həyəcan kimi mənalar ifadə edən vəcd, Allahdan gələn təcəllidir. Yüksək bir coşqu halıdır. Vəcd, ilk mənbələrdə “fəqd” ilə birlikdə istifadə edilmişdir. Vəcd tapmaq, fəqd itirməkdir. Bu iki haldan biri gəlincə o biri gedər. Vəcd ümumiyyətlə üç dərəcədir: Təvacüd, vəcd və vücud.

Təvacüd, qulun istəgərək, hətta bəzən özünü məcbur edərək vəcd halını yaşamasıdır. Belə bir vəcd arayışının bəzisi məqbul, bəzisi də məzmun sayılmışdır. Məqbul olan vəcd, riyadan uzaq olaraq insanın vəcd halına çatmaq üçün özünü məcbur etməsidir. Belə ki, Hz. Peyğəmbər (s.ə.s): “Quran oxuyarkən ağla-

²⁶⁵ Buxari, Riqaq 38

²⁶⁶ İbn Macə, Zöhd,4

yıb vəcdə çatmayanların özlərini bu halı yaşamaları üçün məcbur etmələrini”-tövsiyə etmişdir.²⁶⁷

Təvacüd, insanın qəlbində olan kəsvəti yox etmək üçün ağlayıb, sızlayaraq icra edilən bir ibadətdir. Vəcd isə Haqqın min bir təcəllisini müşahidə edə bilən kimsənin məhəbbət nəticəsində, daxilində fərəhlənməsi və o halın verdiyi zövq ilə özünü itirməsidir. Həqiqi vəcd yüksək dərəcədə Allah sevgisindən, iradə səhlamlığından və Allah eşqindən meydana gəlir. Bu cür vəcdə məcburiyyət yoxdur və o hər an özünü göstərə bilər. Qur'an oxunarkən vəcdə gəlməyib, başqa şeylərlə vəcdə gələn Allaha deyil, məxluqa tutqun sayılır. Çünki Quran, Rəblərindən qorxanların Quranı ürpərərək vəcdlə oxuyacaqlarını xəbər verir: **“Rəblərindən qorxanların dəriləri ondan ürpəşir. Sonra dəriləri də, qəlbləri də Allahın zikriylə yumuşalar.”**(əz-Zumər, 39/23), **“Həqiqi möminlər ancaq o kimsələrdir ki, Allah anıldığı vaxt qəlbləri ürpəşər.”**(əl-Ənfal, 8/2)

Hz. Peyğəmbər (s.ə.s) və əshabının həyatında vəcd halının nümunələri olduqca çoxdur. Belə ki, Abdullah b. Məsud bir gün Nisa surəsini oxuyarkən: **“Hər ümmətdən bir şahid gətirdiyimiz, səni də onların üzərinə şahid tutduğumuz zaman halları necə olacaq?”**(ən-Nisa, 4/41) ayəsinə çatdığında Peyğəmbərimizin (s.ə.s) gözləri doldu və **“Bəsdir, ey Abdallah!”**²⁶⁸-deyə buyurdu.

Namaz qılarkən Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s) sinəsindən qazan qaynamasına bənzər tərzdə coşqulu səslər çıxdığı, əzab ayələrində ağlayıb, müjdə və dua ayələrində sevinclə dolduğu rəvayət edilir. Əshabdan və Tabiundən Quran ayələrini dinlərkən vəcdə gələnlər də vardır. Bəzi insanlar vəcdlə mənəvi səyahət edər, bəziləri ağlayar, bəziləri də özündən gedərdi. Bütün bunlar vəcdin fitri və məşru olduğunu göstərən rəvayətlərdir.

Təsəvvüf ədəbiyyatında vəcdin üst dərəcəsi sayılan vücud, vəcd halını idrakdan sonra meydana gələn, Haqqı taparaq bəşəri sifətlərin yox olması deməkdir. Çünki həqiqət sultanının zühuruyla bəşəri sifətlər yox olur. Vücud əhli üçün sahv və mahv halı vardır. Sahv, Haqda baqi olmaq, mahv da Haqda fani olmaqdır.

İstiğraq, vəcdin üst dərəcəsi olan vücudla yaxın mənalar ifadə edir. Bu Sevgiliyə tamaşa edərkən İlahi sevginin təsiri ilə salikin özündən getməsi, maddi aləmdən xəbərsiz hala gəlməsidir. İstiğraq halında olan bir salik, suya, atılaraq (suyun içinə) batıb qeyb olan daş kimidir. Salik, İlahi məhəbbət və vəhdət deryasında müstəğraq olmuşdur.

²⁶⁷ Bax: Təbərani, *əl-Mucəmmul-kəbir*, Bağdad 1978, thk. Hamdi Əbdülməcrid əs-Sələfi, II, 398

²⁶⁸ Buxari, *Fəzailül-Quran*, 33

2. Cəzbə: Bir şeyi çəkmək, dartmaq mənalarına gələn cəzbə, təsəvvüfdə Haqqın qulu özünə çəkməsindən meydana gələn bir haldır. Cəzbə, Allahın qula eh-sanı olduğundan, qulun bu halı seçməsi əlində deyildir. Allahın, sevdiyi qulu, qəl-bindən pərdəni qaldıraraq, heç bir əmək sərf etmədən, yaxın nuru ilə asan bir şəkildə mənəvi məqamlara yüksəltməsidir. Belə bir cəzbə, qulda istiqamət və ibadət arzu-sunu meydana gətirərək bəla və müsibətlərə səbir etmə gücü verir. Qul, ruhi cəzbə ilə həqiqətin qaynağını tapır. Allahından başqa hər şeyi unudaraq özünü itirir, qul-luğundan xəbərsiz hala gəlir, vəcd və istiğraq halını yaşayır. Cəzbə, xalq arasında ağlın başdan getməsi mənasına gələn cinnətlə eyni mənada işlədilsə də bu səhvdir. Cəzbə başqa, cinnət başqadır. Məczub ilə məcnun da fərqli məfhumlardır.

Sufilər Qurandakı **“Allah istədiyini özünə tərəf çəkər.”**(əş-Şura, 42/13) ayəsini və bəzi əsərlərdə hədis kimi qeyd edilən *“Allahın qula olan cəzbəsi, iki cahan xalqının əməllərinə bərabərdir.”*²⁶⁹ cümləsini cəzbəyə dəlil olaraq göstərirlər.

Haqqın qulu özünə tərəf çəkməsi cəzbə, bu cəzbəylə qulun Allaha yönəl-məsi isə eşqdır. Belə ki, təsəvvüfçülərə görə, Hz. Peyğəmbəri (s.ə.s) öldürməyə gedərkən eşitdiyi Quran sayəsində imana gələn Hz. Ömər halıyla, padişahlığı dövründə ova gedib ovladığı ovdan üç dəfə ardı-ardına: “Sən bunun üçün mü ya-radıldın?” səsinə eşidib sultanlığı tərk edən İbrahim b. Ədhəmin tövbəsi cəzbəyə nümunədir. Belə bir cəzbəyə tutulanlara, Allah təala daxili hallarını göstərərək, onları nəfs və dünyadan uzaqlaşdırar, zəti İlahisinə yaxınlaşdırar. Bu mənasıyla cəzbə, peyğəmbərlərin və vəlilərin sifətidir; qabiliyyət və istedad işidir; “qəlbi-səlim”ə qovuşmada bir yoldur. Yunis, *“Cəzbəyi-eşq olmayınca neyləsin şeyxim məni”* -deyərkən buna işarət etmək istəmişdir.

OXU MƏTNİ

İbrahim bin Əthəm əvvəllər Bəlxdə səltənət və dəbdəbəyə düşkün olan bir hökmdar idi. Onun bu düşkünlükdən xilas olub, axirətini də qazanması üçün dövrün arif və sufileri tez-tez ona ibrətli xəbərdarlıqlar edirdilər. Belə ki, məşhur bir rəvayətə görə, bir gecə sarayının damında əcaib səsilər eşitmiş, yatmamış və maraqla soruşmuşdu:

²⁶⁹ Bax: Kəşfül-xəfa, I, 332 (1069)

- Orada nə edirsiniz?

Qəribə bir cavab verildi:

- Dəvəimizi itirdik. Onu axtarıyıq.

İbrahim bin Ədhəm qəzəbləndi:

- Damda dəvə axtararlar?

Bu dəfə eşitdiyi cavab isə mənalı və ibrətli idi:

- Ey İbrahim! Damda dəvə axtarmağın mümkün olmadığını bilirsən, ancaq niyə bu yaşadığın dünyəvi təntənə və dəbdəbə içində əbədi səadəti axtarmağın mümkün olmadığını düşünmürsən?

Başqa ibrətli xəbərdarlıqlarla müqayisədə bu sözlər İbrahim bin Ədhəmə bir xeyli təsir etdi. Ancaq bir müddət sonra bu xəbərdarlığı da unutduğuna görə, onun halında hər hansı bir dəyişiklik olmadı. Günlər gəlib keçirdi. Bir gün İbrahim bin Ədhəm ətrafında olan insanlarla birlikdə ceyran ovuna getdi. Bir müddət ətrafında olan insanlardan ayrıldı. O yaxşı bir ov axtarırdı. Birdən qulağına «Oyan!» deyə bir səs gəldi. Bir şey anlamadı. Eyni səs bir daha təkrar olundu. Sonra bu səs daha tez-tez eşidilməyə başlandı. Sonra hər tərəfdən eyni səsiləri eşitdi. Səsilər ona belə deyirdi:

- Ölüm səni oyandırmadan sən özüən oyan!

İbrahim bin Ədhəm həm çaşdı, həm də qorxdı. Ancaq bu zaman qarşısına gözəl bir ceyran çıxdı. İbrahim bin Ədhəm bu nazlı heyvanı ovlamaq eşqinə düşdü. Bir az öncə eşitdiyi sözləri unutdu, bir ox çıxartdı və yayına qoydu, nişan aldı. Oxu atmaq istəyirdik ki, nazlı ceyran gözlərini İbrahim bin Ədhəmə zilləyib dilə gəldi:

- Ey İbrahim! Rəhman olan Allah məni ovlamaq üçün səni yaratdı?

İbrahim bin Ədhəm titrədi. Gözləri yaşardı, atından düşdü, səcdəyə qapandı, tövbə etdi və uca Allaha belə yalvardı:

- Ey lütf və kərəmi sonsuz olan Allahım! Mənim vəziyyətimə nəzər sal! Çoxdandır dəbdəbə içində ömür nəfəsilərimi zay edirəm... Ey Allahım! Lütfünlə könlümü yu, qəlbimdə Sənin sevgindən başqa bir şey saxlama!».

Artıq İbrahim bin Ədhəmin gözləri başqa bir aləmə açılmış, o ilahi bir iqlimin seyrinə dalmışdı. Bu gözəl tamaşa onda olan başqa gözəllik anlayışlarını tamamilə yox etmişdi. Artıq hər səhər ehtişamla geydiyi səltənət paltarları və ona

qürur verən Bəlx sultanlığı onun könlündə bütün dəbdəbəsinə, bəzəyini, önəmini itirdi. Onun gözlərində bu şeylər iyrənc görünməyə başladı.

Bu halət içində gözləri tövbə yaşları ilə nəmli, ürəyi peşmanlıq atəşi ilə yanıq olan İbrahim bin Ədhəm səhralara üz tutdu. Bir az getmişdi ki, bir çobanla rastlaşdı. Dərhal onun yanına getdi və öz paltarlarını ona verib, onun paltarlarını özünə götürdü. Bu zaman könlündə böyük bir rahatlıq hiss etdi. Çoban bu vəziyyəti görüb çaşmışdı. O, belə düşünürdü: «Yəqin padşahımız aqlını itirib». Ancaq İbrahim bin Ədhəm aqlını itirməmiş, əksinə, aqlı başına gəlmişdi. O, ceyran ovuna çıxmış, ancaq uca Allah onu bu ceyran vasitəsilə oyandırmışdı...

Dünya ilə axirətdən birini seçmək məsələsi ortaya çıxanda axirəti seçənlər əbədiyyət sultanı olaraq sonsuz mükafatlar qazanırlar. Ancaq dünyanı seçənlər bu aləmdə zahirən sultan olsalar da, Əsilində, əbədi aləmin əllərinə heç bir şey keçməyəcək olan dilənçiləri kimidirlər. Bu siri anlayan İbrahim bin Ədhəm öz islahının ancaq hökmdarlıqdan imtina etməklə mümkün olduğunu görəndə o, bu fədakarlığı etdi və bir əbədiyyət sultanı oldu. Onun qarşısına çıxan xəbərdaredici səbəblər isə, müəyyən mənada könlündə olan ixlas və səmimiyyət cövhərinin bir bərəkətidir. Daha doğrusu, onun könül halı ilahi iqlimə doğru addım atdıracaq səbəblərin qarşısına çıxmasına və Haqqın uca təcəllilərinə nail olmasına, sultanlığı tərk etmək kimi böyük bir fədakarlığın onun üçün asanlaşdırılmasına və nəhayət, bir anın içində saysız-hesabsız ehşanlara qovuşmasına vəsilə olmuşdur. Bu halı şair çox gözəl ifadə etmişdir:

Hak teccelli eyleyince her işi asan eder,

Halk eder esbabını, bir lahzada ihsan eder.

3. Eşq və Məhəbbət: Eşq kəlməsinin Əsili “ışk” dır. Işk sarmaşiq deməkdir. Sarmaşiq necə ki, sarıldığı yeri işğal edirsə, eşq də girdiyi qəlbi və vücudu eləcə işğal etdiyi üçün, şiddətli sevgiyə “eşq” deyilmişdir.

Təsəvvüfçülərə görə məşhur olan “Mən gizli bir xəzinə idim. Bilinməyi istədim, məxluqatı yaratdım.”²⁷⁰ şəklindəki “kənzi-məxfi” hədisinin dəlalətinə görə, məhəbbət başlanğıcda Haqdan zühur etmiş və bütün aləmin icadına səbəb olmuşdur. Belə ki, “Allah onları, onlar da Allahı sevərlər.”(əl-Maidə, 5/54) ayəsində də məhəbbətin əvvəlcə Haqdan zühur etdiyi bildirilir. Təsəvvüfçülərə görə, aləmlər

²⁷⁰ *Kəşfül-xəfa*, II, 132 (2016)

içində eşqdən məhrum olan bir zərrə belə yoxdur. Fəqət hər varlığın eşqi öz istedad və qabiliyyətinə görədir. Nəfsə qalib gəlmək üçün ən qısa yol, eşq yoludur.

Təsəvvüfçülər eşqi, “məcazi” və “həqiqi” olmaq üzərə iki növdə izah edirlər.

Məcəzi eşq, müvəqqəti varlıqlardan birini sevməkdir. Şəhvətsiz, İlahi və həqiqi eşqə götürən bir körpü olmaq şərtiylə, belə bir eşq də xoş qarşılanmışdır. Belə ki, “Tər-təmiz bir eşqlə birinə aşiq olan və bu eşqini açıqlamaya belə cəsarət edə bilmədən bu sevgiylə ölən, şəhid olaraq ölmüş sayılır.”²⁷¹ hədisi buna dəlil olaraq göstərilir. Hər insanda həqiqi eşqə qabiliyyət olmaya bilər. Bu baxımdan məcazi eşq, həqiqi eşq üçün bir vasitəçi xüsusiyyət olaraq əhəmiyyət kəsb edir. Ancaq gözəlliyi və ondan qaynaqlanan eşqi, İlahi qaynağa bağlamasını bilmə-yənlərin eşqi, təbii eşqdir. Məşru sərhədlərin qorunması şərtiylə bu da keçərlidir. Məcəzi eşqin təbii olandan fərqi, kamilləşdirici bir xüsusiyyətə malik olmasıdır. Həqiqi eşq Mütləq varlığı; yəni Allahı sevməkdir. Haqdan başqa hər şeydən əl çəkməkdir. Həqiqi eşqə çatan özündən getmiş, fənafillaha çatmışdır.

Sufilər eşqin təməlini “məhəbbət” olaraq ifadə edirlər. Məhəbbət insan kön-lünün ləzzət aldığı şeyə meyl etməsi deməkdir. İnsanın meyl və sevgisinə təsir edən dörd səbəb vardır:

a. İnsanın ilk sevdiyi şey özüdür. Buna görə də insan, əzalarının sağlam olmasını, mal, övlad, qohum və dostlarını da sevar.

b. İnsanı sevgiyə hazırlayan başqa bir səbəb də “ehsan”dır. Çünki insan eh-sanın quludur. İnsan özünə faydası olmasa belə, ehsan ilə şöhrət tapanları da sevar.

c. Əşyanı, onlarda olan gözəllik səbəbiylə sevmək və onlarda təcəlli edən hüsnü görməkdir.

d. Varlıqlar arasındakı münasibət və bənzərlik də sevgi səbəbidir. İnsan, əsil mənşəyinə maraq və sevgi hiss edər. “Allahın insanı Rəhman surətində yaratdığını”²⁷² bildirən hədis ilə “Allahın əxlaqla əxlaqlanma” tələqqisi bunu təyid edər.

Allah sevgisinin qəlbə yerləşməsinin iki yolu vardır:

a. Nəfsin başqa şeylərə meyl etməsini və arzuları azaldaraq könlədən masiva sevgisini çıxarmaqla olur. Xüsusilə də riyazət və mücahidə ilə gerçəkləşir. Qurandakı: “Allah təala insan oğlunun sinəsində iki qəlb yaratmamışdır.”(əl-

²⁷¹ *Kəşfül-xəfa*, II, 262 (2538)

²⁷² Buxari, İstizan 1; Müslim, Birr 11

Əhzab 33/4) ayəsi, könüldə iki növ sevginin olmayacağını ifadə edir. Çünki sevginin kamalı, qəlbin bütün varlığıyla Allahı sevməsidir. Hər sevən sevdiyinə bağlıdır və insanın sevdiyi və bağlandığı şey, onun mabud bildiyi şey ola bilər. Belə ki: “Nəfsani həvəsini tanrılaşdıranı görmürsənmi?” (əl-Furqan, 25/43) ayəsiylə Təbərinin rəvayət etdiyi: “Yer üzündə Allahı ən çox qəzəbləndirən büt, həva və həvəsidir.”²⁷³ hədisi buna nümunədir. Allah sevgisini insanın qəlbində zəiflədən səbəblərin birincisi dünya sevgisidir.

b. İbadət və itaətlə mərifəti artırmaq. Mərifətin insan qəlbini hər tərəfli əhatə etməsi insanda məhəbbət meydana gətirir. Bunun yolu, nafilə ibadət və itaətlərlə ruhu gücləndirməkdir. Bu yolla əldə edilən məhəbbət, torpağı təmizlədikdən sonra toxum əkməyə bənzəyir. Belə ki, Qurandakı: “Allah necə bir təmsil etdi görmədinmi? Xoş bir kəlməni (yəni tövhid kəlməsini) kökü yerdə, budaqları göydə olan bir ağaca bənzətdi” (İbrahim, 14/24) ayəsi iman toxumunun, ibadət, itaət və əxlaq ilə qol-budaq atıb, meyvə verəcəyini ifadə edir.

4. Xof və Rəca: Xof qorxu, rəca isə ümid deməkdir. İmanın səhhətinin şərtlərindən biri də, iman qorxu və ümid arasında olmasıdır. Xof və rəca, hal, bilgi və icraatdan meydana gəlir. Gələcəyə aid bir şey insanın ağılna gəlib qəlbinə yerləşdiyində, bu xoşa gəlməyən bir şeyə buna xof, xoşa gələn və arzulanan bir şeyə ona da rəca deyilir. Xof və rəcanın üst dərəcəsinə qəbz və bəst deyilir. Qəbz və bəstin də üst dərəcəsinə heybət və üns deyilir. Bir başqa ifadə ilə rəca, insanın iradəsində olan hər şeyi xatırladıqdan sonra bəyəndiyi şeyi gözləməsidir.

Xof, salıqın Qurandakı: “Allahdan gerçək mənada qorxanlar ancaq alimlərdir.” (Fətir, 35/28) ayəsinin mənasını başa düşməklə əldə etdiyi bir duyğudur. Rəca isə Haqqın fəzl və ehsanını görərək və Quranın saydığı nemətləri hiss edib bilərək, Allahın savab və rəhmətindən ümidvar olmaqdır. Xof, mərifətdəndir. Zöhd, səbir və tövbə xofdan qaynaqlanır. Zöhd və tövbə insanda sidq və ixlas duyğularını inşa edər, insanı zikr və təfəkkürə yönəldər. Zikr və təfəkkürə davam isə məhəbbəti təmin edər. Avamın səhih bir mərifətdən qaynaqlanmayan, Allahın əzab və cəzasından qorxmaq mənasındakı xofu ilə, insanı ümitsizliyə sövq edəcək yüksək qorxu məqbul sayılmamışdır. Təriflənən və bəyənilən xof, qulu günaha düşməkdən çəkindirən, itaətə təşviq edən kamil xofdur. Sufilər, Haqqın fəzl və ehsanından ümidvar olaraq edilən ibadəti, əzabından qorxaraq edilən ibadətdən üstün görürlər. Çünki ümidvar olmaq sevgiyə daha yaxındır.

²⁷³ Əbu Xəcər Bisiyuni, *Mövsua ətrafil-hədis*, I, 40

5. Qəbz və Bəst: Qəbz və bəst, xof və rəcadan sonra meydana gəlir. Qəbz daralmaq, bəst genişlənmək və fərahlamaq deməkdir. “Allah həm sıxar (qəbz), həm də açar (bəst)”(əl-Bəqərə, 2/245) ayəsindəki, qəbz və bəstdə bu mənə vardır. Qəbz, cəzası olan mənəvi bir halın qəlbə hiss edilməsilə meydana çıxır. Mükafat ümidiylə salikin könlündə meydana gələn fərahlıq da bəstdir.

6. Heybət və Üns: Heybət və üns, qəbz və bəstdən yüksək olan iki mənəvi haldır. Heybət qəbz, üns də bəstin yuxarı dərəcəsidir. Heybət, qorxu və hörmət hislərini oyadan bir haldır. Üns isə öyrəşmək və yaxınlaşmaq, Allahın camalını düşünərək qəlbə fərahlanmaqdır. Üns halı qalib olanın arzusu, xəlvət və yalqızlıqdır. Belə ki, İbrahim b. Ədhəmə “Hardan gəlirsən?” deyər soruşulduğunda “Allah ilə ünsiyyətdən gəlirəm.”-cavabını vermişdir. Ünsiyyətin əlaməti, xalq arasına qarışıb onlarla danışib gülməkdən bezmək və zikrin zövqünə varmaqdır.

Heybət Haqqa yaxınlığın meydana gətirdiyi qorxu hissidir. Onun yaxınlığından məhrum olma qorxusudur. Heybət, calal müşahidəsini tamaşa, üns isə İlahi camalı seyr etməkdən həzz almaqdır. Ünsün ən aşağı dərəcəsi, salikin atəşə atılsa, üzünə qılıncla vurulsa belə yaşadığı dərin ruhi həzzlər səbəbiylə bunu hiss etməməsidir. Belə ki, Hz. İbrahimin atəşə atıldığı zamanki halı buna misaldır.

Üns ayrıca aşiqin sevgisində səmimi olması, rəsmiliyin ortadan qalxması halıdır. Belə ki, Quranda halları danışılan peyğəmbərlərdən Hz. İbrahimin: “Ya Rəbbi, mənə ölüləri necə dirildəcəyini göstər!”(əl-Bəqərə, 2/260) duası ilə, Hz. Musanın (a. s.) “Mənə özünü göstər!”(əl-Əraf, 7/143) duası buna nümunədir.

7. Qeybət və Hüzur: Qeybət özündən getmə, özünü itirmək: hüzur, hazır olmaq, hüzurda olmaq deməkdir. Salikin Haqqdan gələn feyz və təcəllilərin çoxluğu və qüvvəti ilə ətrafından və özündən xəbərsiz hala gəlməsidir. Xalqdan və özündən qaib olan Haqq ilə hazır olur, onun hüzurunda olur. Haqqdan qeybət halına gələn isə, xalq və nəfs ilə hazır olur. Hüzur və qeybət izafi məfhumlar olduğundan, lüğəti mənasıyla bir-birinin ziddi olduqları halda eyni mənada işlədilə bilərlər. Çünki insanlara görə qeybət halında olan Haqqın hüzurundadır. Haqq ilə hazır olan, insanlara nisbətə qeybətdədir.

Qeybət halı, Haqq tərəfindən meydana gəlir; yəni mükaşəfədən doğar. Hal əhlinin bu qeybətləri salikdə müxtəlif vəziyyətlər meydana gətirə biləcəyi kimi, fərqliliklər də göstərə bilər.

Hüzur Haqq ilə hazır olmaqdır. Hüzur tamamilən salikin xalqdan yox olması

şəklində olarsa bu hüzur, qeybətlə birlikdə kəmalını tapmış sayılır. Qeybət halının ortadan qalxması, xalq ilə hüzur tapmağa səbəb olur; Xalq ilə hüzur, Haqqdan qəfləti meydana gətirir.

Züleyxanın misirli qadınları imtihan üçün əllərinə bıçaq və alma verərək yanlarına Yusifi çağırması, qadınların da Yusifin gözəlliyi qarşısında çaşıb əllərini kəsmələri,²⁷⁴ “qeybət”ə misal olaraq zikr edilməkdədir.

8. Məhv və İsbət: Məhv, silmək və yox etməkdir. İsbət isə var olmaq, ortaya qoymaqdır. Bir şeyin izi qalmayacaq şəkildə ortadan qalxması məhvdir. Haqq-Təala mənəvi dərəcələri yüksək olan qullarını özünə çəkər və nəfslərini yox edərək onlara mənəvi bir dərəcə bəxş edər.

Salikin alışqanlıqlarından gələn pis xüsusiyyət və sifətlərini dəyişdirməsi məhv, onun yerinə ibadət və itaət etməsi isbatdır. Pis xasiyyətlərini dəyişdirərək yerinə yaxşılarını qoyan, məhv və isbatı gerçəkləşdirmiş olur. Məhv, qulun fellərinin Haqqın fellərində fani olmasıdır. İsbət, vüslat hallarını gerçəkləşdirməkdir. Qurandakı “Allah istədiyini məhv, istədiyini də isbat edər.”(ər-Rəd, 13/39) ayəsi məhv və isbatın müsnədi sayılmışdır.

Məhv, qəlbədən zəllənin, könüldən qəflətin məhviylə; isbat da könüldə Haqqın yerləşməsiylə kamala çatır.

9. Səkr və səhv: Səkr, sərxoşluq və özündən getmə halı, səhv isə ayıqlıq və ağı başında olma halıdır. Səkr, güclü bir təcəlli ilə qulun özündən gedib ruhi zövqlərə dalmasıdır. Ümumiyyətlə vəcd əhlinin sifəti olaraq bilinən səkr, qeybət halına bənzəməklə bərabər, bəzən qeybətdən də irəli dərəcədə ola bilər. Səkr, salikin camal təcəllisinə tamaşa etdiyi zaman meydana gəlir. Səkr halındakı salik bəzən şəri hökmlərə zidd sözlər işlədə bilər. Təsəvvüf tarixində səkr halını səhvdən üstün sayaraq bir məktəb yaradan Bəyazid Bistamidir. “Tayfuriyyə” adıyla tanınan bu təsəvvüfi cərəyanın ən bariz xüsusiyyəti, onun daşqın, coşqun və vəcdli bir hərəkət halında olmasıdır. Türk təsəvvüfinün Mövlana və Yunis kimi təmsilçiləri bu məktəbdən hesab edilə bilərlər. Səkr halında olan sufilerin söylədikləri və bəzən şəri hökmlərə zidd olan sözlərə “şətahet” və ya “şəthiyyət” deyilir. İlahi eşq və camal təcəllisi ilə məst olan sufilər, özlərini Quranda keçən “şərab-i təhur” ilə məst sayırlar. “Rəbləri onlara tərtəmiz bir şərab təqdim etməkdədir.”(əl-İnsan, 76/21) Vəcd halına çatmağa çalışanın halına təvacüd deyildiyi kimi, səkr halına çatmağa çalışanın halına da “təsakür” deyilir.

²⁷⁴ Bax: Yusif, 12/31

Səkrin ziddi olan səhv, mənəvi sərxoşluqdan ayılmaq mənası daşıdığı kimi, eyni zamanda belə bir sərxoşluğa düşmədən daim ayıq olmaq, təmkin, hüsur və şüur halında olmaq mənası da daşıyır. Təsəvvüf tarixində “səkr və cəzbə” ağırlıqlı məktəbin təmsilçisi Bəyazid olduğu kimi; Cüneyd Bağdadi də səhv, təmkin və hüsur halının təmsilçisi sayılmışdır. Cüneyd və onun yolunda gedən sufilər, bağırmağa qədər varan cəzbə və səkr ehtiva edən davranışlara qarşı çıxmışlar, şət-hiyyələrdən uzaq durmuşdurlar. Təsəvvüf tarixində hər iki anlayışın təmsilçiləri daim xüsusi yer tutmuşdur.

10. Fəna və Bəqa: Fəna, yoxluq, heçlik və müvəqqəti olmaqdır. Bəqa isə qalıcı və daimi olmaqdır. Fəna, çirkin sifətlərin yox olması, bəqa da gözəl sifətlərin qalmasıdır. Çirkin feilləri tərk edən kimsənin şəhəvi və nəfsani arzuları fani olmuş, ixlas və hüsnü niyyət baqi qalmış olur. Dünyadan qəlbi rabitəni qoparan kimsənin qəlbi, dünya sevgisindən fani olmuş deməkdir. Dünya sevgisi və çirkin xislətlər fani olduğu zaman fütüvvət və doğruluq baqi qalır.

Fəna, qulun fəaliyyət şüurunu itirməsi, “əbd” in yerinə fail olaraq Allahın keçməsidir. Qulun feilini görməməsi deyə də ifadə edə biləcəyimiz bu halda, qulun yerinə Allah qaim olur; Allah görər, duyar və tutar. Bu surətlə “Mən qulumu sevincə onun görən gözü, tutan əli, yeriyan ayağı olaram.”²⁷⁵ hədisi-qüdsisi gerçəkləşmiş olur. Qul Allah ilə o qədər məşğul olur ki, nəhayət qul “mənlik” şüurunu itirir. “O” şüurunun yerinə Allah keçər. Bu hal zikrlə əldə edilərsə buna: “əl-fəna fil-məzkur”; məhəbbətlə əldə edilərsə “əl-fəna fil-məhbub” deyilir. Fənanın ən yüksək dərəcəsi “fəna ənil-fəna”dır. Bu da fəna halına çatma şüurundan da fani olmaqdır (Fəna əndər-fəna). Fəna halındakı qul, bəzi bəşəri sifətlərdən xilas ola bilsə də, bəşəriyyət sifətindən tamamilən çıxma bilməz. Belə bir iddia xətalıdır və küfrü gərəkdir.

Fəna Allaha yaxınlaşmağın (təqərrüb) ən irəli dərəcələrindən biridir. Fənanın irəli dərəcəsi cəmdir. Fənaya erən qulun yerinə həmişə Allah keçdiyi üçün, fani olmaq, tamamilə yox olmaq, heçə qarışmaq deyildir.

Fəna və bəqa məfhumlarından ən geniş şəkildə istifadə edən sufinin Əbu Səid Hərraz olduğu qəbul edilir. Belə ki, Hərraz fənanı, “dünya və axirət həzlərinin qəlbdən getməsi, yalnız Allahın rızasının yerləşməsi”, bəqanı da “Allahdan başqa hər şeyin qəlbdən silinməsi” olaraq tərif etmişdir. Bəyazid və Cüneyd kimi sufilərin də fəna və bəqa məfhumlarından istifadə etdikləri məlumdur.

²⁷⁵ Buxari, Rıqaq 38

Bütün kainat, var olmaq üçün Allahdan feyz aldığından, “fəna fillah” bir cüzün küll içinə qovuşması kimi vəsf olundu. Damla necə dənizə qarışır və gözlə görül-məz hala gəlirsə, sufi də eləcə Allah içində və ya küll içində qeyb olmaq istəyir. Elə bu səbəbdən Fəridüddin Attar, fəna yerinə, “istiğraq” terminini işlətməmişdir.

Qəlbi fani olmuş kimsə, İlahi feillərin təcəllilərinə vasil olar. Vəhdət dənizinə qərq olan salik, o dənizdən başqa bir şey görə bilməz, özünü bu dənizin damlası olaraq görər.

Təsəvvüfdə fəna məfhumu, müxtəlif yönərdən təsnif edilmişdir:

a. Fənai-yi-zat: Bir kimsənin özünü yox qəbul etməsi, özündə varlıq görməməsi, həqiqi varlığın Allah olduğunu düşünməsidir.

b. Fənaiyi sifət: İnsanın bəşəri sifətlərdən sıyrılmasıdır.

c. Fənaiyi-feil: Qulun feil və hərəkətlərində şüursuz olmasıdır. Bu səbəbdən təsəvvüf kitablarında fəna, fəqr kəlməsi ilə bərabər və eyni mənada işlədilmişdir.

Fənanın bir də seyru- süluk əsnasında təlim müddətinə görə sıralanan növləri vardır. Fəna fil-ixvan, fəna fiş-şeyx, fəna fir-Rəsul və fəna fillah.

a. Fəna fil-ixvan: Təriqətdə qardaşlıq sevgisini könülə yerləşdirib ixvanın arzu və istəklərini öz arzu və istəklərinin önünə keçirməkdir.

b. Fəna fiş-şeyx: Salikin şəxsi iradə və arzularını şeyxinin arzu və iradəsində yox etməsi, öz arzu və iradəsinin yerinə şeyxinin arzu və iradəsini qoymasındadır.

c. Fəna fir-Rəsul: Salikin şeyxində fənanı yaşadığından sonra Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s) şəxsində sevgi və eşqlə əriməsi, onun şəxsiyyətində fani olması, Rəsulallahın sifət və əxlaqını mənimsəyib onlarla bəzənməsidir.

d. Fəna fillah: Salikin öz sifət və vəsflərindən sıyrıb Allahın sifətləriylə bəzənməsidir. Allah da fani olmanın ardından Allahda baqi olma halı zühur edir. Bəqa, bir növ insanın özünün ətrafındakı xalqı və əşyanı görməməsi halıdır. Nəf-sindən fani olan insan Haqq ilə baqi olar. Allah da fani olan da yenə Onunla baqi olar. Belə ki, Bursalı İsmayıl Haqqı: “Fəna, şəkil və mərasimin zəti əhədiyyətdə tamamilə əriyib yox olmasıdır. Bu surətlə qul, öz feil və hərəkətini görməz, Haqq ilə qaim olduğunun şüuruna çatır.” demişdir. Bəzi sufilər, bəqanın peyğəmbərlərə aid bir məqam olduğunu, fəna və bəqanın dünya zövqlərinə bağlanmamaq və Haqqə məhəbbətin davamını təmin etməkdən ibarət olduğunu söyləmişdirlər.

11. Cəm və Fərq: Cəm, hər şeyin Allahdan olduğunu bilərək xalqı yox, Xalığı görməkdir. Cəm, diqqət və iradəni bir nöqtəyə toplamaq deməkdir. Cəm, fərq (və ya təfriqə) ilə birlikdə işlədilir. Xucviri, “cəm və fərq” anlayışının təmsilcisi Əbül-Abbəs Qasım Səyyari (ö.342/953) olduğunu və bu görüşün tərəfdarlarına buna görə Səyyariyyə adının verildiyini bildirir.

Əbu Səid Xərraza görə cəm, Allahın qullarında özünü icad etməsidir. Özü onlar üçün var olduğuna görə, onların varlıqlarını yox etməsidir. Yaxın halı insanı Allahla cəm edir. Elm isə varlığını Allahdan ayıraraq ona qulluğunu göstərir (fərq). Buna görə bəzi sufilər Qurandakı “Allah özündən başqa ilah olmadığına şahidlik etdi.”(Ali-İmran, 3/18) ayəsini cəmə, davamındakı “Mələklər və elm sahibləri” qismini də fərqə dəlil sayırlar.

Cəm dağınıq bir halda olan maraq və diqqəti bir nöqtədə toplamaqdır. Buna görə, diqqət və marağını Allahda cəm edən, zikrində yalnız Allah deyər, başqa bir şey görməz. Maraq və diqqətini Allahın xaricindəki varlıqlara çevirən isə, yaradılanlardan başqa bir şey görməz.

Başqa bir tərifi görə cəm qeyri-adi işlər olarsa, fərq də qeyri-adidir. Bu tərifi görə möcüzə və kəramətlər cəm, yaradılanların gördüyü işlər fərqdır. Yaradılanların gördüyü işləri Yaradana bağlamaqla, Yaradanın işlərini yaratdıqlarına nisbət etmək arasında fərq vardır. Biri Allaha təzim, xalqı və özünü kiçiltməkdir. Digəri isə varlıq və böyüklük iddiasıdır. Bir kimsədən, insanların işlərinə bənzəməyən qeyri-adi bir iş və hadisə baş verərsə, onu edən Allahdır. Atəşə atılan İbrahimin (ə.s.) yanmaması, quyuya atılan Yusifin xilas olması kimi. Cənabı Allah, Hz. Peyğəmbərin qeybət halındakı işlərini özünə bağlamaqla və “Atdığı zaman sən atmadın, Allah atdı.”(əl-Ənfal, 8/17) -deyə buyurmuşdur. Cəm ilə fərq, ışıq ilə qaranlığın bir-birini təqib etməsi kimi, daima bir-birini izləgər, cəm halı ortaya çıxınca fərq yox olur. Fərq zahir olunca cəm zail olur. Birinin varlığı digərinin yoxluğudur. Saliq üçün hər ikisi də zəruridir. Çünki fərq olmayınca qulluq, cəm olmayınca da Haqqı bilmə (mərifət) gerçəkləşməz. Buna görə Fatihə surəsindəki “Ancaq sənə qulluq edərik” ifadəsi fərqi, “ancaq səndən yardım diləgərik” ifadəsi də cəmə işarət edir. Fərqi olmayan cəm zındıqlıq, cəmi olmayan fərq də ətalət olaraq qəbul edilmiş, cəm və fərqi birlikdə olması halı Əsil tövhid şəklində yozulmuşdur. Cəmin ən yuxarı dərəcəsi, cəmə-cəmdir.

Fərq qulluq sifətiylə Haqqı və xalqı ayrı-ayrı varlıqlar olaraq görməkdir. Təfriqə ilə eyni mənalı olan fərq, cəm ilə birlikdə işlədilir. Düşüncə və arzuların da-

ğınıq bir halda olması (təfriqeyi-xətir) demək olan fərq, qulun iradə və qeyrətiylə bağlı olan ibadət və çalışma kimi mövzuları əhatə edər.

Nəsrəbadi, salikin fərq məqamında Haqqın sifətlərinə, cəm məqamında zatına nəzər etdiyini söyləyir. Cəm mərifətdə, fərq isə məqam və hal ilə bağlı mövzularda olur.

Haqq Təalanın yaratdıqlarını öz elm və iradəsində toplaması cəm, növlərə ayıraraq onlara vücud verməsi fərqdır. Var olma sırasında Haqqın zatının varlıqlarda zahir olaraq vəhdətdə kəsretin meydana gəlməsi “fərqül-cəm” adını alır. Bu da xalq aləminə enən ruhun Haqqın zatından uzaq düşməsi və Haqqın zatının izzət pərdəsiylə pərdələnməsi səbəbiylə, Qədim ilə hədisin ayrı-ayrı varlıqlar olaraq görülməsi şəklində olur.

II. MƏRİFƏT VƏ BİLGİ MƏFHUMLARI

1. Mərifət və İrfan: Mərifət; tanımaq, aşinalıq və elm deməkdir. Ancaq elm ilə mərifət arasında fərq vardır. Mərifət, yaşayaraq, görərək, dadaraq, təcrübə ilə əldə edilən elmdir. Mənbəyi də qəlb, ruh, sir, ilham və kəşfdır. Elmin mənbəyi isə ağıl, duyğu orqanları, nəzər və nəqildir. Zahirî elm sahiblərinə alim, batini və qəlbi bilik və mərifət sahibi olanlara arif deyilir. Elm daha geniş, mərifət isə xüsusidir. Mərifət, ilham surətiylə Allah, Allahın sifətləri, felləri, qeyb aləmi haqqında əldə edilən bilikdir (Mərifəti-İlahiyyə). Bu çür biliklərin sahiblərinə “arif-billah” (Allahla bilən) deyilməsi, biliklərinin Haqqdan gəlməsindəndir. Belə ki, Quşeyri: “Salik öncə Haqqı, Onun sifət, isim və felləriylə tanıyır. Sonra ibadət, qulluq ilə nəfsini təmizlə əgərək Haqqa yaxınlaşır. O zaman, Haqq da ona özünü tanıdır, beləcə Haqq, qulun “Məruf”u olur”-deyə buyurur.

Zünnun Misri: “Mən Allahı, Onun mənə özünü tanıtməsi yoluyla tanıdım.”-deyərək bu görüşü ortaya qoymuşdur. Qul, nəfsindən və ətraf mühitdən uzaqlaşdığı müddətcə Haqqa aşinalıq (mərifət) qazanır. Mərifət və irfan xüsusilə eyni mənada işlədilir.

2. İqan və Yəqin: İqan, yəqin sahibi olmaq deməkdir. Ağıl yoluyla əldə edilən doğru və dəqiq bilgi haqqında işlədilir. Yəqin isə şübhə və tərəddüdə meydan buraxmayan doğru bilikdir. Hədisəyə uyğun dəyişməz inandır. Dəlillərlə deyil, iman gücüylə aşkar bir şəkildə görməkdir. Bir şeyin həqiqəti mövzusunda qəlbi mütməin etməkdir. Yəqin sahibləri üçün bəla nemət, rahatlıq müsibətdir.

Yəqin müşahidə mənasına da gəlir. Üç növ yəqin vardır:

- a. İlməl-yəqin: Tərəddüdə məhəl qoymayan bilikdir
- b. Aynəl-yəqin: Bir şey haqqında gözlə görərək əldə edilən bilikdir.
- c. Haqqəl-yəqin: Bir şey haqqında o şeyi yaşayaraq əldə edilən bilikdir. Qurandakı yəqin məfhumlarından ilməl-yəqin şəriət, aynəl-yəqin təriqət, haqqəl-yəqin həqiqət və mərifət olaraq dƏgərləndirilmişdir.

3. Kəşf və Mükəşifə: Kəşf, pərdənin açılmasıyla gizli olanın ortaya çıxması deməkdir. Qeybi həqiqətləri yaşayaraq və tamaşa ilə vaqif olmaqdır. Mükəşifə bədən və his pərdəsinin qalxması, ruh aləminin seyr edilməsidir. Maddi duyğular aləminin təsir və çirki, qəlbin qeyb aləmini görməsinə əngəl olan bir pərdə yaradır. Riyazət, mücahidə və təsfiyə bu pərdəni ortadan qaldırınca qeyb aləmi görünməyə başlayır ki, buna kəşf deyilir. Kəşf və mükəşifə, sufinin ağıl və duyğu orqanlarıyla əldə edə bilmədiyi qeyb və üluhiyyət aləminə dair gizli biliklər əldə edir. Mükəşifə elminin məqsədi mərifət əldə etmək, insan, varlıq və Allah kimi mövzularda ağıl, nəzər yolunun xaricində qəlbi bilik əldə etməkdir.

4. İlham: Birbaşa və vasitəçi olmadan Allahdan alınan bilik deməkdir. İlhami bilik, ya İlahi xitabı eşitmək və dinləmək, ya da qeyb aləmini görmək surətiylə olur. İlham yoluyla gələn bilik düşünməklə deyil, feyz yoluyla qəlbə dolar. İlhamın mənbəyi ya birbaşa Allahdır, ya da mələkdir. Belə ki, İbn Arabi, vəlilərin ilhamı, peyğəmbərlərə vəhy gətirən mələyin aldığı qaynaqdan aldığını bildirir.

5. Mühazirə və Müşahidə: Mühazirə, hüsurda olmaq deməkdir. Salikin qəlbinin Allahın əsmasından aldığı feyzlə Haqqın hüsurunda olmasıdır. Mühazirə, ya qüvvətli dəlillərin köməyi ilə, ya da zikrin təsiriylə meydana gəlir. Mühazirənin yuxarı dərəcəsi müşahidədir. Müşahidə, Haqqın qəlbə hazır olmasıdır. Mühazirədə salik dəlillərə bağlıdır, ağılı özünə dəlidir. Mühazirə başlanğıc, müşahidə sonudur. Mühazirə təlvin, müşahidə təmkin əhli üçündür.

6. Fəth və Feyz: Fəth, salikə Haqq tərəfindən qapının açılması nəticəsində zahir olan kəmal halları haqqında işlədilən bir məfhumdur. Fəthi-İlahi deyilən bu hal, salikin fərqli məqamlara yüksəlməsini təmin edir. Fəth, nəfs və ruhdakı vəziyyətə görə dəyişik hallar meydana gəlir. Nəfsdəki fəth elm, ruhdakı isə mərifət verir. Fəth, qəlb gözüünün açılması mənasına gəldiyi kimi, Allahdan gələ biləcək maddi və mənəvi ehsanlar haqqında da işlədilmişdir. Allah “Fəttah” ismiylə hər növ fəth, fütuh və fütuhətin mənbəyidir. İbn Arabinin “*əl-Fütuhātül-Məkkīyyə*”si Məkkədə gələn ilham və fəthləri əhatə etdiyi üçün bu adı almışdır. Feyz

isə qulun əziyyəti olmadan qəlbinə axan bilik və mənəvi haldır. Feyz saliki əhatə edən mənəvi hal mənasında da işlədilir. Feyzin bir də “isnadı” olanı vardır ki, bu da şeyx və müridlərə sənəd və silsilə yoluyla çatan irfandır. Şeyx bu cür feyz, zikr və söhbət sırasında müridin könlünə “ifaza” edir.

7. Ləvaih, Təvəriq və Ləvami: Ləvaih, ortaya çıxar-çıxmaz qeyb olan təcəlli nurudur. Sührəverdi, Ləvaihi, halın başlanğıcı olaraq dəyərləndirmişdir. Təvəriq həqiqət əhlinə gecə gələn ilhamlardır. Ləvami də nəfsi təmiz və başlanğıc halında olan saliklərə mənə aləmindən zahir olan göz qamaşdırıcı işıqlardır. Bu üç məfhum bir-birinə yaxın mənalar ifadə edir.

8. Təcəlli: Təcəlli, ortaya çıxmaq və görünmək deməkdir. Təsəvvüfdə İlahi qüdrət izlərinin əşyada görünməsidir. Qeybdən gələn, qəlbə zahir olan nur üçün də işlədilir. Təcəllinin necə meydana gəldiyini Allahdan başqa heç kim bilməz. Aləm, təcəllinin meydana gəldiyi anda mövcuddur, ondan sonra Əsilinə dönərək fanidir. Fəqət bu təcəlli o qədər sürətli və daimidir ki, iki təcəlli arasında heç bir fasilə hiss edilməz. Bu hal belə davam etdiyi üçün biz varlıqları daima zənn edirik. Aləmdə var olan əşyanın hamısı, hər nəfəsdə dəyişməkdədir. Hər varlıq yox olur, əvəzinə anında bənzəri gəlir. Buna “təcəddüdi-əmsal” deyilir. Belə ki, çay axıb gedir. Gələn su daima yenidir. “Bir insan bir çayda iki dəfə yuyunmaz.”- deyilmişdir.

Təcəllidə, qeybdən şəhadət aləminə, qaranlıqdan aydınlığa çıxış bəhs edilir. Təcəlli, ruhani və Rəbbani olmaqla iki cürdür. Ruhani təcəlli hudus sifətiylə zahir olan təcəllidir. Buna görə bu təcəllidə ucub sifəti ortaya çıxma bilər. Rəbbani təcəllidə isə fani varlıq yoxluğa çevrildiyindən ucub təhlükəsi olmaz.

Bunlardan başqa təcəlli, təcəlle-yi-əfal, təcəlle-yi-əsma və təcəlle-yi-sifət kimi qruplara ayrılır. Təcəlle-yi-əfal deyilən feil təcəllisi, Haqq-Təalanın fellərindən birinin qulun qəlbində açılmasıdır. Bu mərtəbəyə çatan salik “La failə illallah” sirinə çatıb bütün felləri Haqqdan bilər. Təcəlle-yi-əsma Haqq-Təalanın əsmayihüs-nəsinə bir ismin salikin könlündə yer etməsidir. Belə bir təcəlliyə sahib olan şəxs, o ismin nurları altında heyrətə düşər. Sifət təcəllisi isə Haqqın sifətlərindən birinin qulun qəlbinə açılmasıdır. O sifətin bəzi izləri Cənabi-Haqqın fəziləti ilə qulda zahir olar. Məsələn, Haqqın “Səmi” sifətiylə təcəlli etdiyi bir qul, hətta cansız varlıqların da söz və təsbehini hiss edir.

Bir də bunların xaricində “zatı təcəlli” vardır ki, bu da “İlahi zatın zatı üçün təcəllisi”dir. Bu təcəlli qulların idrakının xaricindədir.

9. Varidat və Xəvatir: Varid (c. varidat) qulun qəsd və iradəsi olmadan Haqqdan gələn mənə, ilham və feyz haqqında işlədilən bir məfhumdur. Bu, varidatı İlahiyyə və varidatı-Rəbbaniyyə şəklində ifadə edilir. Xəvatir isə insanın iç aləmində hiss edilən səsdır. Ancaq xəvatir, Haqqdan və mələkdən ola bildiyi kimi, nəfs və şeytandan da ola bilər. Buna görə də Allahdan gələn xitabə xətiri-Həqq, mələkdən gələnə ilham, şeytandan gələnə vəsvə, nəfsdən gələnə isə xəvacis və ya hədisün-nəfs deyilir.

10. Vaqiə-Vaqiət: Qeyb aləmindən qəlbə ya misal yoluyla, ya da xitab surətiylə gələn mənalar, müjdəli ismarışlar mənalarında işlədilir. Bəzən də xəlvətdəki salikin və ya riyazətlə məşğul müridin ibadət əsnasında özündən getmiş bir halda ikən müttəli olduğu həqiqətdir. “Vaqiə” ümumiyyətlə yuxu ilə yuxusuzluq arasında meydana gəlir. Salikdə hüzur halında ikən meydana gələn vaqiəyə müqəşifə deyilir. Vaqiə bəzən də yuxu aləmində görülən mənalar haqqında da işlədilir. Ancaq vaqiə normal yuxulardan fərqli bir hadisədir.

OXU MƏTNİ

«Həzrət Sünbül Sinan bir gün müridlərindən soruşdu:

- Övladlarım! Uca Allah bu kainatın idarə olunmasını sizə versə, nə edərdiniz?

Hər mürid bir şey söylədi. Kimi:

- Bütün kafirləri yox edərdəm!

Kimi:

- Bütün içki içənləri aradan götürərdəm!

Kimi də:

- Bir nəfərin olsun belə, siqaret çəkməsinə icazə vermərdəm!

Müridlərin arasında olan və alimlərdən sayılan Müslihiddin Əfəndi isə heç bir cavab verməgərək susurdu. Həzrət Şeyx bu dəfə ona tərəf dönərək dedi:

- Övladım! Bəs sən nə edərdin?

Müslihiddin Əfəndi çox ədəblə belə cavab verdi:

- Ustadım! Allah qorusun, uca Allahın iradə və idarəsində bir qüsur varmı

ki, başqa bir şey düşünüb istəyim? Mənim cavabım budur ki, sadəcə hər şeyi olduğu kimi davam etdirərdim.

Həzrət Sünbül Sinan bu cavabdan çox məmnun oldu:

- İndi iş öz mərkəzini tapdı!,-buyurdu.

O gündən sonra Müslihiddin Əfəndi «Mərkəz Əfəndi» olaraq tanındı».

XÜLASƏ

Uca Allah, həzrət Peyğəmbərə -səllallahu əleyhi və səlləm- buyurur:

«(Ey Rəsulum!) Onu Cəbrail (Ruhul-Əmin) endirdi. (Günahkarları (Allahın əzabı) ilə qorxudan (xəbərdar edən) peyğəmbərlərdən olasan deyə, sənın qəlbinə (nazil etdi)». (əş-Şuəra, 26/193-195)

Bu hikmətlərin mahiyyəti odur ki, ilahi elm və irfan ancaq könül iqlimində cücərib inkişaf edə bilər. Yəni hər bir elmi həqiqət ancaq eşq, vəcd və feyz məkanı olan qəlblər vasitəsilə dərin mənaları və misilsiz gözəllikləri üzə çıxarar. Bu mənada təsəvvüfə bağlı olan aşağıdakı sözlər çox ibrətamizdir:

Elm əsasdır, ancaq bu əsasın qayəsi də gözəl əməldir. Bu da, qısa olaraq desək, Allahın buyruqlarını böyük bir itaət duyğusu ilə yerinə yetirmək və bütün yaradılmışlara mərhəmət etmək sirində gizlidir. Əks halda, elm faydasız bir yüküdür.

Yəni bütün kitab bilgiləri, Əsilində, bir toxuma bənzəyir. Bu toxumlar torpağa əkilməyib anbarda qalsa, onlar yenə toxumdan başqa bir şey ola bilməz. Kitabda olan bilgilər də ancaq sətirlərdə, ya da kitab taxçalarında qalsa, heç bir şey dəyişməyəcək. Ancaq torpağa əkilən toxumlar öz xüsusiyyətinə görə böyüyər, eləsi də olar ki, böyük bir çinə çevrilər. Bunun kimi, könül torpağına əkilən elm toxumları da qəlbləri bir mənəviyyat bağçasına çevirər, elm və irfanın gerçək meyvələri də ancaq o zaman əldə edilə bilər.

Buna görə də Qurani-Kərim Rəsulullahın -səllallahu əleyhi və səlləm-

mübarək köksünə endirilmişdir və seçilmiş əshab da ilahi tərbiyəni, elmi və məlumatları sətirlərdən daha çox Varlıq Nurunun könül aləmində oxumuşlar. Bu yolla da onların gözləri və könülləri ilahi kəlamın o mübarək sinədəki çoxsaylı ülvə və misilsiz təcəlliləri ilə nurlanmış, islamın ülvə və dərin həqiqətləri, sir və hikmətləri bütün gözəllikləri ilə ruhlarına əks etmişdir. Müəyyən mənada səhabə Allah Rəsulunun -səllallahu əleyhi və səlləm- canlı bir Quran halındakı müstəsna şəxsiyyət və xarakterinə heyran qalaraq iman etmiş və onun ətrafında pərvanə olmuşdur. Təsəvvüf də bundan pay alaraq islamı ruhaniyyət və feyz iqlimində yaşatmağı bir ölçüyə çevirmişdir. Onlar həzrət Peyğəmbərin -səllallahu əleyhi və səlləm- nur mənbəyi olan könlündən Allah dostlarının duyğu və düşüncələrinə axan nurani parıltıları əsrlərə və nəsillərə çatdırmağa çalışmışlar.

Bu baxımdan dinin fitva yönü bir binanın təməl dirəkləridir, təqva yönü isə o dirəklərin ətrafındakı tamamlayıcı hissələrdir. Bu hissələr gözəllik və incəlik naxışlarıdır. Bir tərəfdən bu iki özəlliyi birləşdirən təsəvvüf, başqa bir yəndən də gözəl əməl və əxlaq mükəmməlliyi ilə bircə, insanı, həyatı və kainatı şərh edir, yerinə yetirilməsi zəruri olan işlərin məsuliyyətini daha geniş bir hikmətlə dərk olunmasını və icrasını təmin edir. Bu baxımdan təsəvvüf, məhəbbətullah və mərifətullah mövzusunda qullar üçün onların könüllərindən meraca doğru açılmış mənəvi bir pəncərə kimidir.

Təsəvvüf, yeri gəldikcə haqqında danışdığımız kimi islamı ixlas, təqva, zöhd, ehsan, özünün hər zaman Allahın nəzarəti altında olduğunu hiss etmək, səmimiyyət, tətəlimiyyət və məhəbbət ölçüləri ilə yaşaya bilməkdən ibarətdir. Onun ən önəmli məsələsi də bu həqiqətləri anlatmaqdan daha çox onları həyatımıza imkan və istedadımız ölçüsündə əks etdirə bilməkdir. Saleh alimlər etdikləri hər vəzdə, verdikləri hər nəsihətdə və anladıqları hər bir ilahi gözəllik və gözəl əxlaqdan sonra belə deyirlər:

«Söyləmək asandır, dinləmək asandır, ancaq olduğu kimi əməl etmək çox çətindir!..»

Onlar bu sözləri ilə könüllərin kamilləşməsi üçün zəruri olan ölçüləri verirlər.

Bu pəncərədən baxdığımız zaman müəyyən mənada yazmaq və oxumaq da asandır. Ancaq bu yazılanları hiss etmək, onları yaşamaq, o gözəllikləri həyatımızın mənasına çevirmək bir xeyli çətindir. Yəni «səbir et» kimi bir qısa kəlməni nə söyləyən dil, nə eşidən qulaq, nə də oxuyan göz yorular. Ancaq bu

kəlmənin saysız-hesabsız dərd, çox ağır əzab, iztirab, bitib-tükənməyən sıxıntılara məruz qalmış könüllərdə təcəllisindən danışanda insanlar qan-tər tökürlər və çox zaman da səbirsizliyə üstünlük verirlər. Başqa sözlə, bütün məsələ təsəvvüfi bilgiləri sadəcə öyrənmək və öyrətmək deyil, Əsil məsələ onları könüllərimizin bir həyat və səadət iksirinə çevirə bilməkdir.

Çünki uca Allah Qurani-Kərimdə belə buyurur:

«Hənsinizin əməlcə daha gözəl olduğunu sınamaq, (bəlli etmək) üçün ölümü və həyatı yaradan Odur. O, yenilməz qüvvət sahibidir, (çox) bağışlayandır». (əl-Mülk, 67/2) Uca Allah bu sözləri ilə qulları saleh əmələ dəvət edir. Əgər diqqətlə baxsaq, görərik ki, mübarək ayədə «daha gözəl öyrənmək», «daha gözəl anlatmaq», ya da «daha gözəl dinləmək» şəklində bir ifadə yoxdur. Əksinə, «daha gözəl qulluq etmək, yəni saleh əməl» həqiqəti bəyan edilir.

Ona görə də təsəvvüfin başlıca məqsədi irfan zəməmi, təqva kövsəri və eşq, məhəbbət abi-həyatı ilə könül qönçələrini cücərtmək və bir qəflət çölü olan bu dünyada qulları peşman olmadan uca Allaha qovuşdurmaqdır. Bu həqiqəti anlayanlar və yaşayanlar təsəvvüfi anlamış və yaşamış olurlar. Təsəvvüf böyükləri belə buyurur:

«Təsəvvüf bir haldır, ancaq dadan bilər!...».

Bir sözlə, burayadək anladığımızla təsəvvüf haqqında söyləmək istədiyimiz başlıca söz və mənə odur ki, təsəvvüf, Allaha ən gözəl şəkildə qulluqdur və əbədi aləmə ciddi bir hazırlıqdır. Yəni təsəvvüf qulluğu ən gözəl bir şəkildə yaşaya bilməkdir, çünki uca Allah insanı, Özünə qulluq etməsi üçün yaratmışdır. Başqa sözlə, təsəvvüf qulluq etməyə mane olan çətinlikləri ortadan qaldırmaqdan və qulluğa yol açacaq imkanları təmin etməkdən başqa bir şey deyil. O, yaraları sarıyır, quraq torpaqları yaşıl və münbit bir gülüstana çevirir, viranə könülləri bir abad saray edir. Qısacası, təsəvvüf bu qürbət aləmindən sonsuz vüsəl aləminə gedərkən qulları Haqq yanında «nə gözəl qul» rütbə və təltifinə aid edəcək nurlu bir yoldur.

Bütün məsələ nəfsani istəklərdən və iddialardan sıyrılıb Allahın əzəməti qarşısında öz heçliyini dərk edib, bu hal üzrə yaşaya bilməkdir. Bu xüsusiyyət qula acizlik və təvəkkülü təlim edən elə ulvi bir haldır ki, könlü kamilliyin zirvəsinə yüksəldir. Heçlik sarayında yaşayan könüllər heç bir zaman məhrumiyyət və zillətə düşməzlər. Əksinə, təvazökarlıq və heçlik örtüyünə büründükləri ölçüdə Haqq yanında yüksək zirvələrə nail olurlar. Şair çox gözəl söyləyir:

Mahzarı- feyz olamaz düşmeyicek hake nebat

Mütevazi olan rahmeti-Rahman büyütür:

«Bitki, heçlik siri ilə torpağa bir toxum kimi düşmədikcə, feyz, bolluq və bərəkət qazana bilməz. Ancaq təvazökar, yəni heçlik halında torpaqla bir olanı isə Rəhmanın rəhməti böyüdər, ona min bir bərəkət verər...»

TƏSƏVVÜFİ TERMİNLƏRİN QISA İZAHİ

Abid: İbadət edən. Cəhənnəmdən xilas olmaq və cənnətə girmək üçün ibadət edən, Əsil qurtuluşu ibadətdə görən insan.

Asitanə: Farsca “asitanə” qapı ağzı və dərgah deməkdir. Böyük və mərkəz sayılan təkyələrə bu ad verilirdi.

Ayin: Farsca mərasim, üsul deməkdir. Təsəvvüfdə icrayi-zikrullahə verilən ada deyilir. Cəm halında edilən təriqət zikrləri bu adla anılır.

Bəqa: Əbədi, qalıcı və daimi olmaq.

Beyət: Lüğətdə beyət satmaq, satış icraatı deməkdir. Təsəvvüfdə, müridiyə namizədin şeyxə və onun verəcəyi əmrlərə bağlı qalacağına söz verməsi deməkdir.

Cəlvət: Qulun İlahi sifətlərlə və gözəl xasiyyətlərlə bəzənərək xəlvətdən çıxıb xalqın arasına qarışması.

Cəzbə: Bir şeyi çəkmək, dartmaq mənalarına gələn cəzbə, təsəvvüfdə Haqqın qulu özünə çəkməsindən meydana gələn bir haldır.

Çilə: Çilə farsca “çihil” (qırx) kəlməsindən alınmış, ərəbcə “ərbəin” mənası olan və “xəlvət” mənasında işlədilən təsəvvüfi bir termindir.

Dərgah: Farsca “qapı ağzı” mənasındadır. Təriqət mənsubu şeyxlərlə dərvişlərin iqamətgahı olan təkyələrdir.

Əsmayi-hüsna: Ərəb dilində gözəl isimlər deməkdir. Təsəvvüfdə Allahın gözəl isimlərinə verilən addır.

Əxilik: Abbasi xilafəti dövründə qurulan bir təşkilatdır. Qurucusu “Əxi Evrən” adı ilə məşhur olan azərbaycanlı Şeyx Nəsrəddin Mahmuddur. Bu təşkilata girənlərin bir sənətə sahib olması vacibdir. İslamın yayılmasına xidmət edən təşkilatlardan biridir.

Fəna: Yoxluq, heçlik və müvəqqəti olmaq.

Feyz: Saliki əhatə edən mənəvi hal.

Hal: Qulun qəsdı və təşəbbüsü olmadan Allah tərəfindən qəlblərə gələn sevinc və hüzn, rahatlıq və sıxıntıdır. Hal, Allahı n lütf və ehsanıdır.

Ehsan: Ərəbcə bir kəlmə olan ehsan, namuslu olmaq, qorumaq mənasındadır. Qulun bəzəyidir.

İntisab: Mənəvi olaraq bağlanmaq. Şeyxlə Mürid arasındakı mənəvi əlaqəyə verilən isimdir.

İsqəti-tədbir: Ərəbcə tədbiri tərک etmək mənasındadır. Qulun nəfsinə deyil, Allahın gözəl tədbirinə güvənməsi.

İtminan: İtminan kəlməsinin lüğət mənası, sıxıntıdan sonra rahatlığa çatmaq, qarışıqlıqdan sonra düzəlməkdir. Təsəvvüfi bir məfhum olaraq, qəlb və könlün bir şeyə güvənib etibar etməsi və bu etibarla hüzura çatması deməkdir.

İxlas: Kəlmə mənası təmiz etmək, seçmək, səmimiyyət, könlüdən bağlılıq deməkdir. İbadət və davranışları yalnız Allaha məxsus edib, başqa düşüncələrdən təmizləməkdir.

Kəşf: Ərəbcə açmaq, örtülü olanı açığa çıxarmaq mənasındadır. Təsəvvüfi termin olaraq kəşf, həqiqətləri görmək üçün mənəvi gözdən pərdələrin qalxmasıdır.

Məbud: İbadət edilən, Allah .

Məqam: Qulun təkrar edə-edə qazandığı və vərdis halını aldığı ədəb və axlaqdır.

Mücahidə: Ərəbcə vuruşmaq, döyüşmək, müharibə etmək mənasındadır. Təsəvvüfdə mücahidə, insanın nəfsinin arzularına, mənfi istəklərinə və şeytanın əsgərlərinə qarşı gəlib savaşımasıdır.

Müraqibə: Lüğət mənası müşahidə etmək, kontrol etməkdir. Təsəvvüfi məfhum olan müraqibə, qulun könlündəki və iç dünyasındakı duyğu və düşüncələrindən Allah-Təalanın xəbərdar olduğunu bilməsi və bu səbəblə qəlbini Allahın zikrindən uzaqlaşdıracaq mənfi düşüncələrdən təmizləməsidir.

Mürid: Mürid lüğətdə: “İradə edən, iradə sahibi” deməkdir. Təsəvvüfi termin olaraq “iradəsini Haqqın və şeyxinin iradəsinə təsilim etmiş kimsə” deməkdir.

Mürşid: Ərəbcə doğru yol göstərən, xəbərdarlıq edən, irşad edən deməkdir. Həqiqi mürşid Hz. Məhəmməd Peyğəmbərimiz (s.ə.s)dir. Digər mürşidlər onun mənəvi mirasını əldə etməyə müvəffəq olmuş insanlardır.

Nədamət: Peşmançılıq. Peşmançılıq hissi keçirmək.

Rəca: Ərəb dilində ümid etmək mənasındadır. Salikin Allahdan ümidini kəsməməsi.

Riyazət: Riyazət, nəfsin və bədənin istəklərini kəsərək onu, ən aşağı səviyyəyə endirmək və ona çətin gələn şeyləri etdirməkdir.

Riza: Rahatlıq, bəyənmək deməkdir. İlahi hökm qarşısında qulun etirazsız boyun əyməsidir.

Salik: Mürşidinə təsilim olan kimsəyə mürid deyildiyi kimi, bu yolda məsafə qət edən müridə də “salik” deyilir. Salik, dində kəmalın zirvəsinə çatmağa can atan kimsədir.

Səhv: Səkrin ziddi, mənəvi sərxoşluqdan ayılmaq.

Səkr: Güclü bir təcəlli ilə qulun özündən gedib ruhi zövqlərə dalmasıdır.

Səma: Səma qulağa gələn səsiləri almaq, eşitmək və dinləmək mənasındadır. Şeir və İlahi dinləmək və bu dinləmə əsnasında vəcdə gələrək qeyri-adi hərəkətlər etməkdir.

Seyr və süluk: Lüğətdə “seyr” gəzmək, “süluk” də yürümək və getmək mənasındadır. Təsəvvüf istilahında isə seyr, cəhalətdən elmə, pis və çirkin xasiyyətlərdən gözəl əxlaqa doğru hərəkət deməkdir.

Sidq: Doğruluq, həqiqət və qəlb təmizliyi.

Sufi: Haqqa vasil olan insan.

Şeyx: Təriqət piri, mürşid və üstad.

Təkyə: Farsca, dayanacaq yer deməkdir. Təsəvvüf ərbabının tədris və ayin məkanlarına verilən isimdir.

Təqərrüb: Yaxınlaşmaq.

Təqva: Təsəvvüfi mənada təqva, qəlbi günahlardan təmizləməkdir.

Təvəkkül: Lügətdə işini gördürmək üçün birini vəkil təyin etmək, işini birinə həvalə etmək deməkdir. Könlündə Allahdan başqa fail olmadığı inancı daşıyan qulun Ona etibar edib dayanmasıdır.

Təvvab: Tövbələri qəbul edən, Allahı n adıdır.

Tövbə: Günahdan uzaqlaşib Haqqa yönəlmək və ya Allahı n əzabından qorxaraq günahı tərk etməkdir.

Vaxt: Keçmiş və gələcək vaxt ərəfəsində sufinin yaşadığı həyat tərzidir.

Vəcd: Allahdan gələn təcəllilərdir. Yüksək bir coşqu Xalidir.

Vəli: Vəli, lügətdə düşmənin ziddidir. Allaha dost və ya Allah üçün dost olan adam deməkdir.

Vəra: Haram və qadağan olan şeylərə meyl etməmək üçün, şübhəli şeylərdən qorunmaqdır.

Xəlvət Dər-əncümən: Farsca bir kəlmə olub, xalq içində yalnız olmaq mənasına gəlir.

Xəlvət: Lügətdə yalnız qalmaq, sevgili ilə baş-başa qalmaq deməkdir. Təsəvvüf terminologiyasında, təriqətə girən bir müridin müəyyən bir zamandan sonra şeyxinin əmrilə insanlardan uzaqlaşaraq, təkyələrin çiləxana deyilən xüsusi bir yerində inziva həyatı yaşaması, özünü Haqqa verməsidir.

Xof: Ərəbcə qorxu deməkdir. Təsəvvüfdə Allahın qəzəbindən qorxan salik mənasındadır.

Zahid: Allahdan başqa hər şeyi könüldən çıxaran abid insan.

Zakir: Zikr edən.

Zaviyə: Təkyənin balaca olanına verilən addır.

Zaviyədar: Zaviyə şeyxlərinə verilən xüsusi ada deyilir.

Zaviyənişin: Zaviyə dərvişlərinə deyilir.

Zındıq: Mülhid, Allahı tanımayan.

Zöhd: Allahdan başqa hər şeyi könüldən çıxarmaq.

BİBLİOGRAFIYA

- Acluni, İsmail, Keşfül-Hafa, Beyrut 1351.
- Afîfî Ebu'l-Alâ, et-Tasavvuf Sevre Rûhiyye fî'l-İslâm, Kahire 1962.,
_____, el-Melâmetiyye ve's-Sufiyye ve Ehlü'l-Fütüvve, Kahire 1945.
- Ahmed b. Asam el-Kufî, Kitabu'l-Futuh, (hz. Z. Bünyatov)
- Ahmed bin Hanbel, el-Müsned, İstanbul, 1992.
- _____, Kitâbü'z-Zöhd, (nşr. Muhammed Saîd Besyûnî Zağlûl) Beyrut, 1986.
- Ahmed Musavi, "Medfen-i şeyh Zahid Gilani Kuca est" Huner-i Merdum, sayı 145, Tahran 1353.
- Akgündüz-Öztürk-Baş, Darende Tarihi, İst. 2002.
- Ali Âli, Tuhfatu'l Mücahidin Behçetü'z Zahidin, Nuru Osmaniye Ktp. no:2293, 489a-490b.
- Allouche Adel, Osmanlı Safevi İlişkileri/Kökenleri ve Gelişimi İst. 2001
- Âsım Efendi, Kâmûs Tercemesi, İstanbul 1305.
- Bakıxanov A. A., Gülüstani-İrəm, Bakı: Elm, 1970.
- Banarlı N. S., Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, İst. 1998
- Barlas Cafer, Kafkasya Özgürlük Mücadelesi, İnsan, İst. 1999.
- Bədəvî Abdurrahman, "et-Tasavvufu'l-İslâmî minəl-bidayə", Beyrut 1978.
- Bələzuri, Futuhu el-Buldan, (tərc. M.Fayda), Ankara 1987.
- Bisyûnî Ebû Hacer Muhammed Saîd, Mevsûa etrâfi'l hadîsi'n-Nebeviyyi' şerîf, Beyrut 1989.

Buxari, Əbu Abdillāh Muḥamməd bin İsmail, el-Camiu's-Sahih, İstanbul 1992.

Bursevi İsmail Hakkı, Silsile-i Celvetiyye, İst. 1291.

Cebecioğlu, Ethem, "Prof. Nicholson'ın Kronolojik Esaslı Tasavvuf Tarifleri" A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, XXIX, Ankara 1987.

Chantal Lemerrier-Quelquajay, "Kuzey Kafkasyada Tarikatlar", İslam Dünyasında Tarikatlar, trc.Osman Tüner.

Damar, Abdullah, "Menazilü's-sairin şerhleri ve Âb-ı hayat", U. Ü. Sosyal Bil. Enst. Nəşr edilməmiş doktorantura işi, Bursa 2003.

Dârimî, Əbû Muhammed Abdullāh bin Abdirrahman, Sünenü'd-Dârimî, İstanbul, 1992.

Deyləmî, Əbû Şücâ' Şîrûye bin Şehridâr, el-Firdəvs bi-Me'sûri'l-Xitâb, Beyrut, 1986.

Ebû Dâvud, Süleyman bin Eş'as es-Sicistânî, Sünen Ebî Dâvud, İstanbul, 1992.

Ebû Nasr Serrâc, el-Luma', nşr, Abdülhalim Mahmud, Kahire 1960.

Es'ad el-Hatip, Sufiler ve Aksiyon,

Ehad Arpad, Küçük Türk-İslam Ansiklopedisi, 1974, İst.

Eraydın, Selçuk, Tasavvuf ve Tarikatler, İst.1997.

Evliya Çelebi, Seyahatname, c. I-X, İst. 1985.

Fahredden Akabali, Hümay-ı Arş.

Fatsa, Mehmet, Tasavvufta Mekki kolu, İst. 2000.

Feridüddin Attâr, Tezkiretü'l-Evliyâ (haz. Süleyman Uludağ), İstanbul, 1985.

Gölpınarlı Abdalbaki, Hurifilik metinleri katalogu, Ank.: TTK, 1989.

Hâkim, Ebû Abdillāh Muḥammed bin Abdillāh en-Neysâbü'rî, Müstedrek ale's-Sahîhayn, Beyrut, 1990.

Herevî Abdullah Ensârî, Tabakâtu's-sûfiyye, nşr. Abdulhayy Habîbî, Qabil 1341/1922.

el-Heysemî, Hâfız Nûreddîn Ali bin Ebî Bekir, Mecmau'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid, Beyrut, 1988.

el-Hindî Ali Muttakî, Kenzü'l-ummâl, Haydarabad, 1312-1314.

Hinz Walter, IV. Yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi, Şeyh Cüneyd ve Uzun Hasan, Terc. T. Bıykoğlu, 1948.

Hocazade A.H., Ziyaret-i Evliya, İst, 1320.

Hulvi Cemalettin, Lemezât-ı Hulviyye ez Lemeat-ı Ulviyye, (Haz. Mehmet Serkan Tayşi), İst. 1993.

İbn Mâcə, Ebû Abdillâh Muhammed bin Yezid el-Kazvinî, Sünenü İbn Mâce, İstanbul, 1992.

İbnul-Cövzî, Sıfatu's-Safve, Halep 1969

İbnül-Əsir, Ən-Nihəyə fi gəribil-hədis, Qahirə 1965, V.

İbn Sa'd, et-Tabaqātu'l-Kübrâ, Beyrut 1968

İbn Bezzar Erdebili, Safvetü's-Safa, İran, 1373.

İmâm Mâlik, Muvattâ, İstanbul, 1992.

İsfahânî Əbû Nuaym, Hilyetü'l-evliyâ, Beyrut 1967.

İsfahânî Əbû Nuaym, Hilyetü'l-evliyâ, Beyrut 1967.

İslam Ansiklopedisi, Safevîyye Mad., Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İst.

_____, Cüneyd Mad.

_____, Kızılbaş Mad.

_____, Safevîler Mad.

Kitapçı, Zekeriya, Azerbaycan-Harezm ve Türk boyları arasında İslamiyet, Konya, 2005

Köprülü Fuad, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ank. DİB, 1984.

Köprülü, M. Fuad, F. Babinger, Anadolu'da İslamiyet, İnsan, İst. 1996.

Kuşeyrî, Abdülkerîm, er-Risâletü'l-Kuşeyriyye, Beyrut, 1990.

Qurtubî, Əbû Abdillâh Muḥamməd bin Əhməd, əl-Câmî li-Əhkâmi'l-Qur'ân, Beyrut, 1985.

Lamii Çelebi, Tercüme-i Nefehatü'l-Üns (haz. S.Uludağ-M.Kara) Marifet, İst.1995.

Levent, A. S., Türk Edebiyatı Tarihi, Ankara 1988.

Mecdi Mehmet Efendi, eş-Şakayık'ın-Numaniyye ve Zeyilleri Hadikatu's-Şakayık (nşr. A. Özcan), İst. 1989.

Mehmet Kemalettin, Tibyan-u Vesaili'l-Hakayık fî Beyan-i Selasilit-Taraik, SK Yazma Bağışlar, nr. 2306-2309, İbrahim Ef. 431.

Mehrəliyev E., Babakuhi Bakuvi və pir Hüseyn Şirvani, Bakı 2002.

Mevlânâ Şiblî, Asr-ı Saadet, nşr. O. Zeki Mollamehmedoğlu, İstanbul 1974.

Muḥamməd Fuâd Abdülbâqî, el-Mu'cemu'l-Müfəhrəs li-Əlfâzi'l-Qur'âni'l-Kərim, Qahirə, 1988.

Müslim, Ebû'l-Hüseyn bin Haccâc el-Kuşeyrî, el-Câmiu's-Sahîh (thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), İstanbul, 1992.

M. Mehmed Celil(Rıhtım)-F.Halilli, Mevlana İsmail Siraceddin Şirvani, Bakû, 2003.

Nemət M., Azərbaycanca pirlər, Bakı 1992.

_____, Epiqrafik abidələr//Azərbaycan tarixi, Bakı: Elm, 1999.

Nəsâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed bin Şuayb, Sünenü'n-Nesâî, İstanbul, 1992.

Ocak, A. Yaşar, Veysel Karenî ve Üveysilik, İstanbul 1981.

Rıhtım, Mehmet, Seyid Yəhya Bakuvi və Xəlvətilik, Bakı 2005.

Sipehsalar, Mecdüddin, Risale-i Sipehsalar, İstanbul 1330.

Suhreverdi Ebu Hafs Şihabuddin Ömer, Tasavvufun Esasları- Avarifu'l-Maarif tercemesi, haz. H. K. Yılmaz ve İ. Gündüz, İst. 1998.

Suyûtî, Əbû'l-Fazl Cəlāləddin Abdurrahmân bin Əbû Bəkir, əl-Câmiu's-Sağîr, Mısır, 1306;

Şevkani, Velayetullah vet-tariq ileyha, (neşr, İbrahim Hilal) Kahirə ts.

Tahrallı, Mustafa, “Tasavvuf Mistisizm Farkı” Akademik Mecmua, İstanbul, Ekim 1981

Taşköprülü-zade, İsamüddin Ebu'l-Hayr Ahmed, eş-Şakaiku'n-Numaniyye fi Ulemai'd- devleti-l Osmaniyye, Beyrut, 1975.

Təbərani, el-Mucemul-kebir, Bağdad 1978, thk. Hamdi Abdülmecid əs-Sələfi.

Tərbiyə M., Dənəşməndani-Azərbaycan, Bakı: Azərbaycan, Dövlət Nəşriyyatı, 1987.

Tirmizî, Ebû İsâ, Muhammed bin İsâ, Sünenü't-Tirmizî, İstanbul, 1992.

Vassaf Hüseyin, Sefinei Evliya-yı Ebrar fi Şerh-i Esmar-ı Esrar, SK, Yazma Bağışlar, Nr. 2305-2309, H-254

Yılmaz, Hasan Kâmil, Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar, İstanbul, 2000.

QEYD

İPƏKYOLU NƏŞRİYYATI

İPƏKYOLU NƏŞRİYYATI

İPƏKYOLU NƏŞRİYYATI

